

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SEKSTEN ÅRHUSRIDS

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1953

SEKSTEN ÅRHUSRIDS

SEKSTEN ÅRHUSRIDS

Tilægnede

SVEND UNMACK LARSEN

23. SEPTEMBER 1953

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1953

Udgivelseskomité og redaktion:

VAGN DYBDAHL BERNHARD JENSEN

EMANUEL SEJR

PRINTED IN DENMARK
BY
AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

Hr. borgmester.

Denne bog tilegnes Dem som en tak for Deres alsidige og aktive deltagelse i arbejdet for fremme af byens kulturliv.

Da Deres 60-årsdag nærmede sig, opstod der inden for de kulturelle institutioner i Århus et ønske om at fejre dagen. Man valgte at gøre det ved at udgive en bog med bidrag, der har tilknytning til Århus bys historie, og i erkendelse af Deres betydningsfulde indsats sluttede alle kredse sig sammen for at virkeliggøre tanken. Byens erhvervsorganisationer, jagbevægelsen og de kulturelle foreninger udsendte i fællesskab opfordring til deltagelse i bogens udgivelse, dagbladene i Århus bragte opfordringen, og den fulgtes i stor udstrækning af virksomheder og organisationer, af institutioner og enkeltpersoner, og ikke blot i Århus. Mange ønskede desuden at erhverve mere end et eksemplar af bogen til uddeling som gave, og de nedennævnte navne repræsenterer derfor i alt 2.191 eksemplarer.

Vi beder Dem da modtage »Seksten Århusrids« som en tak og en lykønskning på 60-årsdagen.

Århus, den 23. september 1953.

Abo akademis bibliotek	Marius Hougaard	Per Nørlund
Knud Aagaard, købmand	Arvid Andersen	Harald Clausen
V. Aalkjær, professor, dr. med.	Einer Bloch Andersen	Aksel Schjødt
Århus brugsforening	Inge Tranberg	Verner Simonsen
Aarhus Brændsels Co. A/S	Lilli Sigfusson	Torben Friisholm
Århus byorkester	Svend Roland	Einer Knudsen
Århus by-orkesters medlemmer:	Thyge Haumüller	Kaj Christensen
Niels Jørgensen	Hanne Johansen	Allan Lerche
Willy Bramstøjt	Edmund Fabild	Peter Munkvad
Einar Sigfusson	Willy Philipp	Hans Johansen
Johs. Jensen	Chr. Skaarup Nielsen	Vilhelm Christensen
	Axel Møller	Anton Andreassen
	Poul Johansen	Aarhus Dampvæveri A/S
	Valdemar Christiansen	Aktieselskabet Aarhus Dis-
	John Møller	kontobank
	Viggo Schmidt	

<i>Aarhus Flydedok og Maskinkompagni A/S</i>	<i>Werner Adolphsen</i> , kontorist	<i>Olivia Andersen</i> , husmoder
<i>Aarhus Haandværkerforening</i>	<i>Anker Aggebo</i> , læge	<i>Svend Andersen</i> , chauffør
<i>Aarhus Handelsstandsforening</i>	<i>Esther Aggebo</i> , frue	<i>Th. Andersen</i> , lokomotivfører
<i>Århus hjemstavnforening, København</i>	<i>Georg Alhof</i> , fuldmægtig	<i>A. Andreasen</i> , elektriker
<i>Aarhus Journalistforening</i>	<i>I. A. Alstrup A/S</i>	<i>Chr. Andreasen</i> , købmand, Fåborg
<i>Aarhus Katedralskole</i>	<i>Aasberg Andersen</i> , overgartner	<i>Fr. Andreassen</i> , garderobe-forvalter
<i>Aarhus Katedralskoles Venner</i>	<i>A. Høgsted Andersen</i> , grosserer	<i>Georg Andresen</i> , redaktør
<i>Aarhus Kioskselskab A/S</i>	<i>Alsing Andersen</i> , fhv. minister, M. F., København	<i>O. O. Andresen</i> , værk-mester
<i>Århus kommunes biblioteker</i>	<i>Carl Andersen</i> , maskinarbejder	<i>Ingrid Appel</i> , biblioteks-assistent
<i>Århus kunst- & litteraturforening</i>	<i>C. J. K. Andersen</i> , konstruktør	<i>Arako radio</i>
<i>Århus lys- og zinktrykanstalt</i>	<i>Carlo M. Andersen</i> , fagforeningsformand	<i>Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv</i> , København
<i>Aarhus Mørtel-Compagni A/S</i>	<i>Emil Andersen</i> , fuldmægtig	<i>Arbejdernes andels boligforening</i>
<i>Aarhus Nattevagt, D. F. V. S.</i>	<i>Folmer Andersen</i> , byrådsreferent	<i>Arbejdernes fællesorganisation</i>
<i>Århus ny vejviser</i>	<i>Hans G. Andersen</i> , klejnsmed	<i>Aktieselskabet Arbejdernes Landsbank, filialen i Århus</i>
<i>Århus politiforenings bibliotek</i>	<i>H. K. Andersen</i> , sekretær, København	<i>Arbejdernes oplysningsforbund, Århus afdeling</i>
<i>Aarhus Savværk A/S</i>	<i>J. Gødvad Andersen</i> , snedkermester	<i>Arbejdernes produktionsforening A/S</i>
<i>Aarhus Stiftsbogtrykkeri A/S</i>	<i>Karen Andersen</i> , Stefans-hjemmet	<i>Arbejdernes radioklub</i>
<i>Aarhus Taxa</i>	<i>Karen Andersen</i> , lærerinde, Filskov	<i>Arbejder Spare- og Laanekassen for Aarhus og Omegn</i>
<i>Aarhus Theater</i>	<i>Kirstine Andersen</i> , husmoder	<i>Elselskabet Arke</i>
<i>Aarhus Tømmerhandel, Niels Barnow & Co.</i>	<i>L. Em. Andersen</i> , repræsentant	<i>A. F. Axelsen</i> , reklamechef
<i>Århus-Udstillingen</i>	<i>Marius Andersen</i> , borgmester, Ålborg	<i>Heinrich Bach</i> , professor, dr. phil.
<i>Aarhus Universitet</i>	<i>N. M. Andersen</i> , overportør	<i>Erik Bach-Nielsen</i> , sekretær, Kastrup
<i>Aarhus Værktøjsmagasin A/S</i>	<i>Niels C. Andersen</i> , malermester, Horsens	<i>E. Bagner</i> , kaffehandler
<i>Ellen Aavild</i> , husejer	<i>Oda Andersen</i> , sekretær	
<i>Adam Afzelius</i> , professor, dr. phil.		

- N. M. Bak & søn A/S*
A. Baltzarsen, elmekaniker
N. I. Bang, skovrider
V. Bang-Sørensen, værk-
mester
K. L. Barlach, installations-
mester
Nathalie Barnsted,
f. Richter, Illinois
G. Baunsgaard, forretnings-
fører
P. Baunsgaard, sæbe- &
kem. fabrik
Carl Bay, stiftsprovst,
Ålborg
H. Fr. Bay-Hansen,
kommuneingeniør
Kirsten Bech, bibliotekar
Edvard Berg, direktør
Erna og J. H. Berg
Johanne Berg, fhv. over-
betjent
Th. Funch Bergmann,
kontorchef
Aage Bertelsen, rektor
Axel Bertelsen, pensionist
M. Bertelsen, modelsnedker
Th. Bertelsen, pensionist
Geoffrey Bibby, museums-
assistent
Carl Bigum, maskinsætter
Niels Birger-Christensen,
stud. art.
K. J. Birk, prokurist
F. Bisgaard
Ejnar Bitsch, maskin-
arbejder
G. Bjardon, kriminal-
dommer
- Alfred Bjarup*, landsrets-
sagfører, klosterforstander
P. Bjerregaard, postmester,
Struer
I. Bjørnholm, frue, Køben-
havn
Tage Blak, snedker
Blikkenslagernes cooperative
forretning
Andreas Blinkenberg,
professor, dr. phil.
N. Blixenkroner-Møller,
professor, dr. med.
E. Blokmann, bankrevisor,
Viborg
Ove Boesdal, reklamemand
L. Chr. Boisen, grosserer,
København
Holger Boland, opera-
instruktør, København
Jul. Bomholt, fhv. under-
visningsmin., rådsformand,
Roskilde
D. Bonde, elektriker
Leo Bonde, håndværker
S. Boutrup, restauratør
Max Brammer, overlæge
A. og E. Brandt
H. H. Brandt, købmand
Åge Bredsted, stads-
bibliotekar
Fr. Brems
A. Brendstrup, fhv. kæmner
A. Broberg, mælke-
forhandler
Bruun & Sørensen A/S
Johannes Brøndsted, dir.
f. Nationalmuseet
- A. P. Brøsted*, trafik-
kontrolør
Sv. E. Budolfsen, dr. med.
A. B. Bugtrup
Knud Buhl, overlæge,
dr. med.
V. Buhl, fhv. statsminister,
København
P. Præstrud Bursche,
købmand, Holbæk
A. Busch-Sørensen, statsaut.
revisor
V. Buus, byrådssekretær,
Ålborg
A/S Emil Byskous estf.,
bogbinderi
C. O. Bøggild-Andersen,
professor, dr. phil.
J. H. Børlum, kirkebetjent
Marinus Børup, forfatter,
København
Alfred Carsted, manufaktur-
handler
Otto Carstens, tapetserer
Chaufførernes fagforening
Anders Christensen,
auktionsmester
Andr. Christensen
Chr. Christensen, blomster-
handler
Chr. Christensen, læge,
Galten
Chr. Christensen, fhv.
skrædersvend
C. J. Christensen, kontor-
chef
E. Christensen, landpoliti-
betjent, Juelsminde
E. Christensen, maskin-
arbejder

- Ejnar Christensen*, maskinarbejder
- Gunnar Christensen*, maler
- H. Christensen*, politidrytlæge
- Henry Christensen*, direktør
- Henry Christensen*, møbel-
polstrer
- Herluf Christensen*,
håndværker
- H. P. Christensen*, direktør,
Helsingør
- Kristine Christensen*,
husmoderafløser
- M. Christensen*, husmoder
- Niels Christensen*, hånd-
værker
- Poul Christensen*, vin-
handler, Ålborg
- Schmidt Christensen*,
direktør
- Tony Christensen*, sekt. i
Udenrigsmin., Valby
- Valde Christensen*
- Willy Christensen*, elektriker
- Christiani & Nielsen*,
Dansk A/S
- Chr. Christiansen*, fhv.
minister, M. F., København
- Chr. Christiansen*, fag-
foreningsformand
- E. Christiansen*, husmoder
- Ej. Hougård Christiansen*,
elmekaniker
- Jens Christiansen*, hånd-
værker
- L. Christiansen*, fhv. rektor
- Svend Christoffersen*,
håndværker
- H. F. Chrstrup*, værkemester
- Knud Frede Clausen*,
assistent
- P. F. Clausen*, svejser
- C. L. Clemens*, elektriker
- Sygekassen »Sct. Clemens«*
- K. A. la Cour*, direktør
- Arthur Dahl*, civilforsvars-
direktør, København
- Eva Dahl*, frue
- Torsten Dahl*, professor
- P. Chr. Dahl*, strandfoged,
Bjerrgård
- Alfred Dahlsen*, maler
- Jørgen B. Dalgaard*, over-
læge, dr. med.
- Danmarks Nationalbank*,
Århus filial
- Dansk Andels Gødnings-
forretning*
- Dansk byplanlaboratorium*,
København
- Danske jernbaners afholds-
selskab*, Århus kredsen
- Dansk Folkemuseum*,
Nationalmuseets 3. afd.
- Dansk lokomotivmands
forening*, Århus lokofører
afd.
- A. Lønnqvist*, lokomotiv-
fører
- Folmer Jørgensen*,
lokomotivfører
- Henry Jürgensen*, formand
- M. K. Jørgensen*,
lokomotivfører
- J. A. Juulstoft*, lokomotiv-
fører
- C. M. Christensen*,
lokomotivfører
- C. A. Eisenbichler*,
lokomotivfører
- Dansk Provins Bogtrykker-
forening*, Odense
- Dansk Smede- og Maskin-
arbejderforbund*, Afd. 1,
Århus:
- Georg Sørensen*, formand
- Jens Jensen*, næstformand,
M. B.
- Karl Nielsen*, kasserer
- Ivan Hansen*, sekretær
- Harry Andersen*, rør-
lægger
- H. Jacobsen*, mekaniker
- J. Borgen Christiansen*,
maskinarbejder
- M. Michaelsen*, skibs-
bygger
- Ove B. Riis*, maskin-
arbejder
- Aage Jensen*, maskin-
arbejder
- Ejner Jensen*, maskin-
arbejder
- Knud Sørensen*, klein-
smed
- Ernst Rolander*, maskin-
arbejder
- Carlo Jensen*, smed
- Hans Jørgensen*, maskin-
arbejder
- Det danske Spejderkorps*,
Århus divisionen
- Diakonhøjskolen*
- Poul Draminsky*, telefon-
direktør
- Edwin Drewes*, revisor
- Ernst Drosthede*, kommunal-
revisor, København
- D. U. I.*, Århus
- Wilh. Dupont*, redaktør,
Skanderborg
- Hother Dupont-Nielsen*
- H. Dybdahl*, alterdegn
- Knud Dybdahl*, stud. mag.

- L. H. Dybdahl*, lokomotivfører
- N. E. Ebbesen*, remiseformand
- Strøm Ebbesen*, maskinarbejder
- Editor Pen Magasin*
- Annelise Egeblad*, sygeplejerske
- Sv. Ehrenreich*, stadsrevisor
- H. P. Eidorff*, pensionist
- A/S Eifa*
- Martin Eiling*, prokurist
- C. G. Elberling*, bibliotekar, Brønderslev
- Carl Elgaard*, håndværker
- Gunnar Elgaard*, vinduespolerer
- H. Ellert*, redaktør
- H. Emborg*, postmester
- Poul Enemark*, cand. mag.
- Mejeriet Enigheden*
- Erhvervsarkivet*
- Grete Eriksen*, kontorassistent
- Holger Eriksen*, folketingsmand
- Knud Ernstorn*, tegner
- J. Chr. Esbensen*, rådhusbetjent
- Esbjerg byråd*
- Valborg Eskildsen*, husassistent
- Aage Evert-Hansen*, overassistent
- Faaborg købstadskommune*
- O. Fabech*, håndværker
- A. Fabiansen*, landsretssagfører
- Chr. Fabild*, vognfører
- J. Fabricius-Møller*, overkirurg, dr. med.
- Andelsboligforeningen »Fagbo«*
- C. C. Fagerdal*, overpostbud
- Falcks Redningskorps A/S*
- Chr. Fallesen*, ingeniør
- Holger Fensholt*, assurandør
- Brorson Fich*, rektor
- Troels Fink*, professor, dr. phil.
- Agnes Fischer*, translatør
- Steen Fischer*, dommerfuldmægtig
- A. Flach*, direktør
- A/S Carl Flach's garverier*
- Verner Flink*, maskinarbejder
- Otto Fleischer*, tandlæge
- Sv. Fog-Nielsen*, overlærer, cand. mag.
- F. Fog-Petersen*, sognepræst
- C. H. Fogt-Jensen*, overpakmester
- S. Foldbjerg*, arkitekt
- A/S De forenede Teglværker*
- Det forenede Dampskibsselskab*, København
- Forhistorisk Museum*
- Forsikringsfunktionærernes Jagtforening*
- Fredericia bibliotek*
- C. Frederiksen*, kommunelærer
- Hardy Frederiksen*, maskinarbejder
- J. C. Frederiksen*, købmand, Agersted
- Kaja Frederiksen*, sygeplejerske
- P. Kirstein Frederiksen*, ingeniør
- Hilmar J. Fridericia*, læge
- Hugo Friis*, bogholder
- H. Friismann*
- E. Frikke*, maskinarbejder
- Foreningen »Frit Forum«*
- Chr. Gårdbo*, pakmesterformand
- Sven Gabrielsen*, lektor
- Astrid Gam*, kontorassistent
- Den gamle By*
- M. S. Gammelgaard*, snedker
- Richardt Gandrup*, forfatter
- Gartnerens Salgsforening i Århus*
- Niels Geertsen*, direktør
- Gentofte kommunalbestyrelse*
- N. Chr. Gerdes*, læge
- C. Gernyx*, forretningsfører
- P. V. Glob*, professor, dr. phil.
- Edv. A. Glæsel*, overretssagfører
- H. Grauenkjær*, skoleinspektør
- Ejnar Gredsted*, ass., cand. pharm.
- Chr. Gregersen*, Ålborg
- Bjarke Grevy*, maskinarbejder
- Johs. Grosen*, formand f. Østjydsk hjemstavnsforen.

- Axel Gruhn*, direktør
H. Grønning, Valby
Sven Gundel, lektor
Grethe Gustafson, sygeplejerske
Aage Gylling, konsulent
A. C. Gørner, trafikkontrolør
Gørtlernes Jagforening
Helga Gøtzsche, sekretær
I/S Hammerschmidts klichefabrikker
Holger Hammerschmidt, afdelingschef
E. Hammer-Sørensen, direktør
Handels- og kontor-medhjælperforeningen
Anthøn Hansen, redaktør, Skanderborg
Arne Hansen, gartner
Aug. Hansen, rådhusforvalter
Bernhard Hansen, borgmester, Marstal
Bodil Hansen, frøken
Edm. og H. V. Hansen, slagtermestre
Egon Hansen, Ringbilen
Elly Hansen, ekspeditrice
Erik Hansen, elmekaniker
H. Hansen, maskinarbejder
H. C. Hansen, folketingsmand, København
H. C. Hansen, revisor
Hersom Hansen, afdelingsgartner
H. J. Hansen, docent
Holger Hansen, maskinarbejder
Inger Hansen, assistent, frk.
J. Hansen, Holstebro
Jens Hansen, rådhusbetjent
Johs. Hansen, fhv. lokomotivfører
Julius Hansen, borgmester, København
K. Hansen, håndværker
Kamma Hansen, husmoder-afløser
K. Birthin Hansen, assistent i D. F. D. S.
Leonhard Hansen, forretningsfører, M. F.
L. Olaf Hansen, bankrevisor
Ove Hansen, direktør
Robert L. Hansen, biblioteksdirektør, København
Rob. Svane Hansen, installationsassistent
Victor Hansen, boghandler
Vilhelm Hansen, aldersrentemodtager
Poul Harding, civilingeniør
L. R. Hassing, håndværker
Karen Haug, husmoder-afløser
Oscar M. Haugaard A/S
Kristen Hededal, remiseformand
Ejnar Günther Hedegaard, remisearbejder
Hedelund-Petersen, landinspektør
Hans Hedtoft, M. F., København
Helsingør byråd
E. Henning-Jensen, teaterdirektør
A. Hermansen, købmand
Kr. B. Hillgaard, provst, Skivholme
Frantz Hingelberg, kgl. hofjuveler
M. P. Hjortshøj, kørelærer
M. N. Hjulmand
Svend Hofman
Holbæk byråd
Axel Holle, sekretær
Eigil Holle, elmekaniker
Aksel Holm, repr., A/S Vølund
Anna-Dorthea Holm, vicedstadsbibliotekar
Arne Holm
Kai Holm, ligningschef
Petra Julie Holm, frue
Th. Holm, urmager
Marianne och Eric Holmberg, Åbo
Huno von Holstein, dommer, Saxkjøbing
C. Holst-Knudsen, landsretssagfører
Cai Holten, professor, dr. med.
P. Horsner, tjener
E. Hother-Mortensen, ekspeditionssekretær
Axel Houengaard, forretningsfører
W. Houlberg, overassistent
Jørgen Houmann, kasserer, København
Hj. v. d. Hude, konsul, mægler

- Ane Kathr. Hulgaard*, sygeplejerske
- Bent Hunø*, stadsingeniør
- Holmer Husted*, kontor-assistent
- R. Hveisel*, typograf
- Flemming Hvidberg*, undervisningsminister, Charlottenlund
- P. Hvidberg*, overinspektør
- V. Hvidt*, fhv. stiftamtmand
- E. Hviid-Larsen*, direktør
- Carl Hygum*, statsaut. vejer og måler
- G. Høilund-Carlsen*, godsforvalter
- J. Høiriis*, overlærer
- Karl Johan Høj*, distriktsforstander
- Niels Højens musikskole*
- Frede Højmark*, chef-redaktør
- E. Høltermand*, maskinarbejder
- Hjalmar Høybye*, translatør
- P. Høybye*, politimester, Hjørring
- L. Høyer-Nielsen*, fhv. borgmester, Esbjerg
- A. Ilfeldt*, landsretssagfører
- Oluf Ingvarsten*, kommunaldirektør, cand. oecon., Silkeborg
- N. J. Israelsen*, konstruktør
- Anton M. Iversen*, fhv. skotøjsarbejder
- Chr. Iversen*, borgmester, Thisted
- Chr. Iversen*, købmand
- Kræsten Iversen*, professor, København
- Age Th. B. Jacobsen*, professor, overlæge, dr. med.
- Børge Jacobsen*
- Carl Jacobsen*, direktør
- Dyreborg Jacobsen*, maskinarbejder
- Georg B. Jacobsen*
- Gunnar Jacobsen*, gårdejer, Borum pr. Mundelstrup
- J. P. Jacobsen*
- Th. Jacobsen*, maskinarbejder
- Anker Jakobsen*, murer-mester
- H. Jaquet*, byrådssekretær, cand. jur., Roskilde
- Keld Jarde*, fuldmægtig, cand. jur., København
- Edv. Jauert*, arbejdsmand
- A. Jensen*, tømrer
- A. Fris Jensen*
- Agnes Jensen*, husmoder
- Alexander Jensen*, inspektør
- Allan Winther Jensen*, stud. oecon.
- Anker Jensen*, købmand
- Asta Jensen*, overlærer
- Axel M. Jensen*, direktør
- Bernhardt Jensen*, rådmand
- C. Henning Jensen*, formand
- Chr. Jensen*, snedker
- E. Juul Jensen*, fuldmægtig
- Frede Jensen*
- Gerhard Jensen*, civil-dommer
- G. Rørmand Jensen*, maskinarbejder
- Gunnar Jensen*, håndværker
- Hans Jensen*, maskinarbejder
- Harald Jensen*, journalist
- H. C. C. Jensen*, konstruktør
- Helge Jensen*, redaktør
- H. P. Jensen*, afdelingsgartner
- Hørup Jensen*, direktør
- Jens Jensen*, gårdejer, Bording
- Jens A. Jensen*, murerarbejdsmand
- J. Brock Jensen*, lodsformand
- Kaj Jensen*, elektriker
- Kaj E. Jensen*, violinist
- Karl Jensen*, fabrikant
- Kris Jensen*, sygeplejerske
- Kurt Jensen*, chauffør
- Marius Jensen*, arbejdsmand
- M. Bossen Jensen*, arkitekt
- Milan Jensen*, postkontrolør
- Mogens Jensen*, civilingeniør
- N. Agri Jensen*, banebetjent
- Niels Madsen Jensen*, kasserer, Lading by
- Orla Jensen*, socialdirektør
- Otto Jensen*, blikkenslager
- P. Juhl Jensen*, lokomotivfører
- P. K. Jensen*, håndværker
- Rudolf Jensen*, fmd. f. Arbejdernes fællesorganisation
- S. Berggren Jensen*, kommuneingeniør

- Signe Jensen*, kasserer
Sigurd Jensen, registrator
 ved Erhvervsarkivet
Søren J. Jensen, Ringbilien
Tage Jensen, arbejdsmand
Åge Jepsen, direktør
N. Jepsen, muremester
Jernkontoret A/S
H. Jespersen
Kurt Faddersbøll Jespersen,
 arkitekt
Poul Chr. Jochumsen,
 ingeniør
A. Johannesen, stud. oecon.
A. Johansen, viceinspektør
Marinus Johansen & Søn
Oscar Johansen, fhv. køb-
 mand
Margrete Johnsen
H. Jonassen, musiker
S. Jonasson, direktør
Chr. Aaboe Jordahl,
 typograf
Journalistkursus ved Aarhus
Universitet
Holger Jugel, direktør
Th. M. Juhl, farvehandler
H. C. Junge, grosserer
Holger Junge, manufaktur-
 handler, Gedved
Hjalmar Just, forretnings-
 fører
Erik Juul, redaktør, Hobro
Jens Juul, fhv. sogneråds-
 formand
J. M. Juul, frue
Jydsk byplanråd
- Jydsk Centraltrykkeri A/S*
Den jydsk Opera
*Jydsk Handels- og Land-
 brugsbank*
Jydsk Hypotekforening
Jydsk Teknologisk Institut
Jydsk Telefon A/S
Livsforsikringsselskabet
Jylland
*M. H. Jægers pengeskabs-
 fabrik*
E. Kastrup Jørgensen,
 skoleinspektør, Horsens
Flemming Jørgensen,
 direktør
H. H. Jørgensen, trafik-
 mester
H. W. Jørgensen, tømrer
Jul. Jørgensen, Åbyhøj
 kølerfabrik
L. J. Jørgensen, snedker
Peter Jørgensen, folketings-
 mand
R. Jørgensen, inkassator
Sjørup Jørgensen A/S
Knud Werner Kaa,
 cand. mag.
Tage Kårsted, stud. mag.
P. C. Kahr, arkitekt,
 Randers
I. C. T. Kalby, pkmfmd.
Chr. Kalsbøll, pens. maskin-
 mester
*Kampmann, Møller &
 Herskind A/S*
E. Kaster, jernbanebog-
 holder, Odder
Chr. Kielberg, fabrikant
- Kirstine Kilsgaard*, syge-
 plejerske
Karl Kirkebæk, typograf
A. Kirkegaard, elektriker
Henry Kisbye, kontorchef
B. Kjeldsen, aldersrente-
 nyder
Viggo T. Kjeldsen,
 elmekaniker
Barthold Kjær, lokomotiv-
 instruktør
Ella Kjær, kontorassistent
Jakob Kjær, rådhusbetjent
T. Kjær, trafikkontrolør
Hans Kjærholm, dr. med.
 dent.
Thyge Klemann, arkitekt
Bjørn Klinkhammer,
 restauratør
S. B. Klitgård, civilingeniør
Emma Kloster, husmoder-
 afløser
Wilh. Kloster, bankdirektør
Klub »H« (nr. 4)
*Klub 7 sporvejene v/ form.
 A. Carlsen*
P. Knudsen, montør
Regnar Knudsen, lektor,
 konsulent i hjemstavns-
 forskning
Vagn Knudsen, møbel-
 polstrer
Vagner Knudsen, bager
Søren Koch, chauffør
Peter Kock, konsul
Niels Koldste, telefon-
 formand

Komm. arb. fagforening

Den kommunale jælls-
repræsentation:

Age Jensen, fmd.,
fmd. f. S. M. F. klub 3
M. Aakjær Sørensen,
næstfmd., fmd. f. komm.
arbmd.
Anker Pedersen, kasserer,
fmd. f. D. K. A.
Ernst Winterberg, sekr.,
fmd. f. maskinmesterf.
Kristian Jakobsen, medl.
af forretningsudv., fmd.
f. H. K.'s komm. afdeling
Agnete Jacobsen, næstfmd.
for husligt arbejderf.
S. A. Sørensen, fmd. f.
komm. gartnere
Carl Sørensen, fmd. f.
komm. teknikere
Vald. Jensen, fmd. f.
komm. chauffører
Helmer Nielsson, fmd. f.
komm. elektrikere
Carl Chr. Lauritzen, fmd.
f. komm. blikkenslagere
Peter Friis Petersen, fmd.
f. komm. kedelpassere

Kontaktkomiteen i Bergen

Kontaktkomiteen i Göteborg:

Ernst Jungen, stadsfull-
mäktiges ordförande
Bertil Thorburn, direktør,
stadsfullmäktiges 1:ste
vice ordförande
Ossian Kristensson,
ombudsman
Nils Holmberg, redaktör,
ledamot av stadsfull-
mäktige
Axel Boëthius, professor
Ture Andersson,
sekreterare
G. H. Hansson, ingenjör,
ledamot av stadsfull-
mäktige

Torsten Henrikson,
redaktör, stadsfullmäktiges
2:de vice ordförande

Villy Kortsen, stud. jur.

C. H. Krag, overingeniør

Dagmar Kramer, fuldmægtig

H. K. Kristoffersen, vogn-
mand

Elly Kruse, husmoderafløser

Elna Kruse, kontorassistent

P. Kruse, planteskolleejer,
Mundelstrup

Knud B. Kræmer

Institutionen »Kunst i
Skolen«

Kuskenes fagforening

Kvindeligt arbejderforbund,
afd. 7

K. v. d. Aa Kühle, togfører

Johs. Kühlmann-Hansen,
arbejdsmand

Villy Kyst, glarmester

Julius Kysters efterfølgere
AIS

Leo Kæraa, tandtekniker

Københavns kommunes
rådhusbibliotek

Købstadforeningen

Lager- og pakhusarbejder-
nes fagforening

Landsarkivet for Nørre-
jylland, Viborg

Carl Lang, kommunal-
arbejder

Lange-Kornbak, konservator

Erik Langhoff, kontor-
assistent

Th. Langsig, mekaniker

Age Larsen, direktør

Age Larsen, maler

Anders Larsen, maskin-
arbejder

Burmeister Larsen, over-
forvalter

Emil Larsen, præst ved Mis-
sionsforbundets menighed

Erna Hedtoft Larsen,
bestyrerinde

Gunnar Larsen, læge, Karup

Hans Larsen, brandmester

J. Larsen, maskinarbejder

J. Tougaard Larsen,
stud. jur.

Knud Gerner Larsen,
ekspedient

I. K. Larsen, husejer,
Tåstrup-Harlev

N. C. Larsen, skoleinspektør

Otto Larsen, lektor

Poul V. Larsen, repræsentant

Lars Larsen-Ledet, forfatter

Mogens Lassen, landsrets-
sagfører

Johs. Lauersen

Marinus Lauridsen, murer-
mester, Struer

W. Lauridsen, skræder

S. Lauritzen, malermester

Age Fisker Laursen, hånd-
værker

Frede Fage Laursen,
assistent

H. Laursen, kommune-
bogholder

Hans Ø. Laursen, kontorelev

J. C. R. Laursen, kontor-
assistent

N. C. Laursen, grosserer

- H. Lebel*, skoleoverlæge
- Lems bolighus*
- Lemvig byråd*
- K. K. Leth*, tandlæge
- P. Leth-Esbensen*, branddirektør
- Otto Lildballe*, værktøjer
- I. C. Linde*, oberst
- Kr. Lindholm*, rentier, Hatting
- Axel Linvald*, rigsarkivar, Hellerup
- Fritz von der Lippe*, riksteatersjef, Oslo
- E. Lomholt*, professor, dr. med.
- H. Lorentzen*, stiftamtmand
- Helmuth Lose*, kapelmester
- Lilly Lottrup*, frue
- Ths. Ludvigsen*, pens. maskinarbejder
- Erling Lund*, reservelæge, dr. med., København
- Hakon Lund*, professor, dr. phil.
- Richard Lund*, maskinarbejder
- Rigmor Lund*, cand. pharm., Ålborg
- Søren Lund*, antikvarboghandler
- Thomsen Lund*, overassistent
- K. F. Lund-Hansen*, turistchef
- Chr. Lund-Jensen*, rejsesekretær, Kjellerup
- A. Lund-Thorsen*, indremissionær
- August Lüdemann*, betonarbejder
- L. Lydersen*, håndværker
- A/S Lyhne*
- Gerh. Lyngø*, overlærer
- L. Lyngfeldt*, bagermester
- Reklamebureau Lyre A/S*
- Walther Lytzhøft*, møbel-polstrer
- Oscar Løye*, apoteker, Tarm
- Carlo Madsen*, pedel
- Ejnar Madsen*, direktør, København
- Jens Madsen*, skomager
- K. Madsen*, direktør
- Peter Madsen*, Ringbil
- Tage Gutmann Madsen*, magister
- Vincent Madsen*, motorforhandler
- Magasin du Nord A/S*
- O. H. Malchau*, trafikkontrolør
- Malernes cooperative forretning*
- V. Malling*, civilingeniør, sekretær i Dansk byplanlaboratorium, København
- Claus og Nils Malmros*
- Gustav Malmros*, redaktionssekretær, Svendborg
- Knud Mansachs*, købmand
- Jens P. Marcussen*, murer
- R. Marstrand*, isenkræmmer
- J. Martin*, redaktør
- E. Mehl*, assistent, frøken
- Rich. Mehl*, købmand, Silkeborg
- Alb. Michelsen*, departementschef, Hellerup
- Aage Mikkelsen*, malermester
- Ejnar Mikkelsen*, murer- og entreprenørfirma
- Helmer Mikkelsen*, elektriker
- Jørgen Lund Mikkelsen*, skomagersvend
- L. Mikkelsen*, direktør
- L. C. Mikkelsen*, skibssmedemester
- Lund Mikkelsen*, oversignalmontør
- M. Mikkelsen*, arbejdsmand
- Verner Mikkelsen*, maskinarbejder
- H. Millung*, værkfører
- Kaj Ove Miltersen*, kontorist, Skive
- A. Mogensen*, stadsarkitekt
- C. Mogensen*, ekspeditionssekretær
- K. Mogensen*, maskinarbejder
- N. Snedstrup Mogensen*, afdelingsingeniør
- N. Egholm Møllerup*
- Gustav Mortensen*, arbejdsmand
- Harry Mortensen*, landmand, Henne
- Lars Mortensen*, civilingeniør
- Mette Mortensen*, privat-sygeplejerske
- S. Storm Mortensen*, landsretssagfører

- Niels Moselund*, overpostbud, Ebeltoft
- O. Mosumgaard*, kontorchef
- Th. Mou*, kunstmaler
- C. F. Mourier*, kaptajn
- Axel Mouritzen*, rør lægger
- Johs. Mouritzen*, kabelmontør
- G. Munch*, politikommissær, cand. jur.
- P. Munk-Poulsen*, borgmester, Herning
- Murernes cooperative forretning*
- Nora Møbius*, frue
- Carl-Aage Møller*, maskinarbejder
- C. B. Møller*, ekspeditionssekretær
- C. F. Møller*, kgl. bygningsinspektør
- H. C. Møllers sæbefabrik og oliemølle AIS*
- Henning Møller*, salgsinspektør (Tuborg)
- Henrik Møller*, lærer, Ålborg
- J. Th. Møller*, trafikkontrolør
- J. Mølsted*, håndværker
- Ebbe Neergaard*, København
- Jahn Neerlin*, direktør, civilingeniør
- Nexø borgmesterkontor*
- Marie Nicolajsen*, frue
- Nicolauskildes brøndanstalt*
- Aage Nielsen*, stationsleder
- Aksel Nielsen*, maskinarbejder
- Anna Nielsen*, frue
- Anton Nielsen*, postbud
- Anton Nielsen*, skoleinspektør
- Bent Nielsen*, stud. jur.
- Carl Nielsen*, murer
- Christian Nielsen*, rådmand
- Dagmar Nielsen*, afd.-sygeplejerske
- Assurandørfirma Daniel Nielsen & Scheel-Krüger*
- E. Høvring Nielsen*, arkitekt
- Eigil Nielsen*, håndværker
- E. Slot Nielsen*, brandchef
- Frode Ejvind Nielsen*, assistent
- Grønskov Nielsen*, sekretær
- H. A. Nielsen*, forstander, cand. polyt.
- Hans Nielsen*, kommunaldirektør, Ålborg
- H. O. Nielsen*, overpostbud
- J. Nielsen*, værkfører
- Jens Bjørn Nielsen*, maskinarbejder
- Jens V. Nielsen*, inspektør
- K. Haugaard Nielsen*, bankfuldmægtig
- Knud H. Nielsen*
- Kr. Nielsen*, journalist
- Marius Nielsen*, pladsmænd
- Marius P. Nielsen*, borgmester, Nakskov
- M. K. Nielsen*, redaktør, Viborg
- Olaf Nielsen*, modelsnedker
- Ole Bro Nielsen*, gymnasiast
- Peter Wirenfeldt Nielsen*, Ringbilen
- Petra Nielsen*, husmoder
- S. Ragnar Nielsen*, håndværker
- Stig Nielsen*, direktør
- S. V. Nielsen*, arbejdsmand
- Svend Nielsen*, landinspektør
- Th. M. Nielsen*, fuldmægtig
- Valdemar Nielsen*, buntmagerfirma
- Valther Nielsen*, vagtmester
- Vikthor M. Nielsen*
- V. K. Nissen*, håndværker
- Foreningen Norden*
- Hans Norling-Christensen*, inspektør ved Nationalmuseet
- Nyborg kommunes folkebibliotek*
- F. Nyborg*, elektriker
- Ny jydsk Kjøbstads-Creditforening*
- G. Nørby*, professor, dr. med.
- Edv. Nørgaard*, boghandler
- H. Nørgård*, bogbinder
- Peder Nørgaard*, direktør, København
- J. L. Oettinger*, havnelods
- Hakon Olesen*, købmand
- Olga Olesen*, afd.-sygeplejerske
- P. Olesen*, sparekassékasserer
- Evald Olsen*, maskinarbejder
- Kaj G. Olsen*, håndværker

- Peter Friis Olsen*, forretningsfører
- Ruth Olsen*, husmoder afløser
- W. Tycho Olsen*, tømrermester
- Operaklubben af 1952*
- N. C. N. Ostensfeldt*, trafikkontrolør, København
- M. Overvad*, afdelingsingeniør
- K. Paludan-Müller*, departementschef, København
- Aage Pedersen*, landmand, Stautrup st.
- Aage Pedersen*, overlærer, Skive
- Anton Pedersen*, pens. postpakmester
- Arthur Pedersen*
- Carl J. Pedersen*, håndværker
- Carl W. Pedersen*, elektriker
- G. Cajus Pedersen*, læge
- Edel Pedersen*, kontorassistent
- Emil Pedersen*, kommuneassistent
- Erling H. Pedersen*, afdelingsingeniør
- H. Pedersen*, skrædermester
- Hans P. Pedersen*, revisorassistent
- Jens Pedersen*, vagtmester
- Jørgen Pedersen*, arbejdsmand
- Kirstine Pedersen*, husmoder afløser
- Laurids Pedersen*, gårdejer, Sig
- Magda Pedersen*, læge
- Martha Pedersen*, kontorassistent
- N. P. Pedersen*, murer
- Paul Pedersen*, ekspeditionssekretær
- Peter Pedersen*, elmekaniker
- S. P. Pedersen*, målerkontrolør
- Tage A. Pedersen*, maskinemester
- Thyra Pedersen*, kontorchef
- Leo Peitersen*, arbejdsmand
- N. H. Peitersen*, værkemester
- Arnold Petersen*, Ringbilen
- Carl Erik Petersen*
- Hans Petersen*, overassistent
- H. Just Petersen*, maskinarbejder
- Holger Petersen*, assistent
- Hornsberg Petersen*, maskinsnedker
- J. Petersen*, frisørmester
- Laura Petersen*, lærerinde, Bjerringbro
- M. Petersen*, fotograf, Hadsund
- S. Ejler Petersen*, overingeniør, cand. polyt.
- Thyra Petersen*, kontorassistent
- Johan Poulsen*, direktør
- O. E. Poulsen*, assistent
- Preben Qvist*, hospitalsdirektør
- Rahbek*, overassistent
- Rahrs tekniske forretning*
A/S
- J. Rantzau*, ritmester, Charlottenlund
- Christa Rasmussen*, økonoma
- C. Møller Rasmussen*, købmand
- David Hviid Rasmussen*, assistent
- E. C. Rasmussen*, fhv. regnskabsfører ved DSB
- E. T. L. Rasmussen*, toldforvalter, Svendborg
- F. Krag Rasmussen*, håndværker
- Henry Rasmussen*, målerkontrolør
- H. O. Rasmussen*, assistent
- Jens H. Rasmussen*, læge
- Jens Ove Rasmussen*, overgartner
- Kaj Rasmussen*, typograf
- Knud Rasmussen*, varmemester
- K. Sølvesten Rasmussen*, typograf
- M. Orheim Rasmussen*, ekspeditionssekretær
- N. Rasmussen*, skomager
- Niels P. Rasmussen*
- R. C. Rasmussen*, trafikmester
- Rich. Rasmussen*, lærer
- Sv. Aa. Rasmussen*, kst. skoledirektør
- Th. Rasmussen*, snedkermester
- Thøger Rasmussen*, direktør
- V. Rasmussen*, fuldmægtig
- Viggo Rasmussen*, Århus minigolf

- J. Ravnholm*, tegner
- Axel H. Reimers*, foged-assistent
- M. N. Reimers*, apoteker, dr. pharm.
- Erik Reske-Nielsen*, universitetslektor, mag. art.
- Johan Richter*, kontorchef
Rigsarkivet
- Johs. Riber*, skoleinspektør
- P. J. Riis*, professor, dr. phil.
- Emmely Rikskov*, kontor-assistent
- Ringbilen*
- Boligforeningen Ringgården*
- Poul Ringsbo*, assurandør
- Ringsted byråd*
- K. S. Rogersen*, landsrets-sagfører
- R. Rohde*, tømrer
- Johs. Rona*, kontorchef, Hellerup
- J. Rosendahl*, forstander, Tårupgård
- Vally Rosenkrantz*, husmoderafløser
- Roskilde bibliotek*
- Poul Ruders*, kirkegårds-gartner
- Chr. Ruge*, direktør
- Poul Rump*, civilingeniør, København
- Rutebilstationen, andels-selskab*
- Bent Røtgind*, arkitekt
- Knud Rønnow*, landsrets-sagfører
- I. P. Rørholm*, landinspektør
- Ferdinand Salling A/S*
- Rigmor Salomonsen*, over-assistent
- L. Sandberg*, stadsgartner
- Gerhard Schepelern*, kapelmester, Hellerup
- Schilling*, afdelingsingeniør
- Samuel D. Schlamowitz*, civilingeniør
- J. E. Schmalfelds fabriker A/S*
- Arne Eilschou Schmidt*, læge, København
- Else Eilschou Schmidt*
- K. M. Schmidt*, telegraf-bestyrer
- L. C. Schmidt*, trafik-kontrolør
- M. H. Schmidt*, snedker
- Robert Schmidt*, maskin-arbejder
- A/S Hans Schourup*
- V. Schroeder*, maskin-arbejder
- Ove Schrøder A/S*
- Harald W. Schrøn*
- Leif Schultz*, maskin-arbejder
- Alva Sebbelov*, frue
- J. P. Secher*, assurandør
- M. Seest maskinfabrik A/S*
- Seier-Petersen*, statsaut. revisorer
- Ejvind Sejr*, maskinarbejder
- H. J. Sibbersen*, salgs-inspektør, Hasseris
- Silkeborg bibliotek*
- G. J. F. Simonsen*, pens. fuldmægtig
- Henry Simonsen*, direktør
- Viggo Simonsen*, forret-ningsfører
- Arne Sindal*, overassistent
- K. A. Skaarup*, elektriker
- Skagen borgmesterkontor*
- Skive byråd*
- N. B. Skorstensgaard*, tømrermester
- Karl Henry Skott*, cand. mag., Nykøbing F.
- Else Skoustrup*, frue, København
- Sigvard Skov*, mag. art., Kolding
- Else Skovfoged*
- N. Skriver*, Tilst
- Skrædernes Jægføring*
- Henry Skytte*
- O. S. V. Skytte*, direktør
- Bodil Skødt*, kontorassistent
- Frode Skødt*, håndværker
- C. V. Smith-Hansen*, civilingeniør
- Axel Sneum*, lfv. folke-tingsmand
- Det sociale Boligbyggeri for Aarhus og Omegn*
- »Socialdemokratisk For-ening« Nordre kreds, Trøjborg-Riisvang distrikt
- »Solbakken«
- Spare- og Laanekassen i Aarhus*
- Willy Sprogøe*, bogbinder
- Gunnar Staal*, jur. direktør
- H. A. Staarup*, havne-ingeniør

<i>Stadsingeniørens I. afdeling</i>	<i>C. Jul. Sørensen, hotelejer</i>	<i>Adolf Thomsen, restauratør</i>
<i>Stadsingeniørens tegningsarkiv</i>	<i>E. Houman Sørensen, overassistent</i>	<i>A. L. Thomsen, fhv. togfører</i>
<i>Stadsstyrelsen i Åbo</i>	<i>E. Sander Sørensen, vægter</i>	<i>Bendt Thomsen, håndværker</i>
<i>Statens filmcentral, Jyllandskontoret</i>	<i>H. C. Sørensen, konstruktør</i>	<i>Benny Thomsen, kontorassistent</i>
<i>Statens filmcentral, København</i>	<i>H. P. Sørensen, overborgmester, København</i>	<i>Chr. Starch Thomsen, snedker</i>
<i>Statsbiblioteket i Århus</i>	<i>H. Vilsbæk Sørensen, skorstensfejermester</i>	<i>E. Thomsen, typograf</i>
<i>S. Stausgaard, snedker</i>	<i>I. C. Sørensen, rådmand</i>	<i>Erna Thomsen, overassistent</i>
<i>Erik Steensgaard, repræsentant, Silkeborg</i>	<i>Jacobine Sørensen, enke</i>	<i>Hans Thomsen, fhv. postbud</i>
»Stefanshjemmet«	<i>J. P. Sørensen, maskinarbejder</i>	<i>H. E. Thomsen, kontorbestyrer</i>
<i>Storårhusianske mejerier</i>	<i>K. Sørensen (Houmann), værkemester</i>	<i>Lise M. Thomsen, syerske</i>
<i>O. Strunge, remisearbejder</i>	<i>O. E. Sørensen, typograf</i>	<i>Magnus Thomsen, maler</i>
<i>Arne Sundbo, borgmester, København</i>	<i>P. Bach Sørensen, remisearbejder</i>	<i>Victor Thomsen, urmager</i>
<i>A. C. Svanhede, forretningsfører</i>	<i>P. Møller Sørensen, assistent</i>	<i>Chr. Thormann, kranfører</i>
<i>H. Svanhede, tømrermester</i>	<i>P. Skov Sørensen, håndværker</i>	<i>O. Thormann</i>
<i>Poul Svanholm, landsretssagfører, Ålborg</i>	<i>S. P. Sørensen, materialforvalter</i>	<i>Ellen Thorndahl, lærerinde, Kalhøve</i>
<i>Aage Svendsen, fhv. departementschef, København</i>	<i>Sv. E. Sørensen, maskinarbejder</i>	<i>Charles Thorup, fabrikant, Ålborg</i>
<i>Knud V. Svendsen, borgmester, Ringsted</i>	<i>C. Fabritius Tegnagel, dommer</i>	<i>L. G. Thuesen</i>
<i>S. M. Svendsen, mekaniker</i>	<i>L. Thaastrup</i>	<i>Chr. Thygesen, radioforhandler</i>
<i>Poul Svenningsen, boghandlermedhjælper</i>	<i>G. Bruun Thane, billedskærer</i>	<i>Freddy Thystrup</i>
<i>J. Sønderbek, toldvagtmester</i>	<i>H. Thede, direktør</i>	<i>Jette Tikjøb, direktør</i>
<i>M. B. Søndergaard, fhv. overpolitibetjent</i>	<i>H. Therkildsen, kontorchef</i>	<i>Viggo B. Tinning, salgschef</i>
<i>Alfred Rømer Sørensen, elektriker</i>	<i>Hans Therkildsen, lærer</i>	<i>E. Tjørnehøj, økonomidirektør</i>
<i>Allan L. Sørensen</i>	<i>Henning Therkildsen, lærer</i>	<i>Viggo Toubro, vognstyrer</i>
<i>August Sørensen, fhv. arrestbetjent</i>	<i>Julie Therkildsen, bogholderske</i>	<i>Helmer Uldall, landsretssagfører</i>
<i>Carl Sørensen, repræsentant</i>	<i>Poul J. Thind</i>	<i>De Unges Idræt's Landsforbund</i>
	<i>E. W. Thinggaard, sygehusinspektør, Ebeltoft</i>	<i>Jul. Van, håndværker</i>
		<i>Christian Warncke, revisorassistent, Varde</i>

<i>Sigurd Warrer</i> , konsul	<i>Torben Winge</i> , læge	<i>Wright, Thomsen & Kier</i> A/S
<i>Weber & Sørensen Reklame- Bureau</i>	<i>S. Winkler</i> , urmager	<i>Svend Wøhlk-Lund</i> , fuldmægtig
<i>Kai H. Weibøl</i> , typograf	<i>C. C. Winthers Eftf. A/S</i>	<i>V. Zabinsky</i> , bogbinder
<i>Viggo Veng</i> , kontorist	<i>Niels Wissing</i> , repræsentant	<i>Zoneredningskorpset</i>
<i>Harald Vestberg</i> , skole- inspektør	<i>N. M. Vistisen</i> , fhv. under- søgerformand	<i>O. Øhrstrøm</i> , borgmester, Skanderborg
<i>Vestbyens borgerforening</i>	<i>Villy Vistisen</i> , typograf	<i>E. Øllgaard</i> , amtslæge, dr. med.
<i>Fa. Vester</i> , handelsfirma	<i>Knud Wistoft</i> , direktør, cand. jur.	<i>L. Ørskou</i> , kontorchef
<i>Chr. Westergaard</i> , bager- mester	<i>Anna Withen</i> , frue	<i>Bent Ørum-Pedersen</i> , direktør, Glostrup
<i>Inger og Erik Buch Vester- gaard</i> , bibliotekar	<i>Th. Vogelius</i> , formand	<i>G. Örtenblad</i> , oliearbejder
<i>H. Wied</i> , civilingeniør	<i>Kai Wohlert</i> , fabrikant	<i>Østbanegårdens kiosk</i>
<i>Gunnar Wiene</i> , arkitekt	<i>E. Voldstedlund</i> , chauffør	<i>P. J. Østergaard</i> , konsul
<i>G. F. Willumsen</i> , sektions- ingeniør, cand. polyt.	<i>Vor Frue Kloster</i>	<i>N. P. Østergaard</i> , redaktør
<i>A. Wilson A/S</i> , kobber- smedie og metalvarefabrik	<i>Vald. Voss</i> , bogtrykker	<i>Viggo Østergaard A/S</i>
<i>Søren Windinge</i> , land- inspektør	<i>A. Wraae</i> , ekspeditions- sekretær	<i>Østjydske Bryggerier A/S</i>
	<i>Eli Vraast-Thomsen</i> , handelsrejsende	<i>Hans Øvlisen</i> , tømmerfirma

Når ingen bopæl angives, er denne Århus med forstæder.

Gustav Albeck

AF DEN JYDSKE OPERAS FORHISTORIE

I sin Tale ved Indvielsen af Aarhus Theater d. 15. September 1900 sagde Regeringens Repræsentant, Justitsminister Goos, bl. a. følgende: — »Jeg er vis paa, at Bestyrelsen for dette Theater vil vide at holde Niveauet højt, og jeg ser et Vidnesbyrd derom i det Program, hvormed Theatret aabnes: vor nationale Komedies Fader og en af Nutidens Tonedigteres nyeste Arbejder, der gives her for første Gang«¹). Han sigtede herved til, at Programmet omfattede »Erasmus Montanus« og Ur-Opførelsen af August Ennas lille — til Lejligheden komponerede — Eventyropera »Prinsessen paa Ærten«. Men formentlig havde han ogsaa Teatrets store Maal for Øje, saadan som det var udtrykt i de Ansøgninger om Statstilskud, der allerede to Gange — forgæves — var tilgaaet Statsmagten. Det hed i disse bl. a., at man stiledede mod »at faa Aarhus ny Theater anerkendt som en Art Nationalscene i Jylland, støttet ved Statens Tilskud til Driften, ledet under en vis Kontrol fra Statens Side og i en vis nærmere Forbindelse med Nationalscenen i Kjøbenhavn«²).

Det kunde have været fristende i denne Bog, der udgives som en Hyldest til Næstformanden i Aarhus Theaters nuværende Repræsentantskab, at opridse den historiske Baggrund for denne Maalsætning, som man i senere Tider har haft nogen Tilbøjelighed til at betragte som Udslag af fanatisk Lokalpatriotisme og naivt Fantasteri. Men en saadan Udredning vilde ikke kunne rummes i et »Aarhus-Rids«. Den faar vente til en anden Lejlighed. Her maa det være tilstrækkeligt — i Forbigaaende — at minde om, at Teatrets første Direktør — under yderst haarde økonomiske Vilkaar — i sit Repertoire søgte at holde det høje Niveau, som Ministeren havde omtalt saa anerkendende.

Et Par Udtalelser paa Rigsdagen i Benjamin Pedersens Dødsaar (1908) vidner om, at hans kunstneriske Stræben var blevet bemærket, omend ikke belønnet. Den ene Udtalelse havde følgende Ordlyd: »Trods de meget vanskelige økonomiske Forhold er det lykkedes at fremføre flere klassiske Stykker paa Aarhus Theater i samme Tidsrum (1900-1908) end paa Det kgl. Theater«³). I den anden hed det: »Af danske dramatiske Forfattere af Betydning er der ikke een, som Teatret i disse Aar ikke har spillet«⁴). Smukkere Vidnesbyrd kan ikke ønskes om den Sejhed, hvormed Benjamin Pedersen — skønt den offentlige Anerkendelse udeblev — søgte at holde Tanken om Aarhus Theater »som en Art Nationalscene« levende. Det er sikkert fuldt berettiget — som allerede Justitsminister Goos gjorde det — at se en idé-mæssig Tilkendegivelse i det Repertoire, Benjamin Pedersen valgte til Aabningsforestillingen. Som vordende »Nationalscene« skulde den jyske Skueplads præsentere sig baade med en stor klassisk Forestilling og et nyt dansk Værk. Og baade i sin Hovedegenskab af Skuespilhus og som Opera-Scene.

Det sidste var — mildest talt — at gabe højt. Paa Budgettet var kun afsat 8000 Kr. til Orkester og Dirigent. For dette Beløb kan man i Dag ikke give en enkelt Musiker fuld Aarsgage. Dengang var der mere Forslag i Pengene. Summen var tilstrækkelig til at aflønne et Orkester paa 12 Musici samt en Kapelmester (Musikdirektør). Alligevel var det et meget svagt Grundlag for et Operakapel. Men Vanskelighederne ved at føje Operaer ind i den jyske Scenes Repertoire var meget mere omfattende. Man faar en Forestilling herom ved at kige lidt i det ret omfattende Arkivmateriale, som fortæller om Forberedelserne til Fremførelsen af Ennas lille Eventyropera ved Aabningsforestillingen.

I.

Skønt Benjamin Pedersen først underskrev sin endelige Kontrakt om Direktørstillingen ved Aarhus Theater den 5. Marts 1900⁵), var han allerede traadt i Funktion lang Tid forinden. Den 13. September 1899 havde han faaet Tilladelse til at afslutte Kontrakter med Skuespillere og Forfattere (indenfor hans Budgetforslag og omfattende et Tidsrum af eet Aar)⁶), og den 29. Marts 1900 kunde han forelægge sine Repertoireplaner for Theatrets første Sæson. I disse nævnes »Prinsessen paa Ærten (opera comique)« første Gang officielt⁷).

Men forud herfor var gaaet mange Forhandlinger og en lang Korrespondance med Komponisten.

I en Artikel i »Aarhus Stiftstidende«s Festnummer i Anledning af Teatrets Aabning har Enna givet *sin* Fremstilling af, hvordan det gik til, at han kom til at skrive en Opera til Aabningsforestillingen. Det omtales i Artiklen, at Enna saa tidligt som i 1883 havde tilbragt 3—4 Maaneder i Aarhus som Kapelmester ved det gamle Teater, »Svedekassen« i Kannekegade (under Teaterdirektør August Rasmussen), og at han samtidig havde bidraget sit til Højnelsen af den aarhusianske Musikerstand ved at give flere Orkestermedlemmer Undervisning i Musikteori, »og hvad de ældste af disse kan heraf, det har Enna lært dem.« Maaske var det gode Minder fra hine fjerne Dage, der fik ham til »af Interesse for det Teaterforetagende, Aarhus havde paataget sig,« at love, »at hvis det virkelig blev rejst, vilde han skrive en lille Opera til Aabningsforestillingen.«

Løftet maa, om denne Fremstilling er historisk korrekt, være givet o. 1897, da Teatersagen endnu var paa Drøftelsernes Stadium. Og det kan ikke være givet til Benjamin Pedersen, som paa dette Tidspunkt var helt uden Tilknnytning til de aarhusianske Teaterplaner. Det maa være blevet fremsat over for en (el. flere?) af Teatersagens lokale Forkæmpere.

I samme Artikel fortæller Enna om Tilblivelsen af »Prinsessen paa Ærten«, idet han først beretter om sine Genvordigheder, da hans Opera »Lamia« skulde have Ur-Premiere i Antwerpen i Januar 1899.

Som Følge af en Konflikt mellem den belgiske Opera og dens gamle, dygtige Kapelmester var det stedlige Operakapel gaaet i delvis Opløsning, og Enna, der skulde dirigere sin Opera ved Førsteopførelsen, kom derfor ud for et umenneskeligt Slid ved Indstuderingen og et Nervepres, der for lange Tider svækkede ham. »Da Forestillingen var forbi,« beretter han, »og Spændingen ovre, sank jeg sammen og var en nedbrudt Mand. I tre Maaneder søgte jeg Lægedom i Wiesbaden, uden at mærke synderlig Bedring. Saa rejste jeg hjem for at holde mig i Ro. Da var det en Dag, at Benjamin Pedersen kom og mindede mig om mit Løfte til Aarhus Theater. Jeg sagde ham straks, at det var umuligt, jeg kunde ikke arbejde, og saa skulde jeg tilmed skrive en — komisk Opera, medens mit Hovede værkede af Smerter, og mine Nerver dirrede ustandseligt som en anslaaet Klaverstreng. Nej, det var umuligt. —

Benjamin Pedersen gik nedslaaet fra mig; men da han var gaaet, pinte det mig egentlig, at jeg havde sagt nej, og mine Samvittighedskvaler trykkede mig omsider Pennen i Haanden. Jeg arbejdede igen, men hvorledes? At være vittig, naar man er rask og glad — det er ingen Sag, men at skulle skrive en komisk Opera, naar hver Takt skal skabes under legemlig Lidelse, det er svært. Og dog blev Operaen færdig. I Løbet af 3 Maaneder blev den

Benjamin Pedersen, Aarhus Theaters første Direktør (fra 1900—1908).

Fotografi fra omkr. Aarhundredeskiftet.

August Enna (1860—1939).

Fotografi fra omkr. Aarhundredeskiftet.

fuldført, og selve Arbejdet med den havde virkelig gjort mig rask. Nu, da jeg er helt rask og har gaaet mit Arbejde igennem paany, er jeg endog helt velfornøjet med den.«

Enna var sit ganske Liv en uforbederlig Romantiker. Han saa — ikke uden et vist Behag — sit eget Liv i Skæret af Aladdins Lampe eller maaske rettere som en Parallel til den lille fattige Odense-Drengs verdensberømte Livs-Eventyr. Nogen helt nøjeregnende Selvbiograf var han i hvert Fald ikke. — Af hans Fremstilling vil man let kunne faa det Indtryk, at Benjamin Pedersen opsøgte ham ganske kort efter Hjemkomsten fra Wiesbaden, altsaa i April—Maj 1899, og at den nervesvækkede Komponist i de følgende tre Maaneder skrev sig rask paa sin lille komiske Opera. Men denne Fremstilling stemmer ikke ganske med, hvad det bevarede Arkivmateriale kan berette om Sagen.

Det fremgaar ikke af Kilderne, hvem der har taget Initiativet til Fremførelsen af den lille nye danske Opera. Et og andet kunde tyde paa, at Teaterbestyrelsens foretagsomme Sekretær, Sagfører Niels Knudsen, har haft en Finger med i Spillet. Han nævnes i hvert Fald tidligt — og mere end en Gang — i Ennas Breve. Man faar uvilkaarligt det Indtryk, at han var en Medindviet, den eneste i Teaterbestyrelsen, der paa Forhaand kendte noget til Planen om at lade Enna skrive en Opera til Aabningsforestillingen.

For Enna selv var det ikke ukært, om der i Aarhus blev skabt et nyt Forum for hans omfattende musikdramatiske Produktion. Han var Tidens eneste, stærkt produktive, danske Operakomponist og havde med en Række Operaer, først og fremmest »Heksen« (førsteopført paa Det kgl. Theater 1892) og »Kleopatra« (1894) vundet sig et Navn, ikke blot i Danmark, men i store Dele af Europa. Var der end enkelte danske Kritikere i Samtiden, der hævdede, at Enna med sin Musik næppe »skaffede sig mange Venner blandt vort Musikpublikums bedste Portion«⁹⁾, og som med Rette pegede paa de mange banale og uoriginale Elementer i hans Melodik og Instrumentation, havde han dog viist, herhjemme usædvanlige, Egenskaber som dramatisk Tonedigter og blændet og fortryllet Publikum i store Dele af Europa ved sin orkestrale Udfoldelse og sin Sans for den scenisk-musikalske Effekt.

I sine Helaftens-Operaer bejlede han bevidst til et internationalt Publikums Gunst og havde, navnlig i »Heksen«, taget ved Lære af Richard Wagner. Sin bedste og mest livskraftige Musik skabte han paa national Grund og i kortere Form. Operaen »Den lille Pige med Svovlstikkerne« (1897) og navnlig Musikken til Balletpantomimen »Hyrdinden og Skorstensfejeren« (1900) er paa én Gang hans mest originale Indsats og hans folkeligste, eneste levedygtige Værker.

Selv var Enna tidlig klar over, at det var en Lykke for ham, at han var blevet ført ind paa at benytte H. C. Andersens Eventyr som Grundlag for dramatiske Kompositioner. I et af sine Breve til Benjamin Pedersen (3. Marts 1900) nævner han, at han fornylig har truffet Edv. Grieg ved en Koncert i København, og at den norske Komponist havde sagt, at han »kunde misunde mig min Idé med at sætte de Andersenske Eventyr i Musik.« — »Det var et Fund af uvurderlig Betydning,« fortsætter Enna, »og jo mere jeg kommer ind i disse Eventyr, ser jeg hvilken musikalsk Skat jeg har funden«⁹⁾.

Det var utvivlsomt hans store folkelige Sukces med »Den lille Pige med Svovlstikkerne«, som i 1897 havde gjort Teaterbestyrelsen interesseret i at modtage Ennas Tilbud om at komponere en ny lille Eventyropera til Brug ved Aarhus Theaters Aabningsforestilling. Men Benjamin Pedersens Henvendelse til Enna har næppe fundet Sted før i Slutningen af 1899.

I Aarhus Theaters Arkiv er bevaret 19 Breve (og Kort) fra Enna til Benjamin Pedersen. Det ældste er et udateret Brev (formentlig fra Begyndelsen af Januar 1900). Det fremgaar af dette Brev, at Enna har lovet Benjamin Pedersen at finde et H. C. Andersen-Motiv at skrive en Opera over, og at han er standset op ved Eventyret om »Nattergalen«. »Det er et ganske fortræffeligt Stof,« skriver Enna, »som jeg tror baade De og jeg vil faa megen Fornøjelse af.« Han har selv lagt Handlingen til Rette, men vil bede en Digter gøre en god Text deraf: »thi den skal baade være dramatisk og poetisk for at have nogen Betydning.« Han har talt med to Forfattere og mener, at P. A. Rosenberg er den bedst egnede til Opgaven¹⁰).

Benjamin Pedersen maa have svaret, at Enna burde komme til Aarhus snart, saa at de kunde tale nærmere om Tingene, thi i et Brev af 17. Januar 1900 (og i et ganske kort Brev af 19. Januar) lover Enna at indfinde sig i den følgende Uge. Med det første Brev fulgte Rosenbergs Libretto til »Nattergalen«. Enna finder den aldeles brillant: »den vil slaa vældig an. Det er den bedste Text, jeg endnu har havt.« Han oplyser, at han har betalt den med 300 Kr., »hvad jeg ikke fortryder, da den er det værd.« — Han nævner iøvrigt, at et københavnsk Privatteater har tilbudt ham Førsteopførelsen, »hvad der ikke forbavser mig saa meget, men det var jo slet ikke min Mening med dette Arbejde, for saa gjorde jeg den jo langt hellere til »Det kgl. Theater.« — Den aarhusianske Teaterchef fik paa denne Maade at vide, at det var godt og efterspurgt Arbejde, Komponisten vilde levere.

Opstemtheden varede dog ikke længe. Allerede i sit første Brev havde Enna nævnet, at alt maatte lægges til Rette for de Kræfter, som Teatret i Aarhus raadede over. En saadan Hensyntagen fra Komponistens Side er visselig ikke ukendt i Operagenrens Historie. Man tænke blot paa Forholdene ved de italienske Scener paa Rossinis Tid! Men det turde være et Spørgsmaal, om et Teater nogensinde har budt en Operakomponist saa begrænsede Udfoldelsesmuligheder, som Aarhus Theater bød Enna: et lille — endnu ikke sammenspillet — Orkester, en Dirigent, der var aldeles ukendt med

trok at De, vil saa meget
glæde baade ipe Kunst og
Kunstneriske Menneske.

Jeg har talt med 2 For-
fattere; men herdog, at
Rosenberg bliver den bedste.

For jeg gaar nærmere
ind paa Kompositionen
maa jeg vide hvilke sym-
foniske Kræfter De har, og
naar jeg kan høre dem.

Skriv mig lidt om
dette.

Frøydigt
Deres

Deres

August Enna

(Skal jeg skrive
til Mønsted)

Facsimile af sidste Side af Brev fra August Enna til Benjamin Pedersen
(sandsynligvis fra Begyndelsen af Januar 1900).

I Brevet nævner Enna, at han formentlig vil skrive sin Opera til Aarhus Theaters Aabningsforestilling over H. C. Andersens Eventyr »Nattergalen«. Bemærk den lille Parenthes nederst paa Siden: »(Skal jeg skrive til Mønsted)«. Den synes at røbe, at Komponist og Direktør har drøftet Muligheden af at faa Byens store Industrileder, Otto Mønsted (der allerede tidligere havde optraadt som stor Mæcen over for Aarhus Theater) til at yde Tilskud til Teatrets første Operaforestilling.

Arbejdet ved et Teater og i det hele uden Erfaringer som Orkesterleder¹¹), et for Lejligheden sammensat Kor — og — sidst, men ikke mindst, et Skuespillerpersonale, der var næsten blottet for Sangkræfter.

Man kan i Ennas Breve mærke Forfærdelsen — og Skuffelsen — da Situationen er ved at gaa op for ham. Efter Opfordring af Benjamin Pedersen har han hørt nogle af de designerede Aarhusaktører synge. Det hedder herom i et Brev af 12. Februar 1900: »Jeg har altsaa hørt Hr. Birch¹²) og Frk. Nørlund. Ingen af dem synger fyldestgørende, men dog tror jeg, at Birch nok vil kunne klare et lille let Sangparti, som man lægger tilrette for ham. Frøken Nørlund har kun en lille bitte Stemme, men hun er jo ellers meget fiks; dog kan hun langtfra klare et Sangparti¹³).«

Under disse Omstændigheder ser Enna sig nødsaget til at opgive Planen om en Opera over »Nattergalen«, uagtet han »allerede var temmelig langt henne« med sine Skitser¹⁴). Han motiverer sin Beslutning yderligere, og man faar derigennem et lille Overblik over det Persongalleri, Rosenbergs Libretto indeholdt: »Jeg tør ikke udsætte hverken Theatret i Aarhus eller mig for et dårligt Resultat, og da Keiseren og Nattergalen og Dukken *maa* synges af nogenlunde gode Stemmer, saa kan De selv indse, at det ikke lader sig gøre. Ogsaa Kammerherren og Døden maatte der et Par gode Sangere til, jeg mener i al Tarvelighed (!) og ikke mindre Syngemesteren. Nej det gaar ikke . . . Dertil kommer ogsaa en Musikdirektør, som intet kender til Operaindstudering.«

Brevet slutter med en Oplysning om, at Enna Dagen før har opsøgt Rosenberg, og de er blevet enige om »at tage »Prinsessen paa Ærten« og at lægge den saaledes tilrette, at der bliver to Sangpartier af Betydning, nemlig Prinsessen og den gamle Dronning, som Frk. Kristoffersen¹⁵) saa maa synge, og saa maa vi altsaa finde en lille Sangpige herovre.« Iøvrigt lover Enna, at »Prinsessen« nok skal blive morsom: »det er nu blot Tiden det dreier sig om, for Rosenberg har ogsaa andet at bestille end at skrive Texter.«

I disse Ennas første Breve træder Hovedvanskeligheden ved at spille Opera paa Aarhus Theater klart frem: Mangelen paa anvendelige Sangstemmer i det faste Personale. Skal en Operaopførelse bringes i Stand og holdes i et forsvarligt Niveau, maa der hentes Sangkræfter udefra.

Af et følgende Brev fra Enna (23. Februar 1900) fremgaar det, at han

og Benjamin Pedersen er blevet enige om at engagere Frk. Margrethe Pfefferkorn som Gæst til at udføre den ene af de to store Kvinderoller. Men hermed var Operaen ikke besat. Rosenberg har allerede faaet sin nye Libretto færdig, og Enna er paany begejstret over sin Textforfatters Præstationer: »ingen kunde have fundet paa alle disse Morsomheder bædre end Rosenberg, og jeg tror, at den vil deres Personale bædre kunde magte.«

I et senere Brev (af 3. Marts 1900) kan Komponisten nærmere gøre Rede for de enkelte Partiers Karakter og Sværhedsgrad:

»Partierne ere saaledes: Kongen et morsomt og let Sangparti; maa synges af Deres fineste Komiker. Dronningen — et temmeligt stort, og ikke helt let Sangparti maa De finde en god Kraft til. Sangpartiet ligger lavt, kan ogsaa synges af en Alt-Stemme. Marskalken er et høit Bariton Parti. Maa synges af en intelligent Mand med nogen komisk Sands. Endelig er der Prinsen, som skal være en lys Tenor, en ren sukker Prins.«

I det foregaaende Brev (23. Februar) havde Enna advaret mod at give Birch Prinsens Parti, »han er baade for tung og har heller ingen Stemme.« Allerede her foreslog han at lade Prinsen synge af en Dame, et Forslag, der ikke synes at have huet Benjamin Pedersen. I Brevet af 3. Marts udfoldede Enna al mulig Overtalelseskunst for at overbevise ham om, at »det bliver svært for en Mand at illudere som denne Porcelains Figur i Rococoklæder —« og møder bl. a. op med Pagen i Figaro og selveste Fidelio (!) for at give sit Ønske Vægt. Nogen større Tro paa at kunne overbevise Benjamin Pedersen lægger Enna dog ikke for Dagen: »vil De absolut ikke have en Dame til at synge dette Parti, saa maa De gøre som De vil, men saa maa De tage Ansvar, da hell(!)e Partiet baade fra Digterens Side, og fra min, er en rent kvindelig Figur . . . kan Hr. Kreutz¹⁰⁾ magte Sangpartiet saa i Guds Navn. Men hvorledes tror De en Baryton vil klinge ind i de søde smaa Duetter som ere skrevne for to Damer? . . .«

Brevet slutter med et Suk: »Skade at De ikke har en god Sangkraft ved Siden af Frk. Christophersen.« Her rørte han ved det ømme Punkt. Gerda Christophersen var faktisk den unge jydskes Scenes eneste habile Sangkraft! Intet Under, at hun blev flyttet rundt med i Beregningerne som en værdifuld Brik i et Spil. Den 12. Februar havde Enna foreslaaet, at hun skulde spille Dronningen. Elleve Dage senere var han inde paa, at hun skulde spille Prinsen, hvis da ikke Frk. Pfefferkorn skulde tage dette Parti. I saa

Fald »kunde Frk. Kristoffersen synge Prinsessen, hvis hun da ikke er for svær.« Der var m. a. O. Brug for hende i hele tre Roller.

Som Tiden for Førsteopførelsen nærmede sig, blev Enna mere og mere nervøs for sit lille Arbejdes Skæbne. De følgende Kort og Breve (deraf en Del fra et Kurophold i Silkeborg) kredser om Vanskelighederne ved at sætte en Operaforestilling op og den Tid, Indstuderingen fordrer.

Den 2. August maner han Benjamin Pedersen til at være meget forsigtig med den Tid, der er tilbage, »det gælder jo meget, og jeg er ikke ganske glad ved dette, at Orkesteret ikke har taget fat endnu. Blot De ikke under-vurderer den Opgave, som ligger for.«

Navnlig er Enna (i Brev af 12. August) bekymret, naar han tænker paa, hvad »en saa ung og uerfaren Musikleder« som Aarhus Theaters Kapelmester kan præstere. I et Brev af 15. August fortæller han, at han har været til Orkesterprøve paa Det kgl. Teater (paa sin Opera »Lamia«), »men kun for Tempoernes Skyld . . . dér kan de jo sagtens klare den, naar de har en Johan Svendsen.«

Det havde Aarhus Theater unægtelig ikke. Enna var derfor ivrig for selv at komme til at indstudere og dirigere Prinsessen paa Ærten. Og Teatret var fornuftigt nok til at modtage dette hans Tilbud.

Den endelige Rollebesætning synes først bestemt o. Midten af August 1900, ca. 14 Dage før Teatret efter Planen skulde have begyndt sine Forestillinger. Aabningen udsattes imidlertid til d. 15. September. Det fremgaar af et Brev fra Enna (af 15. August), at han er tilfreds med, at Teatret har bestemt sig for at give Frk. Pfefferkorn Dronningens Parti. De øvrige vigtigere Roller besattes som følger: Kongen: Albert Price, Prinsens: Anker Kreutz, Prinsessen: Gerda Christophersen, Hofmarschallen: Alfred Cohn.

Et Brev fra Tiden efter Premierens (blot dateret Søndag, hvilket formentlig var Søndag d. 23. September 1900) tolker Komponistens Glæde og Taknemmelighed efter Festdagene, hvis harmoniske Forløb ogsaa afspejler sig i det lille fortrolige »Du«, hvormed han nu tilskriver Benjamin Pedersen: »Jeg har i mange Tider ikke moret mig saa godt som denne Gangovre hos Eder, og min Glæde over at se mit lille Arbejde saa smukt fremført, hvad du har den største Ære af, var jo ikke det, som glædede mig mindst.« Han sender mange Hilsener til »hele Prinsesse-Personalet« og beder Benjamin Pedersen takke dem alle for »den Iver og Glæde, de deltog i mit

Fra Opførelsen af »Prinsessen paa Ærten« paa Aarhus Theater (September 1900).

Albert Price som Kongen, Gerda Christophersen som Prinsessen, Anker Kreutz som Prinsen og Margrethe Pfefferkorn som Dronningen.

Arbejde med . . . først og fremmest Frk. Christoffersen, Kreutz — Price, Cohen (!) og Pefferkorn (!)«.

Enna var saaledes godt tilfreds. Den samlede Københavnspressen havde sendt sine førende Anmeldere til Aarhus, og de fleste havde taget varsomt paa hans lille Lejlighedsarbejde. Enkelte havde endog givet Udtryk for Begejstring. »Berlingske Tidende« fastslog i sin Morgenudgave (17. September), at det var den lille Opera, »der gav Forestillingen dens egentlige Festivitas —«, og i Aftenudgaven fremkom en mere udførlig Anmeldelse, som hævdede, at »Ennas Musik er af udmærket dramatisk Virkning og kitter (!) sig fint og smidigt om hvert enkelt Motiv i den lille Opera.« — Andre Blade var mere forbeholdning. »Nationaltidende« var meget lidt tilfreds med Rosenbergs Text, om hvilken det hedder, at den »ligger under Mangel paa Handling; den har i Virkeligheden kun en eneste morsom Situation, den, hvor Sengen redes med Snese af Madrasser og Puder, til den naar en svimlende Højde.« Det hedder videre: »Forøvrigt er Handlingen saa stillestaende og Versene saa flove, at man maa forbavses over, at nogen Komponist har kunnet føle sig fristet til at sætte Historien i Musik.« Om Ennas Musik skriver Bladet, at der er »skjønne Sange, som er taknemlige for de Udførende, men der er næppe en eneste Strofe, som slaaer. Det hele glider let ind og ud igjen.« Anmelderen mener dog, at Operaen betegner et Fremskridt fra »Den lille Pige med Svovlstikkerne«, »som dens Musik er lettere og lysere (sic!), mere opera-comique-mæssig, men den vil næppe flette noget nyt Blad ind i Komponistens Laurbærkrans.«

Den aarhusianske Presse viste lignende, omend knap saa kraftige, Udsving i Bedømmelsen som den københavnske.

En Særstilling indtog Hovedstadsbladet »Vort Land«, der fandt hele Repertoirevalget ved Aabningsforestillingen uheldigt, fordi »Erasmus Montanus« laa over den nye Scenes Kræfter, og »fordi Operaen i det hele taget ikke vil kunne faa nogen Betydning paa den Aarhus-Scene, og denne Opera tilmed var en meget gravitetisk Behandling af en Æventyr-Vits, som ikke egner sig for Dramatisering.«

Betragtningerne vedrørende Holbergs og Operaens Muligheder paa Aarhus Theater har Eftertiden gjort grundig til Skamme. Derimod er der næppe Uenighed om, at »Prinsessen« er et af Ennas svageste Værker¹⁷). I nogen Maade maa Svagheden tilskrives den korte Tid, han havde til Udarbejdelsen,

men først og fremmest den Bundethed, som Hensynet til de manglende Sangkræfter og de indskrænkede Orkestermuligheder i Aarhus frembød. Det var i Virkeligheden en uløselig Opgave, han havde indladt sig paa.

Men afgørende for det lille Lejlighedsarbejdes videre Skæbne var det, at Enna havde benyttet sig af et Tonesprog, hvori der var nok saa meget Fortid som Fremtid. Det er ganske kuriøst at tænke sig, at det blev Igor Stravinsky, i hvis Lod det faldt at skrive en internationalt akcepteret Opera over H. C. Andersens »Nattergalen« (»Le Rossignol«, 1914), medens den østrigske Komponist Ernst Toch — i Schönberg-Skolens raffinerede, villet strenge, atonale Stil — forsøgte sig med en »Prinsessen paa Ærten« (1927). Ingen af disse to Komponister vil kunne risikere at blive mistænkt for at have gjort Laan hos Enna. Afstanden mellem dem og den danske Tonedigter er saa stor, at man ikke vil falde paa den Tanke, at de har levet og virket inden for samme Aartier.

Set i et stort stilhistorisk Perspektiv svinder Ennas lille Opera unægtelig ind til et meget uanseligt Format. Alligevel har det været berettiget at ofre dens Tilblivelse Opmærksomhed. Den jyske Operapremiere d. 15. September 1900 var trods alle Mangler en dansk Musikbegivenhed. For første Gang i vor Musikhistorie var en ny dansk Opera — af en internationalt kendt Komponist — blevet holdt over Daaben paa en dansk Provinsscene. Begivenheden aabnede nye Perspektiver for dansk Tonekunst. Maaske var den Dag ikke saa fjern, da Operakunsten ikke længere var et Monopol forbeholdt Hovedstadens Befolkning.

II.

Forstaaeligt nok var Enna ivrig efter at fastholde Forbindelsen med den jyske Scene. Sammen med Takkebrevet sendte han Text og Musik til »Den lille Pige med Svovlstikkerne«. Der skulde imidlertid hengaa 4 Aar, før dette lille Arbejde kom op (med Gerda Krum i Titelrollen)¹⁸⁾. I Mellemtiden havde en anden Musiker, en Aarhusianer, udkastet Planer til en mere udstrakt Operavirksomhed ved Aarhus Theater.

Ved et Møde i Teaterbestyrelsen den 12. Januar 1901 vedtog man (efter Henstilling fra Direktøren) ikke at genengagere den fungerende Kapelmester for den følgende Sæson. I det samme Møde forespurgte Benjamin Pedersen, om Domorganist Arthur Allin »kunde faa Tilladelse til at opføre paa Theatret

— delvis ved Hjælp af Personalet og evt. af Gæster, uden Gene for Theater-tjenesten og uden personligt Vederlag til ham, Operaer eller Syngestykker«¹⁹).

Bestyrelsen ønskede, inden den kunde svare, nærmere Oplysninger om Bekosteligheden af en saadan Ordning, og under 22. Januar 1901 indsendte Allin en Skrivelse til Teaterbestyrelsen, hvori han trak Linierne for sin Plan op.

Han nævner til at begynde med, at han har bemærket, at Teatret ikke spiller om Lørdagen. Dette Faktum har bragt ham paa den Tanke at fremsætte Planen om Opførelsen af en lille Serie Operaer som Lørdagsforestillinger.

Personalet skulde være »Theatrets forhaandenværende, stemmebegavede Kunstnere, sup[p]leret med enkelte Sangere fra Hovedstaden«. Selve Indstuderingen vilde Allin paatage sig »udenfor Theatrets fastsatte Prøvetider«. Han nærer den Opfattelse, at »Opgavernes kunstneriske Interesse vil højne de Agerende og stimulere dem til Anspændelse af deres Evner og Kræfter«, ligesom han regner med, »at en passende Spillepræmie« vil hindre Kritik af det øgede Arbejdes Besværligheder.

I det hele taget røber Allin sig som en stor Optimist. Maaske hang hans Optimisme sammen med, at han nærede en ikke ringe Foragt for Publikums Dom. Kapelmester Gutfeld, der var Aarhus Theaters Dirigent i Tiden fra 1906—1927, fortæller i nogle Erindringer, hvor han yder Allin al mulig Ære, om den initiativrige Domorganist's Forsøg paa at afholde Symfonikoncerter i Aarhus (i Tiden omkring Gutfelds Ansættelse). Det hedder bl. a.: »Orkesterkoncerterne blev dengang næsten altid afholdt med de aarhusianske Musikers velvillige Assistance — og da Musikerne altsaa ingen Betaling fik for deres Arbejde, kunde man ikke undre sig over, at Prøverne tit havde et noget mærkeligt Forløb. Sommetider kom der nemlig blot 10 Musikere — sommetider 20. Men om nogen samlet Prøve, var der aldrig Tale. Disse vanskelige Arbejdsforhold gjorde imidlertid absolut intet Indtryk paa Domorganisten. »Det gaar nok,« plejede han at sige; »Publikum forstaar dog ikke noget alligevel.« Det var ikke desto mindre en sand Fornøjelse at spille under Arthur Allins Taktstok.

Kedelig var han aldrig²⁰).

Denne Allins Tilbøjelighed til at tage let paa Vanskelighederne taler ogsaa ud af hans »Operaplan«. Han tilbyder at indstudere »Liden Kirsten«

saa hurtigt, at den kan være klar til Opførelse Lørdag den 2. Marts, altsaa i Løbet af en Maaned. I Betragtning af, at Arbejdet ikke maatte gribe forstyrrende ind i Teatrets normale Prøver og navnlig under Hensyntagen til, at ca. Halvdelen af Rollerne skulde udføres af Skuespillere ved den jyske Scene, tør man nok kalde Løftet letsindigt. Men ikke mindre letsindigt var hans Fordeling af Rollerne. Sverkels Parti vilde han f. Eks. overdrage til Vilh. Birch, om hvis Mangel paa Stemmehidler Enna udtaler sig saa uforbeholdent. Titelrollen skulde naturligvis overdrages til Gerda Christophersen, der dog næppe havde Figur til at illudere som den unge Folkevisesjomfru. Iøvrigt regnede han med at skulle benytte en Række Gæster, bl. a. Nordal Bruun som Narren og Frk. Pfefferkorn som Mor Ingeborg.

Den ydre Opsætning tager Allin med vanlig Lethed paa: »Nonnernes Dans samt Fakkeldansen vilde sikkert let kunde (!) iværksættes ved Hjælp af Hr. Albert Prices²¹⁾ kyndige Vejledning og »last not least« vil Hr. Direktør Benjamin Pet(!)ersens øvede Haand lige saa sikkert bjerge den øvrige Del af Scenearrangementet.«

Den økonomiske Side af Sagen, som Repræsentantskabet i særlig Grad havde bedt om Oplysninger om, tør han ikke udtale sig nærmere om: »da dette jo afhænger af hvad man vil anvende paa Udstyrelsen«. Han antager dog, at de aftenlige Udgifter ikke vil overstige 250—300 Kr., idet han sætter Honorarerne til fremmede Sangere til 150 Kr. (formentlig 50 Kr. pr. Sanger pr. Aften), Orkesteret 70 Kr. og Koret ca. 50 Kr. Det ser jo meget beskedent ud. Om Tallene saa vilde kunne holde, er en anden Sag.

Tallene bør iøvrigt ses i Sammenhæng med Teatrets normale Udgifter og Indtægter i dets første Sæson. For at dække Udgifterne til Driften skulde der i den paagældende Sæson være 661,73 Kr. i Kassen hver normal Spilleaften. Til Opera skulde der — efter Allins Tal — være ca. 1000 Kr. i Indtægter. Med normale Priser indbragte fuldt Hus 1700 Kr., ved forhøjet Salg (50 Øre mere pr. Billet) godt og vel 2200 Kr. Der skulde saaledes ikke være mere end halvt fuldt til »Lørdagsoperaerne«, for at faa dem til at bære sig økonomisk, om da Allins Overslag kunde holde. Gennemsnitlig havde Teatret — i sin førtse Sæson — en Indtægt paa ca. 725 Kr. pr. Aften. Til noget saa ekstraordinært som enkelte Operaforestillinger skulde man nok kunne regne med saa megen Interesse, at Huset blev mere end halvt fyldt, saa meget mere som Allin udtrykkelig lovede, at der ikke skulde eksperimenteres med Hen-

syn til Repertoiret. Foruden »Liden Kirsten« foreslog han at spille saa folkeyndede Operaer som »Carmen«, »Faust«, »Mignon«, »Jægerbruden« samt »Barberen i Sevilla«.

Paa et Møde den 23. Januar 1901 vedtog Bestyrelsen imidlertid at takke Allin for hans Tilbud, men at svare, at Bestyrelsen ikke ansaa Planens Gennemførelse for forenelig med Theatrets øvrige Virksomhed, ligesom man udtalte Frygt for, at Planen vilde medføre større Udgifter, end Budgettet kunde bære²²).

Om denne Vedtagelse har været i Overensstemmelse med Benjamin Pedersens Ønsker lader sig vanskeligt sige. Han havde som nævnt ovenfor, paa Mødet den 12. Januar forelagt Sagen mundtlig for Bestyrelsen og i samme Møde indstillet den fungerende Kapelmester til Afskedigelse med Sæsonens Udgang. I Betragtning af, at Allin havde søgt Kapelmesterposten, da den første Gang var opslaaet, og altsaa tilkendegivet et Ønske om at gaa fast ind i et Virke som Teatrets Musikdirektør²³), kan man ikke ganske afvise den Mulighed, at det ikke skyldes en Tilfældighed, at Allins Forslag dukker op paa samme Møde, hvor man vedtager at udskifte Kapelmester.

Har Benjamin Pedersen ønsket at faa Allin som Chef for sit Orkester, og har han ment, at Forslaget om Lørdagsoperaer kunde gavne Allins Kandidatur? Det er ikke til at sige med Sikkerhed, men Benjamin Pedersen havde ved sin Aabningsforestilling givet Udtryk for et Ønske om at føje Operaer ind i sin Skueplads' Repertoire, og Allins Forslag pegede paa en Mulighed for at realisere et saadant Ønske. Paa den anden Side fremgaar det af Referatsprotokollen, at Benjamin Pedersen den 22. Januar allerede havde indledet Forhandlinger med Musikdirektør Wilhelmi²⁴), og at Bestyrelsen be- myndigede Benjamin Pedersen til at fortsætte disse Forhandlinger, der for- øvrigt endte med, at Benjamin Pedersen indstillede Musikdirektør W. Bähncke til Posten²⁵).

III.

Naar Teaterbestyrelsen i sit negative Svar til Allin brugte det Udtryk, at »man ikke ansaa Planens Gennemførelse for forenelig med Theatrets øvrige Virksomhed«, kunde der deri ses en principiel Afvisning af Tanken om at spille Opera paa Aarhus Theater. Det er da ogsaa hævet over enhver

AF DEN JYDSKE OPERAS FORHISTORIE

Tvivl, at Ledelsen maatte se det som Theatrets Hovedopgave at være Skue-spilscene. Men dette var ikke ensbetydende med, at Operaer, saa lidt som andre Musikforestillinger, skulde holdes borte fra den jydsk Scene.

Den 30. Maj 1901 bragte »Aarhus Stiftstidende« en officiel, statistisk Redegørelse »fra Teatrets Kontor« om Forløbet af den første Sæson, ledsaget af en »foreløbig« Repertoireplan for den følgende. I denne figurerer tre

Fra Opførelsen af »Mara« paa Aarhus Theater (September 1901).

Vilh. Birch som Eddin og Gerda Krum som Mara.

Operaer: Humperdinck's »Hans og Grete« (opført herhjemme paa Folke-teatret i 1897), Flotow's »Martha« og Fr. Hummel's »Mara«. Benjamin Pedersen havde med andre Ord ikke opgivet Tanken om at føje Operaer ind i sit Repertoire. Det lykkedes ham imidlertid kun at faa een af de nævnte Operaer fremført, den lille »veristiske« Enakter »Mara«, som havde Premiere sidst i September 1901 og gik 8 Gange. Den udførtes af Teatrets egne Skue-spillere, der i den paagældende Sæson var blevet forøget med nogle gode Sangkræfter, først og fremmest Gerda Krum, som udførte den kvindelige Hovedrolle. Den mandlige havde man overdraget til Vilh. Birch! Det gik bedre, end man skulde forvente, naar man kender Ennas Bedømmelse af hans vokale Evner (ovenf. p. 31). Han sejrede paa sin sceniske Myndighed

og sin virile Uforfærdethed. Præstationen fandt en ganske sigende og pudsigt Bedømmelse i »Jyllands-Posten«s Anmeldelse af Forestillingen: »Skjønt Hr. Birch ikke i og for sig er Sanger i egentligste Forstand, aftvang han dog Sympathi. Han har Stemmestemmer nok; de mangler blot den kunstneriske Tildannelse. Men han synger løs med en Kraft og Hengivelse i Opgaven, der dækker over mangt et Brist. Blev noget af Kraften omsat i Melodiøsitet, vilde han maaske naa overraskende Resultater.«

Det er indlysende, at der ikke kunde bygges noget Operarepertoire op paa et Personale, hvis mandlige Hovedkraft — ogsaa for Sangens Vedkommende — skulde være Vilh. Birch. Formentlig veg Repræsentantskabet tilbage for Tanken om at skaffe Penge til Engagement af Gæstesangere i den Udstrækning, som større Operaforestillinger maatte kræve. I hvert Fald gled de to foreslaaede Helaftensoperaer ud af Spilleplanen for Sæsonen 1901—2. I Stedet spillede klassiske Operetter som Sullivans »Mikadoen« og Offenbachs »Røverne«, der begge opførtes 14 Gange. Maaske har Benjamin Pedersen i den klassiske Operette, som han ogsaa dyrkede med Held i de følgende Sæsoner, set en Slags Erstatning for egentlige Operafremførelser. Men Tanken om en mere udstrakt Operavirksomhed paa Aarhus Theater skulde snart dukke op paany.

★

Som nævnt ovenfor havde Enna, straks efter Premierens paa »Prinsessen paa Ærten« sendt Text og Musik til »Den lille Pige med Svovlstikkerne« til Aarhus. Den kom ikke paa Repertoiret hverken i Teatrets første eller anden Sæson.

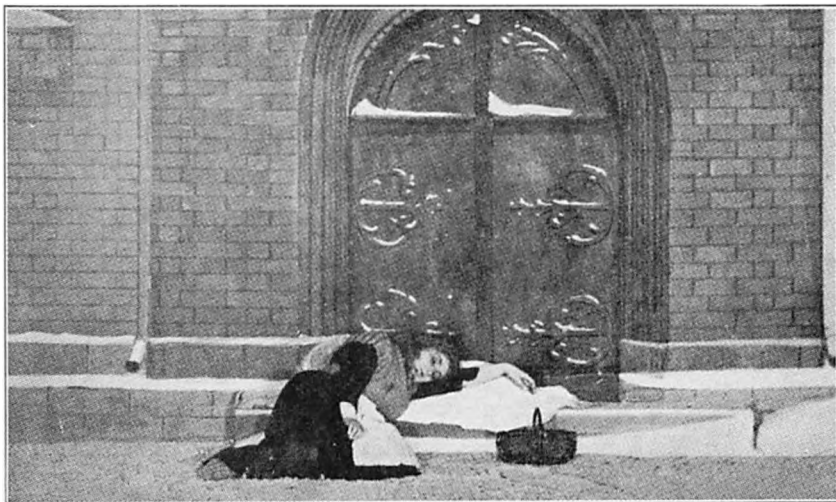
I et Brev til Benjamin Pedersen (8. Januar 1903) bragte Enna sin lille Opera i Erindring ved bl. a. at skrive: »Hvis Du har Lyst til at spille Pigen med Svovlstikkerne med Gerda Krum som Marie, saa kan du faa hele Materialet *at laane frit af mig.*

Ligeledes har jeg et fint lille Sangspil af Rosenberg²⁷), som kunde gaa sammen med Pigen, og den (!) [kan] Du ligeledes faa af mig. Kun maa Du lade Stemmerne skrive ud. Den er meget let at lære, og uden Kor, og meget morsom. Kan jeg saa gøre Dig en Glæde med at komme over og dirigere dem begge saa skal jeg komme.

Jeg længes lidt efter Aarhus og kunde ønske at være der nogen Tid —

og Dit Theater længes jeg ogsaa [efter] at se igen. Men det maa ikke vare forlænge, for jeg skal til Holland og dirigere i Marts . . .«

Benjamin Pedersen kunde selvsagt ikke med saa kort Varsel ændre sit Repertoire, saa der er intet mærkeligt i, at »Pigen« ikke kom op i Aarhus ved denne Lejlighed²⁸). Mærkeligere var det, at Ennas Opera heller ikke figurerede paa det følgende Aars Spilleplan. Det gav Sagfører N. Knudsen

Fra Opførelsen af »Den lille Pige med Svovlstikkerne« paa Aarhus Theater (December 1904).

Gerda Krum som Marie.

Lejlighed til at efterlyse den som Del af den kommende Juleforestilling 1903—4 (i et Repræsentantskabsmøde den 3. November 1903)²⁹). Men ogsaa denne gang var Spilleplanen for længst lagt. Operaen kom først op i den følgende Sæson (13. December 1904). Gerda Krum spillede og sang Partiet, og Enna dirigerede selv de første 3 Opførelser. Den lille Opera gjorde stor Lykke og opførtes 17 Gange i Sæsonens Løb. Den har siden været genoptaget i Sæsonen 1911—12 og 1934—35 og har ialt opnaaet 32 Opførelser paa Aarhus Theater.

Der findes blandt Benjamin Pedersens Papirer kun et enkelt Brev fra Enna forud for Opførelsen af »Pigen«, og det omhandler kun praktiske Spørgsmaal (Nodekøb m. m.). Dog maa det bemærkes, at Brevets Slutning

mangler (nederste Halvdel af sidste Side er klippet fra). Maaske er den egentlige Korrespondance ført med Knudsen?

Fra Tiden efter Premieren findes to Kort fra Enna. Det ene (dateret 31. Januar 1905) meddeler, at han er i Randers d. 7.—9. Februar og kan dirigere »Pigen« i Aarhus d. 10. Det andet er et Kort (af 2. Februar), der lufter en vis Irritation: »Det var jo ikke efter Aftalen, at Du spillede Pigen uden min Nærværelse; men dertil er jo nu intet at sige.

Jeg kommer til Aarhus Torsdag i næste Uge.«

Da Enna (d. 12. Februar 1905) indfandt sig i Aarhus, havde han store Planer. Han vilde — i Anledning af den forestaaende Hundredearsdag for H. C. Andersens Fødsel (2. April 1905) — tilbyde Aarhusscenen en ny Eventyropera: »Historien om en Moder« og fremsatte samtidig et Forslag om, at han skulde overtage den musikalske Ledelse af Teatret med eller uden Forbindelse med Musikforeningen. Teatrets Sceneudvalg og Kasseudvalget holdt Dagen efter et Fællesmøde, hvor det vedtoges at foreslaa Repræsentantskabet at bevilge de fornødne Beløb til Opførelse bl. a. af Ennas nye Opera.

Til Drøftelse af Ennas Tilbud om at overtage den musikalske Ledelse af Teatret (altsaa Kapelmesterposten) hidkaldtes Enna. Efter »en Del Forhandling . . . vedtoges det at referere det idag drøftede for Repræsentantskabet imorgen«³⁰).

Repræsentantskabet behandlede først Spørgsmaalet om Ennas nye Opera, hvis Opførelse vilde kræve en Ekstrabevilling paa Kr. 5000, og henviste Sagen til Drøftelse mellem Scene- og Kasseudvalget samt Direktøren. Derefter kom Enna til Stede »og fremsatte sit Forslag om at indrette en Operascene ved Siden af den dramatiske Scene paa Aarhus Theater og at engagere Hr. Enna som Dirigent«³¹).

Det hedder videre i Referatet: »Forslaget modtoges med stor Sympathi af samtlige tilstedeværende Medlemmer«³²); men den økonomiske Side af Sagen gav Anledning til store Betænkeligheder.« Sagen sendtes dog til yderligere Behandling i Kasseudvalget i Forening med Direktøren. Men Betænkelighederne sejrede. Ved et Fællesmøde mellem Sceneudvalget og Kasseudvalget d. 18. Februar blev begge Ennas Tilbud høfligt afvist. Overslaget vedrørende Opførelsen af »Historien om en Moder« var ganske vist blevet reduceret til 3000—3500 Kr., men da man ikke havde Udsigt til at tilvejebringe

de fornødne Pengemidler paa Budgettet, maatte man »med Beklagelse« meddele Komponisten, at man ikke kunde sætte hans Opera op.

Om Ennas Plan om en »jydsk Opera« hedder det i Referatet: »Med Hensyn til det større Spørgsmaal . . . vedtoges det at svare . . . at Bekostningerne herved og særlig ved Udvidelse af Orkestret m. v. langt oversteg de Midler som Theatret for Tiden kan raade over i det ommeldte Øjemed.«

Hvor nær Enna tog sig disse Afslag skal være usagt. Da han i 1927 modtog en Opfordring til at skrive nogle Erindringer om sit Forhold til Aarhus Theater og da navnlig sin Operaplan, svarede han kort, men høfligt, at han desværre intet kunde huske om Sagen²³). Deraf kan man dog ikke slutte, at Planen kun var en Grille, der hurtigt forlod ham. Der synes at være en vis Sammenhæng i Sagen, en Udvikling, der gaar fra det Øjeblik, han og Benjamin Pedersen bliver enige om, at han skal skrive en lille Opera til Aabningsforestillingen, og til de to Afslag i Februar 1905.

Det ser ud til, at disse Afslag fik ham til at opgive Tanken om Aarhus Theater som et naturligt Forum for hans mindre Eventyroperaer — og for Opera i det hele taget. Man møder dog atter hans Navn paa Teatrets Plakater i 1915. Da havde han formaaet Aage Garde til at sætte en Ballet-Pantomime op. »Elskovs Guld« hed den. Den var stærkt dramatisk og sigtede mod at skabe en ny Genre, et Stykke levende Teater, der kunde tage Kampen op mod Filmen²⁴). Forsøget kom ikke til at danne Skole. —

IV.

Afslaget til Ennas Operaplan pegede især paa Omkostningerne ved Udvidelse af Orkesteret. Og med fuld Ret. Saalænge Teatret kun kunde disponere over et lille fast Ensemble paa 12 Musici, var al Tale om at supplere Teatrets Arbejde op med en Serie Operaforestillinger i hver Sæson kunstnerisk uforvarselig og økonomisk uoverkommelig. Modsat kan det siges, at hvis et Teater som det aarhusianske kommer i Besiddelse af — eller faar Dispositionsret over — et tilstrækkeligt stort og godt Orkester, vil Tanken om store Musikforestillinger melde sig af sig selv.

Noget saadant skete i Jacob Jacobsens Direktionstid (1908—13). Det lykkedes (i 1909) Jacobsen og hans Kapelmester (Gutfeld) at faa Aarhus Kommune til at gaa med til — under visse Betingelser — at give et Tilskud, der muliggjorde det for Teatret at holde et fast Orkester paa 20 Stemmer²⁵).

Fra Opførelsen af »Regimentets Datter« paa Aarhus Theater (Marts 1910). Scene fra 1. Akt.

Aage Fønss som Sulpice, Alfred Cohn som Hortensio, Ragnhild Christensen som Marchesa di Maggiorivoglio, Ida Kjær som Marie og Kaj Lind som Tonio.

Soldaten yderst til højre (i forreste Række) er Forfatteren og Kritikeren Richardt Gandrup, der har skildret sine Minder fra Opførelsen i en Kronik i Aarhus Stiftstidende (2/4 1947) : »I Operakoret«.

I første Række sigtede denne Ordning paa at billiggøre de store og indtægtgivende moderne Operetter, der i nogen Grad kom til at præge Jacobsens Epoke, men paa længere Sigt havde han højere Maal for Øje. Ogsaa han vilde finde en modus vivendi for Operaefremførelser paa Aarhus Theater. I Marts 1910 vovede han sig ud med en Fremførelse af Donizettis »Regimentets Datter«, der naaede 19 Opførelser. Som Marie var Ida Kjær indforskrevet som Gæst, medens Teatret selv kunde stille en fuldgod Fremstillers af Operaens andet store Parti, Sulpice's. Det var i de Aar, da den unge Skuespiller og Sanger Aage Fønss var tilknyttet Bispetovrscenen. I Soldaterkoret medvirkede Medlemmer af Sangforeningen »Brage«³⁰).

Tilvejebringelsen af et fast og dygtigt Kor er ogsaa en af Forudsætningerne for Fremførelse af Operaer. Benjamin Pedersen søgte at skabe et saadant med Henblik paa sine Fremførelser af klassiske Operetter. Men det blev for dyrt at opretholde. Af nogle Blyantsoptegnelser paa en Skrivelse fra Folketinget i Anledning af en Ansøgning om Statstilskud (17. April 1907) ses det, at man ved videre Forhandling vedrørende Tilskudet bl. a. har villet

nævne, at en Del af det skulde bruges til Opretholdelsen af et fast Kor ved Teatret³⁷). Foreløbig maatte man altsaa klare sig ved Hjælp af Sangforeninger. Det gjorde man ogsaa i den følgende Sæson, da man inviterede den kgl. Opera over at give to Fremførelser af »Barberen i Sevilla«. Kor og Orkester var lokale, Solisterne derimod fra Hovedstaden.

★

Opførelsen af »Regimentets Datter« havde fundet Behag baade hos Publikum og Presse. »Resultatet frister til Gentagelse,« havde Sven Gundel skrevet i sin Anmeldelse i »Jyllands-Posten« og rost Valget af »dette saa gediegne og livsfyldte Syngestykke,« der betegner en Smagsforbedring i Forhold til »de moderne, vandle Wieneroperetter.« Derimod havde han advaret mod at vælge »en veritabel Opera« . . . »saa sandt som Aarhus Theater ikke skal være Operascene.« Man bør i Aarhus holde sig til »en ældre Tids Syngestykker — paa Overgangen mellem Opera og Operette.«

Der er Vidnesbyrd om, at Jacobsen gerne vilde have fulgt en lignende Kurs for Operaer paa Aarhusscenen. Paa hans Spilleplan for 1910—11 figurerede saaledes hele 3 Operaer: »Jægerbruden«, »Fra Diavolo« og »Konge for en Dag«; men de kom ikke til Opførelse, formentlig fordi Statstilskudet stadig udeblev, og Bekostningerne vilde være for store³⁸). Han maatte nøjes med en Genoptagelse af »Den lille Pige med Svovlstikkerne« (1910) og Fremførelsen af »Et Eventyr i Rosenborg Have«, der i Kraft af Weyses Musik — med lidt god Vilje — kan gøre det ud for et Syngestykke.

V.

Det er lidt af et Dogme, at Jacobsens Efterfølger ikke interesserede sig for Musikforestillinger, et Dogme, der støttes af den Kendsgerning, at Teatrets Orkester paany blev reduceret i nogle af Gardes Sæsoner³⁹). Sandheden var, at Garde ikke brød sig om at fremføre Operetter. Hans Repertoire omfatter imidlertid et ikke ringe Antal Forestillinger med særskilt Musik, ogsaa ny, dansk Musik, der fik Ur-Opførelse paa Aarhus-Scenen. Og det bør ikke overses, at han i 4 Sæsoner fik anbragt en Opera i sit Repertoire.

Begyndelsen var ikke saa god: en Opførelse (i 1915) af Webers »Jægerbruden«, delvis med indforskrevne Sangere. Arrangementet var af halvprivat Natur. Det forestodes af Kapelmesteren, men Teatret lagde Scene, Navn og

Fra Opførelsen af »Troubaduren« paa Aarhus Theater (April 1917).
Scene af 2. Akts 1. Afdeling.

Dagny Grunert som Azucena og Chr. Andersen som Manrico.

enkelt Kræfter til det. Indstuderingstiden havde været altfor kort, og de paa Forhaand velvilligt indstillede Anmeldere kunde ikke skjule, at Koret svigtede totalt, og at Forestillingen paa det nærmeste faldt fra hinanden. Bedre blev det ikke af, at kun et Mindretal af Gæsterne slog til i Hovedpartierne. »Kan man ikke magte det, maa man hellere lade Forsøget hvile,« skrev Gundel i sin Anmeldelse.

To Aar senere fik Teatret imidlertid en virkelig Sukces paa en Række Opførelser af Verdis »Troubaduren«. Garde var traadt i Samarbejde med Operasangerinden Dagny Grunert i København, der samlede et Personale af yngre københavnske Operister, ganske som det senere er blevet Tilfældet for »Den jyske Opera's« Vedkommende. Som Kor anvendtes Sangkoret »Vivo«, der dog synes at have haft svært ved at klare den sceniske Del af Opgaven.

Det følgende Aar (April 1918) opførtes Gounods »Faust« under lignende ydre Vilkaar. Lars Boe sang Titelpartiet, Ingvar Nielsen, der — ligesom Boe — var laant fra Det kgl. Teater, Mefisto, og en ung Dame, Carla Wester

Fra Opførelsen af Gounods »Faust« paa Aarhus Theater (April 1918). Scene af 2. Akt.

Einar Sidenius som Valentin, Emilie Walbom som Siebel, Henry Schmidt som Brander, Ingvar Nielsen som Mefistofeles, Lars Boe som Faust og Carla Wester som Margarethe.

havde en lovende Debut som Margarethe. Dagny Grunert, der (som det foregaaende Aar) forestod Instruktionen, havde paataget sig Marthes Rolle. Den yndede Opera modtoges med megen Glæde. Selv Gundel, der tidligere havde luftet nogen Skepsis overfor Muligheden (og Ønskeligheden) af at sætte Operaer op paa Bispetovrsscenen, var ikke langt fra at være begejstret. »Kan Theatret fortsætte denne Tradition,« skrev han, » — og det er at haabe — burde man saa ikke en Gang forsøge med en moderne Opera?«

Det gjorde man paa en Maade det følgende Aar, hvor man lod Emilie Walbom (der havde sunget Siebel i »Faust«) sætte en Dobbeltforestilling op, bestaaende af det lille Syngestykke »Jeanettes Bryllup« og den »moderne«, realistiske Opera »Bajadser«. Ogsaa denne Forestilling vandt Kritikens Anerkendelse. Ikke desto mindre blev det den sidste i Gardes Tid. Prisstigningerne og de deraf følgende Krav om Lønforhøjelser (især til Orkestret) var formentlig en væsentlig Grund til Bortfaldet af Aarhus Theaters aarlige Operaforestilling. Men man kan heller ikke se bort fra, at Forestillingerne led af betragtelige Kvalitetsbrist, som maatte rettes, om Publi-

Fra Opførelsen af »Jeanettes Bryllup« paa Aarhus Theater (April 1919).

Jens Jørgensen som Jean og Julie Winding som Jeanette.

kums Interesse fremdeles skulde kunne fastholdes, først og fremmest følger af en forhastet Indstudering og Mangel paa tilstrækkelig Autoritet hos den musikalske Ledelse. Skulde der bødes herpaa, maatte der skaffes et særligt

Fra Opførelsen af »Bajadsere« paa Aarhus Theater (April 1919). Scene af 2. Akt.

Jens Jørgensen som Silvio (til venstre i Billedet). Paa Gøgler-scenen: Julie Winding som Nedda, Walther Kopp som Canio, Aage Branner som Tonio og Chr. Andersen som Deppo.

Tilskud til Teatrets Operaforestillinger, og noget saadant var ikke inden for Synsvidde.

I de følgende Aar tog »Teaterforeningen i Aarhus« sig af Operaspørgsmaalet. Den engagerede Kunstnere fra Det kgl. Teater til et Par Afteners Gæstespil samt det nystiftede Aarhus philharmoniske Selskabs Orkester (i Realiteten Teaterorkestret forstærket med et stort Antal Assistentter). Med kgl. Operarepetitør Levyson som Dirigent fremførtes bl. a. Operaer som »Mignon«, »Den hvide Dame« og »Lavlandet« m. fl.⁴⁰).

I 1933—34 overtog Det kgl. Teater selv Opgaven med at forsyne Aarhus med Operaer. Det var Optakten til Loven om Det kgl. Teaters Provinsvirksomhed. Aarhus nød godt af de politiske Konjunkturer. Den kgl. Opera kom saaledes jævnlgt til Aarhus med »Figaros Bryllup« og Smetanas »Den solgte Brud« (og opførte senere bl. a. »Martha« og »Liden Kirsten«). Her medbragte man Kapellet og Koret (omend i reduceret Omfang). Forestillingerne gjorde stor Lykke — og politisk var de til Gavn for Det kgl. Teater. Men det var indlysende, at Nationalscenen ikke fortsat kunde begunstige Aarhusianerne med saa hyppige og næsten regelmæssige Operabesøg, navnlig

ikke da Loven af 1934 kun forudsatte 50 Forestillinger om Aaret (fordelt over alle tre Kunstarter) med ligeligt Hensyn til alle Dele af Landet. Under disse Omstændigheder kunde der højst tilkomme Aarhus et Par Aftener pr. Sæson. For at faa saa mange som muligt i Tale flyttedes (fra 1938) det aarlige Besøg fra Den kgl. Opera til den nyaabnede Aarhus-Hal, hvor der er Plads til mere end 3000 Tilskuere, men som iøvrigt ikke er særlig vel-egnet til Operafremførelser⁴¹).

Operaen er i sin klassiske Form et Barn af Barokteatret med dets Blanding af ydre Pragt og Intimitet. Med en lidt mere levende Akustik, en større Orkestergrav og en udvidet og moderniseret Scene kunde Kampmanns nu mere end 50 Aar gamle Teaterbygning blive en ideel Ramme om Operaforestillinger. Tilskuerrummet har med Aarene faaet Patina, men straalere stadig varmt og gyldent i Skæret fra Scenen og Orkestergravens mange Lamper. Man hæfter sig ikke længer ved Stukaturens mange mærkelige Detaljer, men lader sig indfange af Rummets Atmosfære af Festivitas og Uvirkelighed. I saadanne Omgivelser hører Operaen hjemme, ikke i et stort, koldt og nøgternt Rum.

VI.

I 1935 fik Danmark sit første faste Symfoniorkester uden for København, Aarhus By-Orkester. Det fungerede fra sin Start — og fungerer endnu, omend i mere begrænset Omfang — som Aarhus Theaters Kapel.

Med Oprettelsen af dette, nu 33 Mand store Orkester, der med Rette har vundet Anerkendelse for høj Kvalitet, var en meget vigtig Forudsætning for et nyt Fremstød for en mere stabil, selvstændig Operainstitution paa Aarhus Theater bragt til Veje.

Som en klog General ventede Orkesterets Chef, Kapelmester Thomas Jensen, til Konjunkturerne var gunstige for en Offensiv. Øjeblikket kom, da Kapelmester Gerhard Schepelern med unge Operasangere og med kgl. Operasanger Holger Boland som Instruktør paa eget Initiativ foranstaltede nogle succesombruste Koncertopførelser af Mozarts »Don Juan« i Odd Fellow Palæet i København i Marts 1945.

Thomas Jensen, der havde overværet en af Opførelserne, inviterede Operisterne og deres Kapelmester til Aarhus (30. og 31. Januar 1946), hvor de ligeledes fik Sukces ved to Koncertopførelser paa Aarhus Theater. Ved denne

Lejlighed fik By-Orkestret sin Førsteoptræden som »Operakapel«. Hermed var der skabt en lykkelig Kontakt. — Og her ender »Den jydsk Opera's« Forhistorie.

Selve Historien er det for tidligt at skrive, men det turde være paa sin Plads til Slut at minde om, at Borgmester Unmack Larsen — ogsaa i denne — har indskrevet sit Navn med Ære.

NOTER

¹⁾ Aarhus Theater, af Albert Bayer, Aarhus, 1925, p. 107. Cit. i det flg. AT25. ²⁾ AT25, p. 58. Andragendets fulde Ordlyd cit. *ibid.*, p. 57—61. ³⁾ Rigsdagstidende, Forhandlingerne paa Folkethinget 1907—8. Sp. 7678. ⁴⁾ Cit. efter »Aarhus Theater gennem 50 år« af Emanuel Sejr i samarbejde med Sven Gundel, Aarhus 1950, p. 37. Cit. i det flg. AT50. ⁵⁾ AT50, p. 56. ⁶⁾ Forhandlingsprotokol for Aarhus ny Theater I, p. 70. Cit. i det flg. FP, Nr. I. ⁷⁾ Forhandlingsprotokol etc. II, p. 10. Cit. i det flg. FP, Nr. II. ⁸⁾ Gerhard Lyng: Danske Komponister i det 20. Aarhundredes Begyndelse, Aarhus 1916 f., p. 214. Cit. i det flg. LyngDK. Se ogsaa *Ejnar Jacobsen* i *Ejnar Jacobsen og Vagn Kappel: Musikkens Mestre II*, 1947, p. 365—376. Denne, den nyeste Fremstilling af Ennas Liv og Virke, udmunder i Spørgsmaalct: »Vil »Tidene«, Teatret, dansk Operapublikum og dansk Musikliv engang yde denne vor lige saa berømte som miskendte Operakomponist fuld Retfærdighed ved et fornyet Møde med en af August Ennas store Operaer?« ⁹⁾ Sml. Ennas Udtalelser om sin tidlige Betagelse af H. C. Andersens Eventyr i *Illustreret Tidende* 6. September 1903. ¹⁰⁾ Der er intet oplyst om, hvem den anden Forfatter var. Det ligger nær at gætte paa Ove Rode, der havde skrevet Librettoen til »Den lille Pige med Svovlstikkerne«. ¹¹⁾ Sml. AT50, p. 199 f. ¹²⁾ Teatrets førende Skuespiller i de første Sæsoner Vilh. Birch. Sml. AT50, p. 59 ff. ¹³⁾ Skuespillerinden Agnes Nørlund, senere Fru Henry Seemann. Sml. AT50, p. 71. ¹⁴⁾ »H. C. Andersens Eventyr om den ægte og den kunstige Nattergal har til forskellige Tider optaget Enna stærkt. Han har selv oprindelig lavet et Libretto-Udkast derover, flere andre har været behjælpelige med at ændre og versificere, sidst gav Kaj Friis-Møller Emnet den Skikkelse, der blev den endelige for Operaen, hvis Musik er komponeret i Aarene 1909—11«, LyngDK, p. 235. — Rosenbergs, af Enna saa højt priste Text blev saaledes i Tidens Løb vraget. Operaen opførtes paa Det kgl. Teater 10. Novbr. 1912. ¹⁵⁾ Teatrets første Primadonna, Gerda Christophersen. Sml. AT50, p. 69. ¹⁶⁾ Skuespiller Anker Kreutz. I AT50, p. 68, hedder det om Kreutz, at »han havde en god, omend ikke køn Stemme«. ¹⁷⁾ »Prinsessen paa Ærten« gjorde behersket Lykke, da den (2/1 1902) blev opført i Koncertsalen i København, LyngDK, p. 243. — I Anledning af denne Opførelse skrev Enna 3 Breve til Benjamin Pedersen om Laan af Noderne. Det fremgaar heraf, at Partituret var bortkommet paa Aarhus Theater, og at Enna maatte udarbejde et nyt til Københavnsfremførelsen. I et Brev til Benjamin Pedersen (2/1 1903) nævner Enna, at »Prinsessen paa Ærten« gaar paa Det kongelige »først i næste Maaned« og udtaler Haabet om at se B. P. ved Premièren. Saa vidt vides, kom Operaen alligevel ikke op paa Nationalscenen. Sidst har »Prinsessen« været fremført i Radioen (Foraaret 1953) med Holger Boland som Kongen, ligesom de øvrige Roller var besat med Kræfter fra »Den jydsk Opera«. Udførelsen kunde ikke dække over Værkets mange Svagheder. ¹⁸⁾ Sml. AT50, p. 98. Se iøvrigt nedenf. p. 40 ff.

¹⁹⁾ FP, Nr. II, p. 33. Allin gav en større Redegørelse for sin Plan i Brev af ^{22/1} 1901 (Teatrets Arkiv). Forslaget er berørt ganske kort i AT50, p. 200, hvor man dog faar det Indtryk, at Allins Plan fremkom senere end Ennas nedenf. p. 42 omtalte Forslag. ²⁰⁾ Aarhusianerbladet »Arosia«, 1927, p. 39. ²¹⁾ Price var — som andre Medlemmer af Slægten — opr. uddannet som Danser, jf. AT25, p. 233 f., og Anker Larsen: Fra kulissen i Benjamin Pedersens tid, »Arosia«, 1927, p. 24 ff. Se iøvrigt om Price AT50, p. 65 f. ²²⁾ FP, Nr. II, p. 34. ²³⁾ AT50, p. 199. ²⁴⁾ FP, Nr. II, p. 34. ²⁵⁾ *ibid.*, p. 37. ²⁶⁾ AT25, p. 141. ²⁷⁾ Sandsynligvis Sangspillet »Trylledrikken«, opført 1902 i Tivolis Teatersal, LyngedK, p. 248. ²⁸⁾ Aarhus Theater havde begyndt Indstuderingen af den store Folkekomedie »Kong Erik og de Fredløse«, som fik Premiére ^{27/1} 1903. Det var et Stykke, som man med Grund ventede sig store Indtægter af. Det gik 26 Gange og indspillede over 23.000 Kr., FP., Nr. II, p. 121 c. Der var saaledes intet at sige til, at Benjamin Pedersen ikke kunde modtage Ennas tidsbegrænsede Tilbud. ²⁹⁾ FP, Nr. II, p. 126. ³⁰⁾ *ibid.*, p. 154. ³¹⁾ *ibid.*, p. 155. ³²⁾ *ibid.* Til Stede var: Formanden, Etatsraad Meyer, Næstformanden, Sagfører N. Knudsen, Direktør F. D. Matzen, Tømrermester A. K. Sørensen, Overbanemester N. P. Jensen, Købmand Christian Lottrup, Murermester A. Thomsen og Forretningsfører (scenere Borgmester) Jakob Jensen. Rækkefølgen er Protokollens. ³³⁾ Privatbrev til nærv. Afhandlings Forfatter. — Tanken om at sætte »Historien om en Moder« i Musik slap Enna ikke. I 1907 forelaa et stort Korværk, Ennas eneste, med Titelen »Mutterliebe«. Det kaldes en »Legende for Soli, Kor og Orkestere«. Textgrundlaget er Stuckenbergs Digt efter H. C. Andersens Eventyr »Historien om en Moder«. LyngedK, p. 253 ff. Se ogsaa »Musikkens Mestre« II, p. 374 og 375. ³⁴⁾ LyngedK, p. 247 f. ³⁵⁾ Sml. AT50, p. 202 f. ³⁶⁾ *ibid.*, p. 117 f. og 132. ³⁷⁾ Teatrets Arkiv, Mappé Nr. 1, indholdende Arkivalier vedr. Teatrets Ansøgninger om Statstilskud. De nævnte Blyantsoptegnelser synes at hidrøre fra Sagfører Knudsens Haand. Paa den underste Halvdel af Skrivelsens første Side noterer han til venstre Navnene paa Medlemmerne af Folketingets Teaterudvalg (Loven af 1903 om Det kgl. Teater var til Revision), medens han paa højre Side skriver:

Hvorfor Statstilskud

- 1) *skiftende Repertoire*
ikke Raad dertil
og ikke Plads til Materiel
Og ikke Personale nok.
[Kulturmissionen]
Theatrets Kulturmission kræver
skiftende Repertoire.
- 2) *Dybere Scene* (slaa Bagmuren ud)
- 3) Forbedringer af Personale og Materiel
- 4) *fast Kor.*

Optegnelserne viser, at man stadig havde de højeste Maal for Øje.

³⁸⁾ AT50, p. 132. ³⁹⁾ *ibid.*, p. 203. ⁴⁰⁾ I sin første Sæson (1923—25) spillede Henning-Jensen Auber's »Den sorte Domino« (med enkelte Gæster). Opførelsen slog ikke an. Udover en Genoptagelse af »Den lille Pige med Svovlstikkerne« (1934—35) har Teatret siden renonceret paa selvstændige Operaopførelser, indtil det i 1947 blev Interessent i Institutionen »Den jyske Opera«. ⁴¹⁾ Om de kgl. Operagæstespil se bl. a. Johannes Fønss: »Med den kgl. Thespiskærre gennem Danmark« (1945), der — mærkeligt nok — i sin Omtale af »Teaterforeningens« Pionergerning helt undlader at omtale Foreningens Operaforestillinger (anf. Skr. p. 14).

Harald Andersen

HØJENE PÅ VORBJERG BANKE

I den århusianske oldsagssamling står en trivelig krukke, trind og hyggelig som pottemagerkonen, der i sin tid formede den. Nu er der ikke i nævnte samling nogen særlig mangel på lerkar fra jernalderens århundreder, takket være de gamle Lisbjergbønders forkærlighed for at tage køkkentøj med sig i gravene. Det bredbugede kar adskiller sig i det ydre ikke meget fra de hundreder af krukker, der omgiver det, og den almindelige museumsgæst tænker næppe over, at netop denne lerpotte vejer tyve af de andre op. Men sådan er det, for der er jo det ved oldsager, at de ikke er noget i sig selv — højst lidt glimmerstads for øjet — men hver enkelt ting er repræsentant for en lille selvstændig verden, og her er det, at sagernes virkelige værdi skal søges.

Det er da ikke om krukken selv, der her skal tales. Den skal bare være udgangspunkt for en spadseretur i fortiden. Nej, snarere to ture, en ganske kort, der ikke går mere end godt et halvt århundrede tilbage i tiden, og en lang på mere end halvandet årtusinde. Mens den korte tur kan foregå i det klare dagslys, så kan det vel ikke undre nogen, at mørket under sidstnævnte vandring falder på, så at det til sidst kan blive vanskeligt at skelne landskabet.

Århus Museums Historiske Afdeling — det var indtil 1950 navnet på det, som i dag hedder Forhistorisk Museum — havde en frugtbar periode i slutningen af forrige århundrede, takket være overretssagfører A. Reeh og kaptajn G. V. Smiths medarbejderskab. Det er sjældent, at provinsmuseumsfolk, for hvem arkæologi ikke er levebrød, men hobby, har mod og tid til at gøre en aktiv indsats med spaden i hånd. Som oftest må de nøjes med at lade sig oldsagerne bringe af mere eller mindre nøjeregnende findere. De to her nævnte herrer hører til de lykkelige undtagelser; derom vidner en omhyggelig ført udgravningsprotokol, der findes i Forhistorisk Museums

Tre af højene på Vorbjerg.

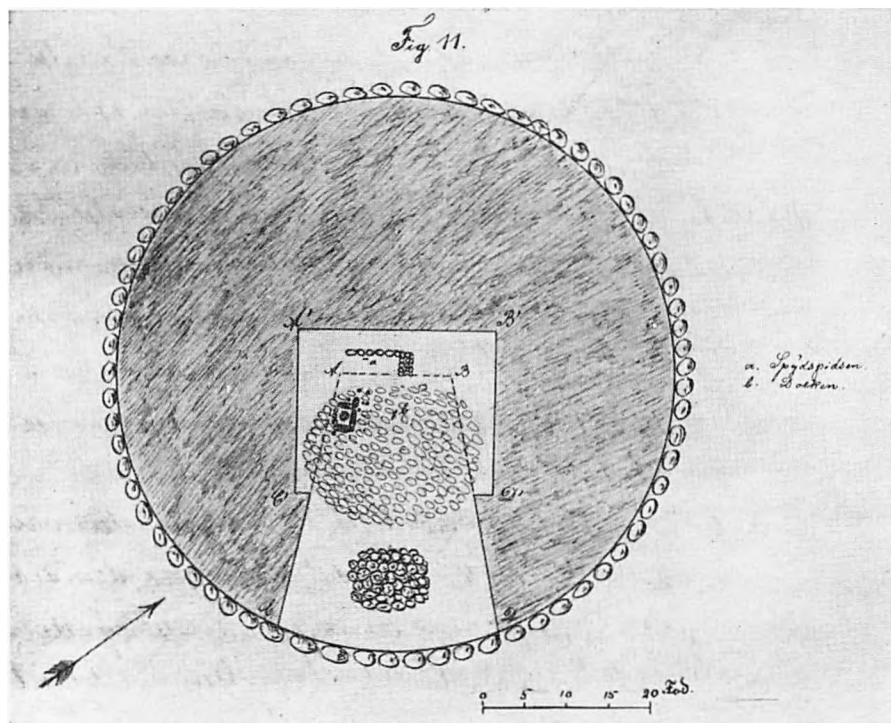
arkiv. Deres indsats er betydelig. De var mellem de første, som for offentligheden fremlagde beretninger om undersøgelser af »jydske rammegrave«, det vil sige enkeltgrave fra stenalderen, og de er disse graves rette tyding forbavsende nær. Jernalderens østjyske »lerkargrave« har de været kraftigt på sporet af. En enkelt af disse mænds udgravningshistorier skal i det følgende fremlægges i lyset, renset for et halvt århundredes støv.

Vorbjerg banke, som er stedet for undersøgelsen, ligger en god halv snes km nordvest for Horsens¹⁾). Navnet klinger ikke kendt i ørerne, hverken på arkæologer eller turister, og begge disse to afarter af menneskeslægten kunne ellers med god grund lægge deres vej heromkring. Her på banken ligger nemlig intet mindre end en af vort lands smukkeste og mærkeligste grupper af oldtidshøje. Før fik man det halve kongerige i tilgift til besøget. Nu har beplantning afskærmet billedet. Men endnu får man løn for møjen, når man bestiger disse bjerge. Mere end omgivelserne kalder dog selve stedet på opmærksomheden. Flere af højene er af imponerende størrelse, men det der især giver stedet særpræg, er nok den omstændighed, at højene ligger i udyrket land. Mellem højene strækker sig nogle mærkelige lave jorddiger. Deres

alder og mening er glemt. Måske er de tusinde år yngre end højene. Men disse sære spor af menneskelig færden bidrager alligevel til at forstærke stedets oldtidspræg.

To af højene er af toppet form, og man kan fristes til at tro, at de tilhører en anden (ældre) tid end de øvrige høje. Disse sidstnævnte er brede og har store, næsten plane topflader. Denne facon er nok af gammel dato, og der er næppe grund til at tro, at en udbedring af højene, som fandt sted i 1890 under behørigt tilsyn, skulle have ændret deres oprindelige karakter. Mossede sagn fortalte engang om fund af bronzesværd i højene, men det er nok tvivlsomt, hvor megen vægt man tør lægge på disse historier. Den århusianske udgravning blev påbegyndt 1889 og afsluttet det følgende år. Anledningen var den, at en lokal skattegraver havde forset sig på højgruppen. Og for at komme ham i forkøbet tog man da — lidt hovedkulds for resten — fat på arbejdet. Til en begyndelse valgte man at undersøge to af gruppens sydligste høje. Det var hensigten siden at udvide undersøgelserne, men man nåede aldrig så vidt. Før udgravningen af de to første høje var afsluttet, var det nemlig lykkedes at overtale ejeren til at lade hele højgruppen fredlyse, og udgravningsholdet fra Århus, der nærmest havde karakter af et arkæologisk redningskorps, kunne da med god samvittighed køre ambulancen andetsteds hen. Vi savner en brugelig målestok for værdien af disse mænds indsats. I dette tilfælde — der kun er et af mange — frelste de et stort nationalt mindesmærke fra ødelæggelse eller udslettelse. Og ikke nok med det, de overlod os arkæologiske erfaringer af stor værdi i deres udgravningsberetning, hvis indhold nu skal genfortælles, delvis med beretternes egne ord.

Den første af højene — høj 1, som det vil være praktisk at kalde den — var knapt fire meter høj. Den blev udgravet med en indskæring fra sydøst, en indskæring, som senere af hensyn til de fundne anlæg måtte udvides med et større udgravningsfelt midt i højen. Ca. 1½ m inden for randstenene traf man på en lidt langstrakt dyng af store sten — så store, »at en mand akkurat kunne løfte dem«. Denne dyng, hvis tilsynekomst sikkert har skabt forventning, blev en skuffelse. Den var tom. Næste fund blev gjort inderst i indskæringen i dennes vesthjørne. Her stødte man ca. 1½ m under højtoppen på nogle håndsten, som i den ellers på dette sted stenfrie fyld forfulgtes ned gennem højen ligesom markerende en vej lodret ned i dybet. For enden af denne

Plan over høj 1.

Efter Reeb og Smiths udgravningsberetning.

vej, i en dybde af 3 meter (9,6 fod) traf man på »en firkant af store, til dels rektangulære sten, således dog, at der kun var store sten på firkantens tre sider, og at stenene ikke støttede sig til hinanden, medens den fjerde side var lukket med små sten. Fra underkanten af denne firkant og strækkende sig hen imod højens bund forefandtes et mægtigt lag af sten, ovenpå hvilket lå et tre tommer tykt lag af gråhvidt og sortsværtet sand fuldt af tommestore trækulstykker og enkelte benkorn. Over dette mørke lag lå en brolægning af håndsten og derover igen et enkelt lag af småsten, således at der fra disse sidste til højens top var en afstand af 7.8 fod (2,45 m). I den sydlige yderkant af det mørke sandlag optoges et lille stykke jern med ombøjjet kant. Ved eftersøgningen af ovennævnte firkant, som ikke havde nogen dæksten, fandtes på bunden af samme en firkantet flad stenplade, som det godtjordes var blevet kløvet af een af sidestenenene. Under denne flade sten, nedsat mellem skråtstillede sten, stod en stor urne af elegant facon og ornamenteret med

Urnen fra høj 1.

streger og punkter. I dette gravkar, der var knust under vægten af den overliggende sten, var der foruden brændte ben af smudsiggrå farve itubrudte jernstykker, som ganske svarede til det stykke, der, som før omtalt, fandtes i yderkanten af det mørke sandlag, samt et lille stykke bronzeblik. Rundt om dette kar optoges en del løse, brændte ben, hvoraf nogle lå samlede i en bunke for sig og under den nordøstlige sidesten, ligesom også på forskellige steder uden om firkanten, optoges brændte ben og skår af ialt ca. 8 mindre og simple urner. I fylden tæt ved findestedet for skårene under sidestenen fandtes et lille stykke af en guldstang, hvis vægt og metalværdi var henholdsvis 2,6 gram

og 6 kr., og som havde været udsat for ild«. Udstrækningen af det store stenlag, hvori graven var anlagt, var $5,75 \times 6,90$ m.

Den ovennævnte, stærkt befæstede urnegrav lå ikke i centrum af højen. Nærmere dette spændende punkt, hvorom forventningerne jo altid samler sig, når en oldtidshøj undersøges, lå en lille, firkantet dyngge af håndsten, som afdækkedes under den fortsatte indtrængen i højen. Dyngen, der, som udgraverne udtrykker det, lå i niveau med ovennævnte »gravkasse«, havde et omfang af ca. $0,65 \times 1,15$ m. Dens højde var lidt over en halv meter. Foroven i denne dyngge fandtes nogle skår af et jernalderkar. Spredt i højfylden over denne stendyngge lå en del meget store sten. Beretterne mener — og denne formodning må nok tiltrædes — at den lille stendyngge med skårene er en aflægger af urnegraven med de mange ledsagende kar, kort sagt at den store og den lille stendyngge tilsammen udgør eet gravanlæg.

Den lille stendyngge var anlagt på højbunden, altså direkte oven på den gamle markflade. Ca. 30 cm dybere — nede i oprindelig jord — fandtes en godt $2\frac{1}{2}$ meter lang række af store håndsten, som strakte sig ind under den lille stendyngge, sådan som tegningen side 56 viser. »Ved afdækningen af disse stensætninger så det først ud, som om stenrækken og stendyngen stod i forbindelse med hinanden, men ved nærmere eftersyn viste det sig, at disse ikke havde noget med hinanden at gøre og rimeligvis tilhørte to forskellige perioder, uagtet den lodrette afstand mellem dem kun var 6 tommer«. Formodningen om, at de to anlæg skulle være af forskellig alder er velbegrundet, thi ganske tæt op ad stenrækken og parallelt med denne lå en 14 cm lang flintspydspids. Stenrække og spyd udgør, mener udgraverne, resterne af en stenaldergrav, som jernalderhøjen uforvarende er kommet til at dække. Intet tydede på, at der over stenaldergraven har været en højning, som kan have tiltrukket sig jernalderfolkets opmærksomhed.

Hvorvidt en flintdolk, som fandtes i nogen afstand fra stenrækken, hører med til graven, anses for mere tvivlsomt. Men selv som løsfund betragtet er en »meget smuk, 8 tommer lang dolk af gråblå flint med smukt forziret greb« jo nok værd at bukke sig efter. Dolken stod med spidsen nedad i det gule sand omtrent i niveau med oprindelig markflade.

Mere end et halvt århundrede er forløbet siden udgravningen af denne høj. I hundredevis af høje er siden da blevet undersøgt, og de høstede erfaringer sanket i lade. De iagttagelser, som blev gjort i Vorbjerghøjen, kan

i dag vurderes på et langt bredere grundlag end de to Århusarkæologer havde mulighed for. Det er derfor beundringsværdigt, at udgravernes tolkning af fundets detaljer på alle hovedpunkter synes at holde stik. Deres bestemmelse af fundene i højbunden som en stenaldergrav og af denne gravs forhold til jernalderhøjen er utvivlsomt rigtig. Deres formodning om, at den lille stensætning med skårene hører sammen med urnestensætningen, har også stor sandsynlighed for sig. Og deres iagttagelse af »vejen«, som gik lodret ned gennem højen, har ligeledes, som vi nedenfor skal se, fundet støtte i senere fund. Hvad selve beretningens kvalitet angår, da må det siges, at de meget detaljerede oplysninger virker overordentlig pålidelige og uden tvivl står til troende, hvorimod de ledsagende tegninger næppe tør tages for andet end ret skematiserede skitser. Et her ikke gengivet snit gennem højen modsiges således på flere væsentlige punkter af beretningens ord, og der kan næppe være tvivl om, at den korrekte oplysning er at hente hos sidstnævnte.

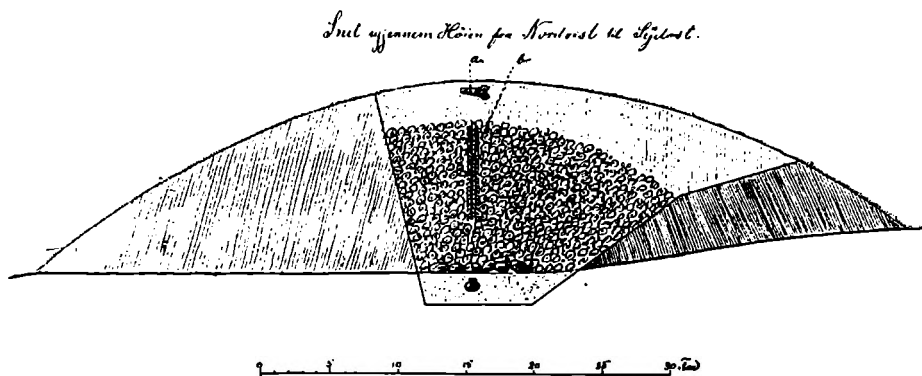
At højen er bygget for urnegravens skyld må nok anses for sikkert, selv om graven ligger skævt i højen. Til datering af højen er den smukke urne, som ses afbildet side 57, velegnet. Dens type synes at høre hjemme i 3. århundrede, altså i den romerske periodes slutningsafsnit.

Høj 2, der blev udgravet samtidig med høj 1, lå på hældende terræn og målte i højden omkring fire meter. Også denne høj har altså været særdeles anseelig. Beretningen om denne undersøgelse er fra udgravernes hånd i en sådan form, at den her kan gengives ordret:

»Umiddelbart under lyngdækket fandtes i toppen af højen en utilhugget granitsten, hvis dimensioner var: Længde 2 fod, 4 tommer (0,74 m), tykkelse i den ene ende $3\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2}$ tomme og i den anden 1 fod og 2 tommer $\times 10\frac{1}{2}$ tomme. Stenens brede ende syntes at danne ligesom et naturligt fodstykke, på hvilket den oprindelig kan have stået i toppen af højen. — Da intet tydede på, at der før havde været gravet i denne høj, samt når henses til stenens form og den omstændighed, at den lå i højfylden lige oven over det nedennævnte rør, dog således, at der var nogle fod jordfyld imellem rørets munding og stenen, er det næppe for dristigt at antage, at denne engang har stået som en bautasten på det sted, hvor den fandtes.

Tre fod under toppen af højen, hvis fyld bestod af gult sand, stødte vi på sten, som viste sig at være en mægtig stenkerne, hvorover højen var opført. Stenene i denne kerne var foroven mindre håndsten, som tiltog i størrelse ned imod bunden indtil sten så store, at en mand akkurat kunne løfte dem.

Kort efter at vi havde begyndt at fjerne stenene fra toppen af kærnen, gjorde arbejderne os opmærksom på, at der fandtes — som de udtrykte sig — »ligesom en skorsten ned gennem stenbunken«, og ved nærmere eftersyn heraf gjorde vi den interessante iagttagelse, at der fra toppen lodret ned gennem stenkærnen førte et rør med et tværmål af fire tommer. — Dette rør var dannet med stor akkuratess af små håndsten, det ene lag over det andet og kan være lavet på den måde, at der er bygget uden om en lodret stående pæl

Snit gennem høj 2.

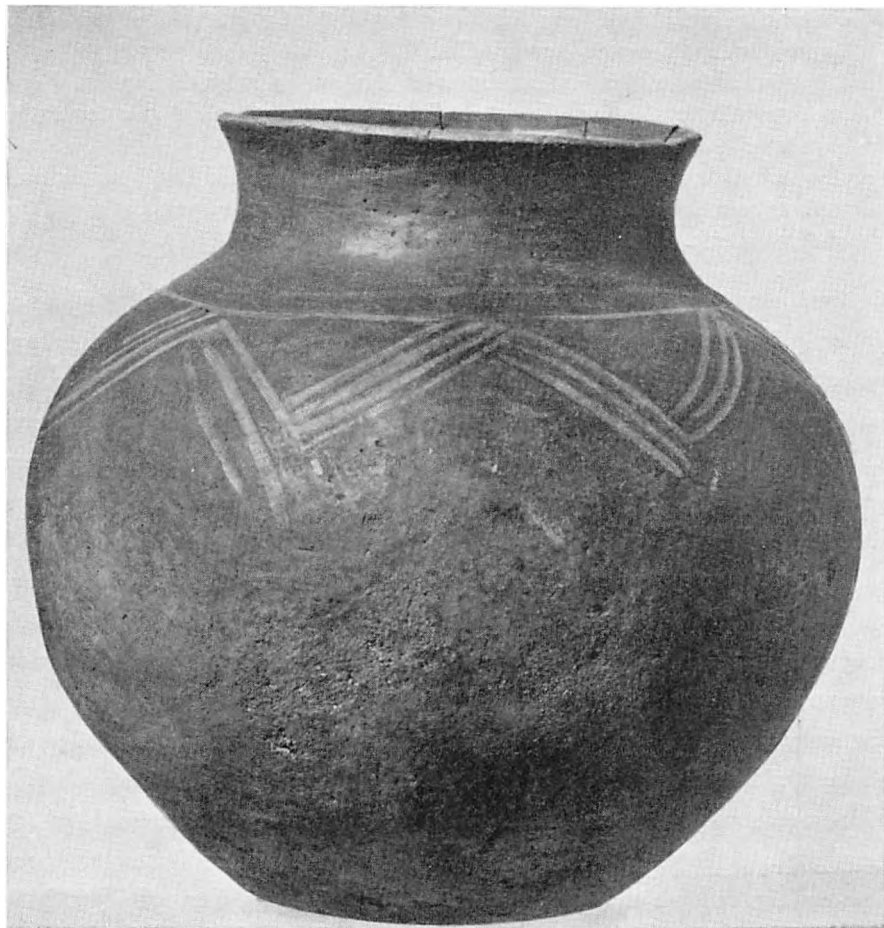
Efter Reeh og Smiths udgravningsberetning.

eller stage, for hvilken anskuelses rigtighed den omstændighed synes at tale, at der på det sted, hvor røret hørte op, nemlig i en afstand af 10 fod, 5 tommer (3,27 m) fra toppen af højen foruden nogle små kulstykker tillige fandtes rester af ubrændt træ. I sidstnævnte dybde var fylden mellem stenene stærkt kul- og askeblandet, og her fandtes et lille stykke bronze, der havde udseende af at være et dryp fra en (på ligbålet) smeltet metalgenstand.

13 fod (4,09 m) fra toppen af højen fandtes igen lidt kul, samt nogle små stykker bronze, tilsyneladende rester af et lille kar. — $\frac{1}{2}$ fod dybere lå nogle meget store sten, der dannede det underste lag af kærnen, og $\frac{1}{2}$ fod under disse, gravet ned i det gule bakkesand — den naturlige bund — altså 14 fod, 8 tommer (4,60 m) under toppen af højen stod et jernalderlerkar med brændte ben. — Karret stod frit i sandet uden at være dækket af eller omsat med sten.

Da de brændte ben ikke fyldte karret lige til randen, men kun optog omtrent de $\frac{3}{4}$ af samme, og der desuagtet ikke var faldet ret meget af det omliggende sand ned i karret, kan det formodes, at dette ved nedsættelsen er blevet tildækket med et eller andet, muligvis med et stykke tøj eller skind, som nu ganske er fortæret.

På karrets udvendige, sydøstlige side lå en lille håndfuld af små flækker og spåner af flint.

Urnen fra høj 2.

Karret, som er prydet med en saksak-ornamentering, indeholdt foruden brændte ben af et fuldtvoksent menneske (om det har været mand eller kvinde, har ikke kunnet afgøres):

- a. Et lille bæltebeslag af sølv, som øjensynlig har været udsat for ild. — Det har på oversiden været ornamenteret med en lille belægning, vistnok af filigranarbejde, som er bortsmeltet.
- b. Brudstykke af en brændt benkam, som har været dannet af flere med nitter af bronze sammenholdte stykker.
- c. Et knoed af en bjørn. — Iblandt de mange benstumper, som karret indeholdt, er der forgæves søgt efter andre dele, der med nogen sandsynlighed kunne regnes for at være af bjørn. — Men de fleste stumper

er ubestemmelige; det er altså ikke utænkeligt, at nogle af dem dog kunne være brudstykker af bjørneknogler.

- d. Stykker af hovedskal, bækkenhvirvler, lårben og skinneben af en høne, næsten sikkert af en tam høne. — En lille mulighed er der dog for andre hønsefugle af lignende størrelse, som urhøne²⁾).
- e. To små skår af et lerkar, nogle stykker kul og en lille flinteflække, som må antages tilfældigt at være kommet med, da benene opsamledes på ligbålspladsen«.

Også denne beretning er, som enhver kan se, præget af redelighed og af ypperlig iagttagelsesevne. Efter alt at dømme er højen ligesom sin nabo bygget på eengang og aldrig forstyrret af senere begravelser. Atter engang kan altså graven lægges til grund for hele anlæggets tidsbestemmelse. Desværre lader denne urne sig ikke placere slet så sikkert i det kronologiske skema som nabohøjens. Antagelig hører den hjemme i sidste del af yngre romersk jernalder³⁾). Høj 2 er da formentlig den yngste af de to udgravede høje.

De fundne oldsager fik ikke fælles skæbne. Den krukke, som nu findes på Forhistorisk Museum, og som dannede udgangspunktet for denne fortælling, er urnen fra høj 1. Hele fundet fra høj 2 måtte afgives til Nationalmuseet, der dengang havde for vane med korte mellemrum at lette provinsmuseerne for deres bedste fund, som Forhistorisk Museums protokoller fra denne periode til overmål kan fortælle om. At dømme efter den bevarede korrespondance er denne aflevering dog ikke sket i vrede, men med buk og megen tak fra begge sider, så muligvis har de to udgravere følt afleveringen som en ære, snarere end som et offer — en indstilling, der var nogenlunde almindelig dengang, men som man sjældent møder i vore ugudelige tider.

Vorbjerghøjene er blevet til på et tidspunkt, da historiens lamper er ved at tændes. Sydens lande henligger allerede så vidt oplyst, at man kan orientere sig. Norden derimod ligger uden for lyskredsen; men når man vænner sig til mørket, kan man dog også her begynde at skelne et og andet. Uroligt er det billede vi møder. Landene opdelt i små stammer. Flokke af folk bryder op fra deres hjemstavn, kæmper sig frem. I hver en handling man foretager sig, griber højere magter ind. Guderne kører deres menneskelige undersætter i stramme tøjler.

Den detaille, som på den foreliggende baggrund især må interessere os, gravskikken, ligger uheldigvis i billedets mørkeste krog. Vi skal et stykke

frem i tiden, før kilderne — i sagnets slørede form — har noget i denne retning at byde på. Det angelsaksiske heltedigt Beowulf, der handler om nordiske forhold, som med nogen sandsynlighed kan dateres til første halvdel af 500-tallet, beretter om heltekongens død og bålfærd:

Så rejste hans folk ham et fastbygget bål
højt over jord, og helt omkring det
hjelme de hængte og herlige skjolde
og funklende brynjer, som fyrsten bad.
Og med klagende veråb kæmperne lagde
udstrakt på bålet den elskede drot.
Så tændte de hovmænd højt på brinken
et vældigt vedblus i den vindstille luft:
sortvæltende bålrøg og bragende luer
hvirvlende steg, med veråb blandet,
til heltens ben-borg af hede flammer
var skørnet og smuldret. — —

Og vederne bygged på brinken en høj,
som bredte sig rundt og rejste sig vidt.
Og fjernt kunne ses af farende søfolk:
i ti dages stunder den stridskækkes bavn
var højnet og bygget. Bålbrandens rester
de gærded med vold og værned med diger
så sindrigt, som mænd blandt de snildeste evned.
Ned i højen lagde de halsbjørge,
dertil benskiner — alle de blanke
kostbare ting, som de kække kæmper
forhen havde fra højen taget;
det grov de i jorden, som gemmer det end,
så unyttigt for folk, som det fordem var.

Rundt om højen red nu sønner,
tolv i tal af de tapreste ædlinge;
bittert ved drottens død de klaged,
mæled om fyrsten i fagre ord,
priste hans færd og fejred hans stordåd
med signende kvad⁴).

Yngre sagnkilder bringer os beretninger om gravceremonier, der i mangt og meget minder om Beowulfs og fortæller os tillige, at ligbrændingsskikken ikke var enerådende. Der var også folk, som foretrak at vandre til dødsriget

uden ildens mellemkomst. Alt dette er jo imidlertid kun sagnfortælling, behæftet med alle rygtets skavanker. Ved et næsten ubegribeligt held har vi imidlertid bevaret en øjenvidneskildring af en jernalderhøvdinges balfærd⁵). Skønt denne begivenhed ligger adskillige århundreder efter Vorbjerghøjenes tid (den kan dateres til år 921), er den dog i høj grad værd at nævne i denne forbindelse. Beretteren er araber, og begivenheden foregår i det indre Rusland, men giver alligevel uden tvivl et pålideligt billede af skikkene her i Norden, thi den døde og hans mænd er nordboer — svenske vikinger.

Hovedtrækkene i beretningen er følgende: Den døde høvding blev lagt i en foreløbig grav, mens forberedelserne til ligfærden stod på. Hans tjenestepiger blev spurgt, hvem af dem der vilde følge deres herre til dødsriget. Een af dem meldte sig. To andre piger blev sat til at passe på hende og opvarte hende, indtil tiden for ofringen var inde.

De følgende dage gik med forberedelser af forskellig art. Den dodes skib blev trukket på land, og der blev syet klæder.

Da dagen kom, blev skibet opstillet og understøttet med pæle. Omkring det var opstillet store, menneskelignende billeder. Nu hentede de den døde frem af den foreløbige grav. De gravgaver, som han havde hos sig, blev også taget ud — frugter, berusende drikke og en lut. De iførte ham hoser, bukser, sko, kjortel og kappe af silke med gyldne knapper. Derpå satte de ham i et telt, som var rejst på skibet, understøttede ham med puder og bragte ham gaver, berusende drikke, frugter og urter, brød, kød og løg. En hund blev hugget i to dele og kastet op i skibet. Den dodes våben blev lagt ved hans side. To heste blev ført frem. De blev jaget, til de var våde af sved; så blev de hugget i stykker og kastet op i skibet. To okser blev ligeledes slagtet og kastet op i skibet. En hane og en høne blev ofret på samme måde. Senere bragte de pigens hen til en slags dørramme, som de havde oprejst. De løftede hende op, og hun udførte forskellige ceremonier. Derpå skar hun hovedet af en høne og kastede den op i skibet.

Pigen blev nu selv ført op på skibet, hvor man gav hende berusende drikke og førte hende ind i teltet. Seks mænd fulgte efter og voldtog pigens, som derefter blev dræbt af en gammel kvinde, som de kaldte »dødens engel«. Mændene hamrede på deres skjolde for at overdøve hendes skrig.

Den afdodes nærmeste slægtning trådte nu frem. Han tog et stykke brændende træ. Nøgen gik han baglæns hen til skibet og stak ild i brændet, som

var stablet under det. »Det varede næppe en time, før skib og tømmer tillige med kvinden og den afdøde var forvandlet til aske. På det sted, hvor det på land dragne skib havde stået, byggede de noget, der lignede en rund høj, og i dens midte oprejste de en svær stolpe, på hvilken de skrev navnet på den afdøde og på russernes konge«.

Nærmere end i denne skildring er vi aldrig kommet og vil aldrig komme vor hjemlige oldtids mennesker.

Disse kostelige, livfulde beretninger er som enlige stjerner i mørket. Men står det sløjt til med oplysninger om, hvordan jernalderfolket begravede sine døde, så er vi endnu værre farne, når talen er om det, som siden skete ved graven — om bøn og offer til den afdøde, om dødemåltider ved graven o. lign. Dog er der også her antydninger og hentydninger, som siger os, at sådanne begivenheder fandt sted.

De arkæologiske fund synes at bekræfte, hvad de litterære kilder lod ane, nemlig at de bærende ideer i gravskikken stort set har holdt sig uforandrede gennem det meste af oldtidens sidste årtusinde. Gennem hele dette tidsrum kan karakteristiske fællestræk i gravskikken spores. Det viser sig endvidere, at ikke blot har ligbrænding og jordfæstelsesgravskik levet side om side, men man har foruden at begrave i høje også begravet på flad mark. Hvad der ligger bag disse forskelle i gravskik, er ikke godt at vide; sociale skel synes det ikke at være at dømme efter gravenes udstyr, der viser, at det langt fra altid er småmænd, der er begravet i de simpleste grave.

I århundrederne nærmest forud for Vorbjerghøjenes tid har skikken at bygge store høje været ganske af brug. Nu kommer altså storhøjen igen, og den er at finde — omend kun spredt og sparsomt — lige til oldtidens slutning, hvor Jellinghøjene sætter det glansfulde punktum. Småhøje følger i kæmpernes spor.

Mens den ene af de to undersøgte Vorbjerghøje er i besiddelse af et vist særpræg, er den anden høj (høj 1) en typisk repræsentant for sin tids gravhøje. Selv om denne høj ikke havde indeholdt en eneste daterende oldsag, skulle man have været i stand til alene på grundlag af anlægget med stor sandsynlighed at placere den inden for tidsrummet 200—800 e. Kr. Det, der kendetegner højene fra denne tid, er en underlig regelbunden planløshed. Gang på gang støder man i disse høje på konstruktive detaljer, der uden tvivl er skabt i en ganske bestemt hensigt, uden at det som oftest er muligt at blive

klar over denne. Den tomme stendynge, stendyngen med skårene, de store sten i højfylden oven over sidstnævnte, og den mærkelige »vej« ned gennem højen er typiske fænomener af denne art. Disse høje skiller sig herved ud fra vikingetidens anlæg, der ofte er regelrette, symmetriske (uden at de derfor er særlig letforklarlige), og fra bronzealderens høje, hvor symmetrien ganske vist ikke har spillet nogen afgørende rolle, men hvor orden og regelmæssighed alligevel har overtaget. Sagen har vel sin forklaring deri, at jernalderens gravskik har været så belastet med magi og religiøse forestillinger, at det langt overskrider grænsen for, hvad den arkæologiske fantasi umiddelbart kan gennemtrænge. At udrede trådene i dette spind må da blive fremtidens opgave, og dertil er det, at Vorbjerg højene kan yde deres bidrag — om ikke ved andet, så ved at rejse visse problemer.

Til opmuntring skal først nævnes de træk ved højene, til hvis forklaring der allerede er fremsat forslag.

Den flade top er et fænomen, som ofte udmærker jernalderens gravhøje, og det er på ingen måde særlig overraskende også at møde det her. I hvert fald den ene af de to undersøgte høje (høj 2) har vistnok været fladtoppet, uanset at dette ikke fremgår af det skitseagtige snit, som er gengivet side 60. Det er en nærliggende tanke, der ikke er uden støtte i litterære kilder og overleveringer, at man har givet højene denne form for at gøre dem tjenlige som forsamlings- eller ceremonipladser, som vel især har været anvendt i forbindelse med en religiøs dyrkelse af den afdøde. Ved sådanne forsamlinger eller fester har vel høj 2's bautasten spillet sin rolle. Det ser ud til, at i hvert fald een af de andre høje i gruppen også har haft en sådan sten.

Et af de interessanteste træk i Vorbjerg højenes konstruktion er den sten-satte »skorsten« i høj 2, der af udgraverne med fuld ret tydes som sporet efter en stolpe, der har været rejst midt i højen, over graven. Sådanne stolper kendes fra en række danske, norske og svenske jernalderhøje, og en »midt-stolpe« er som omtalt ovenfor set og beskrevet år 921 hos svenske vikinger i Rusland. Hvilken grund man har haft til at rejse sådanne stolper midt i højene, ved vi ikke, men en mulighed byder sig sådan til, at man nødvendigvis må lukke hånden om den: stolperne er målestolper, som man har rejst for under bygningen af højen at kunne holde den rigtige form. At en sådan foranstaltning virkelig har praktisk betydning, viser den omstændighed, at man endnu i mands minde har brugt her i landet, når man skulle bygge

en stak, da at rejse en stolpe på stakkepladsen og sætte kornet op omkring den, idet man under arbejdet kontrollerede stakkens form ved mål til stolpen⁶). At midtstolperne i gravhøjene tillige kan have parallelfunktioner af mystisk art, som stolpen i den russiske høj lader formode, er i fuld overensstemmelse med reglerne for slige fænomeners væsen⁷).

I samme åndedrag som stolpen bør nævnes den mærkelige med sten markerede »vej« ned gennem høj 1. Disse sten kan meget vel være støttesten omkring en i tidens løb helt bortrånnet stolpe, men man kan jo også tænke sig, at stenene helt har erstattet stolpen, idet man under bygningen af højen har sørget for til stadighed at markere en bestemt lodret akse med sten. Denne tolkning af stenvejen har dog et svagt punkt. Vejen ligger ikke centralt i højen, hvad stolperne plejer at gøre. Til gengæld ligger vejen lige over graven og samme placering har stolpen i høj 2, mens man fra andre høje kender eksempler på, at stolpen kan være anbragt tæt op ad graven. Den tanke synes ikke sandsynlig, at man trods målepunkt og gode forsætter alligevel skulle være kommet til at bygge høj 1 skæv. Hvorledes man da skal forklare sagen får indtil videre stå hen, og helt afgjort er det jo heller ikke, at vi i »vejen« har et parallelfænomen til stolpen, selv om denne antagelse er meget nærliggende.

De ovenfor omtalte litterære kildesteder kommer os til fortrinlig nytte, når det gælder problemerne omkring selve gravstederne. Det mægtige stenlag, som dannede fundamentet for urnegraven i høj 1, er uden tvivl bålpladsen, hvor ligbrændingen er foregået. Derfra stammer sikkert det »tre tomme tykke lag af sortsværtet sand fuldt af tommestore trækulstykker og enkelte benkorn«. En lignende bålplads har vel de store sten i bunden af høj 2 dannet, dog har den dækkende stendynge her sløret forholdene noget. Sådanne brændingspladser er velkendte fra andre jernalderhøje i og uden for Danmark, selv om det ikke er almindeligt, at disse pladser er stenlagte. De oldsager, som blev fundet i og omkring urnerne, har nok alle været med på bålet — derfor er lerkarrene knust og de øvrige genstande i en miserabel, halvsmeltet tilstand, og derfor fandt man i høj 2 »et lille stykke bronze, der havde udseende af at være et dryp fra en smeltet metalgenstand«. Begebenhederne på Vorbjerg kan da rekonstrueres således: Den døde er lagt på ligbål, tilrettelagt på et kraftigt stenfundament. Omkring den døde har man anbragt de ting, som skulle følge ham (eller hende) til det hinsidige, lerkar

med fødemidler, smykker m. m. Sammesteds har de dyr, som har måttet lade livet under de forberedende offerhandlinger, fået plads. De fundne dyreknogler er ikke det mindst interessante ved Vorbjergfundet. Den ene af de døde har, ligesom den døde viking, hvis bålfærd blev skildret ovenfor, fået en høne med sig på bålet. Af bjørneknoleddet, som fandtes mellem de brændte ben, tør man derimod ikke slutte, at en bjørn er blevet anvendt som offerdyr. Den døde har måske været svøbt i et bjørneskind, eller knoglen kan have været til magisk brug, en amulet, der vel har forlenet sin bærer med bjørnens styrke.

Da bålet er brændt ud, har man samlet de brændte rester af lig og gravgods i urnen. Denne opsamling har dog ikke været alt for nøjeregnende, og i det ene tilfælde har man — sikkert med fuldt overlæg — anbragt en del af levningerne uden for urnen, dog samlet omkring denne. Dette betyder vel ikke andet, end at der ganske simpelt ikke har været plads i urnen. Men hvordan forklare, at man har henlagt nogle af skårene for sig selv på en særlig stendynge? Og hvad betyder den tomme stendynge, som udgraverne først traf på?

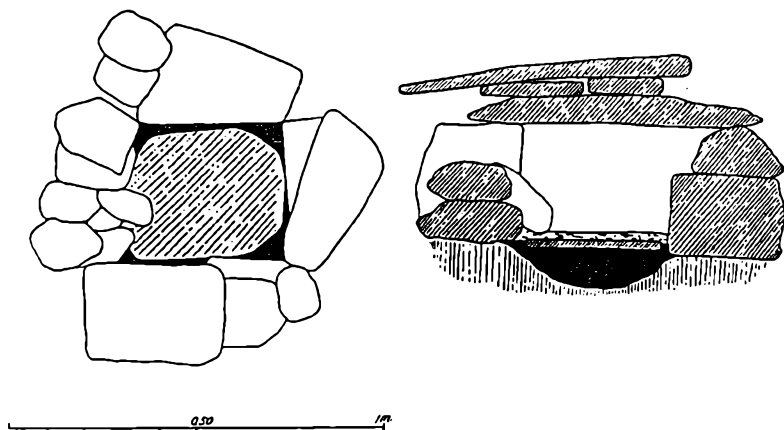
Selve gravstedets anbringelse rummer også et par uløste gåder. Hvorfor nedsætter man i høj 1 urnen i yderkanten af bålpladsen? Og hvorfor bygger man senere højen skævt over både bålplads og grav? Skævheder af denne art er ikke helt ualmindelige i større jernalderhøje, men nogen ubrydelig skik repræsenterer de ikke. Det viser allerede høj 2, hvor urnen, som det synes, har stået centralt i højen.

Mens gravstedet i høj 2 kun bestod af en simpel nedgravning i jorden, den enklest mulige form for grav, havde det i høj 1 karakter af en stensætning, og denne stensætning rummer nok disse højes mærkeligste problem. Lad os kort repetere, hvordan stensætningen så ud.

Oven på den stenlagte bålplads, i udkanten af denne, var bygget en firkantet »stenkiste«, som på de tre sider var sat af store, rektangulære sten, som dog ikke støttede sig til hverandre. Den fjerde side var lukket med en mur af små sten. Kisten havde ingen dæksten, men derimod en bundsten, som var udkløvet af en af sidestene. Under denne bundsten stod urnen mellem skråtstillede sten. Den var omgivet af forskelligt gravgods, som må være anbragt før kisten blev bygget, idet der lå oldsager under kistens sidesten. Bålpladsen med dens brandrester var dækket med en brotlægning af

HØJENE PÅ VORBJERG BANKE

håndsten og derover igen et lag småsten. Dæklagets dybde opgives til 7,8 fod, mens kistens dybde siges at være 9,6 fod, hvilket kunne tyde på, at laget også har dækket kisten. Det samme indtryk giver en her ikke gengivet tegning, der allerede i det foregående er nævnt for sine udyders skyld, mens beretningens tekst — bortset fra målene — snarest må siges at støtte den

Plan og snit af stenkiste fra Haus præstegård, Norge.

Efter H. Schetelig.

opfattelse, at kisten ikke var dækket af stenlagene. Uklarheden på dette punkt har dog ingen større betydning for anlæggets forståelse.

At urnen i denne grav ikke er anbragt i selve stenkisten, men under dens bund, er et træk, som må vække til eftertanke. I første øjeblik kunne man fristes til at tro, at det hele bare var et lune af højrejserne. Sådan er det dog ikke, det viser nogle få eksempler på lignende kister, som straks nedenfor skal opregnes. Disse tilfælde er for få til at sige os noget væsentligt om kisternes udbredelse, oprindelse eller nærmere brug, men gravene viser så karakteristiske fælles bygningstræk, at det må anses for sikkert, at her er tale om en særlig gravtype.

En slående parallel er en norsk stenkiste udgravet af Haakon Schetelig i en røse på Haus præstegård, Nordhordland⁹⁾. Kisten var dårligt bygget og dækket med flere lag af flade sten over hverandre. Dens bund var en

lille helle, ikke fuldt så stor som den indre grundflade. »På denne helle lå lidt nedskyllet muld, et par nøddeskaller, som sikkert er ført ind af rotter og mus, nogle få stumper brændte ben og en lille jernkrampe. Derimod var der under bundhellen en kunstig grube i grunden under kisten, fyldt med kul og brændte ben og deriblandt også brudstykker af en kam sammensat med små jernstifter, et par små søm og en krampe af jern, et lille jernbeslag belagt med bronze og skår af et spandformet lerkar. Her er altså i virkeligheden selve graven.«

Det fremgår af Schetelig's tegning, at kisten har været sat af store sten på de tre sider, mens den fjerde side har været lukket med mindre sten. Graven tilhører den arkæologiske periode, som i Norge betegnes folkevandringstid og er således yngre end den danske grav.

En lignende norsk kiste fra samme tid blev undersøgt af A. Lorange på Haugland i Uskedalen⁹⁾. Den var anlagt under flad mark og var i modsætning til de to andre kister meget omhyggeligt bygget. Kisten, der var dækket med en helle, var fuld af sort jord, og deri stod et spandformet lerkar¹⁰⁾. Under kisten var et lag aske og kul. Ben blev ikke iagttaget, men Lorange anser det alligevel for sikkert, at her er tale om en brandgrav.

Et hjemligt anlæg af denne art har vi antagelig i en stensætning fra Glad-sakse ved København, undersøgt 1922 af H. C. Broholm¹¹⁾. Kisten, om man tør kalde den sådan, blev fremgravet på flad mark, men tæt op ad en stor og velbevaret gravhøj. Den var nærmest af trekantet form. De to sider bestod af to meget store sten, som var opstillet, så at de dannede en spids vinkel. En buet mur af mindre sten udgjorde den tredje side. Om der oprindelig har været dæksten over dette rum, er usikkert. Før den egentlige undersøgelse var der fundet en lang, eenægget jernkniv i stensætningen, og andre oldsager fandtes ikke. Kisten havde ingen bundsten, men under kisten fandtes en cylindrisk grube, der nåede ned til 0,60 m under stensætningens underkant. På bunden af gruben fandtes et 6 cm tykt lag mørk jord, og flere steder i fylden observeredes stærkt opløst brændte ben. Stensætningen, hvis datering er noget usikker, hører antagelig hjemme i romersk jernalder.

Trods materialets fåtallighed må det som sagt anses for hævet over enhver tvivl, at disse kister repræsenterer en særlig gravtype. Fællestrækkene i kisternes konstruktion er for særprægede til, at ligheden kan være tilfældig. At resterne af den døde anbringes under bunden på stenkisten i stedet for

HØJENE PÅ VORBJERG BANKE

Stenkiste fra Gladsakse ved København.

H. C. Broholm fot.

oppe i kisten, hvor det skulle synes naturligt at placere dem, er en alvorlig afvigelse fra det normale og selvsagt typens bærende bestanddel, men også gentagelsen af den mærkelige murede sidevæg fortjener opmærksomhed og må sikkert være tilsigtet.

Væsentligt vanskeligere end at konstatere fænomenet er det imidlertid at forklare det, og andet end gætteværk kan en sådan forklaring næppe blive i første omgang. Den formodning, som blev fremsat i forbindelse med fundet af kisten på Haus præstegård¹²⁾, at man ved dette særlige arrangement har villet skuffe gravrøvere, har fundene på Haugland og i Gladsakse borttaget grunden under, idet der jo her fandtes genstande i selve kisterne; og selv uden disse fund ville man have svært ved at tro, at røvere skulle have følt sig særlig fristet af disse graves ødelagte gods. At den forsænkede grav skulle have tjent et praktisk formål, synes i det hele taget vanskeligt at begrunde, og den mystiske, magiske tolkning byder sig da også til i en sådan grad, at den sikkert må foretrækkes. En kultisk ceremoni, ukendt i sine de-

tailler, men beslægtet med dem, vi ovenfor stiftede bekendtskab med, kan meget vel have været bestemmende for disse graves særlige indretning.

I to af de nævnte tilfælde var der, som vi så, forsætligt anbragte genstande i kisterne, mens gravene selv var uden gravgods. I to andre tilfælde var kisterne tomme bortset fra tilfældigt indkomne stumper; men de nedenunder liggende grave indeholdt da til gengæld oldsager. Er det mon gravgodset, man undertiden har anbragt oppe i disse kister over gravene? Hvorfor har man da ikke gjort det i alle tilfælde? Eller er sagerne i kisterne de efterlevendes offergaver, som er anbragt efter — måske længe efter — at den egentlige gravlægning har fundet sted i lighed med de offerkar, man undertiden finder oven på eller oven for romersk jernalders fladmarksgrave. Den murede væg kunne jo tyde på, at man har villet have let adgang til kisterne frem i tiden. Den omstændighed, at nogle af kisterne er tomme, taler ikke nødvendigvis herimod, thi gaverne kan have været af forgængelig art, men det er betænkeligt, at to af kisterne er anlagt i høje, som vel må antages at være bygget snart efter gravenes anbringelse. Således står mulighed ved siden af mulighed, til nye fund melder sig — fund, som måske vil bringe helt andre løsninger frem i lyset.

At nye fund af denne art vil komme, er indlysende. De kister, vi allerede kender, har, som vi så, en ret vid geografisk udbredelse, og en så vidt vandrede gravform kan ikke have været begrænset til kun nogle få eksemplarer. Måske har skikken rod helt andre steder end dem, som her er nævnt. Kisterne er et interessant vidnesbyrd blandt mange andre om, at jernalderfolk Norden over har haft fælles åndeligt gods. Gravformer er jo ikke underkastet modens luner på samme måde som f. eks. smykker — eller redskabsformer. At ændre gravskik er en alvorlig ting, som kan få afgørende indflydelse på døde venners liv i det hinsides; thi hver lille ting i det arvede ritual har sin særlige betydning. Fællesskab i religiøse forestillinger må sikkert være til stede, om en gravform, som den her beskrevne, skal gå på vandring.

Vorbjerghøjenes statelige gruppe er et værdigt monument for en længst forglemt jysk høvdingeslægt. Høje af denne størrelse har kostet så megen sved, at man nødvendigvis må antage, at de er rejst over standspersoner. En tilsvarende — og samtidig — højgruppe har sin plads ved den sjællandske

HØJENE PÅ VORBJERG BANKE

landsby Himlingøje, side om side med en fladmarksgravplads, hvis rige fund fra de senere år har gjort stedet kendt. Disse højgrupper og flere med dem synes at markere centerne i datidens Danmark. At Vorbjerg har spillet en rolle i disse fjerne århundreder, har vi endnu et vidnesbyrd om i et mosefund fra det nærliggende Porskær¹³). Dette fund af ofret krigsbytte er lidt yngre end højene (det dateres til 6. årh.) og regnes til de »små mosefund« — ikke fordi det er noget ringe fund, men fordi det må stå i skyggen af de vældige offerndlæggelser fra Viemose, Thorsbjerg, Nydam, Kragehul og Illerup ådal.

Danske arkæologer arbejder under et konstant pres af uopsættelige opgaver — ting, som nødvendigvis må gøres, om ikke arkæologiske værdier skal gå tabt. Store opgaver, som ikke »brænder på«, kan det være yderst vanskeligt at føre ud i livet, selv når pengemidler står til rådighed — hvad de sjældent gør. At fantasere sig til en stor arkæologisk undersøgelse af Vorbjergegnens mange mindesmærker er ikke vanskeligt; thi her er en opgave, der er lige så lokkende for arkæologer, som den må forekomme den mere forretningsmæssigt indstillede medborger ørkesløs og tåbelig. Til trøst for denne sidstnævnte kan det tjene, at chancerne for, at en sådan undersøgelse skal blive til virkelighed inden for et overskueligt åremål, er såre små.

NOTER

¹) Vorbjerg ligger i Underup sogn, Nim herred, Skanderborg amt. ²) Knoglebestemmelser ved Herluf Winge. ³) Mogens B. Mackeprang: Kulturbeziehungen im nordischen Raum, 1943, s. 39. ⁴) Adolf Hansens oversættelse. ⁵) Se f. eks. A. Zeki Validi Togan: Ibn Fadlān's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3. ⁶) Oplysningerne om denne skik er meddelt mig af hr. S. P. Sørensen, Egtved. ⁷) Angående topflade, bautasten og midtstolpe som karakteristiske fænomener ved jernalderhøje, se KUML 1951, s. 97. ⁸) Haakon Schetelig: Vestlandske graver fra jernalderen, Bergen 1912, s. 89. ⁹) Smst. ¹⁰) Lerkarret er afbildet i Aarsberetning fra Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring 1904, s. 55, fig. 13. ¹¹) Beretning i Nationalmuseet. ¹²) Bergens Museums Aarbog 1908, nr. 3, s. 7. ¹³) Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1881, s. 128.

Åge Bonde

SØNDERJYDER I ÅRHUS GENNEM 250 ÅR (1600—1850)

Når der i det følgende skal berettes om sønderjysk bosættelse i Århus i 17., 18. og første halvdel af det 19. århundrede, kan der være grund til indledende at understrege, at der her ikke er tale om en foreteelse, der er speciel for Jyllands hovedstad. Forholdet er tværtimod det, at der næppe vil kunne nævnes nogen by i kongeriget Danmark, der ikke har fået sin andel i den meget betydelige udvandring, der i det her nævnte tidsrum har fundet sted fra Sønderjylland, og som forøvrigt foruden kongeriget særlig synes at have haft Norge og Holland som mål.

Der er dog stor forskel på, hvor talrigt sønderjyderne var repræsenteret i de forskellige byer. Flest var de naturligvis i Ribe, hvor hele 17 % af dem, der tog borgerskab 1600—1800, var slesvigere og holstenere, men også i Kolding var der mange sønderjyder, og det samme gælder visse fynske byer. I Fåborg og Assens var således henholdsvis 10 og 7 % af dem, der blev indskrevet som borgere i det 18. århundrede, født i hertugdømmerne. Stor tilgang af borgere fra hertugdømmerne havde endelig også København; de udgjorde her mellem 8 og 9 % af dem, der tog borgerskab 1700—1800. Derimod synes sønderjyderne kun at have været svagt repræsenteret i det nordlige Jylland, i de øvrige sjællandske byer samt på Lolland-Falster. Taget under eet var omkring 4 % af dem, der tog borgerskab i samtlige landets købstæder i det 18. århundrede, indvandrere fra hertugdømmerne¹). Blandt dem var igen sønderjyderne i stort flertal. Sammen med nordmænd, skåninger og egentlige udlændinge — det vil i første række sige tyskere — har indvandrerne fra Slesvig og Holsten udgjort et ikke ubetydeligt og stort set meget værdifuldt fremmed-element i den gamle købstad.

For Århus' vedkommende andrager tallet af sønderjyder, der i tiden 1588—1819 — da borgerskabsprotokollerne indeholder nogenlunde fyldestgørende oplysninger om de nye borgeres hjemsteder — har taget borgerskab i byen, 124, hvilket svarer til 2,8 % af samtlige de borgerskaber, der blev taget i byen i nævnte tidsrum. Det er hverken absolut eller relativt noget stort tal; ikke desto mindre var indvandringen fra Sønderjylland næsten dobbelt så stor som indvandringen fra Fyn, og byen fik betydeligt færre nye borgere fra Norge og Skåne tilsammen end fra Sønderjylland, ligesom indvandringen af sønderjyder meget vel tåler sammenligning med indvandringen af egentlige udlændinge, hvis antal 1586—1797 var 170. Alt i alt udgjorde de fremmede, d. v. s. indvandrerne fra hertugdømmerne, Skåne, Norge og det egentlige udland, i 17. og 18. århundrede omkring 9 % af samtlige nye borgere i byen. Heroverfor stod 24 %, der var født i byen, 51 %, der var hjemmehørende i det øvrige Jylland, 8 % fra øerne og endelig 8 %, hvis hjemsted ikke er angivet²).

Ved folketællingen i 1850, der er den første af folketællingerne, der giver tilforladelige oplysninger om indbyggernes fødesteder, var der i Århus bosat 158 sønderjyder, nemlig 112 mænd og 46 kvinder, svarende til 2 % af byens ialt 7.886 indbyggere. Dette tal er endnu mindre imponerende end det ovenfor anførte, og dog var sønderjydernes antal lige så stort som f. eks. antallet af indbyggere, der var født i landdistrikterne øst for Lillebælt, ligesom sønderjyderne nu udgjorde nøjagtigt halvdelen af det fremmed-element, der var bosat i byen. Dette var altså svundet ind til 4 % af samtlige indbyggere og omfattede forøvrigt foruden sønderjyderne 9, der var født i danske bilande eller kolonier, 25 holstenere og lauenborgere, 63 svenskere og nordmænd, 56 tyskere og 9 fra andre lande. Af de resterende 96 % af indbyggerne var de 51 % født i byen, 35 % hørte hjemme i det øvrige Jylland, mens 10 % var kommet fra øerne³).

Den første sønderjyde, der ses at have taget borgerskab i Århus, er en glarmester fra Husum, der aflagde borgereden den 1. april 1588⁴). Han fulgtes 1595 af en guldsmed fra Tønder, 1601 af skriveren på Århusgård, Hans Hansen Grønbæk, der var født i Flensborg⁵), og 1603 af en bøsse-mager fra Tønder. 1610 aflagde hele fire sønderjyder borgereden på rådhuset, 1613 blev påny fire indskrevet i borgernes tal, og i det følgende halve hundrede år kom sønderjyderne i en jævn strøm til byen, 1610—64

ialt 53, svarende til ca. 4 % af samtlige nye borgere i dette tidsrum. I det følgende hundredår var tilgangen af sønderjyder, bortset fra ganske enkelte årtier, sparsom; alt i alt slog i tiden 1665—1765 kun 34 sønderjyder sig ned i byen — det er mindre end 2 % af dem, der tog borgerskab i samme tidsrum. 1766—75 havde byen en tilgang af 161 nye borgere, men blandt dem var ikke een eneste sønderjyde. Til gengæld var der hele 11 blandt de 153 nye borgere i tiåret 1776—85. I resten af århundredet indvandrede kun to sønderjyder, men efter århundredskiftet kom der atter gang i indvandringen fra landsdelen, og i tiden fra år 1800 til og med 1819, fra hvilket år borgerskabsprotokollen ophører med at angive de nye borgeres hjemsteder, tog ialt 20 sønderjyder borgerskab, svarende til 4 % af de nye borgere i samme åremål. Hvorledes tilgangen har været i årene 1820—50 vides ikke; efter alt at dømme har dog i hvert fald kun få selvstændige næringsdrivende fra Sønderjylland slået sig ned i byen i dette tidsrum⁶).

Af de 124 sønderjyder, der optræder i borgerskabsprotokollerne, var det store flertal, nemlig 78, født i landsdelens købstæder eller flækker, 36 var hjemmehørende i landdistrikterne, og af de resterende 10 er 7 blot anført som værende født i Holsten — hvormed i disse tilfælde, som så ofte i tiden, menes Sønderjylland — mens den angivne lokalitet i 3 tilfælde ikke har kunnet identificeres. Blandt købstæderne møder Flensborg op med det største kontingent, nemlig 23, heraf alene 19 før 1700, 12 var fra Haderslev, 11 fra Aabenraa, 6 fra Tønder, ligeledes 6 fra Sønderborg og 5 fra Husum. De øvrige byer er kun repræsenteret med fra een til tre personer hver. Forholdet har altså i Århus været ganske det samme som det, der er fastslået for hovedstadens og de øvrige købstæders vedkommende, nemlig, at de fleste af de sønderjyske indvandrere kom fra byerne. Også rækkefølgen for byerne er nogenlunde den samme med Flensborg i spidsen⁷).

Af de 36 Århus-borgere, der, som nævnt, hørte hjemme i de sønderjyske landdistrikter, var de 30 nordslesvigere, 3 var fra Flensborg amt og 3 fra det øvrige Sydslesvig. De enkelte lokaliteter er her kun repræsenteret med en enkelt eller et par personer; alene Rømø tegner sig for et større antal, nemlig 6, der alle kom til byen omkring midten af det 17. århundrede (jfr. s. 91). Højst en femtedel af de sønderjyder, der kom til Århus, var tysktalende og kan formodes at have haft sproglige vanskeligheder i forbindelse med deres bosættelse i rent danske omgivelser. På den anden side har for-

mentlig foruden de rent tysktalende også de fleste af dem, der kom fra Flensborg og de nordslesvigske byer, nydt godt af den fordel, som det var i en tid, da tysk spillede en langt større rolle end i dag, at have kendskab til eller måske endda at beherske dette sprog ved siden af deres sønderjyske modersmål, som de forøvrigt næppe kan tænkes at have lagt af i det fremmede.

Ved folketællingen 1850^a) opgjordes, som tidligere nævnt, antallet af sønderjyder, der var bosat i Århus, til 158. Desværre er fødestedet for 47 af disse mennesker blot opgivet som værende landsdelen Slesvig. Af de resterende 111 var 80 født i købstæder eller flækker, mens 31 hørte hjemme på landet. Blandt byerne kom nu Haderslev ind som nummer eet, idet 34 personer opgives at være født her, 20 var fra Flensborg, 7 fra Rendsborg, 6 fra Aabenraa og 5 fra Tønder. Slesvig og Løgumkloster var hver repræsenteret med 2 personer, Sønderborg, Augustenborg, Husum og Eckernförde med hver een. Taget under eet var to tredjedele af de personer, hvis fødested er nøjagtigt opgivet, nordslesvigere, og kun een tredjedel var fra Sydslesvig. Dette forhold ville næppe blive væsentligt forrykket, hvis vi havde nøjagtige oplysninger om samtlige sønderjyders fødesteder; derimod ville fordelingen mellem land og by utvivlsomt blive en anden, idet de fleste af dem, der blot er opgivet som værende født i Slesvig, vistnok var fra landet.

M. h. t. erhvervsfordelingen viser Århus' borgerskabsprotokoller ganske den samme overensstemmelse med hovedstaden og de øvrige byer som den, der er konstateret for hjemstedernes vedkommende. Her som der var det købmændene, de faglærte håndværkere og skipperne, der udgjorde flertallet af de sønderjyske indvandrere, mens de ufaglærte kun var svagt repræsenteret^b). Af de 124 sønderjyder, der i tiden 1588—1819 tog borgerskab i Århus, var således 51 faglærte håndværkere, 29 var skipper og 17 købmænd. En var vejer og måler, og kun 7 kan henregnes til de ufaglærtes gruppe, nemlig en kedelfører, en øltapper, en værtshusholder, to høkere, en skærsliber og en sæbehandler. Tilbage står 19 indvandrere, hvis erhverv ikke er angivet og ikke har kunnet fastslås.

Ind i det 19. århundrede synes indvandringen fra Sønderjylland dog at have skiftet karakter. I hvert fald giver folketællingen 1850 et ganske andet billede af erhvervsfordelingen mellem de 100 voksne sønderjysk-fødte mænd,

der på det tidspunkt var bosat i byen, end det, vi ovenfor har set. De faglærte håndværkere var ganske vist stadig talstærkt repræsenteret, idet deres antal androg 32. Til deres gruppe må vel desuden henregnes en mand, der betegnes som tøjfabrikør. Derimod forekommer i folketællingslisterne ikke een skipper af sønderjysk herkomst — kun en enkelt matros. Heller ikke en eneste af byens købmænd ses at være født i Sønderjylland. Den næststørste gruppe udgøres nu af de ufaglærte, hvortil foruden arbejdsmænd, daglejere og tjenestefolk henregnes høkere, marskandisere o. lign.; af dem var der 31. Derefter følger en helt ny kategori, nemlig tjenestemændene, som vi i det foregående slet ikke har beskæftiget os med af den gode grund, at de var fritaget for at tage borgerskab. Denne gruppe omfattede 20 personer, nemlig 5 civile og hele 15 militære tjenestemænd, af hvilke sidste de 14 var vagtmestre og een ritmester, alle ved 3. dragonregiment. Hertil kommer 4 med forskelligt erhverv — to apotekere, en branddirektør og en dyrlæge — en partikulier samt 10, hvis erhverv ikke er angivet. Noget sammenligningsgrundlag haves ikke for dette tidspunkt, men det er et spørgsmål, om denne erhvervsfordeling ikke til en vis grad er speciel for Århus. Her garnisonerede nemlig 3. dragonregiment, hvis mandskab for en stor del var sønderjyske bønderkarle¹⁰), og en nøjere undersøgelse ville sikkert vise, at en del af de sønderjyder, der i folketællingslisterne figurerer som arbejdsmænd, daglejere o. lign., er dragoner, der har fået smag for bylivet og efter endt militærtjeneste er forblevet i Århus.

Vi har i det foregående fastslået, hvor mange sønderjyder der i tidens løb er indvandret til Århus, og har gjort rede for de svingninger, der kan konstateres i indvandringen, for indvandrernes hjemsteder og for deres erhverv. Det vil derefter være naturligt at spørge: Hvorfor rykkede alle disse mennesker deres teltpæle op fra deres sønderjyske hjemstavn og slog sig ned i det fremmede? Og hvorfor valgte de netop at bosætte sig i Århus, der vel også dengang var en af landets førende byer, men dog næppe bød på større muligheder end så mange andre købstæder og i hvert fald ikke kan have haft samme tiltrækningskraft, som den jyske hovedstad — af mange grunde — har det idag?

Vi må da straks fastslå, at der ikke kan gives noget almengyldigt svar på disse spørgsmål; det vil end ikke være muligt i ret mange tilfælde at fastslå, hvad der har været — eller blot må formodes at have været —

baggrunden for den enkeltes flytning fra Sønderjylland til kongeriget og specielt da til Århus. Men nogle bidrag til spørgsmålenes besvarelse kan i hvert fald gives.

Først og fremmest må vi da understrege den rolle, de rene tilfældigheder har spillet, ikke mindst forsåvidt angår den talstærke gruppe af indvandrere, der udgøres af håndværkerne. Det hørte til skik og brug, at de drog på valsen, ja, det var ligefrem påbudt, og det var vel oftest tilfældet, der var afgørende for, hvor de fandt et blivende sted, hvad enten det nu var en pige, der bandt, eller der bød sig en mulighed for at få foden under eget bord. Rent personlige forhold har også i høj grad gjort sig gældende, idet vi her såvel som andetsteds kan se talrige eksempler på, at folk, som er indvandret fra Sønderjylland, har draget tilbageblevne slægtninge med sig. Adskillige vil blive anført i det følgende. Endvidere har krige og kriser utvivlsomt også øvet deres indflydelse på indvandringen. Når tilgangen af sønderjyder til Århus således er så forholdsvis betydelig netop i første halvdel af det 17. århundrede, skyldes det ganske givet for en del periodens mange krige, der vel hærgede slemt i kongeriget, men dog langt værre i gennemmarchlandet Sønderjylland, hvorfra en mængde mennesker, særlig i kejserkrigens tid 1625—29, flygtede til kongeriget, hvor mange efter kort tids forløb fandt et blivende sted. Vi ved da også positivt, at f. eks. den strøm af flygtninge, som i disse år udgik fra Flensborg¹¹⁾, har haft udløbere i Århus. I en ligprædiken fra 1693 over Catharina Lauridsdatter, født i Flensborg 1622 som datter af købmand Laurids Fog, der vist var århusianer, og gift med byfoged Christen Lauridsen i Århus, fortælles således, at hendes forældre i 1625 flyttede fra Flensborg til Århus af frygt for de kejserlige tropper¹²⁾; de blev boende her — i modsætning til badskær Hans Hansen Heldvad, en broder til den kendte forfatter og almanak-udgiver Niels Heldvad, der i 1627 på grund af krigsbegivenhederne måtte flygte fra Flensborg til Sjælland og herfra kom til Århus. Han drev her sin håndtering i nogle år, dog uden at tage borgerskab, men flyttede 1639 til Horsens for »sit brød og næring der med gud og æren at adspørge«¹³⁾. Endelig er der ganske givet også en sammenhæng mellem de skiftende konjunkturer indenfor erhvervslivet og svingningerne i indvandringen; for Århus' vedkommende er det materiale, der foreligger, dog for beskedent til, at denne sammenhæng kan godtgøres.

Tilbage at besvare står endelig spørgsmålet: Hvordan gik det så sønderjyderne i den fremmede by, og hvordan formede tilværelsen sig for dem? Det ligger i sagens natur, at der lige så lidt kan gives nogen almenlydig besvarelse af disse spørgsmål som af dem, der blev stillet ovenfor, og det er kun et mindretal blandt de indvandrede sønderjyder, vi i det hele taget ved nøjere besked med. Vi skal imidlertid i det følgende fremdrage en række navne og skæbner og dermed søge at kaste et vist lys over i hvert fald nogle af de mange afblegede navne og årstal, der figurerer i borgerskabsprotokoller og folketællingslister.

Første halvdel af det 17. århundrede må i mere end een henseende betegnes som sønderjydernes gyldne tid i Århus. Ikke alene var de så relativt talrigt repræsenteret i byen som i hvert fald aldrig før og næppe heller siden, men de har heller aldrig gjort sig så stærkt gældende i byens liv som just i denne periode — det var ikke langt fra, at de til tider i kraft af deres rigdom og anseelse og den dermed forbundne indflydelse formeligt dominerede staden. Tilsvarende eksempler på sønderjysk kraftudfoldelse vil næppe kunne påvises i andre byer på den tid, selvom sønderjyderne netop dengang var meget fremtrædende i dansk købstadliv. Det er ikke noget tilfælde, at førstemanden blandt danske borgere overhovedet i hin tid var en sønderjyde, flensborgeren Hans Nansen.

Allerede før 1600 var sønderjyderne repræsenteret i Århus' førende kredse, idet den velhavende købmand og rådmand Clemen Jensen Smagbier første gang (1583) var gift med Maren Christensdatter fra Haderslev, der døde 1597. Hun blev stammoder til en stor slægt, der gennem hele det 17. og en stor del af det 18. århundrede hørte til byens mest indflydelsesrige kredse¹⁴). Det var dog først med flensborgeren Hans Hansen Grønbæk, der, som tidligere nævnt, 1601 aflagde borgereden¹⁵), at sønderjyderne rykkede frem i første række blandt borgerne. Hans Grønbæk var dengang skriver på Århusgård, en stilling, der svarede til senere tiders amtsforvalteres, og var formentlig allerede da en velhavende mand. Hans formuesforhold kan imidlertid ikke være blevet ringere, efter at han var blevet optaget i borgernes kreds og havde slået sig på handelen, eftersom han allerede 1607 blev rådmand og 1617 en af byens to borgmestre. Nogen behagelig herre synes han iøvrigt ikke at have været, lige så lidt som hans fæller i byens råd, idet der blev rejst sag mod ham »for bårdag og ukvemsord, som han

ÅGE BONDE

havde haft og været i« på rådhuset med rådmænd, senere borgmester Søren Frost. Processen blev dog standset, efter at Hans Grønbæk havde forpligtet sig til at betale kongen den efter tidens forhold meget anseelige sum af 500 rdl. »for det slagsmål, han havde været i«, og synes ikke at have skadet hans anseelse. Efter at have afgivet borgmesterværdigheden blev han nemlig kgl. majestæts renteskriver over Nørrejylland. Han døde 1624 og blev, som fornemme borgere dengang, begravet i domkirken¹⁶).

Borgmester Hans Pedersen.

Udsnit af epitafium i Frue kirke.
Den gamle By fot.
Efter Aarhus gennem Tiderne.

Borgmester Anders Lydichsen.

Udsnit af epitafium i domkirken.
Den gamle By fot.
Efter Aarhus gennem Tiderne.

Mere fredsæl end Hans Grønbæk, men bestemt ikke mindre velhavende, var Gregers Nielsen, født »i Holsten i Anslet i Fjelstrup sogn«, som hans gravsten melder, der aflagde borgereden 1613. Han boede i en gård på Mejl-gade, der dengang var byens fine strøg, havde andre gårde i byen og arealer udenfor, var kornhandler i stor stil og ejede i 1630'erne byens største skib, der for viden om. Som de fleste rige borgere i en tid, der ikke kendte til banker, gav han sig også af med at låne penge ud. Ved siden af sin handel var han kornmåler, en stilling, der svarer til senere tiders vejeres og måle-res, og i året 1620 var han byens kæmner. Han døde 1643 i sin alders 67. år og blev begravet i domkirken, hvor hans portræt og bomærke endnu ses på en gravsten i sakristiet¹⁷). En broder til ham er utvivlsomt den Hans

SØNDERJYDER I ÅRHUS GENNEM 250 ÅR (1600—1850)

Nielsen fra Anslet i Holsten, der tog borgerskab i byen 1632. Han synes dog ikke at have haft Gregers Nielsens held til at komme frem. I hver fald levede og døde han i ubemærkethed.

Det er mere, end man kan sige om Oluf (Wulff) Balzersen, der »var barnefødt på Als« og tog borgerskab i Århus en månedstid efter Gregers Nielsen, den 7. oktober 1613. Han var af profession badskær, men slog sig på handelen og havde heldet med sig både som pengeudlåner, udenbys handlende og købmand med butik, hvorfra han solgte så forskellige varer

Gregers Nielsens
ligsten
i Århus domkirke.

Den gamle By fot.
Efter Århus gennem
Tidene.

ÅGE BONDE

som sukker og søm, silke og klæde, grydekobber og hørfrø m. m., for slet ikke at tale om, at man hos ham kunne få vin i pottevis og mumme i stobetal. Også en krudtmølle drev han. Kæmner blev han 1636, byfoged det følgende år, rådmand 1646 og borgmester 1648—49. Som Hans Grønbæk synes han at have været en opfarende mand. Mens han var byfoged, kom

Borgmester Rasmus Nielsen
(Skriver).

Udenit af epitafium i domkirken.
Den gamle By fot.

han i hvert fald i slagsmål med Rasmus Bager på Kannekegade, og — berettes det — »mester Wulffs krave blev sønderreven, og et stykke deraf lå på jorden, og mester Wulffs hattebånd havde Rasmus Bager i sin hånd«. Han døde 1656 og blev begravet i Frue kirke¹⁸).

Oluf Balzersens forgænger og efterfølger som borgmester var en anden sønderjyde, Rasmus Nielsen, født i »Warens (vel Varnæs) i Holsten«, også kaldet Skriver, fordi han havde været amtsskriver over Skanderborg og Åkær amter, inden han 1634 blev borger i Århus. Allerede 1636 blev han rådmand, og 1646 samt 1650—52 beklædte han det ene af borgmesterembederne. Han var en af byens rigeste mænd og byggede en pragtfuld gård på Brobjerget, nu Frederiksgade, der dengang lå lidt uden for byen, hvilket gav hans sønner, der slog ind på den akademiske løbebane, anledning til at

kalde sig de Broberg eller — endnu finere — de Brobergue. Rasmus Nielsen Skriver døde 1653 og ligger sammen med sin hustru, der var datter af Christian IV's livlæge, dr. Mathias Jacobsen, og søster til bispen i Århus, dr. Jacob Mathiesen, begravet i domkirken, hvor han og hans familie ses afbildet på et epitafium i midtskibet¹⁹).

Et par år efter Rasmus Nielsen, nemlig 1636, tog Hans Pedersen fra Flensborg borgerskab som købmand i Århus. Også han havde været skriver på Skanderborg slot, og ligesom Rasmus Nielsen opnåede han rådmandsværdigheden efter kun to års forløb. Borgmester var han 1646 og fra 1649 til sin død i 1650²⁰). Anders Bording gav ham ved hans død i et minde-digt²¹) det vidnesbyrd, at han var en mand

» . . . som med stor Roes og Ære,
 For sin Fornuftighed var sat
 Til Øvrighed at være:
 Den Mand, som var velsignet vel
 Med Rigdom af vor HERre,
 Men var dog ingen Mammons Træl,
 Som mange nu desværre:
 Den Mand, som undte hver Mand vel:
 Der Sandhed tord' udsige:
 Der gjorde lige Ret og Skiel
 Mod Arme og mod Rige.
 Og den, som for Gudfrygtighed,
 Med andre Dyder fleere,
 Vel maatte kaldes med Beskeed
 Den Verdslig States Ære.
 Ja den, som meere got bedrev,
 Den Stund hand var i Live,
 End jeg paa dette ringe Brev
 Med svagen Pen kand skrive.«

Hans Pedersen ses sammen med sin hustru, dennes anden mand, dr. Peter Hegerfeld, »medicus her i byen«, og flere børn portrætteret på et stort epitafium i Frue kirke²²).

I 1638 aflagde Anders Lydichsen, der var »barnfødd udi Højer i lante Holsten« omkring 1597, borgereden. Han var altså på det tidspunkt ikke nogen ung mand, men var heller ikke ny i byen, havde i hvert fald siden 1620 været ridefoged på Århusgård og synes en overgang også at have været

slotsskriver på Kalø. Han har efter alt at dømme været en fast karakter, og da han tillige var dygtig og nøjeregnende i pengesager, er det ikke underligt, at han ved tømmerhandel og landbrug m. m. drev det til at blive en af byens rigeste mænd; så rig var han, at han under svenskernes besættelse 1644 kunne udlægge den efter tidens forhold meget betydelige sum af 4.000 daler, som besættelsestropperne krævede i brandskat af borgerne. Da svenskerne var her igen 1657—59, blev han forøvrigt en nat hentet af dem i sit hjem og som gidsel i natdragt ført ud på en svensk flådeafdeling, der lå på reden. Med rigdommen fulgte naturligvis også i hans tilfælde både anseelse og embeder. Rådmand synes han hurtigt at være blevet, og han var borgmester 1652—64. Han repræsenterede Århus ved Frederik III's hylding i 1648 og ved andre lejligheder, hvor byernes interesser skulle varetages, ligesom han var blandt købstædernes udsendinge ved forhandlingerne om enevældens indførelse i København 1660. Han døde i 1664 og fik sin grav i domkirken, hvor endnu både en ualmindelig smukt forarbejdet gravsten og et af kirkens største epitafier erindrer om ham²³).

Efter Anders Lydichsens død residerede endnu i en snes år hans enke, Maren Clemensdatter, en datter af ovennævnte rådmand Clemen Jensen Smagbier og altså selv halv sønderjyde, i deres hjem, en stor gård på Mejlgade (nu nr. 42—44), uden børn, men omgivet af en talstærk flok af slægtninge, alle hørende til byens fineste portion. Her opvoksede Maren Clemensdatters broderdatter, Sidsel Christensdatter Clementin, der som barn havde mistet sine forældre, og her fejredes 1662 hendes trolovelse med ridefoged på Kalø, Jesper Nielsen Hutfeld. Brylluppet stod på rådhuset en majdag det følgende år »udi en anselig adelig, gejstlig og verdslig overværelse«. Jesper Hutfeld var født 1626 i Roskilde, hvortil hans forældre, rådmand Niels Lauridsen Hutfeld og hustru, Maria Randulf, der ellers havde bopæl i Haderslev, »for det kejserlige indfalds skyld på den tid vare overflyttet«. 1665 blev han stiftsskriver i Århus stift og året efter, uden at have ansøgt derom og uden at have aflagt borgereden, af kongen udnævnt til borgmester i Århus, hvilken post han beklædte til 1678, da han blev landkommissarius i Jylland, et embede, der stod omtrent lige med amtmændenes. For sine fortjenester fik han 1692 tillagt titel af assessor i rentekammeret. Han boede i en gård på Mejlgade, lige over for Maren Clemensdatter, tjente store penge ved handel, landbrug og pengeudlån, ejede herre-

gården Skårupgård i Todbjerg sogn og efterlod sig ved sin død 1696 et bo til en værdi af ikke mindre end 40.000 rdl. Efter nutidens forhold har han således nærmest været millionær. Sammen med sin hustru ligger Jesper Hutfeld begravet i et kapel, der blev indrettet i domkirkens nordre korsfløj, og der opsattes her et epitafium i sort marmor og sandsten, udført af en af tidens berømteste billedhuggere, Thomas Quellinus²⁴).

Til kredsen omkring den rige enke på Mejlgade hørte også en søster-søn og en søsterdatter af hendes mand, nemlig den nedenfor nævnte rådmand og vinhandler Hans Bendixen Harding og dennes søster, Karen, der

Julehilsen, de heres Hans Bendixen, Rasmus Lassen
 og hans søsterdatter Karen, og især hans
 søsterdatter Karen Bendixen, som er datter
 af den rige enke på Mejlgade, Christiane
 Bendixen, som er datter af den rige
 rådmand og vinhandler Hans Bendixen Harding
 og hans søster Karen Bendixen, som er
 søsterdatter af den rige enke på Mejlgade,
 Christiane Bendixen, som er datter af den
 rige rådmand og vinhandler Hans Bendixen
 Harding og hans søster Karen Bendixen.
 Anno 1656.
 Rasmus Lassen

Julehilsen og udbetalingsordre fra borgmester Anders Lydichsen til kænner
 Rasmus Lassen 1656.

Efter Aarhus gennem Tiderne.

vistnok 1657 var blevet gift med den senere rådmand og assessor Jens Lassen²⁶). Adskillige andre af Anders Lydichsens slægtninge flyttede forøvrigt fra deres sønderjyske hjemstavn nordpå, således en brodersøn, Mourids Hansen (1636—1722), der efter sin fødeby tog navnet Høier, og i mange år var herremand på Rask vest for Horsens²⁶).

Endnu i slutningen af det 17. århundrede formåede sønderjyderne at gøre sig gældende i Århus, omend mere spredt og, bortset fra Jesper Hutfeld, på knapt så fremtrædende poster som tidligere. Anders Thomsen fra Sønderborg, der 1635 havde taget borgerskab som krydderihandler, og som anden gang var gift med enken efter ovennævnte Gregers Nielsen, var således rådmand fra 1658 til sin død 1672, og Jens Hansen fra Flensborg blev, efter at have været skriver på Rosenholm, 1650 byskriver i Århus og 1655 ligeledes rådmand²⁷). Hans efterfølger som byskriver er måske Gunde Gundersen fra Rømø, der blev borger 1653. Han betegnes i hvert fald ved sin død 1677 som rådstue- og byskriver²⁸). En anset og velhavende mand var også købmand Evert Pedersen fra Flensborg, der aflagde borgereden 1661. Han opnåede dog ikke at få noget embede før sin død i 1676²⁹), og de af hans samtidige blandt sønderjyderne i Århus, der formåede at gøre sig gældende, nåede kun et enkelt trin op ad rangstigen, nemlig til at beklæde posten som kærner, der gik på omgang mellem de mest ansete og velhavende borgere, som regel for eet år ad gangen; således Matthias Nielsen Fellumb (død 1707) fra Nygård ved Haderslev, der tog borgerskab som købmand 1664 og var kærner 1672, og Peder Pedersen (død 1691), efter sin fødeby kaldet Flensborg, der ligeledes 1664 tog borgerskab som købmand og var kærner 1681³⁰).

En senere tid tilhører farver Peter Jessen fra Aabenraa, rådmand 1689—1712, som vi skal vende tilbage til, og borgmester Anders Lydichsens tidligere nævnte søstersøn, Hans Bendixen Harding, hvis levnedsløb, der er ganske typisk for tiden, skal gengives her i sammendrag efter den ligprædiken, der blev holdt ved hans død³¹). Han var født i Tønder 1634 som søn af Bendix Hansen Harding, borger og en af byens »16 mænd«, og hustru Maren Lydichsdatter. I sit 11. år mistede han sin fader, og da moderen blev gift med en købmand i København, kom han ifølge sin morbroder, Anders Lydichsens, og sin moders halvbroder, rådmand i Tønder Christen Thomsens råd i tjeneste hos landstingskriver Peder Lassen i Viborg.

Senere var han i tjeneste hos Christen Skeel til Sostrup, skriver hos amtsforvalteren på Kalø og endelig fuldmægtig hos Jørgen Kruse til Hjermitzlevgård i Vendsyssel med flere gårde. Efter sin moders og stedfaders død drev han så sammen med en halvbroder, Mourids Mortensen, senere borgerkaptajn i København, handel på Island, Holland og Tyskland, indtil han 1663 tog borgerskab i Århus og nedsatte sig som vinhandler i vintappergården, den gamle kannikegård på det østlige hjørne af St. Clemensstov. Ved siden af sin handel bestyrede han magistratens vinkælder under rådhuset, var kgl. stempelpapirsforvalter og fra 1675 stadens postmester. Efter tur indehavde han desuden posterne som overkøbmænd, kærner og borgerkaptajn og blev sluttelig 1701 rådmand. Han døde 1712 og ligger begravet i domkirken.

Med Hans Bendixen Harding havde sønderjyderne udspillet deres rolle ikke alene i byens offentlige liv, men også i den århusianske handelsverden for lange tider. I hele det 18. århundrede var, bortset fra et par skipper, der havde tilladelse til at drive handel ved siden af deres egentlige erhverv, en købmand fra Slesvig, Chr. Aug. Barthelsen, der tog borgerskab 1783, og som døde allerede 1788³²), den eneste repræsentant for hertugdømmet i byens handelsstand, og af de fem sønderjyske købmænd, der i begyndelsen af det 19. århundrede tog borgerskab i Århus, kan kun een, nemlig Nis Jørgensen Mussmann, der blev borger 1806, gøre krav på omtale — og det er ikke for det gode, hans navn skal fremdrages³³). »Den berømte købmand Mussmann«, som han et sted kaldes³⁴), var født i Haderslev 1782 som søn af en velhavende købmand og tilhørte en af byens førende familier. Sammen med en jævnaldrende fra Preussen indvandret kollega grundlagde han i Århus handelshuset »Mussmann & Schwedler«, der havde domicil i Mindegade og under Napoleonskrigene drev en ret omfattende en gros handel og rederivirksomhed; det ejede desuden i en årrække herregårdene Haraldslund i Grundfør sogn og Serritzlevgård syd for Skanderborg. Efter krigens afslutning kom firmaet, der ikke uden grund med et nyere udtryk er betegnet som et gullasch-foretagende, imidlertid i alvorlige økonomiske vanskeligheder, og for at redde sig ud af dem greb indehaverne, der forøvrigt var svogre, idet de begge var gift med døtre af den kendte århusianske købmand Hans Raae, i 1817 til den fortvivlede udvej at begå assurancesvig. Ulovlighederne blev imidlertid snart opdaget, og i januar

1818 blev der udstedt arrestordre mod Mussmann og Schwedler, der dog havde anet uråd og var flygtet fra byen. Deres bo blev derefter taget under konkursbehandling og de selv for deres forseelse dømt til døden in absentia. Dommen synes dog aldrig at være blevet fuldbyrdet. Schwedler endte i hvert fald i 1865 sine dage i New York, og her døde også hans kone 1876, 90 år gammel. Hvad der er blevet af Mussmann, vides derimod ikke; kun ses, at hans kone, efter at have opnået skilsmisse fra ham, 1831 blev gift med stiftsprovst L. Schiødte i Viborg³⁶).

Navnet Mussmann forsvandt forøvrigt ikke fra Århus med den svigagtige storkøbmand, idet en fætter til ham, Lorenz Muusmann (1786—1852), der ligeledes var fra Haderslev, efter i 1815 at være blevet afskediget som premierløjtnant i infanteriet i mange år var toldbetjent her i byen³⁶). Han fik i 1820'erne trykt tre skønlitterære arbejder, bl. a. i 1827 den satiriske roman »En Fiirskillings Aars Hændelser«, der har en smule interesse ved sin lokalkolorit og det tidsbillede, den giver, men iøvrigt er uden enhver litterær værdi. Forfatteren vedgår imidlertid også i fortalen ærligt, at han ikke skriver »for at høste laurbær, men for at ernære en talrig familie, som embedet ikke kan underholde«, og han beder om ikke at blive altfor skarpt kritiseret, »især med hensyn til, at jeg ikke er nogen lærd mand, der skriver for at beundres, men at hovedhensigten er eksemplarernes afsætning«. —

Den århusianske sømandsstand blev i ældre tid vistnok væsentligst rekrutteret fra byen selv og oplandet, især fra Djursland, Mols og Samsø. Der kom dog også en del skipperne til byen længere borte fra, således, som tidligere nævnt, ikke ganske få fra Sønderjylland, hvorfra der dreves en meget omfattende skibsfart, og hvorfra oven i købet, særlig i det 17. århundrede, unge mennesker i stort tal rejste til Holland for at tage hyre på de store ostindie- og amerika-farere. Blandt østkystens byer udmærkede særlig Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Eckernförde sig som søfartsbyer, og også fra vestkysten var der en betydelig søfart. Fra vesterhavsøerne kom desuden i 17. århundrede en stor del af besætningerne på de hollandske og hamburgske hvalfangerflåder³⁷).

Tilgangen af søfolk fra Sønderjylland til Århus er mere jævnt fordelt over århundrederne end indvandringen af købmænd, men der kan dog også for søfolkenes vedkommende konstateres visse højdepunkter i indvandringen,

således omkring midten af det 17., i slutningen af det 18. og i begyndelsen af det 19. århundrede. Det første højdepunkt skyldes indvandringen af en hel koloni af Rømø-boere eller rømissere, som de selv kalder sig. 1633 blev Jens Jacobsen fra Rømø borger i byen, 1641 Jacob Jacobsen, der vel var en broder, 1642 Morten Jacobsen, formentlig en tredje broder, samme år Christen Pedersen, 1646 Baltzer Hansen, hvis fødested opgives at være »Sønderhavet (vel Sønderby) på Rømø«, og endelig 1653 Gunde Gundesen, der var fra Kongsmark. Mens sidstnævnte, som allerede omtalt, ved sin død var byskriver og vel næppe nogensinde har haft skib at føre, gælder det om de øvrige fem, at vi enten positivt ved eller har grund til at formode, at de var skibsførere eller, som det hed i datidens sprog, skippere. De synes også alle at have boet ved eller i nærheden af Mindet, der dengang var et udpræget sømandskvarter³⁸). Hvad der har foranlediget dem til at forlade deres fødeø, ved vi ikke; men der er måske en sammenhæng mellem i hvert fald de sidst ankomnes flytning og svenskernes besættelse af Rømø i 1643, der medførte, at 26 af øens 30 skibe gik op i luer³⁹).

Christen Pedersen, der som nævnt aflagde borgereden 1642, fik — forøvrigt ligesom Jacob Jacobsens søn, Peder Jacobsen, der også var skipper⁴⁰) — efter sin fødeø tillagt navnet Rømer og blev i sit ægteskab med Anna Olufsdatter Storm, datter af en velstående og anset købmand i byen, fader til Århus' berømteste søn, astronomen og fysikeren Ole Rømer, der så lyset i et hus ved Mindet den 25. september 1644³⁸).

I det følgende hundredår tog kun få sønderjyske skippere borgerskab i Århus, 1671—1758 ialt 8, af hvilke to var fra Vesterhavsoerne, een fra Højer, een fra Husum, een fra Mellemslesvig, een fra Als og een fra Flensborg, mens fødestedet for een's vedkommende ikke er nøjagtigt angivet. Først i slutningen af århundredet kom påny en større flok, nemlig 1776—82 ialt fem, alle fra Aabenraa eller fra Løjtland, hvorfra den aabenraaske sømandsstand for en stor del rekrutteredes. En af disse skippere, Jes Sørensen, sejlede på Vestindien⁴¹) for det »Aarhus Westindiske Handelselskab«, der blev stiftet 1782, men opløstes allerede 1786, mens en anden, Jes Jessen, omkring 1800 førte en af færgesmakkerne på Kalundborgruten⁴²). Jes Jessen døde i Århus 1803⁴³) og synes at have været den eneste af de fem skippere, der forblev i byen; de øvrige er vistnok efter få års ophold i Århus vendt tilbage til de hjemlige farvande⁴⁴).

I 1802 blev påny to sønderjyske skippere borgere i Århus, 1814 kom hele fem og endelig i hvert af årene 1815, 1816 og 1819 een. Blandt disse skippere eller skibskaptajner, som de nu ofte kaldes, kan nævnes Peder Iversen fra Sønderborg, borger 1802, der det følgende år ses at have sejlet på Norge⁴⁵), og som døde i Århus 1813, 44 år gammel⁴⁶), Chr. Grønsund fra Sønderborg, der tog borgerskab 1814, og hvis enke 1834 boede ved Mindet⁴⁷), samt to brødre af den kendte Kopperholdt-slægt fra Aabenraa, der begge blev gift med århusianere og blev boende i byen. De døde dog begge unge, Jørgen Kopperholdt, født 1788 og borger 1816, før 1824 som kaptajn, og Hermann Kopperholdt, født 1792 og borger 1819, efter at have opgivet søen og været købmand, 1829 som mægler⁴⁸). Også flere andre af de sønderjyske skibsførere fra denne periode blev boende i byen, men der ses på den anden side stadig eksempler på, at sønderjyske skipperes ophold i det fremmede kun var af midlertidig karakter. Nis Closter fra Løjt, der blev borger i Århus 1814, forekommer således 1820 som skibsfører i Aabenraa⁴⁹), og Ulrik Frederik Dahl fra Sønderby på Rømø, der blev borger her 1821, opsagde allerede efter et års forløb sit skipper-borgerskab, »da jeg er sindet at forandre min fart og stilling for at fare fra mit hjemland Rømø«⁵⁰). Endnu ved folketællingen 1845 boede i byen en skibsfører af sønderjysk oprindelse, nemlig den 69-årige Peter Rasmus Møller, der var født på Løjtland og havde sit hjem i Dynkarken, men ved den følgende folketælling i 1850 var han borte og dermed var — i hvert fald for lange tider — det sønderjyske islæt i den århusianske skibsførerstand forsvundet.

Flertallet af de sønderjyder, der har været bosat i Århus, var, som tidligere nævnt, håndværkere. Noget fremtrædende element indenfor byens håndværkerstand udgjorde de dog ikke. Af 811 håndværksmestre, der 1681—1820 tog borgerskab i byen, var således kun 15 eller 1,9 % sønderjyder, og bortset fra 1711—20, da 5 af de 53 mestre, der blev borgere, var fra Sønderjylland, har i hvert 10-år indenfor den angivne periode kun een eller to sønderjyske mestre slået sig ned i byen⁵¹). De sønderjyder, der forblev i byen som selvstændige håndværkere, synes dog kun at have udgjort et mindretal af de landsmænd, der tilbragte en kortere eller længere tid af deres vandreliv som svende i Århus. 1662 var f. eks. af fem feldberedersvende, der var forsamlet i byen, de tre sønderjyder⁵²). Noget lignende synes at gælde en senere tid. Sønderjyderne udgjorde således 4 % af de

svende, der 1816—61 blev optaget i skomagervendenes broderskab i Århus, 8 % af de smedesvende, der var i arbejde i byen 1836—50, og 4 % af de snedkersvende, der 1824—33 havde arbejde her⁵³). Flere sønderjyder synes forøvrigt også at have stået i lære her i byen, så langt fra hjemstavnen. 1662 blev f. eks. Thomas Nissen fra Haderslev godkendt som lærling af feldberederlauget, og 1671 omtales Hans Poulsen, der var barnefødt i Husum,

Rådmand og farver
Peter Jessen.

Udenit af epitafium i Frue kirke.
Den gamle By fot.
Efter Aarhus gennem Tulerne.

og som tidligere havde lært i Parchim i Mecklenburg, som lærling hos feldberedermester Lauritz Pedersen Kli, der selv var sønderjyde, idet han var født i Sønderborg⁵⁴).

Af de 51 sønderjyske håndværksmestre, der tog borgerskab 1588—1819, var iøvrigt 5 glarmestre, 4 henholdsvis farvere, feldberedere og skomagere, 3 hhv. bagere, guldsmede og rebslagere og 2 hhv. badskærere, drejere, handskemagere og smede. Indenfor de øvrige fag var sønderjyderne kun repræsenteret med en enkelt mand.

Kun eet fag blev gennem længere tid domineret af sønderjyder, nemlig farvernes. 1663 tog Peter Jessen fra Aabenraa borgerskab som farver i Århus. Han blev ret hurtigt en velhavende mand, der ejede det meste af Farvergaden, den nuværende Møllegade, hvor han også boede og drev sin virksomhed, blev i 1680 efter sin første hustrus død gift med en datter af en af byens førende købmænd, valgtes 1684 til stadens kærner og endte 1689

som rådmand. Han døde 1712 og ligger begravet i Frue kirke, hvor et epitafium med portrætter af ham, hans to hustruer og hans børn endnu erindrer om hans eksistens⁵⁵).

Peter Jessen var i en årrække byens eneste farver, men 1682 fik en anden sønderjyde, Hans Jensen fra Rabsted, tidligere betjent ved proviant-huset, også bevilning til at drive et farveri i Århus, og da han døde 1703, fik byen hele tre farvere, idet foruden Peter Jessen og Hans Jensens søn, Morten Hansen, også Jes Festersen fik tilladelse til at virke som farver i byen. Jes Festersen var fra Aabenraa og søstersøn af Peter Jessen, hvis farveri han havde bestyret i en årrække⁵⁶). Efter hans død i 1709 fortsattes hans virksomhed af hans enke, der var datter af Hans Bendixen Harding (jfr. s. 89), og senere af en svigersøn, mens Peter Jessens farveri 1718 overtoges af Henrik Jensen Feilberg, der, da han 1720 aflagde borgereden, tilkendegav at være »barnefødt i Holsten udi Flensborg amt Jerrishøj by«. Han tilhørte iøvrigt et helt farverdynasti, idet ikke færre end fire af hans brødre nedsatte sig som farvere i kongerigske byer, mens flere søskende-børn var farvere og farverkoner i Flensborg og omegn⁵⁷). Henrik Feilberg havde kun eet barn, en datter, der var gift med Århus' borgmester 1740—69 Morten Andreas Geertsen, hvorfor han kort før sin død 1751 afstod farveriet til en broderdatter fra Nibe og dennes mand, Jens Harlev, efter hvis død det videreførtes af nevøen, Jens Brøchner Feilberg. Han døde 1764 og farveriet gik derpå over på fremmede hænder⁵⁸).

Bortset fra de her nævnte farvere er der kun een af de sønderjyske håndværkere, der — uden dog at nå op i byens råd — kan siges at have været blandt stadens førende borgere. Det er Hans Jørgensen fra Flensborg, der 1633 tog borgerskab som hatstofferer, d. v. s. hattemager, og boede i en gård på hjørnet af Lilletorv og Vestergade, hvor han døde 1686. Om hans position vidner, at han første gang var gift med Dorothe Pedersdatter, datter af byfoged Peder Christophersen og søsterdatter af Maren Clemensdatter, den rige enke på Mejlgade, og anden gang med enken efter sit bysbarn, rådmand Jens Hansen (jfr. s. 88). I sit første ægteskab havde Hans Jørgensen syv børn, der kaldte sig Kryssing, og som alle taltes blandt byens godtfolk i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede⁵⁹).

Vi har i det foregående hovedsagelig beskæftiget os med de sønderjyder,

der hørte til det århusianske borgerskab i egentligste forstand, d. v. s. dem, der drev borgerlig næring og var forpligtet til at aflægge borgereden. Uden for dette stod hele embedsstanden, hvad der var i byen af repræsentanter for de såkaldte immaterielle erhverv, pensionister med flere. I disse kredse synes der ikke at have været ret mange sønderjyder. En enkelt gejstlig, nogle skolefolk, et par læger og apotekere, en enkelt dyrlæge, en postembedsmand og nogle underordnede tjenestemænd er alt, hvad der har kunnet påvises, og vi skal her nøjes med at nævne de to betydeligste af dem. Peder Jacobsen Hygom (1692—1764), en præstesøn fra Hygum i Nordslesvig, blev efter at have været kapellan hos faderen 1736 præst ved Frue kirke og 1738 biskop over Århus stift. Han var en nær ven af sine landsmænd brødrene Brorson og et af pietismens kendteste navne⁶⁰). Samtidig med ham virkede i Århus Christian Cramer (1699—1764) fra Haderslev, der efter at have tjent ved hestgarden 1721 blev skoleholder i Århus, 1728 tog studentereksamen og 1741 kaldedes til klokker og alterdegn ved domkirken. Han udgav en række lærebøger, bl. a. 1735 en regnebog, der udkom i en mængde oplag og blev brugt langt ind i det 19. århundrede. I det hele var han en af de betydeligste skikkelser indenfor det 18. århundredes lærerstand⁶¹).

Helt udenfor det egentlige borgersamfund stod militæret, der har været repræsenteret i Århus næsten uafbrudt siden 1660'erne. I lange tider nærede byens befolkning alt andet end varme følelser overfor soldaterne; i slutningen af det 18. århundrede blev forholdet mellem militæret og befolkningen dog bedre, og efter at byen i 1819 var blevet hjemsted for Prins Frederik Ferdinands lette dragoner, der 1842 fik navneforandring til 3. dragonregiment, blev soldater og befalingsmænd ligefrem populære i byen⁶²). De satte da også i høj grad præg på byens liv, således som det fremgår af Sophus Bauditz' »Krøniker fra Garnisonsbyen« og af memoirer fra forrige århundrede⁶³).

Dragonregimentets menige mandskab bestod, som tidligere nævnt, for en stor del af sønderjyder, og man har utvivlsomt for hundrede år siden hørt ikke så lidt sønderjysk og plattysk i byens gader. Adskillige af dragonerne har vist, som også nævnt, efter endt militærtjeneste slået sig ned i byen og er gået op i borgerbefolkningen, men de fleste er naturligvis rejst hjem efter at have udstået tjenesten. Det stabile element i regimentet udgjorde officererne og ikke mindst dets underofficerer, der ofte gjorde tjeneste ved

ÅGE BONDE

ALGEBRA TYRONICA

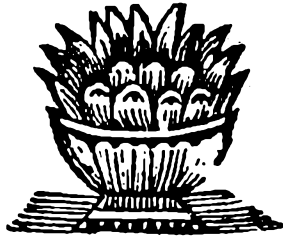
Eller

CHRISTIAN CRAMERS

Regne = Bog

Anden Part.

I hvilken Algebra saa let og tydelig
forestillis, at enhver, der har mindste
Lyst og Taalmodighed, kand være
sin egen Lærere.

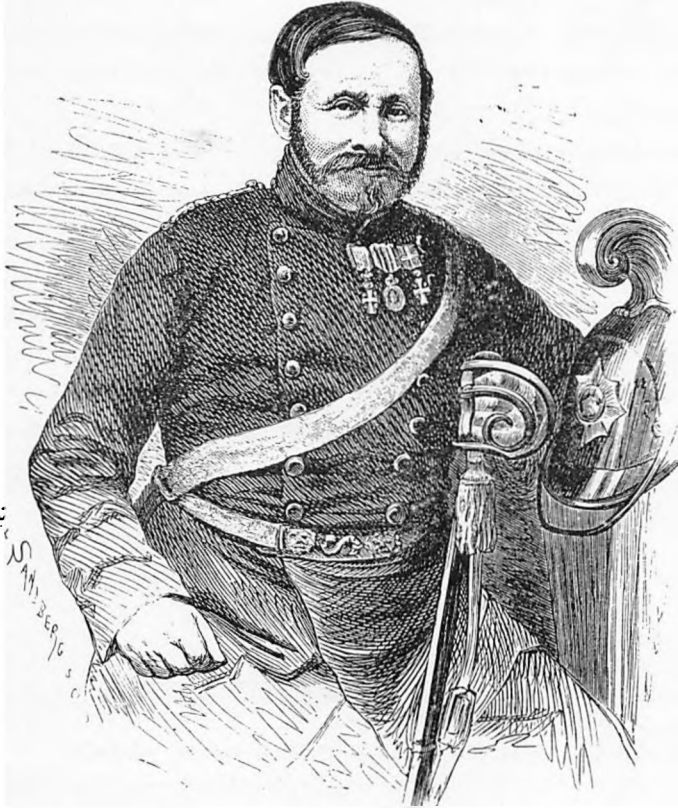

ROBENHARN, 1744.

Kundes tilføjs hos Otto Christopher Wentzel Boghandler
paa Børsen, og hos Aucher i Århuus.

SØNDERJYDER I ÅRHUS GENNEM 250 ÅR (1600—1850)

regimentet gennem mange år. Det er da også i første række underofficererne, der er blevet husket, og som findes omtalt i skildringerne af livet i Århus i forrige århundrede, særprægede som de var. Mange af dem var sydslesvigere

Overvagtmaster Jacob Kloppenborg.

Efter Litografi af C. Simonsen 1861.

og holstenere og lærte aldrig at tale rigtigt dansk. Deres oprindelse og »gebrokne« sprog til trods var de dog helt igennem loyale. Karakteristisk er en bemærkning af en af regimentets beridere, som er citeret af R. Berg: »Jeg kender ikke forskel på tysk eller dansk, jeg er i kongens tjeneste, og jeg har aflagt faneed, og jeg lader mig slå ned, før standarten skal vristes af min hånd«⁹⁸).

En af de mest markante skikkelser indenfor 3. dragonregiments underofficerskorps var den gamle hugaf, overvagtmaster Jacob Kloppenborg (1793—

1876) fra Gram i Nordslesvig, en broder til den kendte sønderjyske patriot H. D. Kloppenborg i Københoved. Han havde en yderst omtumlet løbebane, som han selv har berettet om i bogen »En gammel Soldats Erindringer«. Ved 3. dragonregiment gjorde han tjeneste i hele tre perioder, nemlig i 1830'erne, 1842—44 og endelig som frivillig under Treårskrigen, hvor han fik lejlighed til at vise hele sin ungdoms fyrighed og tapperhed og flere gange udmærkede sig⁹⁵). —

Det har i denne artikel kun været muligt at omtale nogle få af de sønderjyder, der gennem tiderne har haft deres virke i Jyllands hovedstad. Yderligere en række navne kunne have været fremdraget, men om de fleste af de sønderjyder, der har boet i byen, gælder — som om det store flertal af fortidens mennesker overhovedet — at de unddrager sig omtale af den ganske simple grund, at vi ikke ved ret meget om dem. Vi har dog all mulig grund til at tro, at også de har været deres by gode og nyttige borgere, og tør fastslå, at sønderjyderne som helhed, deres beskedne antal til trods, har været et værdifuldt indslag i byens befolkning.

NOTER

I noterne er flg. forkortelser anvendt:

AgT: Aarhus gennem Tiderne, 1—4, 1939—41.

ASA: Aarhus Stifts Aarbøger.

Friis-P.: H. Friis-Petersen: Embeds- og Bestillingsmænd i Aarhus, 1941, håndskrift i Statsbiblioteket.

Hoffmeyer: J. Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie, 1—2, 1904—11.

Hoffmeyer: P.N.: J. Hoffmeyer: Personalhistoriske Notitser vedr. Aarhus, håndskrift i Statsbiblioteket.

Hübertz: J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, 1—3, 1845—46.

¹) Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid (Acta Jutlandica IV, 2, 1932), s. 41 f. og tabeller s. 95 ff. ²) Århus rådstuearkiv: Borgerskabsprotokoller 1470—1673 og 1674—1862 i Landsarkivet, Viborg; Albert Olsen, anf. arb., s. 37, 52, 57 og 96. ³) Statistisk Tabelværk, ny række, 7. bd., 1853, s. 23. ⁴) Hvor intet andet er anført hidrører oplysningerne i det følgende om borgere 1588—1819 fra borgerskabsprotokollerne. ⁵) H. Grønbæks fødested er ikke angivet i borgerskabsprotokollen, men han var født i Flensborg ifl. Friis-P., s. 5. ⁶) Procentsatserne for tiden til og med 1795 på grundlag af Albert Olsen, anf. arb., s. 96, for tiden 1796—1819 på grundlag af borgerskabsprotokollerne. Antallet af borgere for hvert år 1471—1836 findes også anført Hübertz 1, s. 251, og 3, s. 408. ⁷) Albert Olsen, anf. arb., s. 41 f. ⁸) i Rigsarkivet. ⁹) Albert Olsen, anf. arb., s. 42. ¹⁰) Jfr. folketællingen 1845 i Rigsarkivet. I folketællingen 1850 er regimentets menige mandskab ikke anført. ¹¹) Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Volquart Pauls, 1950, s. 82 f. ¹²) Personalhistorisk Tidsskrift 5. r., 5. bd., 1908, s. 267; Hoffmeyer: P.N.

¹³⁾ Hoffmeyer: P. N. Hübertz 2, s. 212. ¹⁴⁾ ASA 1943, s. 102 f. ¹⁵⁾ Årstal og datoer for samt andre oplysninger om borgerskabs erhvervelse i det følgende hidrører fra borgerskabsprotokollerne. ¹⁶⁾ Friis-P., s. 5 f.; AgT 1, s. 317, 389, 396 f. ¹⁷⁾ AgT 1, s. 315, 317 f., 320. ¹⁸⁾ Friis-P., s. 10; AgT 1, s. 323; Hoffmeyer 2, s. 25 f. ¹⁹⁾ Friis-P., s. 9; Hoffmeyer 1, s. 490 f.; Aage Brask: Den skalkagtige Schade, 1952, s. 49 f. ²⁰⁾ Friis-P., s. 9; AgT 1, s. 397. ²¹⁾ Samlede Skrifter, 1735, s. 14 f. ²²⁾ Gengivet AgT 3, s. 126. ²³⁾ Friis-P., s. 10; AgT 1, s. 320 ff.; Hoffmeyer 1, s. 481 ff.; Fr. Barfod: De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1920, s. 201 ff.; ASA 1944, s. 48 ff. ²⁴⁾ Johan Braëm: Liig-Prædiken over Jesper Nielsøn Hutfeldt, 1724; Friis-P., s. 11; ASA 1943, s. 141 ff. ²⁵⁾ ASA 1935, s. 69. ²⁶⁾ ASA 1929, s. 44, 1934, s. 27. ²⁷⁾ Friis-P., s. 37. ²⁸⁾ Århus rådstuearkiv: Skifteprotokol I, fol. 383 f. i Landsarkivet, Viborg. ²⁹⁾ sst. I, fol. 337 ff. ³⁰⁾ Friis-P., s. 82 og 83. ³¹⁾ Personalhistorisk Tidsskrift 5. r. 6. bd., 1909, s. 165 f.; jfr. også Friis-P., s. 45, Hoffmeyer 1, s. 482. ³²⁾ Jydsk Eftretninger $\frac{6}{2}$ 1788. ³³⁾ De øvrige 4 var: 1) Laue Nissen Kock fra Haderslev-egnen, fik 1803 borgerskab som købmand ved alle slags varer undtagen alenkram, havde forretning på Tangen og døde $\frac{16}{6}$ 1805 (Århuus Stiftstidende $\frac{7}{3}$ 1803 og $\frac{22}{6}$ 1805); 2) David Jacobsen, en jøde fra Frederikstad, der blev borger 1807, men allerede 1810 flyttede til Ålborg (Århus rådstuearkiv: Dokumenter i anledning af borgerskabs tagelse og opsigelse 1803—71; Landsarkivet, Viborg); 3) Peter Frellsen fra Aabenraa, der fik borgerskab som detailhandler 1814, og om hvem intet vides; men han er måske identisk med den Peter Frellsen, der 1820 og følgende år optræder som skipper i Aabenraa (H. Schlaikier: Apenrader Schifffahrts-Chronik, 1929, s. 108 ff.); 4) Hans Mamsen Carstensen fra Møgeltonder, der fik borgerskab som detailhandler 1815 og endnu i 1850'erne havde forretning i Grønne-gade (Århuus Stiftstidende $\frac{4}{3}$ 1850 og $\frac{29}{1}$ 1858). ³⁴⁾ S. V. Wiberg: Dansk Præstehistorie 3, s. 545. ³⁵⁾ Erhvervshistorisk årbog 1950, s. 18 ff.; Hoffmeyer: P.N.; ASA 1914, s. 111 og 113 og 1951, s. 16 og 29, note 49. ³⁶⁾ Th. Hauch-Fausbøll: Slesvigske Kirkebogsuddrag, s. 116; Th. H. Erslew: Forfatter-Lexicon 2, 1847, s. 320. ³⁷⁾ C. Rise-Hansen: Den danske Skibsfart gennem Tiderne, 1941, s. 51 f. ³⁸⁾ ASA 1944, s. 1 ff. ³⁹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1904, s. 222. ⁴⁰⁾ ASA 1935, s. 68 og 70. ⁴¹⁾ Hoffmeyer 2, s. 154. ⁴²⁾ Århuus Stiftstidende $\frac{25}{10}$ 1800. ⁴³⁾ sst. $\frac{5}{11}$ 1803. ⁴⁴⁾ Jacob Jessen Maag, borgerskab 1776, er vist identisk med den Jep Jessen Maag, der døde 1810 i Barsmark; Peder Jepsen Krag, borgerskab 1782, døde i Aabenraa 1827 som skipper og navigationslærer. ⁴⁵⁾ Århuus Stiftstidende $\frac{26}{3}$ og $\frac{18}{6}$ 1803. ⁴⁶⁾ sst. $\frac{13}{7}$; 1813. ⁴⁷⁾ Folketællingen anførte år, Rigsarkivet. ⁴⁸⁾ Jørgen Kopperholdts enke blev gift i domsognet $\frac{22}{3}$ 1824; Hermann K. døde i Frue sogn $\frac{22}{4}$ 1829. ⁴⁹⁾ H. Schlaikier: Apenrader Schifffahrts-Chronik, 1929, s. 107. ⁵⁰⁾ Århus rådstuearkiv: Borgerbreve og privilegier til næringsbrug 1764—1837, Landsarkivet, Viborg. ⁵¹⁾ Helge Søgård: Haandværkerlavene i Århus under Enevælden, 1940, s. 214 og 217. ⁵²⁾ Hübertz 2, s. 297. ⁵³⁾ H. Søgård, anf. arb., s. 194—95 og 201. ⁵⁴⁾ Hübertz 2, s. 297 ff. ⁵⁵⁾ Friis-P., s. 44; Hoffmeyer 2, s. 247. ⁵⁶⁾ C. Nyrop: Danske Farvere, 1900, s. 74 og 162; Hoffmeyer: P.N.; Friis-P., s. 89. ⁵⁷⁾ P. J. Schmidt: Slægten Feilberg, 1890, s. 3 ff.; en del af de i denne bog meddelte oplysninger er urigtige; det gælder således oplysningerne om Henrik J. Feilbergs børn s. 14 f. ⁵⁸⁾ Århus rådstuearkiv: Skifteprotokol XII, fol. 292 f., og XIII, fol. 627 f., Landsarkivet, Viborg. ⁵⁹⁾ ASA 1943, s. 116 f. ⁶⁰⁾ Dansk biografisk Leksikon 11, 1937, s. 54 f. ⁶¹⁾ sst. 5, 1934, s. 450. ⁶²⁾ AgT 3, s. 33 ff. ⁶³⁾ Jfr. f. eks. G. Bauditz: Sophus Bauditz, 1917, s. 50 f., R. Berg i ASA 1935, s. 113 f., og 1936, s. 25 f., samt Vilh. Bruhn sst. 1944, s. 109 f. ⁶⁴⁾ ASA 1935, s. 114. ⁶⁵⁾ Om Kloppenborg jfr. foruden hans egne memoirer Bricka: Dansk biografisk Lexikon 9, s. 233 f., og Dansk biografisk Leksikon 12, 1937, s. 543.

For forskellige oplysninger takker jeg adjunkt H. V. Gregersen, Struer, pastor emer. E. Juhler, Løjtikloster, og overbibliotekar E. Sejr.

Jens Clausen

ET BYTINGSVIDNE

Da et formaal for samfundsdannelsen er, at individerne kan leve i fred og de enkelte faa deres ret, og da retsplejen er midlet til at sikre formaalet, overensstemmende med det princip i Jydske lov, at kongen er hver mand fred skyldig, saa bliver retsplejen en art samfundets puls, der viser noget om samfundsforholdene. Mange retslige dokumenter er da gode at hente oplysninger fra, og her skal fremdrages et, som er oplysende om forhold i Aarhus paa dokumentets egen tid.

Det er et aarhusiansk bytingsvidne af 18. november 1507. Det er samtidig et aabent brev, rettet til alle, i modsætning til missiver, der rettes til embedsmænd. Her gengives dets tekst i fotokliché sammen med en gengivelse af indholdet, saaledes som det er trykt 1845. Hensigten dermed er at minde om betydningen af at benytte den originale kilde fremfor en afskrift, og derfor fremsføres her først et par ord om afskriften, som skyldes dr. J. R. Hübertz, der var læge i Aarhus 1832—38¹).

Dr. Hübertz udgav 1845 og følgende aar »Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus«. Med megen flid har han samlet og afskrevet en saa stor mængde dokumenter, at der længe ikke fandtes en saa stor og god samling for nogen anden dansk by. Først da Oluf Nielsen udgav Københavns Diplomatarium, kom en endnu større aktstykkесamling vedrørende en enkelt by her i landet til at foreligge. Det arbejde, dr. Hübertz præsterede, var fortjenstfuldt og har været til glæde for historikere og andre. Naar et af de dokumenter, han har ladet trykke som nedenfor gengivet, korrigeres, er det ikke for at rette videre kritik mod hans værk. Nogle fejl paapeges blot for at vise, at historikere og filologer ikke kan bygge sikkert paa dr. Hübertz gengivelse af dokumenterne. Det paagældende bytingsvidne aftrykker Hübertz saaledes:

»Alle men thette breff See eller høre lesse kwngiøre vij Niels Jenssen byfogt i Aars Kie Pederssen Niels Anderssen borgemestere Cristiern Pederssen Per Mwrresthere Oluff Pederssen Morthen Bentsøn Andhers Tordssen Peder Skyyt Radmen Seueren Skredher Jes Maghenssen Las Cristiernssen Esbern Raffuiolt Andhers Jenssen Jes Tamessen Oc Villom Anderssen borg- here ibid. met thette wort opne breff at aar effther guts byrd M. D. septimo torsdaghen nest for sancti Clementis martiris Dagh tha war skycket for oss Oc mange andhre danne men som tha nerwærendes war paa Aars bytingh beskedhen man Andhers Virckmester Kemedher paa Aars byes vegne log- ligh esket fick oc framledde eth fult tings vitne aff otte Danne men oc swenne som er Jes Tammessen Niels Pederssen Laurits Bertilssen Seueren Pederssen Jes Nielssen Jep Biørnssen Peder Brøødh Oc Cristiern Pedersøn borghere ibid. Tisse for^{ne} otte Danne men Oc swenne samdirectelige vitnet paa theres gode tro siell oc sanninghen at the hørde oc sowe samedag paa for^{ne} tingh fyre oc tywe Danne men for thennem stande indhen alle fyre stocke aff the elsthe som er Marqwort Brwn Seueren Skredher Jes Maghen- sen Oluff Jenssen Jesper Bagher Peder Jenssen Oluff Pederssen Jes Henrics- sen store Oluff Gulsmeth Michel Pederssen Jesper Jenssen Seueren Maghen- sen Mathis Michelssen Las Cristiernssen Peder Nielssen Nis Anderssen Jon Pederssen Seueren Oluffssen Peder Pederssøn Andhers Jenssen (?) Smed Kedelsmed Peder Scriffuer Andhers Pederssen oc Esbern Rawiolt borghere ibid. Hwilcke forne fyre oc tywe gamell acthe Dannemen sagde vitnet Oc kwngiørde paa theres gode tro siell oc saninghen Oc baad thennem saa Gud Hielp Oc alle Helgen wet opracth finghre at the Haffde aldrige hørð eller spwrd aff arilds tiidh Oc till thenne Dagh thet noghen man Haffuer giffuct lasth eller Kiære pa Aarsses borghere forthi haffde fisket eller Draget i aan, fra Aars mølle oc nedher at aan till Haffwet Oc aldrige noghen stets ther emellom formynth at fiske eller Draghe wodh i nogher hande mode føre nw Tord Møller giffuer lasth oc Kiære ther vpa i sandhed at sa gick oc foor. In cujus rei testimonium sigilla nostra præsentibus sunt appensa Datum anno die & loco ut Supra.«

Dette tingsvidne findes i Aarhus bys arkiv og betegnes A. a. 43. Op- rindelig hang 16 segl under det, i 1845 var 6 forsvundet, nu er kun 9 til- bage. En sammenligning mellem den fotografiske gengivelse og teksten hos Hübertz røber nogle fejl i afskriften²). Den første fejl, Kie for Eric i første- borgmesterens navn, er saa iøjnefaldende, at det maa være naturligst at be- trakte den som en trykfejl, Hübertz har overset. Men nu staar den der som en gal oplysning til en historiker. Og den er ikke ene i sin art i aktstykke- samlingen. I bind I, side 25 nævnes en borgmester Hans Pedersen, men origi- nalen i Rigsarkivet har Matis Pedersen, og side 178 kaldes en anden borg-

mester Peder Skriver, medens der i originalen, A. a. 86. i Aarhus bys arkiv staar Peder Fog Skriver. Slige fejl hører til de groveste, Hübertz begaar. Flere mindre fejl i det her behandlede tingsvidne er ret betydningsløse set fra et historisk synspunkt, men vel nok saa vigtige set fra et filologisk. Det gælder stavemaaden Cristiern for Cristhern og kemedner for kiemedner, Skytt for Skyøt og lignende ukorrektigheder i gengivelse af navne, og det gælder, naar der staar wet i stedet for met, og naar ordet tha udelades mellem Virckmesther og kiemedner. Som udeladelse af ord i almindelighed er uheldig, er det slem, naar personnavne, der ogsaa er stednavne, staves galt. Naar Hübertz skriver Rawiolt, er det kun muligt, at der er tale om Ravnholt, medens det bliver saa godt som sikkert, naar det viser sig, at originalen har Rawenolt. De her optalte fejl kunde suppleres med flere, som fotografiet viser, der er. Det maa dog være nok til at godtgøre, at teksterne hos Hübertz bør sammenholdes med originalerne, naar de skal benyttes ved undersøgelser. Dog tyder de ikke paa, at Hübertz er kommet let om ved arbejdet. Dels er nogle af dokumenterne vanskelige at læse nøjagtigt, dels anbringer Hübertz undertiden spørgsmaalstegn eller prikker for at antyde, at han ikke har kunnet læse, hvad der stod paa de tilsvarende pladser, saaledes som det ogsaa ses af det her behandlede tingsvidne. Han har ikke kunnet se, at der staar Anders Jensen Smed og Hemmingh Kedelsmed. Derimod maa han have kunnet se forskel paa Per og Peder og blot valgt at modernisere dette navn. Som nævnt er fejlene mange, og den korte trykfejlsliste, Hübertz har, retter kun ganske enkelte.

Efter disse bemærkninger om dokumentet og sammenligning med afskriften i formel henseende maa det være klart, at afskriften hos Hübertz maa betragtes med skepsis og her som ellers de originale kilder foretrækkes.

I almindelighed er et bytingsvidne et retsligt vidnesbyrd fra bytinget om et sagforhold og dermed grundlag for en dom, men undertiden er det en attestation foretaget af færre mænd end det antal, der har været i funktion ved udstedelsen af det her behandlede tingsvidne. I dette staar der, at det er et tingsvidne, men ellers kunde det ses paa anden maade, som det senere skal vises. Bytingsvidnet her er et i vid forstand »fuldt« tingsvidne, ikke blot et, hvor tingvidnerne udgjorde det fulde antal, som i store sager, men et der viser flere grupper i funktion og dermed hele retsmaskineriet i virksomhed, for saavidt som det kunne være det paa bytinget, der var underret

i forhold til raadstueretten³). Her paa bytinget torsdag den 18. november var tilstede baade »de 16 mænd«, »de otte mænd« og »de 24 mænd«, grupper, der kendes fra flere lejligheder, og som hver havde sine opgaver⁴).

Der er 16 udstedere af dokumentet, nemlig byfogeden, borgmestre og raad samt medbeseglerne, sigillantes⁵), og skriveren. Den første mand, der nævnes i dokumentet, er byfogeden. Deraf kunne det ses, hvis det ikke direkte havde været sagt, at det er et bytingsvidne og ikke et raadstuevidne⁶). Fogeden, der tidligere havde haft byens retsvæsen under sig, var i tidens løb kommet til at dele domsmagten med raadet, idet der i den senere middelalder var fremkommet en ny domstol, den saakaldte raadstueret, som beklædtes af borgmestre og raadsmænd og enkelte borgere. I de fleste byer var byfogden ikke med i denne ret, men i Aarhus dog altid og ligeledes i København⁷). I Aarhus overholdtes den regel, at i bytingsvidner nævnes byfogeden først, medens han i raadstuevidner opføres efter borgmestrene. Disse var med i byretten sammen med raadsmændene og nogle borgere⁸). Borgmestre var der 2 af, og af alle eksisterende aarhusianske bytingsvidner ses, hvilken borgmester der var tidligst udnævnt, idet hans navn altid skrives først. I bytingsvidnet her opføres 6 raadsmænd, og flere var der ikke dengang⁹). Ingen af dem var haandværkere, for dem var det fra 1422 forbudt at vælge ind i raadet¹⁰), bl. a. fordi det hørte til raadets opgaver at fastsætte priser paa haandværksprodukter¹¹). Der var forbrugerbeskyttelse i dette forbud. Efter raadsmændene nævnes 7 borgere. Et lignende antal, dog oftest et lidt mindre, men mindst 2, plejede at samvirke med raadet, naar det gjaldt at besegle breve, og blandt disse personer er de samme mænd som regel at finde gang på gang. De kaldes testantes eller sigillantes¹²), beseglingsmænd, i Ribe forseglingsmænd. De seks af de 7 kan betragtes som en slags eliteborgere og raadmandsaspiranter, for ved en gennemgang af dokumenterne ses det, at raadsmænds navne findes blandt eliteborgernes, før de staar blandt raadsmændenes¹³). De her nævnte raadshjælpere er da at betragte som fremtrædende mænd i byen. Tingsvidnet giver et tydeligt vink derom, for af de 6 viser den ene, Jes Tamesen sig som en af de otte vidner nedenfor, og 5 af de 6 optræder blandt de 24 vidner, og den syvende, Villom Andersen, er byskriver.

At dette sidste er tilfældet, er paaviseligt. Ved en gennemgang af en række dokumenter viser det sig, at den, der nævnes sidst blandt udstederne eller beseglerne, er skriveren¹⁴). Det gælder i Aarhus Herman Mikkelsen allerede

i 1432¹⁵) og en snes aar derefter Peder Selle¹⁶), og det gælder senere i en lang periode Gunde Madsen og Villom Andersen, hvis navne stod paa skrivernavnets plads og som begge undertiden kaldtes skrivere¹⁷). Jens Madsens navn, der for en aarrække¹⁸) er at finde paa samme plads i breve, fik tilnavnet skriver, da han blev byfoged. Han kaldtes da undertiden Jens Madsen skriver/byfoged¹⁹), for at al forveksling med den samtidige borgmester Jens Madsen kunne være udelukket²⁰). Navnet skriver maa han have erhvervet i de aar, da han satte sit navn paa skrivernavnets plads, saa dette er ensbetydende med, at han har været skriver en tid. I Gunde Madsens lange skriverperiode staar Peder Murmesters navn enkelte gange paa skrivernavnets plads. Det tyder paa, at Peder Murmester kunde fungere som skriver, naar Gunde Madsen var forhindret. At det kun sker, naar Gunde Madsens navn mangler i dokumentet, er et af tegnene paa, at Gunde Madsen netop var skriver²¹). Flere eksempler paa, at den af raadshjælperne, der sætter sit navn sidst, er skriveren, kunne let fremføres, men det her nævnte maa være tilstrækkeligt. Villom Andersen var skriver!

Hans bestilling var vigtig. Skriveren skulle udfærdige mange dokumenter, baade bytingsvidne og raadstuevidner, baade pantebreve, skøder og skiftebreve m. m. og pas til skippere og rejsende. Det sidste nødvendiggjorde for ham at kunne tysk. Latin maatte han ogsaa have kendskab til, da der var stumper latin i mange breve, og da han risikerede at faa hele skrivelser i dette sprog. En slags akademisk uddannelse har han haft nødig²²).

Selv om haandværkere ikke kunne faa sæde i raadet, med mindre de opgav deres haandværk, embede, som det kaldtes, kunne de dog være med i bystyrelsen som raadshjælpere. Af de 7 her nævnte har kun een mand et haandværkstilnavn, Søren Skrædder. Det er ikke udelukket, at der var haandværkere blandt de øvrige, og det er ikke sikkert, at Søren Skrædder var skrædder, men meget sandsynligt, da han som en af de 24 vidner var blandt de ældste i byen og saa nok ville have været raadmand, hvis han ikke havde været haandværker; hans haandværk har hindret ham i at avancere fra raadshjælper til raadmand, maa man efter alt dette formode. Som raadshjælper kunne han godt være skrædder, men Peder Murmester kunne ikke være murmester paa det tidspunkt, siden han var raadmand, og har vel derfor baaret navnet efter en anden, maaske faderen. Kæmneren Anders Virkmester har derimod sikkert været virkelig virkmester. Navnet alene viser det vel lige

saa lidt med sikkerhed for hans vedkommende som tilsvarende navne for andres. Men der nævnes flere mænd i Aarhus med dette tilnavn, og den første har formodentlig været virkmester af profession og Anders nok ogsaa. Ellers var han antagelig naaet op i raadet. Som kærner har han egnet sig til det, og som virkmester har han været blandt byens fine borgere. Mester var en titel, der benyttedes af de højt agtede lærde mænd eller af folk med særlig uddannelse til fint og agtet arbejde, og saadanne folk var virk-mestrene, der tilmed maatte være særlig paalidelige, fordi de forfærdigede kostbare ting af guld, som kunderne betroede dem, og som de maatte staa inde for. Virkmestre indvirkede guldtraade i fine tøjler, som adelige og gejstlige satte overordentlig pris paa. Guldsmede drog guldtraaden, og virk-mestrene tog sig af dens anbringelse. Arbejdet var saa fint, at adelsdamer personlig kunne tage sig af det. Folkeviserne siger, at de »slynged guld« og baldyrede med det. Baade navn og arbejde placerer virk-mestrene blandt meget agtede borgere, og saa er det naturligt, at flere af dem nævnes i Aarhus, og at ikke mindre end 2 af dem varetog kærnerhvervet. Naar de trods deres gode sociale position svarende til fabrikanters i vore dage ikke kom i raadet, er det tegn paa, at de var virkelige virkmestre, og derfor ligger det nær at antage, at ogsaa Anders Virkmester varetog professionen. At han kaldes beskeden mand, viser for det første, at han ikke var »af adel«, men borgerlig, og for det andet, at han var det, ordet beskeden ogsaa betød: hæderlig og forstandig og i stand til at give besked, fremstille en sag rigtigt og staa inde for den.

Det hørte til kærnerens opgaver^{2a}) at varetage byens interesser for retten. I økonomiske sager af indre kommunal art og i flere andre optraadte han paa byens vegne. Søgtes sagerne afgjort paa tinge, var det ham, der »æskede og fik« et vidne. Hans navn staa da paa en plads, der svarer til kærnernavnets plads i dette tingsvidne. At han paa tinge tog sig af stadens økonomiske interesser skyldtes, at han ogsaa var ejendomsinspektør og skulle føre tilsyn med kommunens huse og havn, plankeværk og volde o. s. v., i det hele taget alt, hvad der tilhørte kommunen. Det var kort sagt hans opgave at tage sig af alle byens økonomiske anliggender som økonomidirektør, ejendomsinspektør, regnskabsfører og prokurator eller sagfører. Saaledes blev det ved at være til Christian IVs tid, da de juridiske opgaver overlodes til en særlig prokurator.

De otte vidner, der nævnes først, var de saakaldte vindingsmænd²⁴), der træffes paa jyske byting, og hvis hverv det var under rettergang at bevidne, at vidneerklæringen var afgivet korrekt og som refereret. Vindingsmænd er vidnemænd. Den latinske betegnelse testes anvendes ogsaa paa dem, og jævnligt kaldes de Ottemænd; at de har nært samarbejde med raadet i retssager, understreges ved, at en af dem, Jes Tamessen var en af sigillantes.

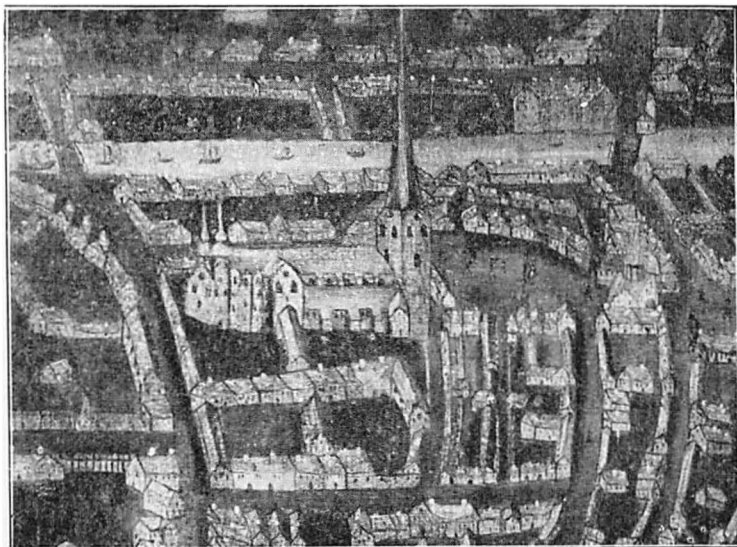
»De 24 mænd« havde i retssagen her det hverv at vidne om selve den sag, der var proces om. En gruppe »de 24 mænd« kendes fra flere byer, men deres opgaver synes ikke ens de forskellige steder. Hvordan det i enkeltheder var, er ikke helt klart belyst i almindelighed²⁵). I Aarhus omtales de som raadgivende og medbesluttende omkring 1550²⁶) og viser sig senere som raadgivere for byraadet ved forskellige lejligheder²⁷), naar bestemmelser skulle tages eller særlige oplysninger skaffes. At dokumentet her har de 24 mænd, kan være et tegn paa, at institutionen »de 24 mænd« da var ved at fremkomme i Aarhus, omend et usikkert, da gruppen her optræder som stokkemænd²⁸).

Det her behandlede bytingsvidne kaster et klart lys over retsplejen i Aarhus. Den varetoges aabenbart yderst omhyggeligt. For det første fremgaar dette deraf, at et meget stort antal var medvirkende ved sagens afgørelse paa tinget. Af det foregaaende vil det være fremgaaet, at der nok var omkring 50 personer i virksomhed, nemlig de 16 mænd, der udstedte dokumentet, de 8 mænd, der bevidnede, at alt var gaaet korrekt for sig, og de 24 mænd, der vidnede om selve sagen, samt kærneren, der som en art stadsprokurator optraadte paa borgernes vegne, og endelig sagvolderen Tord Møller, der ville forbyde aarhusianerne at fiske i aen mellem møllen og havet. Til alle disse kom desuden et par bysvende til at holde orden og »mange andre«, som skrevet staar i bytingsvidnet. For det andet belyses den store omhu af, at ottemændene skulle bevidne, at alt var gaaet for sig, som det burde, og meget tyder paa stor korrekthed for ikke at sige nøjagtig ceremoni under retshandlingen.

Kærner Anders Virkmester traadte frem og gjorde tre ting, netop saaledes som de skulle gøres, paa lovlig vis og i overensstemmelse med tingspraksis, idet han »æskede, fik og fremlædede« et tingsvidne, det vil sige, at han anmodede tingets formand, byfogeden, om mænd til at være tingvidner, og denne opnævnedes derpaa otte mænd til at vidne om denne sag og viste

ET BYTINGSVIDNE

dem hen til Anders Virkmester, der saa »fremlede« dem, førte dem til en bestemt plads, sikkert lige uden for »alle fire stokke«, thi inden for stokkene foregik det, det hele kom an paa, og som ottemændene skulle kontrollere: vidneudtalelsen om sagforholdet. Bytinget under aaben himmel laa foran raadhuset, der var en anselig murstensbygning foran domkirkens taarn. Dens facade vendte mod vest. Paa taxabilernes holdeplads paa Store Torv

Udsnit af maleri fra tiden mellem 1606 og 1642.

Mellem Borgporten og Domkirkens taarn er Store Torv med kag og galge og gabestok.
Jvfr. AgT. I, n. 405 f. »Den gamle By«.

er dens muromrids markeret i brolægningen. De fire stokke var fire bjælker, der hvilede paa fire hjørnesten i et kvadrat, saaledes at der paa hver stok kunne sidde 6 mand med ansigterne vendt ind mod kvadratets midte, hvor omtalte personer, der maaske skulle udspørges, kunne faa plads²⁹). Det var her som saa tit »24 dannemænd af de ældste som ere«. De skulle være hæderlige danske mænd, borgere i byen, og bl. a. fordi det drejede sig om at fastslaa, hvordan et forhold gennem lang tid havde været, skulle de være af de ældste, som fandtes. De skulle kunne huske langt tilbage. At 5 af dem er identiske med 5 af de 6 eliteborgere, viser, at eliteborgerne har været gamle, og det kunne friste til at tro, at raadsmænd og borgmestre i almindelighed var ældgamle, siden de for manges vedkommende først kom

i raadet, efter at de havde været eliteborgere, men her gør sig ogsaa det forhold gældende, at haandværkere ikke naaede højere end til denne gruppe, da de ikke kunne være raadmænd, saa de ældre haandværkere blandt eliteborgerne blev sprunget forbi af ikke-haandværkere. Selv om eksemplet her ikke bevisligt godtgør, at borgmestre og raad var meget gamle, og selv om der træffes borgmestre, der indehavde stillingen i mange aar i Aarhus, saa de ikke har været særlig gamle, da de tiltraadte, saa bliver tilbage det sikkert rigtige indtryk, at byraadsmedlemmer i almindelighed var gamle. Der var kun sjældent plads i byraadet til saa ungdommelige personer som 35-aarige, der indtil fornylig var landstingsvælgere, 60 aar var en mere sømmelig alder for et byraadsmedlem. Raadmænd fra dengang ville nok ryste betænkeligt paa hovedet ved at se vore dages kaadhed i den art alvorlige sager.

I sagen her gjaldt det at faa at vide, om aarhusianerne havde tiltaget sig retten til fiskeri i aaen, eller det var en ret, de havde haft i mands minde eller maaske endog fra arilds tid. Her er det paa sin plads at forklare disse udtryk. Sprogligt kommer arild af oldnordisk ár elð, der betyder aarenes oprindelse, tidernes begyndelse. Mands minde skulle være det, de ældste levende kunne huske. Begge begreber faar dog i retssproget en særlig betydning. I tingsvidnet her kan de sættes i forbindelse med vendingerne »hørt« og »spurgt af arilds tid«. Det, man med sit øre har hørt en anden, f. eks. ens bedstefar fortælle som noget oplevet eller af ham kendt, hørte med til »mands minde«, saa til dette begreb regnedes lidt længere tid end den, de ældste selv huskede. Den tid, der laa forud for mands minde i den her nævnte og dengang gængse betydning, var i retslig forstand arilds tid, selv om den i virkeligheden laa langt senere end tidernes begyndelse.

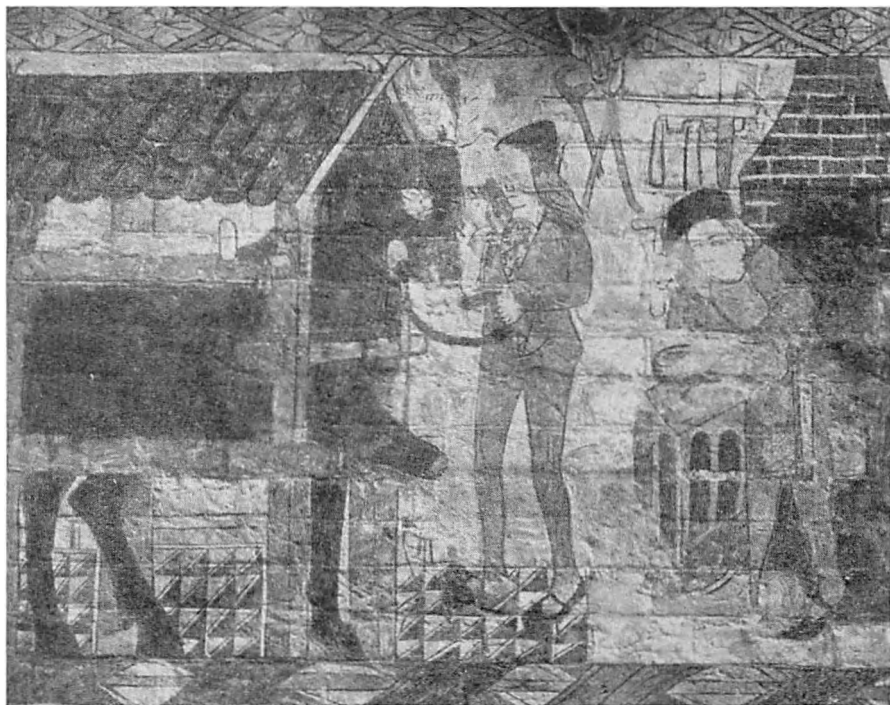
De 24 mænd vidner altsaa her som tingvidner, at i længere tid end mands minde har aarhusianerne uden indsigelse fra nogen kunnet fiske i aaen. Det sagde de efter drøftelsen indenfor de fire stokke, det vidnede de staaende og vistnok i kor, og det kundgjorde de paa deres tro, sjæl og sandhed, saa hvis det var galt, da skulle ikke deres tro hjælpe dem i himlen, deres sjæle ikke reddes og deres sandfærdighed og redelighed være for intet at regne, de selv regnet for usandfærdige og uærlige personer, ikke agtelse værd. Vidnesbyrdet blev aflagt, som det skulle, og kraftigere kunne udtalelsen ikke være.

Erklæringen var om baade last og kære. Hvis nogen rejste kære alene, klage, over deres fiskeri, betød det, at han i alle tilfælde ville have det forbudt; rejste han last og kære, betød det, at det skulle være dem forbudt, med mindre de ville paatage sig en byrde, maaske i form af en afgift, for at faa lov at fiske paa stedet. Ingen af delene havde nogen sinde fundet sted, hvad aarhusianernes fiskerettigheder i aen angik.

Da dette vidnesbyrd var afgivet, kunne ottemændene bevidne, at saaledes og ikke anderledes var der sagt, og at ceremonien, ordensreglerne, var overholdt, de rigtige vendinger brugt og erklæringen afgivet med helgens ed og oprakte fingre, og det vidnede de samdrægteligt, hvilket vil sige, at de var enige og i fællesskab ville bære ansvaret og de eventuelle følger, hvis bevidnelsen var gal. Og saa kunde de 16 mænd: byfogeden, de 2 borgmestre, de 6 raadsmænd og de 6 eliteborgere og skriveren udstede bytingsvidnet, saaledes som vi har det.

Foruden det, der ifølge det foregaaende er at se af dokumentet, kan noget sluttes ud fra det om befolkningen. Det er en selvfølge, at der var haandværkere i byen, og ifølge borgerskabsbogen og andre kilder var der langt flere slags haandværkere end her nævnt. Direkte ses af tingsvidnet blot, at der var en murer — om ikke ham, der nævnes, saa nok en anden — en skrædder, en virkmester, en bager, en smed, en kedelsmed og en guldsmed, hvis de da havde de paagældende erhverv. Men ellers var dog aabenbart disse erhverv kendt i byen. Af andre næringsdrivende bemærkes kun en møller og skriveren. Aarhus mølle laa dengang omtrent ved sydøsthjørnet af den nuværende møllepark³⁰) og ikke hvor Aarhus mølles sidste plads var, før bygningerne førtes til »Den gamle By«.

Haandværksbetegnelserne viser lidt mere, end der lige straks falder os ind. At der var murere i byen, var ikke slet saa selvfølgelig som i vore dage. I den første danske bibeloversættelse efter reformationen kaldes Joseph af Nazareth tømmermand, fordi tømmerne i Danmark dengang var de egentlige og vigtigste bygningshaandværkere, og Vilh. Grønbech kaldte i vore dage med fuld ret Joseph murer og Jesus murersvenden fra Nazareth³¹), fordi der i jødiske huse kun var lidt eller intet tømmer i oldtiden. Bortset fra kirkerne og klostrene og raadhuset og borgporten var maaske ingen aarhusianske bygninger først og fremmest murede. Det har været bindingsværkshuse, maaske med bulhuse iblandt. — Den forestilling er almindelig,

Middelalderlig smedie. Kalkmaleri i Aarhus Domkirke.

Smedenes helgen, Eligius, bøtter sig ad paa den maade, at han sæver foden af hesten, sætter skoen paa foden og saa foden paa benet igen ved et lille helgenmirakel.

Nationalmuseet II fot.

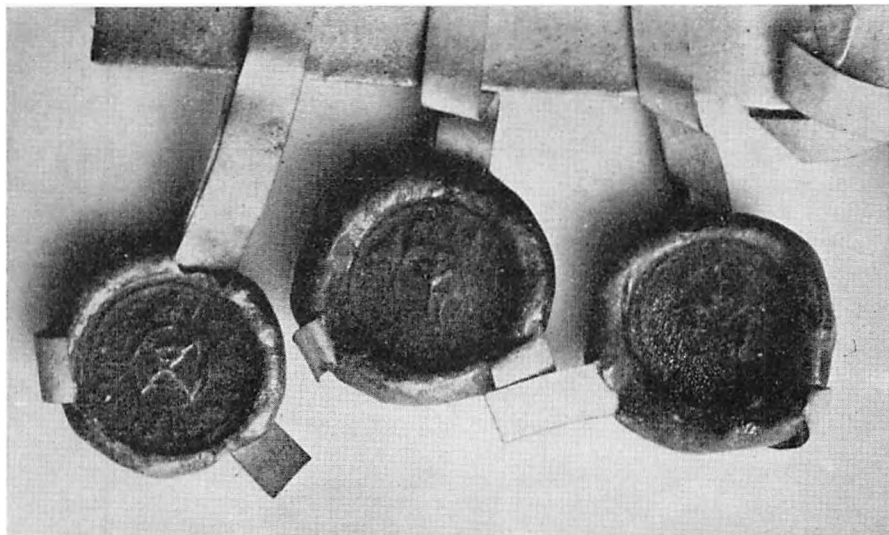
at i gamle dage bagte folk selv deres brød, men et bagerlav er blandt de ældste lav i Danmark³²). Antagelig hænger dette sammen med, at der maatte en hel ovn til bagning, og med, at der var stor fare for ildebrand, hvis der fyredes stærkt op, som nødvendigt var ved bagning. At brandfaren var frygtet og stor ses i de forskellige byer i det forhold, at smede var henvist til byens periferi, for at gnister fra deres esser ikke skulle stikke ild paa de meget brandfarlige huse, der for manges vedkommende havde straatag³³). Om smedehaandværket i Aarhus viser dokumentet som saa mange andre, at det var ved at blive specialiseret, idet der nævnes baade en smed, en kedelsmed og en guldsmed, og det vides, at specialiseringen var stærkere, end det her ses, idet der ogsaa var baade en sporesmed, en sværdfejer og en plattenslager eller pansermager³⁴). Søren Skrædders navn leder tanken hen paa skræddersyet tøj, som ikke alle havde raad at bruge; der var ogsaa

noget, der var hjemmesyet. Virkmestrenes arbejder er omtalt foran. Betegnelserne guldsmed og virkmester fortæller indirekte om rigdom i Aarhus. Det var især gejstlige og adelige, der var kunder hos dem, og ikke alene kunderne, men ogsaa virkmesteren og guldsmeden var velhavende og med til at repræsentere de rige i staden. Det var ogsaa de velhavende handlende. Der er kilder nok til oplysning om dem; nogle handlede paa Skanør og Falsterbo eller andetsteds uden for byen eller uden for landet³⁵), men i dokumentet her er der kun et vink om, at Aarhus var en handelsstad, og det er endda, som det staar, et meget lille vink. Det er navnet Sct. Clemens. Domkirken var indviet til denne helgen, fordi han ansaas for en god beskytter af søfarende handlende, og Sct. Clemenskirken navn fortæller da, at Aarhus var handelsstad³⁶).

Ud over dette er de nævnte personers navne ikke meget oplysende. Et par af Mændene synes at stamme fra eller være kommet fra landsbyerne Ravnholt og Skjød. Skal man slutte ud fra senere tider, maa flere indbyggere³⁷) være indvandrede landboere, men her ses det ikke af navnene. Udlændinge omtales der ingen af, men deraf maa ikke sluttes, at der ingen af dem var i byen. Maaske peger skriverens navn Villom i retning af Nederlandene, og borgerskabsbogen og andre kilder viser, at der var udlændinge i Aarhus. At det slet ikke fremgaar af tingsvidnet skyldes, at de fremmede med faa undtagelser ikke var borgere i staden og derfor ikke var med til at bestemme i dens sager.

Karakteristisk for navnerækken³⁸) i tingsvidnet er, at kristeligt prægede navne er absolut dominerende. Dette er ikke slet saa selvfølgeligt, som man kunne synes. Det havde taget sin tid at naa saa vidt med navngivningen. I Danmarks ældste kendte brev, Knud den Helliges gavebrev³⁹) til Lunds domkirke 1085, nævnes mange navne, men kun et af dem er af kirkelig oprindelse, nemlig Peder. Det aarhusianske tingsvidne her viser, at nu var man i den henseende naaet saa langt, som man naaede. Om de mange kristelige navne efter apostle og disciple i bibelen eller helgener i kirkens historie skal lige bemærkes, hvad oprindelsen til dem er.

Navnet Niels kommer ligesom Claus af Nicolaus, Johan, Jon, Jens, Jes og Hans af Johannes, Peder og Per af Petrus, Morten og Martin af Martinus, Bent af Benedictus, Anders af Andreas, Christian af Christianus, Søren og Seuren af Severinus, Mogens af Magnus, Lars af Laurentius, Tammes af

Byfogedens og borgmestrenes segl i samme rækkefølge som deres navne på tingsvidnet.

Thomas, Bertel af Bartholomæus, Jep og Ib af Jakob, Mikkelt af Mikael, Mathis og Mads af Matthæus. Om de øvrige navne oplyses, at Esbern og Esper og Jesper kommer af det nordiske Asbjørn, og navne som Thor, Oluf, Hemming og Bjørn har deres oprindelige nordiske form.

Hvis dokumentets navne tør betragtes som de dengang almindeligste i Aarhus, hvad de nok kan, da ses det, at apostlene Johannes og Peder var dem, man helst opkaldte. Men det vil her føre for vidt at undersøge årsagerne dertil.

Dokumentudstedernes segl blev anbragt i samme rækkefølge som deres navne. Derved kan vi nu af seglene faa oplysninger, som vi ellers ikke kunne faa. Hvis der er bomærker i seglet, er udstederen borgerlig; er der skjold i seglet, er han muligvis adelig⁴⁰). Kender man da familiers bomærker eller skjoldmærker, kan det undertiden ved hjælp af et segl blive muligt at paavise, hvilken slægt vedkommende hører til, og eventuelt at han er i familie med den eller den bestemte person, noget, der oftest ikke kan ses af navnene alene. Seglene bliver da af værdi for slægtshistorien.

Med seglene slutter tingsvidnet og ogsaa denne artikel, der først og fremmest har til formaal at vise lidt om, hvad det er muligt at læse ud af et dokument, som det her behandlede.

ET BYTINGSVIDNE

NOTER

¹⁾ Biografisk Leksikon. ²⁾ Jvfr. Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. (Rep.) ^{1b}/₁₁ 1507. Ifølge forordet til aktstykkesamlingen havde Hübertz en anden til at læse korrektur. ³⁾ A. a. 12. Aa. B. A. (Aarhus Bys Arkiv) 1466 ²⁵/₄. — Aarhus gennem Tiderne (A. g. T. I) I. 1939. S. 370 f. ⁴⁾ P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark 1619—1745. 1900. S. 17—22. M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse. 1900. S. 176, 180, 187. Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love. Nordisk Kultur XVIII. 1933. S. 72. (N.K.). Aarhus gennem Tiderne. 1939. I. S. 385. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. 1947. S. 438 f. William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede. 1903. S. 584 og fl. st. Direkte omtalt som de 24 mænd er de i Aarhus første gang 1550 ²⁷/₁₀, Aarhus Borgerskabsbog 1471—1673. L. A. (Viborg Landsarkiv), men som stokkenævvn i bytingsvidnet ¹⁸/₁₁ 1507 og flere gange inden 1550, Rep. 1511 ¹⁷/₇, 1513 ²/₈, 1514 ⁴/₅. ⁵⁾ Mackeprang, s. 117. — A. g. T. I, s. 361. ⁶⁾ A. g. T. I, s. 369 f. ⁷⁾ N. K. XVIII. 1933. S. 70 f. — A. g. T. I, s. 369 ff. ⁸⁾ Rep. 1450—1513, passim. — A. g. T. I, s. 369 f. Byting holdtes om Torsdagen, l. c. 361. ⁹⁾ Rep. 1450—1513, passim. ¹⁰⁾ Aarsberetninger fra Gehejmearkivet V, s. 58. Jvfr. A. g. T. I, s. 361, note. ¹¹⁾ A. g. T. I, s. 374—78. — Kolderup-Rosenvinge: Gl. da. Love V, s. 512 ff., jvfr. s. 145 ff. ¹²⁾ Mackeprang, s. 117. ¹³⁾ A. g. T. I, s. 362. ¹⁴⁾ Rep. passim. ¹⁵⁾ Rep. 1432 ¹⁰/₄. ¹⁶⁾ l. c. 1455 ¹⁶/₁₁, jvfr. 1456 ²⁵/₅, 1457 ¹⁴/₁₀ og vel ogsaa 1460 ¹/₉. ¹⁷⁾ Rep. 1474—96 og 1500—1507, passim. ¹⁸⁾ l. c. 1465—70 passim. ¹⁹⁾ l. c. 1485 ⁹/₄, 1486 ²/₃, 1485 ¹⁴/₃. ²⁰⁾ Segl paa breve af 1469 ⁹/₂ og 1483 ²⁰/₈. R. A. (Rigsarkivet). Jvfr. Scriptorum Rerum Danicarum VI, s. 514. — A. g. T. I, s. 380. ²¹⁾ A. g. T. I. c. ²²⁾ Mackeprang, s. 126. — A. g. T. I, s. 378. ²³⁾ A. g. T. I, s. 380 f. — Mackeprang, s. 161. ²⁴⁾ Mackeprang, s. 117, 120. — A. g. T. I, 361. ²⁵⁾ Mackeprang, passim, jvfr. foran note 4. ²⁶⁾ Borgerskabsbogen 1550 ²⁷/₁₀, 1551 ²²/₂. L. A. ²⁷⁾ »Forskellige Skattesager 1612—65« i Aarhus raadstuearkiv, nr. 579. L. A. Jvfr. A. g. T. I, s. 385. ²⁸⁾ P. J. Jørgensen: Dansk Retshistorie. 1947. S. 439. — Mackeprang, s. 180, jvfr. note 4 foran. ²⁹⁾ P. J. Jørgensen, s. 244. ³⁰⁾ Jens Clausen: Aarhus Bys Historie indtil 1700. 1939. S. 10. ³¹⁾ Villh. Grønbech: Jesus. 1935. S. 7 og passim. ³²⁾ P. G. Thorsen: De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter. 1855. S. 11—12. ³³⁾ Hugo Matthiessen: Gamle Gader. 1917. Passim. ³⁴⁾ Rep. 1501 ¹⁰/₈ og passim. Aarhus Borgerskabsbog 1471—1673, passim, ca. 1500. — A. g. T. I, s. 225 f. ³⁵⁾ l. c. 232 ff. ³⁶⁾ H. Olrik: Danske Helgeners Levned, s. 299. ³⁷⁾ A. g. T. I, s. 241 f. ³⁸⁾ Johannes Steenstrup: Mænds og Kvinders Navne i Danmark. 1918. Passim. ³⁹⁾ Historisk Tidsskrift 9. III, s. 106 f. ⁴⁰⁾ A. Thiset: Danske adelige Sigiller i XV, XVI og XVII Aarhundrede. Jvfr. om Eric Pedersen. A. Thiset: Danske adelige Sigiller III, s. 11.

Vagn Dybdahl

M. P. BRUUN — POLITIKEREN BAG GADENAVNET

En sommerdag i 1875 forelå i Århus byråds møde et andragende fra etatsråd M. P. Bruun til Jægergården om at give forskellige gader på hans toft sønden for jernbaneindskæringen navne. Byrådet vedtog da:

1. at den ny bro nærmest jernbanestationen benævnes »Banegårdsbroen«,
2. gaden syd derfor til Jægergårdsvejen »M. P. Bruuns gade«,
3. gaden fra Skanderborg chaussé langs med jernbanen »Halls vej«,
4. gaden, der fra Jægergårdsvejen går mod nord forbi arbejderfriboligerne, »Istedgade«¹).

Navngivningen af gaden fra broen til Jægergårdsgade fulgte i mere end en retning principperne for gadenavne. Ved at give den navnet M. P. Bruuns gade var man i overensstemmelse med den skik at kalde gaden efter den større lodsejer, hvis jord den særlig berørte, idet M. P. Bruun ejede mere end en trediedel af det distrikt af Viby sogn, der i 1874 under navnet Frederiksberg var blevet indlemmet i Århus by²). Man opnåede på samme tid at afrunde det gadesystem, der bar navne på de nationalliberale førere, nemlig nord for banen Orla Lehmanns allé og Kriegers vej, hvortil nu sluttede sig i syd Halls vej og M. P. Bruuns gade³). Fuldt så vel som M. P. Bruun gennem mange år var knyttet til Århus, var han nemlig gennem mere end en menneskealder en fremtrædende skikkelse blandt de nationalliberale. I det følgende skal der fortælles om ham i første række som politiker, men også om hans tilknytning til Århus, der først sent blev ret intim.

Mads Pagh Bruun blev født i Fredericia den 5. september 1809. Hans slægt »de Fredericia-Bruun'er« var i det 19. århundrede en vidt forgrenet

familie, hvis medlemmer ofte ydede en fremragende indsats, både i handel, industri og landbrug og i kirkeliv og embedsgerning. Faderen Bertel Bruun drev i Fredericia en alsidig virksomhed som købmand, skibsreder, fabrikant (tobak, klæde, chokolade, teglværk) og var tillige rådmand i byen. Moderen Magdalene Barbara Brøchner var en præstedatter fra Spentrup ved Randers, og alle vidnesbyrd om hende fortæller, hvordan hun med dygtighed ledede bestyrelsen af den store husholdning, en så omfattende virksomhed som Bertel Bruuns dengang nødvendiggjorde. I 1821 udvidede Bertel Bruun sit virkeområde, idet han ved Åle mølle syd for Viborg anlagde klædefabrikken Bruunshåb, der hurtigt nåede op på en betydelig produktion. Bestyrelsen af Bruunshåb var overladt sønnen Johannes Ivar Bruun, der med en anelig faglig indsigt indførte moderne maskiner i den nye fabrik, som han overtog efter faderens død i 1827. Kun få år efter — i 1836 — døde Johannes Ivar, og fabrikken blev nu overtaget af et interessentskab under firmanavnet »Johs. Ivar Bruun, Bruunshåb«, heri var enken og Mads Pagh Bruun deltagere, den sidste var virksomhedens administrative leder.

M. P. Bruun var det yngste af Bertel Bruuns tretten børn. Han var som syttenårig blevet student fra Fredericia, men da han i 1827 var blevet cand. phil., forlod han universitetsvejen til fordel for en videregående uddannelse inden for forretningslivet. To af hans ældre brødre drev efter hinanden en ikke ringe købmandshandel i Assens, og her fik Mads Pagh den første praktiske merkantile uddannelse, hvorefter han tog på rejse i udlandet, hvor han som turist og som arbejdende forretningsmand udviklede sprogkundskaber og indsigt i erhvervslivet. Udenlandsopholdet strakte sig over 7—8 år med den væsentligste tid i Holland og England, i øvrigt kom han så vidt omkring som Frankrig, Spanien og Nordafrika.

I årene fremover drev M. P. Bruun klædefabrikken med vekslende held, dog mest med godt udbytte, og alt tyder på, at han ved pengeanbringelser i andre industrivirksomheder og landejendomme har skabt sig betydelige indtægter. I 1850'ernes første år anlagde han lige syd for Århus Ny Bruunshåb, en klædefabrik, som modtog varen fra Bruunshåb som halvfabrikat og derefter afsluttede forarbejdningen. Som bestyrer af Århusfabrikken virkede brodersønnen Bertel Bruun, der kun havde været seks år, da faderen døde i 1836. Tanken havde hele tiden været, at han, når tiden kom, skulle overtage Bruunshåb, og i 1856 trak M. P. Bruun sig da tilbage for ham, købte Jæger-

gården ved Århus og levede her resten af sit liv, men allerede før den tid havde han trods den travle gerning placeret sig på en fremtrædende plads i det politiske liv⁴).

Mads Pagh Bruun havde haft de forretningsmæssige læreår i England, Frankrig og Holland under regeringssystemer forskellige fra Frederik VI's enevælde. Ved hjemkomsten fandt han sine ældre brødre blandt de mænd, der sluttede sig til den vågnende liberalisme i Danmark. Det var først agent Hans Brøchner Bruun (1793—1863), indehaver af en betydelig købmandshandel i Assens, og det var overretsassessor Peter Daniel Bruun (1796—1864), der i 1839 efter i næsten tyve år at have siddet i overretten i Viborg gik til København for at blive assessor — dommer — i højesteret⁵). Begge disse brødre var i 1830'erne medlemmer af de rådgivende stænderforsamlinger, H. B. Bruun af øernes forsamling i Roskilde, P. D. Bruun af Nørrejylland i Viborg. Den sidste var den, der kom til at stå M. P. Bruun nærmest, i tiden indtil broderen fik sæde i højesteret var de to daglig sammen, derefter sås de, når stænderforsamlingerne kaldte P. D. Bruun til Viborg, eller når han i ferierne boede på sin gård Asmildkloster. Uden for disse terminer opretholdt de to brødre en livlig brevveksling, og det er den, der viser os M. P. Bruun som tilhænger af de liberale anskuelser allerede fra 1830'erne.

I december 1839 døde Frederik VI, og efterfølgeren Christian VIII blev mødt med loyalitetserklæringer og adresser, der som oftest mundede ud i ønsket om adgang for borgerne til landets styre. Som så ofte senere orienterer P. D. Bruun i breve fra hovedstaden om den politiske situation, og behovet for underretning om begivenhederne var stort, tidens presse kendte ikke til reportage og interviews omkring det politiske liv⁶). Efterretningerne blev da også på Bruunshåb grebet »med begærlighed både af den almindelige nysgerrighed og af den virkelige interesse«. Allerede den 20. december 1839 har M. P. Bruun fældet sin dom over Christian VIII's regering. Den lyder i hans merkantile sprog: »gode ord, virkelig god mening og gode handlinger, men alt en detail; — en gros handlen har for stor risiko, fordrer stor kapital o. s. v.«, en bedømmelse der i øvrigt stort set falder på linie med den senere historieforsknings vurdering⁷). Trods Bruuns nøgterne syn på mulighederne, havde han dog sikkert ventet mere af situationen, men i den retning blev han skuffet, og i 1841 hedder det: »Jeg er så ilde tilfreds med sagernes gang, at

jeg næsten ikke mere gider tænke over politik⁸). M. P. Bruun lod sig, som det også viste sig senere, let gribe af mismod, der snart igen vejredes bort, sådan også her. Netop i begyndelsen af 1840'erne går han ind i tidens sogneråd, sogneforstanderskaberne, og i amtsråd, den mere videregående politiske interesse mister han heller ikke⁹). Det kommer bl. a. til udtryk i 1843, da P. D. Bruun har slået på den »neutrale karakter«, man venter af ham som præsident for stænderforsamlingen, og Mads Pagh derpå svarer: »På præsidentstolen er du upartisk, men ikke neutral, og i al fald er du kun præsident, så længe forsamlingen varer. Jeg ville meget nødig i fædrelandets mest afgørende spørgsmål have dig neutral, thi det har ingen lov at være«¹⁰).

I stændertiden nåede M. P. Bruun ikke frem til nogen fremtrædende politisk stilling. Som suppleant deltog han i stænderforsamlingen i 1846, hvor vi træffer ham som talsmand dels for den almindelige værnepligt, der ville betyde, at soldatertjenesten ikke mere skulle være en byrde for bondestanden alene, dels for en liberal toldlovgivning¹¹). Hans offentlige stilling blev dog udbygget i disse år, hvor han også virksomt deltog i ledelsen af Viborg amts landøkonomiske forening, blandt hvis medstiftere han havde været i 1845¹²). I 1847 indvælges han i de nørrejske stænder, og som for så mange andre blev det følgende år også afgørende for M. P. Bruun: han blev politiker.

Bevægelsen i 1848, hvis hastige og store begivenheder »gjorde dage til årtier«, var ikke noget specielt københavnsk. Rundt i provinsen rejste liberalismen sig, og i Jylland var M. P. Bruun blandt de ledende som en bærer af den liberale tradition, der fremfor alt, siger Orla Lehmann, levede usvækket i »den ædle fabrikejer«¹³).

Mandag den 24. januar tidligt om morgenen nåede til Viborg underretningen om, at Christian VIII var død den 20. januar. Allerede den 27. januar udsendte fem nørrejske stænderdeputerede — deriblandt M. P. Bruun — indbydelse til et møde den 29. januar af jyske stænderdeputerede. Man havde meddelelser om, at der i København ville blive stillet forfatningspolitiske krav til den nye konge, og man fandt det påkrævet, at jyske politiske kredse også lod sig høre. Mødets resultat var en adresse, der ikke lod nogen tvivl tilbage om »de stemninger, hvoraf vi, hvoraf folket, navnlig i denne provins, er gennemtrængt«; den sluttede med at udtale forventningen

om »en på lige menneske- og borgerrettigheder bygget fri og folkelig konstitutionel forfatning«. Politikerne på mødet i Randers den 29. januar kunne ikke vide, at kongen allerede dagen før havde udsendt en kundgørelse, der sigtede på en forandring af forfatningsforholdene. Denne kundgørelses indhold var imidlertid så svævende og i henseende til de nationale forholdsordning i hertugdømmerne så utilfredsstillende, at den liberale bevægelse fortsatte med at rejse nye krav om en fri forfatning, og i den københavnske debat gjorde Randersadressen sin nytte som udtryk for målet. Kundgørelsen fastsatte, at der af stænderforsamlingerne skulle vælges »erfarne mænd« til nærmere at drøfte de kommende forfatningsforhold, valget for Nørrejylland skulle finde sted i Viborg den 22. marts. De jyske stænderdeputerede mødtes dagen før for at drøfte den politiske situation, der nu nærmede sig sit kritiske højdepunkt.

I Rendsborg holdt slesvig-holstenerne den 18. marts det møde, der blev indledningen til oprøret. Den slesvig-holstenske deputation fra mødet kom den 22. marts til København med dens uantagelige krav om, at hele Slesvig skulle ind i det tyske forbund. Disse begivenheder og kongens pludselige løfte om en fri forfatning kendte man ikke på mødet i Viborg, hvor man valgte de seks »erfarne mænd«, deriblandt brødrene P. D. og M. P. Bruun. Dagen efter valget modtog man i Viborg underretning om begivenhederne i Rendsborg og København, og allerede samme aften indeholdt »Viborg Stiftstidende« et opråb fra de to Bruun'er til sogneforstanderskaberne i Viborg amt om at samles til møde i Viborg den 29. marts, nu gjaldt det ikke alene den politiske frihed, men selve fædrelandets forsvar.

På mødet i Viborg organiserede M. P. Bruun en folkevæbning. Med stor tilslutning vedtog man at oprette en væbning, hvori alle mænd mellem 16 og 60 kunne deltage og blive bevæbnet med gevær eller lanse. Bruun rejste straks efter mødet til København for at anmode om, at der blev sendt officerer til at lede væbningens opbygning og uddannelse. I Århus fik han imidlertid underretning om, at regeringen allerede påtænkte dette skridt. Rejsen blev da afbrudt, men M. P. Bruun har sikkert udnyttet opholdet til samtale med hans gode bekendt, ejeren af Moesgaard, overretsprokurator T. C. Dahl.

M. P. Bruun og T. C. Dahl havde for øjeblikket en fælles interesse i væbningssagen, men dertil kom, at også Dahl var blandt de ledende jyske liberale. Han var født i Århus som søn af ejeren af Århus mølle, kaptajn og

landinspektør Johannes Dahl, blev i 1834 juridisk kandidat og grundlagde i 1840 en sagførerforretning i Århus, der snart blev den førende i byen, fra 1838 ejede han tillige Moesgaard gods. Allerede som student havde Dahl sluttet sig til den liberale bevægelse, og som Bruun var han medlem af stænderforsamlingen, ligesom han havde været en af de ledende i jysk politik siden mødet i Randers den 29. januar¹⁴). De to mænd, Dahl og Bruun, trådte ved den her tid i regelmæssig korrespondance, og efterhånden udviklede der sig mellem dem et grundfæstet venskab, præget af fortrolighed og oprigtighed; desværre er kun bevaret Bruuns breve til Dahl, men de alene giver os dog mulighed for at følge deres samarbejde, som netop indledes med væbningen.

Det første brev er dateret Bruunshåb den 5. april 1848. Bruun takker deri for Dahls meddelelse angående geværerne, hvorefter det hedder: »Hidtil går det godt, og jeg længes kun efter, at vore tropper i det første sammenstød giver friskarerne på hovedet«, som senere i 1864 var Bruun altid sikker på dansk sejr og rantes derfor hårdt, når nederlaget kom. De geværer, Dahl havde skrevet om, var 1.000 geværer, som blev bestilt til folkevæbningen, men det er ikke muligt at fastslå, om de blev leveret. Leverandøren var den danskfødte købmand i Hull C. C. Brøchner, der havde en livlig forbindelse med danske handelshuse. Betalingen skulle ske via den jyske storkøbmand i Hamborg, Hendrik Pontoppidan, senere ejer af Constantinsborg, og Bruun sender til Dahl fuldmagt til at hæve 20.000 rigsbankdalere i Nationalbankens filialkontor i Århus¹⁵). I det hele voldte det vanskeligheder at nyttiggøre folkevæbningen, og Bruun er utålmodig, men neddæmpes af broderen, der nu opholder sig i København. »Du er ellers, min gode broder,« hedder det, »i al din forøvrigt prisværdige iver vel hidsig på det«¹⁶). Få dage senere er Bruun fortvivlet over nederlaget ved Slesvig den 23. april og han slutter et brev til Dahl, »Undskyld, at dette er lidt confust, man kunne græde blod over vore tro troppers hårde skæbne«¹⁷).

Medens krigsbegivenhederne endnu optog sindene, vendte man sig også til de forfatningspolitiske problemer. Allerede i april var valget af de erfarne mænd blevet kasseret, den nye grundlov skulle skabes på en bredere basis, og da prøjserne i slutningen af maj trak sig ud af Jylland og alle ventede våbenstilstand, da sammenkaldtes de jyske stænder til møde for sidste gang med det på dagsordenen at vedtage en valglov for den rigsforsamling, der skulle forme den frie forfatning. Bruun var også med her, og da man drøf-

tede, hvormange af rigsforsamlingens medlemmer der skulle vælges af kongen og hvormange af folket, taler han energisk for en stærk begrænsning af de kongevalgtes tal. I det hele er han i denne periode mere revolutionær end mange af de andre nationalliberale; i begejstringens rus skriver han også til Dahl, at han bryder sig ikke om, at denne uden på brevet skriver hans titel — fabrikejer — han foretrækker: borger Bruun; påvirkningen fra Frankrig er tydelig: »Jeg er helst citoyen med navnet«¹⁹). Mange af mændene fra 48 glemte deres radikalisme, men Bruun fortsatte at nære uvilje mod titler, som hans forhold til kongehuset i det hele forblev køligt.

Der fulgte nu en sommer, hvor krigen ebbede ud, og i august blev våbenstilstanden sluttet. Bruuns interesser er da også samlet om de indenrigspolitiske begivenheder. Som så ofte senere er han tilsyneladende den taktiker blandt de nationalliberale, der forestår opstillingerne i Jylland. Et brev til Dahl fortæller, at han med god grund venter et godt valg, og »til et godt resultat af valgene regner jeg med, at de af os, der holde sammen og i gerningen har vist mest interesse for det system, der nu med rette er det herskende, bliver valgt«. Dahl må ikke nære nogen tvivl, men snarest få bragt sin opstilling i orden; det er ganske vist at vente, at Bruun og Dahl vil komme ind som kongevalgte, hvis de falder ved valget, men det giver ikke samme stærke stilling som at være folkevalgt¹⁹). Al Dahls nervøsitet var dog ugrundet, ved valget den 5. oktober 1848 blev Dahl kåret i Skjoldlev-distriktet, og Bruun valgtes med stort flertal i hjemegnen Viborg amts 3. distrikt.

M. P. Bruuns plads på den grundlovgivende rigsforsamling er vel ikke blandt de store, glimrende skikkelser, men sund, livsnær indstilling prægede hans stillingtagen, og hans virke har givet tjent til at udviske grænsen mellem de nationalliberale og de mere radikale bondevenner. Til dette svarer også, at Constantin Hansen på det store maleri af forsamlingen har givet Bruun en tydelig placering, uden han er blandt forgrundsskikkelserne.

Allerede i forsamlingens første dage viste Bruun sig som en mand, der ikke blot havde sans for praktisk politisk virke, men også forståelse for de vanskeligheder, der kunne være til stede hos flere af medlemmerne, når det gjaldt offentlig fremtræden. Det blev foreslået, at forsamlingen skulle dele sig i fem komiteer til drøftelse af grundlovsudkastets forskellige afsnit, et

M. P. Bruun.

Efter maleri af Constantin Hansen 1862. (Kreditforeningen af jyske landejendomsbesiddere, Viborg).

forslag som Bruun i for os helt aktuelle vendinger forgæves gik imod. Han fremhævede, at man da ville få alt for store udvalg, nemlig på 30 medlemmer, som da ville komme »til at udgøre en hel forsamling, der let går over

til politiske former og derved hindrer den frie udveksling af anskuelserne«. Bruuns synspunkter blev imødegået af en af forsamlingens professorer med den vending, at det må »forudsættes, at medlemmerne i forsamlingen i det hele kunne træde op også i større møder«²⁰). Bruun har sikkert lige så meget tænkt på værdien i det mindre udvalg mere fortrolige, ligefremme møder, men et gennemsyn af rigsforsamlingens talerliste viser dog, at medlemmer med jævn uddannelse og beskeden samfundsstilling netop gennemgående var tavse i denne forsamling, som i så høj grad repræsenterede intelligens og den solide samfundsposition.

Bruuns hældning mod venstre kom også til udtryk under behandlingen af valgretsbestemmelserne. Han var nok tilhænger af tokammerssystemet, fordi det i givet fald ville være lettere at gå fra to til et kammer, men han ønskede i modsætning til højre og mange af det centrum, han ellers tilhørte, at valgretten skulle være lige og almindelig. Byrder og rettigheder bør være lige mellem de forskellige samfundsklasser. Man kan være uenig med ham i, at udjævningen i samfundet er ønskelig, »men«, hedder det med et betydeligt fremsyn, »man vil næppe kunne nægte, at tendensen dertil er så almindelig og stærk, at den tidligt eller sent vil sejre«²¹). Også i forholdet til kongemagten træder M. P. Bruuns venstrehældning frem, han er således en stærk modstander af, at kongen skal kunne afslutte handelstraktater uden rigsdagens godkendelse²²).

Det videregående reformarbejde, den nye grundlov skulle befordre, blev begyndt allerede før grundlovens stadfæstelse. Først på året 1849 blev nedsat en 11-mands landbokommission, der skulle forberede et lovkompleks til løsning af landbrugets sociale problemer. A. F. Krieger slutter i sin dagbog omtalen af kommissionens medlemmer med ordene »og som tungen på vægtskålen M. P. Bruun«²³). Meget tyder på, at Bruun virkelig løste den stillede opgave: at tilvejebringe samarbejde mellem godsejere og bønder og dermed bringe et resultat ud af kommissionens arbejde; hans stillingtagen er præget af et fordomsfrit syn på problemerne og tilsyneladende uden principrytteri. Som Dahl er Bruun en mæglende kraft i kommissionen og slutter sig til bondevennernes syn på landbospørgsmålene, ønsker blot en lovgivning, der bringer løsningen over en årrække; den irritation, han kunne føle over de andres taktiske spil, beherskede han²⁴). Resultatet af landbokommissionens arbejde var en række love, der i de følgende år gennemførte en re-

form som udligning af det skattemæssige forhold mellem privilegeret og upriviligeret hartkorn, hoveriafløsningen og begrænsning af godsejernes jagt-ret. Bøndernes muligheder for at skaffe kapital til køb af fæstegods blev øget ved loven af 1850 om oprettelse af kredittkasser og -foreninger. Bruun tøvede heller ikke med at gå ud i det praktiske arbejde i denne lovs konsekvens.

Allerede før kreditforeningslovens tilblivelse begyndte Bruun sammen med Dahl og andre jyske politikere at arbejde for oprettelsen af en kreditforening i Jylland. Dette arbejde, hvori overretsassessor L. N. Bregendahl var den udfarende kraft, danner i virkeligheden de nærmeste forudsætninger for kreditforeningsloven²⁶). Sammen var Bregendahl og Bruun de bærende under opbygningen af »Kreditforeningen af jyske landejendomsbesiddere«, og Bruun fortsatte i foreningens ledelse helt op til 1883, medens Dahl udtrådte allerede i 1856²⁸). Omsatte Bruun således den første folkevalgte forsamlings politik i praktisk reformarbejde, så gik han også ind i det nyskabte parlamentariske liv, hvor hans gerning med en enkelt afbrydelse i mere end tyve år er med til at skabe respekt om det dygtige og velorganiserede arbejde, de første årtiers rigsdage gennemførte trods de beskedne forudsætninger mange af dens medlemmer mødte med. De var udgåede fra skoler uden undervisning i samfundsforhold og fra et samfund, der kun i meget ringe grad havde givet dem den organisatoriske skoling, som vor tids parlamentarikere oftest møder med.

M. P. Bruuns første rigsdagsperiode er fra 1849 til 1855. Bruun var fra december 1849 til juni 1853 landstingsmand valgt i 9. kreds (Århus, Randers og en del af Viborg amter) og fra december 1854 til juni 1855 medlem af folketinget, valgt i Søndervinge kredsen. Forgæves havde Bruun 1849 søgt valg til folketinget i Levring kredsen, hvor han faldt til fordel for den mere konservative gårdejer Christen Jensen, »en flink og forstandig mand«, som Bruun selv kalder ham²⁷).

Bruuns indsats på rigsdagen faldt i hvert fald i den første periode så ubetinget i det saglige arbejde med enkeltproblemer, store principielle spørgsmål tog han ikke op, selv om han nok kunne lide ud fra de enkelte tilfælde at formulere mere generelle synspunkter. I arbejdet blev han i disse år hemmet af helbreds vanskeligheder: gigt, jævnlig influenza tilfælde og »nervøse«

lidelser²⁸). De emner, han især viede interesse, var de finansielt betonedede, og navnlig deltog han ivrigt i drøftelsen af tjenestemandslønninger.

M. P. Bruuns første større rigsdagshverv er i 1850 at være ordfører for udvalget for lov om toldvæsenets lønninger. Dette gav ham straks anledning til at ytre sig om et så centralt spørgsmål som statens forfremmelsesprincipper. Han vender sig mod den herskende tilbøjelighed til at forfremme ældre mænd til højere og mere besværlige embeder. Bruun indrømmer, at megen billighed taler for dette, men embederne kan ikke være tjent dermed. Ved de nu påtænkte alderstillæg gøres det »muligt at tage billigt hensyn til vedkommendes alder i embedsstillingen, uden derfor at forflytte ham til et embede, hvortil han ikke længere har kraft, og som meget hellere må besættes med en yngre²⁹). Det er karakteristisk, at Bruun, selv om han var tilhænger af, at de yngre embedsmænd gik ind i de ledende stillinger, så dog samtidig viste den menneskelige forståelse for de ældre, »forbigåede« embedsmænds følelser; han var aldrig ensidig i sine synspunkter. Om toldvæsenets lønninger i det hele taget fremhævede han betydningen af, at statens embedsmænd lønnes forsvarligt og har en betrygget alderdom at se frem til; meget afhænger af embedsmændenes nidkærhed³⁰). Man kunne spørge, hvorfor de nationalliberale, der ellers i rigsdagen rådede over så mange embedsmænd, lod Bruun være ordfører i en sag som denne; svaret er sikkert, at han også her har skullet være den samlende mellem de nationalliberale og de ofte embedsfjendske bondevenner. I den næste samling er Bruun ordfører for udvalget for lønningslov for ministeriernes embedsmænd, men kan ikke vinde tilslutning for det synspunkt, sikkert præget af hans erfaringer fra erhvervslivet, at mænd i samme embedsstilling, for eksempel departementschefer, skal lønnes efter den enkeltes kvalifikationer og efter en afvejelse af, om det er mere krævende at være departementschef i det ene ministerium end i det andet³¹). I konsekvens af Bruuns almindelige synspunkter på embedsmændenes forhold var man i det hele taget — modsat bondevennerne — imod en udjævning af det lønningsmæssige forhold mellem de enkelte embedstrin³²).

De andre sager, i hvis behandling Bruun tager del, er også fortrinsvis af økonomisk karakter. Det gælder, når han gør sig til talsmand for, at straffeanstalterne skal levere uldne varer til hæren, eller når han energisk understreger, at man ikke bør forlange, at jernbaner skal kunne forrente

anlægsomkostninger³³). Om den indirekte skat ytrer han sig også, idet han om indførselsconsumtionen — afgifter ved varens indførsel fra land til by — bemærker, at den ingenlunde er noget ønskeligt i og for sig, da nemlig »en stor og væsentlig del af consumtionsafgiften falder lige så vel på den fattige som på den rige«, meget taler derfor for, at den snarest afskaffes, men forinden må man søge en erstatningsindtægt for statskassen³⁴). Næringsfriheden har i M. P. Bruun en varm tilhænger, og han hilser med glæde forslaget om fri møllernæring — skønt han også selv er møllejer, og han går skarpt i rette med A. S. Ørsted, da denne om grundlovens næringsfrihedsparagraf siger, at den i den grundlovgivende rigsforsamling blev anset for en paragraf, der meget godt kunne undværes, fordi den intet sagde, men at man alligevel stemte for den, fordi man anså den for at være temmelig uskyldig³⁵).

Var Bruun ikke deltager i store debatter om tidens afgørende spørgsmål, så levede han dog med i dem. I tinget hævdede han tidligt respekten for rigsdagens arbejde. Da nogle medlemmer var betænkelige ved at lade en lov gå tilbage til folketinget, fordi det kostede penge — rigsdagsmændene var lønnet med dagdiæter —, er M. P. Bruun imod; det er ham »en mislig sag at ville anvende målestokken af, hvad diskussionen af en enkelt sag koster«³⁶). Han taler også mod lovgivningshasten ved samlingens slutning³⁷). Men ellers kommer Bruuns tilslutning til grundlovens ånd og principper bedst til udtryk gennem brevveksling med hans sidemand fra tinget, Dahl til Moesgaard, og her viser han sig som ivrig modstander af den reaktion mod frihedsidealerne fra 1848, der i Danmark som i andre europæiske lande blev den herskende i 1850'erne.

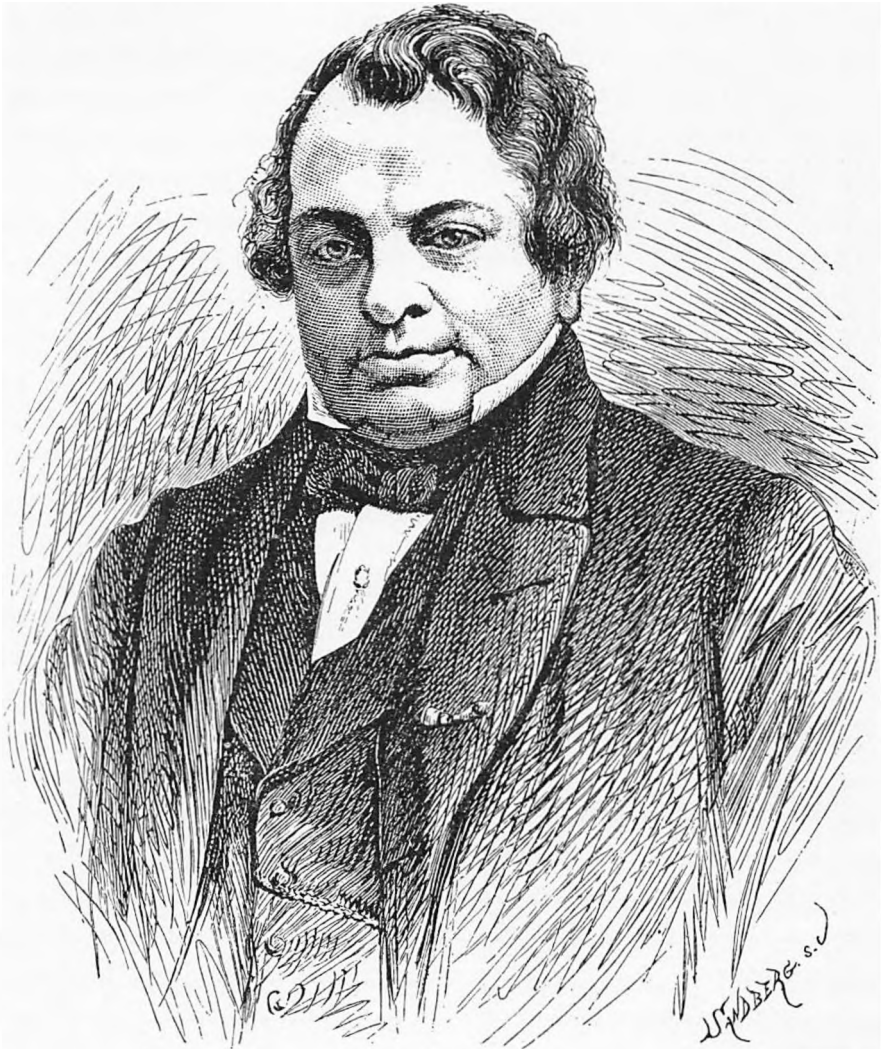
I 1853 stod striden mellem på den ene side en konservativ regering, der fik støtte fra bondevennerne, og på den anden side de nationalliberale. Ordningen af Slesvigs og Holstens fremtid var det, der optog sindene, og det konservative ministerium havde under indtryk af den politiske nødvendighed forladt det, der havde været de nationalliberales program: Slesvigs tilknytning til det øvrige Danmark. Over for udlandet havde man lovet at ordne de fremtidige forhold således, at ingen af monarkiets tre dele: Danmark, Slesvig og Holsten knyttede en anden del tættere til sig end den tredie. De nationalliberale var imod denne politik, og i begyndelsen af 1853 er man også imod regeringens arvefølgeudkast, bl. a. fordi dette ophævede den

kvindelige arvefølge og derved gav mulighed for, hvis mandsstammen uddøde, at Danmark var prisgivet Tyskland, fordi der ingen retmæssig arving var.

Bruun var energisk med i kampen mod regeringen. Brevene fortæller, hvordan han arbejder ude i kredsene i Jylland for at sikre et heldigt udfald af de valg, der skal finde sted i februar 1853. Han irriteres af Dahls uvirksomhed under valgkampagnen: »Tillad mig for rent venskabs skyld et alvorligt ord, kære Dahl. Er det ret, nu da kampen føres på liv og død, at De holder Dem passiv?«³⁸). Regeringen og bondevennerne fik vel flertal, men ikke den for arvefølgelovens vedtagelse nødvendige trefjerdedels majoritet. Da den afgørende afstemning nærmer sig, rejser Bruun trods is og sne og går på fire timer over det islagte Storebælt; han havde da forud været infrosset i 14 dage på Fyn, hvor han var »nær ved at forgå af utålmodighed«. Til Dahl skriver han, at det ikke kan nytte at vente, til Kalundborg fjord bliver isfri, han må straks begive sig på vej over Fyn³⁹).

Den stadig mere fremherskende konservative politik, der bl. a. gav sig udtryk i, at A. S. Ørsted i april 1853 overtog regeringen, tyngede Bruun, og mismodet greb ham. I samtaler og breve med Dahl drøftede han, om de burde træde ud af rigsdagen. »Jo mere jeg tænker derpå, desto mere levende står . . . følelsen af det pinlige i den hele stilling i forbindelse med træthed og stærkt følt lede for et hverv, hvori vi ofre tid, velvære og måske helbred, hidtil uden nytte og vel så oftest med miskendelse i stedet for påskønnelse«. På den anden side finder Bruun dog, at de har en vis forpligtelse til ikke at træde tilbage, men at bære konsekvenserne af de forhold, som de selv har bidraget til at fremkalde. Bruun er klar over, at flertallet vil være tabt i folketinget, men sætter i stedet sin lid til landstinget og beslutter sig trods alt til at deltage i valget, medens Dahl ikke vil stille sig⁴⁰). Som folketingsvalget sidst i maj blev en sejr for regeringen, skuffedes oppositionen også ved landstingsvalget i juni. Bruun selv faldt, og tronfølge-loven blev vedtaget i juli.

Fabrikejeren fra Bruunshåb var nu nået dertil, hvor han havde ønsket sig: efter en hæderlig kamp fritaget for rigsdagsarbejdet. Sommeren tilbragte han — medens koleraen herskede i Danmark — ved et tysk bade-sted, et »meget smukt sted med en yndig natur i den nærmeste omegn; for resten temmelig kedsommeligt, som jo næsten altid opholdet ved et bad er«⁴¹). Efter en sygdom i efteråret 1853 optager han atter korrespondancen

Torkild Christian Dahl (1807—72).

Efter trænit i Illustreret Tid. 1872, nr. 656.

med Dahl, ivrigt optaget af, hvad der sker på rigsdagen, hvor man nu drøftede ændringen af juni-grundloven. Bruun var så »fortvivlet«, at han nødigt tænkte på politik, som alligevel optog sider i hans breve, ja, forsikrer han, han vil ikke pine Dahl og sig selv med disse betragtninger; »bedst er det at trække sig tilbage i sig selv og søge tilfredsheden hos sin familie og i

sin daglige gerning«. Han pointerer, at man befinder sig vel ved et sådant roligt liv og går derefter over til en vurdering af den politiske situation med en kraftig fordømmelse af den »modbydelige« Tscherning, der støtter regeringen, for så at slutte: »Vi skal vel også til at tænke på landstingsvalget?«, hvorefter der følger en drøftelse af kandidatopstillingerne!⁴²⁾.

Året 1854 betød højdepunktet i ministeriets bestræbelser for at skrue udviklingen tilbage. I juli indførte en kongelig kundgørelse en forfatningslov, der faktisk suspendede folkestyret, når det gjaldt sager, der var fælles for kongeriget og de to hertugdømmer. Da regeringen samtidig uden at søge rigsdagen foretog militære rustninger i anledning af den spændte situation omkring Krimkrigen, følte man i vide kredse, at man stod over for statskuppet. Ved rigsdagens sammentræden i oktober ville mange straks have rigsretsanklage mod ministeriet. Forhandlinger blev dog indledet, men pludselig afbrød regeringen dem, opløste folketinget og udskrev valg til 1. december.

Under disse forhold kunne M. P. Bruun ikke holde sig tilbage. Efter nogen tøven gav han efter for de københavnske nationalliberales pres og lod sig opstille i Søndervinge, hvor han sejrede over Tschernings tilhænger, lærer P. Hansen; Bruuns stemmetal var dobbelt så stort som modkandidatens⁴³⁾. I København påskønnede man Bruuns deltagelse i valget, og den 4. december skrev broderen P. D. Bruun bl. a. til ham: »Jeg har også tilbøjelighed til at sige dig, at jeg og mange med mig skønner på det offer, du har gjort den gode sag ved at stille dig til folketinget. Man er her meget streng, og det er ikke ufortjent, mod Dahl, som har holdt sig tilbage«⁴⁴⁾. Selv spurgte Bruun Dahl, hvordan det skulle gå ham på rigsdagen uden Dahl ved siden; han vil føle sig isoleret og forladt. »Jeg vil kun ønske, at sessionen ikke må blive lang, og derefter tager jeg min demission igen«⁴⁵⁾. Bruun blev straks draget ind i det mere krævende rigsdagsarbejde, idet han valgtes til medlem af finansudvalget, og dette er vel forklaringen på hans forholdsvis ringe deltagelse i debatterne⁴⁶⁾. Under behandlingen af efterbevillingen af de penge, som ministeriet Ørsted havde anvendt til rustningerne i sommeren 1854, er han dog med, og er her stadig kampivrig, vogtende rigsdagens myndighed til den yderste grænse. Ministeriet Ørsted var styrtet, og medens adskillige af oppositionen nu, hvor resultatet var nået, var mere forsonlige, understregede Bruun, at om penge brugt udenom rigsdagen kunne der ikke handles⁴⁷⁾.

Bruun skulle i de kommende år fortsætte som vogter af rigsdagens værdighed, men først fulgte en tid, hvor han trak sig ud af rigsdagsarbejdet. Ved folketingsvalget i sommeren 1855 lod han sig ikke opstille, han har vel været optaget af afviklingen af Bruunshåb, som brodersønnen skulle overtage i 1856, hvortil kom hustruens vaklende helbred, der i perioder næsten umuliggjorde det for hende at gå, en lidelse, der det følgende år blev søgt hævet på en større udenlandsrejse til syden. Bruun selv var nu en mand midt i fyrrerne, men hustruen, hans niece Magdalene Bruun, med hvem han havde indgået ægteskab i 1840, var kun først i trediveerne. Endnu var de for unge til at trække sig tilbage til et otium. Bruun selv — det fortæller brevene til Dahl — tumlede med forskellige planer, men først gjaldt det helbredet. Da det første rigsråd i 1856 skulle vælges efter den nye fællesforfatning af 1855, lader han sig indvælge i denne forsamling, der kun skulle beskæftige sig med de sager, som var fælles for kongeriget og hertugdømmet⁴⁸). Efter at have overladt ledelsen af fabrikken til nevøen tiltræder Bruun hen på sommeren rejsen sammen med hustruen og to niecer.

Efter et ophold ved Franzenbad i Bøhmen gik turen til Italien. I breve hjem til Dahl fortælles om oplevelserne, men, hedder det i november, »med det væsentligste, det der ligger os mest på sinde, kan jeg desværre ikke sige, at der er indtrådt nogen forandring, min hustru kan endnu kun færdes i vogn og gå enkelte ture ved hjælp af krykker og stok«. Opholdet i Italien bragte tilsyneladende ikke nogen bedring, og da Bruun hen på foråret vender hjem, tager hustruen atter til Franzenbad. Under månederne i udlandet fulgte Bruun med stadig interesse den politiske udvikling i Danmark, og han efterkom i Rom en opfordring til at stille sig til et suppleringsvalg til landstinget (10. kreds, Vejle og Skanderborg amter), hvor han valgtes. Oprindeligt havde han ikke megen lyst; men da han ville være uden beskæftigelse ved hjemkomsten, besluttede han at lade sig »føre af omstændighederne«, dog meddeler han Dahl, at han ikke vil kunne møde i den indeværende samling. Tankerne er imidlertid stadig optaget af, hvor hjemmet skal være, nu Bruunshåb forlades. En overgang drøfter han med Dahl at forsøge at købe Marselisborg gods, en anden gang henvender Bruun sig til godsejer Ingerslev til Marselisborg og spørger, om han kan købe Skandsetoft, men møder afslag; til Dahl hedder det: »De ved, at jeg har megen forkærlighed for Århusegnen, ikke mindst fordi jeg derved har udsigt til at komme i nær-

heden af Dem; jeg ved også, at denne følelse er gensidig og glæder mig, hver gang De udtaler det⁴⁹).

Efter hjemkomsten lykkes det alligevel for Bruun at finde en bolig ved Århus; han køber i maj 1857 Jærgården af major Wichfeldt for 28.000 rigsdaler⁵⁰). Jærgården var opført i 1828, i empirestil med gule mure og sort tag præsenterede den sig som en lille herregård, hvis forholdsvis beskedne jordtilliggende dog ikke stillede store krav til driften⁵¹). I juli måned flyttede familien ind og begyndte at indrette det fremtidige hjem, skønt beliggende på skrænten, hvor nu statsbanernes centralværksted ligger, nær byen, men dog landligt og med det frie udsyn over bugten.

Jærgården blev i de følgende årtier et gæstfrit hus for de mange af byens borgerskab, der her kom enten i fest eller for at drøfte offentlige anliggender. Men lad os nærme os gården sammen med oberst Dalgas' datter Mette Marie, der fra lille barn havde sin gang i huset; hendes moder var M. P. Bruuns søsterdatter⁵²). Hun er fra Fredensgade gået ned i Spanien og fortsætter nu ud ad chausseen, Hadsherredsvej, og når da til den store mur, der omgav Jærgården. Porten her stod sjældent åben, og man gik da op ad Jærgårdsvejen for at gå gennem en sidedør ind på gårdspladsen. De tre længer var ko- og hestestald, lo og lade og mod øst den anselige hovedbygning med høj kælderetage, store vinduer i salsetagen og et mægtigt tag med sorte teglsten over de gule vægge. Det hele var en lystgård, hvor markerne strakte sig fra kirkegården ved den nuværende Banegårdsgade over jernbaneslugten lige til Marselisborgs jorder. Sammen med Mette Marie Dalgas går vi op ad den høje stentrappes og ind i forstuen, her er nogle døre, der fører ind til de værelser, som tilhører M. P. Bruuns niecer, men vi går gennem den store dør ind i dagligstuen. Dagligstuen var fuld af dejlige malerier af tidens bedste kunstnere: P. C. Skovgaard, Constantin Hansen og Ernst Meyer; flere af disse billeder hænger nu på Århus museum. Så var der empiremøblerne og det yndige klaver af Marchall, hvorpå tanten, Magdalene Bruun, accompagnerede børnene til Ingemanns aften- og morgensange; »hun havde jo selv kendt Weyse, ja endog spillet for ham«.

I Jærgårdens store spise-havestue var der tre vinduer mod øst, og mod syd havedør ud til en veranda. I spisestuen var der to store bogskabe, ellers prægedes den af spejle, consoller med kinesiske krukker og store, stive stole med højtrødt betræk rundt om et engelsk spisebord af mahogni.

Når der ikke var selskab, gik livet stille hen. Ægteskabet var barnløst, og Magdalene Bruun lå som oftest på chaiselonguen; »hendes sind var frisk og deltagende for andre, skønt hendes liv hengled i en vist ikke aldeles nødvendig afsondrethed; nu til dags tillader lægerne ikke en sådan given efter for nervøse fornemmelser«. Bruun, hedder det, »var ret lille, men hans fine og ridderlige væsen omgav ham som et skjold, måske lidt vel reserveret«; også andre har bemærket dette noget tilbageholdende i M. P. Bruuns væsen, der bl. a. gav sig udtryk i, at han ikke brød sig synderligt om at få noget fortalt, når han ikke havde spurgt⁵³). Mette Marie Dalgas var født i 1857, og hendes skildringer af det stille liv i Jægergården træffer nok bedst tiden i 1870'erne; før den tid var Bruun ofte ledsaget af hustruen på de jævnlige rejser til hovedstaden, hvor han stedse mere bleve opslugt af det politiske arbejde.

M. P. Bruuns anden rigsdagsperiode varede fra 1857 til 1874. I 1866 havde han stillet sig både i 1. og 9. kreds, men faldt i begge; men ved nyvalgene fire måneder senere kom han ind for 9. kreds, hvor han tidligere havde været valgt; i 1874 lod han sig ikke genopstille og søgte heller ikke senere ind i rigsdagen. Heller ikke i denne periode er Bruuns gerning karakteriseret ved nogen overvældende deltagelse i debatterne, dels er han tydeligvis stærkt engageret i de nationalliberales partitaktiske arbejde, dels er han fra 1862 til 1869 landstingets formand; formentlig har hans evner heller ikke været for deltagelse i rigsdagsarbejdet som nogen politisk førerskikkelse.

De indlæg, han fremkommer med, viser ham som en i økonomisk politik udoktrinær liberalist og som en politiker med udpræget social forståelse, hvilket ellers ikke kendetegner tidens nationalliberale. Liberalismen kunne vise sig i det små, som når han ville have det overladt til den private at afgøre loftshøjden i boligbyggeriet, eller når han under behandlingen af lovforslaget om anlæg af sporveje nok kunne gå med til, at det selskab, der lagde sporene, skulle have forkørselsret, men andre burde dog også have adgang til at benytte dem!⁵⁴).

Bruuns liberale anskuelser kommer også til udtryk i toldspørgsmålet. Hans liberalisme er imidlertid ikke uden forbehold, for en del vel betinget

Jægergården.

Foto umiddelbart før nedrivningen 1910. Bygningen noget medtaget og svarer heller ikke ganske til Mette Marie Dalgas' beskrivelse.

(Den gamle By).

af hans nære tilknytning til industrien. Efter i 1858 at have været medlem af det udvalg, der forberedte toldloven af 1863, forsvarer han i 1862 i rigsrådet toldlovsforslaget mod de yderliggående liberalisters angreb⁶⁵). Angrebet blev især ført af de to københavnske grosserere C. A. Broberg og Alfred Hage, den sidste Bruuns gode ven og partifælle; men han finder deres strenge dom ubillig. Forslaget er så liberalt, som forholdene i Danmark tillader; man kan ikke uden videre sammenligne med Englands lave toldsatser, de falder nemlig på varer, som man der producerer meget billigt. Brobergs og Hages forslag om at begrænse tolden til enkelte artikler, som til gengæld af finansielle grunde skulle belastes med høj told, finder Bruun i teorien tiltalende, ja »så tiltalende, at der næsten hører overvindelse til at udtale sig derimod«. Han finder dog, at bekvemmeligheden ved toldfrihed ikke er tilstrækkeligt til at begrunde denne. Når det tilmed hævdes, at man vil kunne spare på toldopsynet, da er dette forkert, idet højere satser på

enkelte artikler uvægerligt vil kræve skærpet opsyn. Over for ultraliberalisternes hovedargument, at deres forslag ville medføre et almindeligt merkan-tilt opsving, stiller Bruun sig meget tvivlende: »I den henseende har jeg nu den kætterske mening, og jeg er ikke bange for at udtale den, at det er en stor illusion«. Når der henvises til blomstringen i engelsk handel efter frihandelssystemets indførelse, understreger Bruun, at »bevis kan man ikke føre, fordi man ikke bestemt kan påvise forbindelsen mellem årsag og virkning; man kan ikke vide, hvad der er efter, og hvad der er fordi«. Det er værd at mærke sig, at Bruun her over for sine ivrige modstandere roligt når til samme betragtning af den engelske frihandel som en senere økonomisk-historisk videnskab⁶⁶). Det er også rigtigt, siger Bruun videre, at man ikke skal holde på industrier, der ikke er naturlige for landet, men som forholdene nu engang er, vil det dog være betænkeligt at opgive al beskyttelse af industrien. Vi producerer dyrt på visse områder, men en opgivelse af industritold vil uvægerligt medføre arbejdsløshed og dermed belaste samfundet på anden måde.

M. P. Bruun var ikke ensidig industriel i sine synspunkter. Da industri-drivende i 1859 protesterer mod konkurrencen fra straffeanstaltens værksteder, går han imod protesten, og da mange ønsker at nedlægge den militære klædefabrik i Usserød for at lade private overtage hærleverancerne, er han ikke blandt disse. Han ønsker ganske vist også, at staten skal opgive fabrikken i Usserød, men kun fordi han finder det bedre, at leverancen overtages af straffeanstalterne. Det kan være betænkeligt for staten at binde for mange penge i et anlæg som den militære klædefabrik⁶⁷).

Bruun ytrede lejlighedsvis også anden interesse for retshåndhævelsen end straffeanstaltens betydning i produktionslivet. I 1861 påpeger han, at ikke alle fanger skal behandles efter samme retningslinier, og senere er det den sigtedes stilling over for dommeren, der optager ham. I det forslag, der førte til loven af 1871 om politisagers behandling uden for København, var optaget en bestemmelse, som gav den i samme person forenede dommer og politimester myndighed til straks at eksekvere dommen, når tiltalte erklærede sig tilfreds med den. Denne bestemmelse gjaldt dog kun, når straffen ikke oversteg simpelt fængsel i 8 dage, tvangsarbejde i 30 dage eller fængsel på vand og brød i 5 dage, var der tale om højere straf, skulle amtmanden enten udfærdige eksekutionsordren eller iværksætte appel. Bruun søgte

her forgæves at få forslaget ændret således, at alle domme skulle til amtmændene inden straffens fuldbyrdelse: man måtte erindre, at mange, når de står i retten lige over for dommeren, da let — trykkede af omstændighederne — vil erklære sig tilfreds med dommen og måske bagefter fortryde, men da for sent, fordi afsoningen er begyndt. M. P. Bruuns indstilling er præget af nær kontakt med tidens jævne mand, medens Lehmann virker livsfjern, når han går mod Bruuns forslag, fordi vi må til at opgive formynderkabsånden: efter den politiske udvikling i vort land må også hver statsborger kunne styre sig selv; dog anerkender han det humane sindelag, som også ved denne lejlighed kendetegner Bruun⁵⁸).

Det er dog ikke alt rigsdagsarbejde, heller ikke når det gælder de enkelte spørgsmål, som giver sig udslag i tingets debat. Allerede i Bruuns rigsdagstid lå en stor del af parlamentarikernes arbejde i kommissioner og udvalg og i at modtage henvendelser udefra, og Bruun holdt sig ikke tilbage fra dette arbejde. En krævende opgave var hans deltagelse i bestyrelsen af den midlertidige lånekasse, som skulle imødegå virkningerne af handelskrisen i 1857⁵⁹). Om selve arbejdet tier kilderne desværre. Breve til T. C. Dahl er der ikke fra denne tid, idet Dahl nu er departementsdirektør i indenrigsministeriet og således selv er i København, og i øvrigt også var kommet ind i lånekassens bestyrelse; protokollerne i kassens eget arkiv indeholder kun lakoniske referater af de trufne beslutninger. Bruun selv var nu begyndt at føre en dagbog over sit politiske arbejde, men medens den ellers er ret fyldig, er den netop i lånekassens mest hektiske periode omkring årsskiftet 1857—58 kun ført meget sporadisk, i sig selv et vidnesbyrd om den knappe tid⁶⁰).

I tidens i så mange retninger brændende spørgsmål: principperne for jernbaneanlæg og disses placering er Bruun også flittigt arbejdende. Hans indsats her falder i udvalg, i at modtage henvendelser fra de interesserede jyske byer og i »clubmøderne«, tidens partimøder. Modsat tidligere er han nu tilhænger af, at den jyske bane skal gå langs østkysten i stedet for midt gennem halvøen ad den jyske højderyg. Han begrundet den ændrede opfattelse med, at det nu er økonomisk muligt at gennemføre banen gennem Østjyllands bakker; det har vel heller ikke været uden indflydelse, at hans politiske hjemsted nu er Århusegnen mod før Viborgegnen. Et andet hensyn var sikkert, at man i stigende grad var interesseret i direkte handel med England, d. v. s. over

havnebyerne, medens eksporten ellers gik via hertugdømmerne og Hamborg. Selve driften af jernbanerne, som blev anlagt af private selskaber, ønskede han snarest overført til staten⁶¹).

Mindre alment end jernbaner og toldlovsudvalg, hvoraf Bruun også var medlem, var hans arbejde i kreditforeningsspørgsmål⁶²). Den vigtige lov af 1861, der giver kreditforeningerne ret til at inddele obligationerne i serier, hvor medlemmerne kun hæfter solidarisk inden for den enkelte serie, blev indbragt privat af Bruun, efter at man længe i den jyske kreditforening havde drøftet denne sag⁶³).

Til det almindelige lovgivningsarbejde kom, at Bruun viede selve rigsdagen og dens arbejdsform en særlig interesse. Under drøftelsen af forfatningssagen i 1863 træder Bruun kraftigt op mod de medlemmer, der søger at indsmugle en faktisk begrænsning af valgbarheden til landstinget. Det var foreslået, at landstingets medlemmer modsat folketingets ikke skulle have diæter, og Bruun vil ikke nægte, »at der i og for sig ligger noget smukt i den tanke, at folkets repræsentanter møder uden at modtage noget vederlag; men jeg tror ikke, at forholdene allerede her har udviklet sig så vidt, at det kan gennemføres«. Efter at have pointeret, at diætløshed i virkeligheden ville betyde en valgbarhedscensus, gør Bruun videre opmærksom på, at forslaget er præget af hovedstadssynspunkter, mens han ser på sagen fra et provinsstandpunkt. »Jeg kan da sige Dem, mine herrer, at det ingenlunde vil være let omkring i landet at finde mænd, der vil påtage sig at sidde i landstinget, og som har både evne og vilje dertil, når man fordrer, at de skal give afkald på diæter«. En konsekvens af forslaget, der heller ikke vandt flertallet for sig, ville efter Bruuns opfattelse være en overrepræsentation af højere, københavnske embedsmænd⁶⁴).

I sammenhæng med Bruuns forsvar for landstingets folkelige sammensætning står også hans krav om dets deraf følgende ligeberettigelse med folketinget. Siden 1855 var der ofte i lovforslagene blevet indsat en såkaldt bevilingsparagraf, der fastsatte, at med lovens vedtagelse var for det følgende finansår bevilget de af loven foranledigede udgifter. Denne praksis betød, at loven i virkeligheden blev en del af finansloven og derfor først skulle for i folketinget. Under ledelse af M. P. Bruun og C. G. Andræ gik en gruppe i landstinget til aktion mod den nye praksis, hvis betydning var, at folketinget ved at behandle lovforslagene først fik en afgørende indflydelse på disse.

Gennem en velført debat klarlagde Bruun og Andræ i angreb på indenrigsminister D. G. Monrad, at sådanne bevillingsparagraffer var overflødige, udgifterne kunne med større ret søges hjemlet gennem finans- og tillægsbevillingslove⁶⁵). Bevillingsparagrafferne gled vel ud af praksis, men en senere tid — før forfatningsændringen af 1953 — fulgte dog den skik at lade mere betydelige love og navnlig love af økonomisk karakter komme først for i folketinget.

M. P. Bruuns stadige interesse for rigsdagens arbejdsform, hans efterhånden mangeårige parlamentariske erfaring og hans noget kølige, reserverede fremtræden danner sikkert baggrunden for hans valg i 1862 til formand i landstinget⁶⁶). Broderen P. D. Bruun havde været landstingsformand lige siden 1849, men trak sig i 1862 — to år før han døde — tilbage på grund af sygdom. Ved valget i oktober 1862 blev Andræ af de nationalliberale valgt til formand, men undslog sig straks for at overtage hvervet, hvorefter man valgte Bruun med 25 stemmer mod venstrekandidaten, professor V. A. Borgens 16 stemmer⁶⁷). Bruun varetog formandssædet, indtil han i 1869 bad sig fritaget, og gjorde det med megen værdighed og organisatorisk formåen, hans efterfølger, højesteretsadvokat C. C. Liebe, fremhævede, hvordan ro, besindighed og sikkerhed i høj grad udmærkede Bruun som formand⁶⁸).

Den ro og sikkerhed, der kendetegnede Bruun som formand, var dog af ydre karakter. Allerede over for det at modtage valget var han tøvende, og han gjorde det kun, fordi ikke andre nationalliberale ville påtage sig dette også meget tidskrævende hverv⁶⁹). I dagbogen noterer Bruun ofte i forbindelse med formandsgerningen, at han er træt og nervøs, ligesom det tyngede ham, når han i egenskab af formand måtte skride ind over for medlemmerne. I 1867 er han besluttet på at frasige sig hvervet, men fortsætter efter indtrængende henstilling fra Krieger. Året efter ønsker han atter at trække sig tilbage, men påny lykkes det Krieger at afholde ham fra det, »kun forbeholder han sig, hvis hans nervøse tilstand virkelig skulle nødvendiggøre det, at gå midt i samlingen«⁷⁰). Om den værdighed som formand, Bruun lagde så megen vægt på, fortæller også et brev til Dahl, dateret den 11. november 1864, den tunge dag, hvor landstinget godkendte fredstraktaten, der betød afslutningen på årtiers kamp. Dahl havde for nogen tid siden bedt Bruun tale med David, men han har ikke været at træffe, ganske vist, »han var i dag til stede i mødet, men det stred mod min følelse at

standse ham ved hurtig at forlade formandspladsen efter en sådan afgørelse som den i dag«.

Selve formandshvervet kunne nok give anledning til principielle betragtninger over rigsdagsarbejdet, men de er kun få. Karakteristisk er den beklagelse, som skulle blive stående landstinget ud, at tinget først meget sent får lovene til behandling og derfor må vise den resignation at tage dem uden at gøre forsøg på forandringer⁷¹). Om rigsdagens værdighed vogtede han også i det mindre. Under et kongebesøg i Århus i 1869 blev Bruun som landstingsformand inviteret med til festmiddagen, men forlod den straks, da han ikke var placeret ved kongebordet, hvor derimod embedsmændene havde plads. Den gamle liberale fra før 48 ønskede ikke at se folkerepræsentationens førstemand på stedet placeret under embedsmændene⁷²). Det har næppe været selve samværet med kongen, der lokkede ham, dels havde han som formand rig lejlighed til at dyrke det, dels var hans forhold til kongehuset meget køligt; hele hans mere snævre, men ikke offentlige partiarbejde fra 1850'erne havde ved mange lejligheder været vendt først mod Frederik VII, siden mod Christian IX.

Bruun var i den anden rigsdagsperiode en tro tjener blandt de national-liberale. Han er deltager i inderkredsens drøftelser og afgørelser, han virker gennem forbindelser ude i kredsene, navnlig i Jylland, og han følger i anskuelser de hovedsynspunkter, der er partiets. Tiden fra 1858 til 1864 stod i Ejderpolitikens tegn; under ledelse af C. C. Hall opgav man tanken om en helstat omfattende kongeriget og begge hertugdømmer; målet blev en gradvis udsondring af Holsten og et Danmark af kongeriget og Slesvig med grænse ved Ejderen. Under regeringsarbejdet var Hall hemmet af vanskeligheder med den uberegnelige konge og den beregnende grevinde Danner, hvis forhold til de ledende nationalliberale var det slettest mulige. Kredsen omkring Hall havde i Bruun en trofast støtte, som øjensynlig har været, hvad vi i dag ville kalde de nationalliberales gruppeformand i landstinget, uden derfor at have den myndighed, som vore dages gruppeformænd har og med det for vor tid ejendommelige, at han samtidig var tingsformand⁷³). En følge af denne stilling er også, at regeringens medlemmer — især Hall og senere Lehmann — ret indgående informerer Bruun om alle skridt af betydning i forholdet til udlandet; en hel del af dagbogens indhold er referater af sådanne oplysninger. I hvor høj grad Bruun har deltaget i det grundlæggende

arbejde i Ejderpolitikken, er det ikke muligt at klarlægge, men dagbogen beretter om hans jævnlige deltagelse i ledernes møder; desværre giver den hverken her eller ved andre lejligheder referater af Bruuns egen opfattelse, kun de andres bliver omtalt. Det er dog tydeligt, at han meget konsekvent går ind for Ejderpolitikken og vender sig mod de af de liberale, der under Monrads ledelse er mere tøvende⁷⁴).

M. P. Bruuns hustru Magdalene Barbara, f. Bruun.

Maleri af Elisabeth Jerichau Baumann.

Under det kortvarige, venstreorienterede ministerium Rotwitt (dec. 1859—febr. 1860) er han naturligvis i skarp opposition. Det personlige gode forhold til dette ministeriums finansminister, den store handels- og pengemand Regnar Westenholz, gik tabt på grund af hans indtræden i regeringen⁷⁵). Ministeriet Rotwitt var i særlig grad kongens, eller rettere grevinde Daners regering, og da Frederiksborg slot brænder i december 1859, erklærer Bruun sig straks som modstander af, at der skal bevilges beløb til genopførelsen⁷⁶). Forgæves søgte Bruun i denne tid at få organiseret en protestadresse mod ministeriet fra Københavns borgere, og da Plougs holdning er ministerievenlig, agter han »en af dagene at tage afsked med Ploug som politisk ven«, som det hedder i et brev til Dahl⁷⁷). Bruuns stilling som ledende nationalliberal var også afgørende for hans forhold til kongen; det rum-

mede hverken hjertelighed eller hengivenhed. Ved en lejlighed siger han sammen med andre partifæller nej tak til en taffelindbydelse; da han senere som formand for landstinget jævnligere må være sammen med kongen, er forholdet til denne vel korrekt, medens grevinde Danner enten ignorerer Bruun eller direkte lader ham mærke hendes uvilje⁷⁶).

Det voksende arbejde i de politisk bevægede år og formandshvervet virkede naturligvis begrænsende på Bruuns partiarbejde uden for rigsdagen. Når Bruun var hjemme på Jægergården, var han dog som oftest optaget af drøftelser med partiets støtter i Midt- og Østjylland. Han er medvirkende ved dannelsen af en vælgerforening for hele 9. landstingskreds (Århus, Randers og dele af Viborg amter), der organiserede opstillingen af kandidater ved både folke- og landstingsvalg, men selv om han nok var bestyrelsesmedlem, træder han ikke meget frem for offentligheden⁷⁹). Heller ikke træder Bruun frem som taler, da man i 1861 på et stort politisk møde i Århus vedtager en tillidsudtalelse til ministeriet Hall, en udtalelse, Bruun selv havde medvirket ved⁸⁰).

Frederik VII døde i november 1863, og på samme tid stod det klart, at følgen af den førte Ejderpolitik måtte blive krigen. M. P. Bruun er til stede på slottet den 16. november, da Christian IX skal proklameres; den politiske situation er spændt: vil den ny konge slutte sig til Ejderpolitikken ved at skrive under på den netop vedtagne nye grundlov, der forener kongeriget og Slesvig? De nationalliberale har ikke megen tiltro til kongen, og det afspejler sig i Bruuns dagbogsoptegnelse: »Stemningen er meget trykket og tavs, uhyggelig. Kongens fremtræden gjorde intet godt indtryk; han var i høj grad genert, der var noget ikke tiltalende tysk i hans væsen . . . Hans fremtræden på altanen, da han viste sig for folket på pladsen, var uheldig! Han løb flere gange ud og viste sig uden at sige noget, og det netop, da den store forsamlede folkemasse råbte hurra for forfatningsloven og for ministeriet Hall«. Kong Christian valgte at skrive under på den nye forfatning, og nu ventede man krigens udbrud, stemningen var tung og trykket i København; langsomt, uendelig langsomt gik dagene, man søgte sammen for at tale om fremtiden, men hen mod julen, da Frederik VII's bisættelse havde fundet sted, rejste Bruun hjem til Århus.

Juledags eftermiddag nåede til Århus efterretningen om en minister-

krise. Kongen ønskede den nye forfatning tilbagekaldt, men ministeriet havde lillejuleaften demissioneret. Juledag om aftenen kom Hans Broge og folketingsmand, konsul J. M. Mørk ud på Jægergården for at drøfte de sidste efterretninger. Man var inde på at søge forbindelse med andre byer for at søge udvirket udtalelser med tilslutning til regeringens politik⁸¹). Den påtænkte aktion blev ikke iværksat, den turde også være unødvendig; ingen kunne tvivle om, at det store flertal stod bag den hidtil førte politik.

Nogle dage ind i det nye år kom Bruun atter til København, spændt på at erfare nyt. En samtale med den syge og sengeliggende Lehmann straks efter ankomsten virkede beroligende. Monrad ville næppe forlade Ejderpolitikken⁸²). Trods den trykkede stemning i hovedstaden så man med fortrøstning på den militære situation: »til at angribe os i Danevirkestillingen med noget held ville også 70.000 mand være aldeles utilstrækkelige; vi ville om få dage have næsten lige så meget under våben, og selv en meget større styrke end 70.000 ville være nødt til at foretage en formelig belejring«, således skriver Bruun den 25. januar til Dahl, der siden 1858 efter mellemspillet som departementsdirektør atter sidder i Århus, nu som stiftamtmand.

Få dage efter — den 1. februar — begyndte krigen. Efterretningerne var sparsomme, men da Bruun om formiddagen den 6. februar sidder i formandsværelset, afbrydes han ved efterretningen om Danevirkes rømning den foregående aften. Få timer senere kom kongens proklamation med de fatale ord: »Landet ligger åbent for fjenden«. Befolkningen var fortvivlet, og Plougs artikel i »Fædrelandet« imod fejhed og forræderi kaldte tumulterne frem. Medens Bruun og andre om aftenen i læseværelset drøfter situationen, hugger garden ind på demonstranterne. — Næste dag vil Monrad lade sig interpellere i rigsdagen, men Bruun og Bregendahl, de to formænd, går med sikker forståelse af situationen imod: han bør indskrænke sig til at afgive en meddelelse, en forespørgsel vil fremkalde en voldsom diskussion. Samme dag søgte de 35 tilstedeværende landstingsmænd at dæmpe uroen ved på gadehjørnerne at lade opslå plakater, der i rolige og værdige ord manede til orden⁸³). Efter at sindene var faldet til ro, afgav kongen en erklæring om fortsættelse af krigen og den nationale politik, men forinden gik Monrad til Bruun med udkastet til erklæringen; Bruun fik ham da »til at stryge en passus om, at kongen ville dø i sin rede som ikke stemmende med situationen«⁸⁴).

Som andre politikere ville Bruun stadig ikke miste troen på de danske våben. I marts sluttede han landstingets samling med ordene: »Danmark står ene, forladt og svigtet i kampen mod en overvældende overmagt . . . men vi vil ikke tabe tilliden til, at vor retfærdige sag dog endelig vil sejre; vi vil håbe til Gud, at når tinget atter samles, det da må være i en langt lysere tid«⁸⁵). I de følgende måneder er Bruun en stor del af tiden i Århus, hvor han tiltræder den centralkomité, der forestår ledelsen af byen under den følgende besættelse af Jylland, og hvor hans træning som forhandlingsleder flere gange kommer til gavn. Trods nederlaget på Dybbøl har han ikke ganske mistet modet. Under våbenhvilen skriver han til H. C. Andersen om stemningen i Jylland, at »den overvejende del er villig til at bære byrden ved krigens genoptagelse og fortsættelse, hellere end at opgive landets uafhængighed og frihed og prisgive vore danske brødre i Slesvig«⁸⁶).

Mod slutningen af juni er Bruun atter i København og optaget af at orientere sig i den politiske situation. Her hører han også om prøjsernes overgang til Als den 29. juni, få dage efter våbenhvilens ophør. Nu kan han ikke mere bevare håbet, og den 3. juli skriver han til Dahl: »Jeg kan sige, at jeg for første gang i alle de år, striden har varet, har begyndt at mistvivle om den retfærdige sags sejr og et tåleligt endeligt udfald«. Stemningen i København var modløs, og da kongen i juli afskedigede Monrad for at søge dannet et fredsministerium, da betegnede dette den nationalliberale udenrigspolitikens endelige sammenbrud.

Fredsunderhandlingerne med de tyske krav ramte dybt. Bruun skriver til Dahl, at var han ti eller tyve år yngre, ville han trøste sig med, at kampen kunne genoptages i bedre tider, »men i vor alder er det hårdt at skulle have valget mellem at slå sig til ro ved en utålelig tilstand og ud-sigten til en fornyet farefuld kamp«⁸⁷).

Efter krigen fortsatte Bruun i ledelsen af det nationalliberale parti. Dagbogen vidner om, hvordan han fremdeles tages med på råd, men stadig fortæller den ikke meget om hans egne synspunkter, disse er dog karakteristiske i to retninger, først det yderst kølige forhold, der længe var mellem kongen og de nationalliberale, dernæst den jævnlige kredsen om begivenhederne under krigen, og hvad der lå bag dem⁸⁸). Tilrettelægnngen af kandidatopstillingerne deltager Bruun også stadig i, men det mærkes, at han

efterhånden trættes af det, og i 1866 vil han kun arbejde med valgagitationen efter sit eget hoved og så langt, han tror at kunne nå⁸⁸). Efter at have nedlagt formandshvervet i landstinget i 1869 bliver Bruun i det hele mere tilbageholdende i det politiske liv, selv om hans råd af og til bliver søgt; han forbereder sig tydeligvis på at træde ud af politik. Etatsrådsudnævnelsen falder i denne tid, overrumplende; den havde før været på tale, men da havde Bruun været orienteret og bedt sig fritaget⁸⁹).

M. P. Bruuns udtræden af landstinget i 1874 betød afslutningen af et værdifuldt parlamentarisk arbejde. Bruun levede endnu en halv snes år på Jærgergården, vel optaget dels af arbejdet som kreditforeningsdirektør, dels af afhændelsen af Jærgergårdens jord, efterhånden som bebyggelsen i Århus vandrede mod syd. Efter hans død den 23. september 1884 blev hjemmet på Jærgergården opløst; fru Magdalene Bruun flyttede til København, hvor hun døde i 1901. Jærgergården var efter Bruuns død blevet overtaget af statsbanerne, der — efter først at have anvendt den til tjenestebolig for embedsmænd og siden til kontorbygning — lod den nedrive i 1910.

Når Mads Pagh Bruun stadig mindes i Århus gennem M. P. Bruuns gade, er det med fuld ret. Han hørte ganske vist ikke til blandt statsmændene eller blandt folkets førere, men blandt de mænd i anden række, som rigsdagen ikke kan undvære, de mænd, som med flid og dygtighed går ind i det saglige arbejde, der oftest er unddraget offentlighedens blik. Hans frisindede indstilling fra ungdommen svigtede han ikke, og han var stedse på vagt, når det gjaldt at hævde respekten for den frie forfatnings organer. Hans position i det nationalliberale parti var sikkert for en del betinget af, at han var den sagligt bedst udrustede af dets jyske medlemmer og derfor i den ellers så hovedstadsprægede ledelse kunne repræsentere partiets jyske tilhængere. M. P. Bruun kunne nok undertiden slå på provinsens særinteresser, men her var han lige så lidt som på andre områder nogen ensidig natur: skønt født i en patricierslægt, med sine venner blandt de mest velstående i tidens borgerstand, bevarede han en livsnær forståelse for andre samfundsklasser, og skønt liberalist af overbevisning fandt han grunde for at føre en moderat beskyttelsespolitik. Mange af den første generations rigsdagsmænd klarede med deres forudsætninger den nye gerning på en beundringsværdig måde. M. P. Bruun er blandt dem og dermed blandt folkestyrets grundlæggere.

NOTER

1) Uddrag af Århus byråds forhandlinger for 1875. 1876, s. 83 f. 2) Århus byråds forhandlinger 1872. 1873, tillæg, s. 51. 3) Orla Lehmanns allé og Krigers vej var navngivet således efter forslag af M. P. Bruun: Århus byråds forhandlinger 1874. 1875, s. 43. 4) Om slægten Bruun og Bruunshåb Daniel Bruun: Slægts- og barndoms minder fra Viborgeggen. 1925, s. 3, 15, 71—82, 195. Axel Nielsen: Industriens historie. III, 2. 1944, s. 46—53. Aarh. Stiftst. 13. juni 1852. 5) H. B. Bruun: Dansk biografisk leksikon IV, 1934, s. 244, arkiv i Erhvervsarkivet. Peter Daniel Bruun: Dansk biografisk leksikon IV, s. 256. 6) Bagge og Engelstoft: Danske politiske breve. I. 1945, s. 361 f. og 372 f. 7) Danske politiske breve. I, s. 368. 8) Danske politiske breve. II, 1948, s. 90 f. 9) Danske politiske breve, II, s. 98, 109 og 189, 283. 10) Danske politiske breve, II, s. 288 f. 11) Rudi Thomsen: Den almindelige værnepligts gennembrud i Danmark. 1949, s. 215 og 291. — A. S. Ørsted: Af mit livs og min tids historie. II. 1852, s. 431, 485. 12) Viborg amts landøkonomiske forening 1846—1946. 1946, s. 9 ff. 13) Orla Lehmann: Efterladte skrifter. II. 1873, s. 290. Når ikke andet anføres støtter omtalen af M. P. Bruun i 1848 sig på A. Heise: Folkemødet i Viborg den 22. og 23. mart 1848. 1908, siderne 4, 9, 15, 34, 63, 68, 70, 79 f., 83 og 90. 14) V. Gay i Dansk biografisk leksikon. V. 1934, s. 494 f. I det følgende er benyttet Bruuns talrige breve ned gennem årene til Dahl; brevene findes i arkivet på Moesgaard, og forfatteren beder proprietær Dahl, Østergaard, modtage en oprigtig tak for adgang til at benytte brevene. 15) Breve af $12/4$, $27/4$ og $11/8$ 1848. 16) Brev af $15/4$ 1848 fra P. D. til M. P. Bruun i P. D. Bruuns arkiv, Rigsarkivet. 17) Brev af $27/4$ 1848. 18) Brev af $17/7$ 1848. 19) Breve af $11/7$, $17/7$, $11/8$ og $3/10$ 1848. 20) Forhandlingerne på rigsdagen 1848—49, sp. 98 ff. 21) Forhandlingerne på rigsdagen 1848—49, sp. 1943 f. 22) Forhandlingerne på rigsdagen, 1848—49, sp. 1727 og 2831 ff. 23) Kriegers dagbøger 1848—1880. I. 1920, s. 92. 24) Brev til Dahl $12/11$ 1849, »Landbocommissionens betænkninger over de samme forelagte forslag til landboreformer«. 1850, s. 63, 65, 80 (navnlig), 90 f., 107 ff. Jfr. Niels Neergaard: Under junicongressen. I. 1892, s. 622 ff. og Hans Jensen: Dansk jordpolitik. II, 1945, s. 247 og 250. Senere var Bruun i rigsdagen mere tilbageholdende over for visse af landboreformerne: Holger Hjelholt i »Den danske rigsdag«. I. 1949, s. 154. — Om Bruuns forhold til bondevennerne hedder det i artiklen om ham i Erslews forfatterleksikon, at han var forfatter til nogle artikler mod bondevennerne, som i 1851 under mærket »M. P. Møller, Møller i Topholt« fremkom i Aarhus Stiftstidende, men denne oplysning er ikke rigtig. Berlingske Tidende 1855, nr. 42 (19. febr.). 25) Sigurd Jensen: Kreditforeningen af jydsk landejendomsbesiddere 1851—1951. 1951, s. 31 ff. 26) Sigurd Jensen, s. 65 og 110. 27) Brev til Dahl af $5/12$ 1849. 28) Albert Olsen: Studier over den danske finanslov 1850—1864. 1930, s. 55 (Bruun må opgive at deltage i landstingets finansudvalgsmøder), endvidere breve til Dahl af $31/3$ 1850, $24/6$ 1852, $20/6$ 1853, $29/3$ 1853, $10/11$ 1854. 29) Rigsdagstid., landstinget, 1850—51, sp. 1211. 30) Rigsdagstid., landstinget, 1850—51, sp. 931 ff. og 1155 f. 31) Rigsdagstid., landstinget, 1851—52, sp. 622 ff. — Finansministeren påpegede i øvrigt under debatten (sp. 625 f.) det nødvendige i at skabe betryggende og stabile forhold for ministeriernes embedsmænd, det kneb allerede at holde de bedste fra at forlade embedsgeringen. 32) Rigsdagstid., folketinget, 1854—55, sp. 2116. — I 1860 går Bruun mod J. A. Hansens forslag om, at de sportellønnede, juridiske og gejstlige embedsmænd skulle have fast løn: Holger Hjelholt i »Den danske rigsdag 1849—1949«. I, s. 284. 33) Rigsdagstid., landstinget, 1851—52, sp. 3071 (straffeanstalter), sp. 2502 ff. (jernbaner). 34) Rigsdagstid., landstinget, 1850—51, sp. 2640 ff. 35) Rigsdagstid., landstinget, 1851—52, sp. 2288, 2302 og 2366. 36) Rigsdagstid., landstinget, 1851—52, sp. 3211. 37) Rigsdagstid., landstinget, 1850—51, sp. 3071. 38) Brev af $17/2$ 1853. 39) Brev af $30/3$ 1853. 40) Breve af $2/5$ og $9/5$ 1853. 41) Brev af $26/6$ 1853. 42) Breve af $3/11$

1853 og $\frac{6}{2}$ 1854. ⁴³⁾ Brev af $\frac{16}{11}$ 1854 og biografien af P. Hansen i Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år. I. 1949, s. 201 f. ⁴⁴⁾ Brev i P. D. Bruuns privatarkiv, Rigsarkivet. ⁴⁵⁾ Brev af $\frac{7}{12}$ 1854. ⁴⁶⁾ Albert Olsen, anf. arb., s. 109. ⁴⁷⁾ Rigsdagstid., folketinget, 1854—55, sp. 3019. ⁴⁸⁾ Breve af $\frac{27}{1}$ og $\frac{21}{2}$ 1856. ⁴⁹⁾ Breve fra rejsen $\frac{6}{8}$, $\frac{15}{11}$, $\frac{23}{11}$, og $\frac{19}{12}$ 1856, $\frac{26}{1}$ og $\frac{13}{4}$ 1857; jfr. Helga Stemann: F. Meldahl og hans venner. II. 1927, s. 221. ⁵⁰⁾ Brev af $\frac{16}{5}$ 1857. ⁵¹⁾ Peter Holm: Om Jægergården og dens omgivelser i »Årbøger for Århus stift« 1911. — Indflytningen i brev af $\frac{9}{7}$, 1857. ⁵²⁾ Mette Marie Dalgas' (1857—1952) erindringer i Statsbiblioteket i Århus, håndskrift nr. 63 c. ⁵³⁾ Brev 1849 fra Reinholdine Bruun, g. m. P. D. Bruun, trykt i Daniel Bruun: Slægts- og barndoms minder, s. 74. ⁵⁴⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1858, sp. 378 og 391 (bygningsloven); 1861, sp. 563 f. (sporvejene). ⁵⁵⁾ Rigsrådstid., 1858, sp. 1019 og samme 1862, sp. 1224—34; jfr. Axel Nielsen: Industriens historie. III, 1. 1944, s. 339 ff. ⁵⁶⁾ Eli F. Heckscher: Industrialismen. 1933, s. 158 ff. ⁵⁷⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1859/60, sp. 1362 f., Rigsrådstidende 1862, sp. 2317 ff. og 2324 ff., jfr. A. R. Gjerlev og H. C. Rosted: Den militære klædefabrik 1849—1949. 1948, s. 54 ff. og Axel Nielsen: Industriens historie. III, 2. 1944, s. 73 f. ⁵⁸⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1860—61, spr. 2587 f. (straffeanstalter); 1869—70, sp. 1247 f., 1257 f., og 1274 (politisagers behandling). Ved anden lejlighed (Rigsdagstid., landstinget, 1872—73, sp. 441 f.) kneb det for Bruun at holde de sociale synspunkter; man drøftede begrænsning af børn og unge menneskers arbejde til 12 timer, hvilket Bruun går imod, fordi det vil være en gene for arbejdets tilrettelæggning, »det var ganske vist ønskeligt, om arbejdstiden i det hele var 12 timer, og hvor der er en stor mængde unge mennesker, der arbejder, kan en sådan bestemmelse have til følge, at arbejdstiden herefter bliver indskrænket således«. ⁵⁹⁾ Marius Vibæk: C. F. Tietgen og hans samtid. Krisen i 1857. 1943, s. 178 ff. ⁶⁰⁾ Dagbogen er bevaret i Det kgl. Bibliotek som Add. 261,8^o under titlen »Uddrag af Mads Pagh Bruuns dagbøger 1856—1874«; maskinskrevet afskrift i Erhvervsarkivet. Historikeren Aage Friis har i 1916 overdraget bogen til Universitetsbiblioteket, hvorfra den er blevet overflyttet til Kgl. Bibl. Aage Friis oplyser foran i bogen, at han har fået den af historikeren Edv. Holm, der havde fået den af Bruun. De originale dagbøgers skæbne kendes ikke, uddraget er foretaget af Bruun selv i tiden efter marts 1880. ⁶¹⁾ Rigsdagstid., folketinget, 1854—55, sp. 2379 ff., landstinget, 1860—61, sp. 2438 og 2466. Kriegers dagbøger II, s. 30, 126, Bruuns dagbog $\frac{10}{10}$ 1858, $\frac{4}{1}$ og $\frac{15}{2}$ 1860, januar 1861, $\frac{16}{6}$ 1865, $\frac{9}{1}$ og $\frac{10}{1}$ 1867. Brev til Dahl af $\frac{6}{2}$ 1860. — Kriegers dagbøger III, s. 337, anfører Bruun som initiativtager til anlæggelsen af Esbjerg, men registerbindets bestemmelse af denne til at være M. P. Bruun skyldes sikkert en forveksling med vandbygningsingeniør C. G. Bruun — M. P. B.'s brodersøn —, der i 1865 fremsatte en plan til anlæg af havn ved Esbjerg. Dansk biografisk leksikon. IV, 228. ⁶²⁾ Kriegers dagbøger V, s. 355 (toldlov). ⁶³⁾ Sigurd Jensen anf. arb., s. 73 ff., jfr. Poul Bagge: D. G. Monrads statstanker. 1936, s. 84 f. samt Flemming Dahl: C. G. Andræs taler. II. 1934, s. 218 ff. og s. 439. ⁶⁴⁾ Rigsrådstid., 1863, sp. 765 f. Dagbogen $\frac{3}{11}$. Ved samme lejlighed gik Bruun mod Andræs forholdstalsvalgmåde, se Poul Andræ: Andræ og hans opfindelse af forholdstalsvalgmåden. 1905, s. 122 f., jfr. Flemming Dahl: Andræs taler. I. 1933, s. 47 f., 63, 82, 331, 333 og 335. ⁶⁵⁾ Poul Bagge anf. arb., s. 143 f., Albert Olsen anf. arb., s. 234 ff., Kriegers dagbøger II, s. 159. Andræs taler II, s. 12 ff., 408 og 409. ⁶⁶⁾ Om Bruuns interesse for forretningsordenen se også »Den danske rigsdag, 1849—1949«. IV. 1949, s. 42 f., 104, 107 og 295 f. ⁶⁷⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1862—63, sp. 2 f. ⁶⁸⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1869—70, sp. 15. ⁶⁹⁾ Brev til Dahl af $\frac{15}{10}$ 1862. ⁷⁰⁾ Bruuns dagbog $\frac{21}{9}$ og $\frac{22}{9}$ 1863, $\frac{30}{1}$ 1865, $\frac{13}{7}$, 1867, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{2}{4}$ og $\frac{15}{6}$ 1868, $\frac{8}{2}$, $\frac{24}{2}$ og $\frac{20}{9}$ 1869 (træthed, irettesættelser til medlemmer); brev til Krieger $\frac{2}{9}$ 1868 (Rigsarkivet); Kriegers dagbøger IV, s. 158, 159, 195 og 198 f.; jfr. også Tormod Jørgensen: Anton Frederik Tscherning. 1938, s. 387. ⁷¹⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1863—64, sp. 1011 f. ⁷²⁾ Bruuns dagbog $\frac{20}{9}$ 1869. ⁷³⁾ Bruuns

dagbog f. eks. $\frac{5}{12}$ 1859 (centrums komité for udvalgsnedsættelser), indkalder til centrums-møde: $\frac{20}{9}$ 1862, $\frac{11}{5}$ og $\frac{12}{5}$ 1863. ⁷⁴⁾ I dagbogen $\frac{12}{3}$ 1858, breve til Dahl $\frac{12}{2}$ og $\frac{20}{2}$ 1860. ⁷⁵⁾ Bruuns dagbog $\frac{29}{11}$ og $\frac{9}{12}$ 1859; Kriegers dagbøger II, 94. ⁷⁶⁾ Brev til Lehmann $\frac{29}{12}$ 1859. Lehmanns privatarkiv, Rigsarkivet. ⁷⁷⁾ Protestadressen: brev til Dahl $\frac{26}{1}$ 1860 samt Bruuns dagbog og Kriegers dagbøger dec.—jan. 1859—60. Ploug: brev til Dahl $\frac{1}{1}$ 1860; i øvrigt var Bruun og Ploug kammerater fra barndomsårene, Hother Ploug: Carl Ploug. 1905, s. 14. ⁷⁸⁾ Bruuns dagbog f. eks. $\frac{19}{12}$ 1861, $\frac{2}{11}$ 1862, $\frac{1}{1}$ 1863. ⁷⁹⁾ Bruuns dagbog $\frac{5}{8}$ 1860, februar 1861, $\frac{26}{3}$ 1863, $\frac{12}{3}$ 1864; Aarhus Stiftstidende $\frac{10}{4}$ 1861. ⁸⁰⁾ Brev til Lehmann $\frac{12}{4}$ 1861, Rigsarkivet, Aarhus Stiftstidende $\frac{11}{4}$ 1861. Mindre almen-politisk er det, når Bruun i 1862 virker for, at folketingsmand, sognepræst Andreas Krogh skal ud-nævnes til stiftsprovst i Århus, ganske vist kender B. ikke hans kirkelige virken, men han er en vigtig, solid og dygtig tilhænger af vore politiske anskuelse, han ville være en god akkvisition for Århus (brev til Dahl $\frac{12}{12}$ 1862; Krogh fik ikke embedet). ⁸¹⁾ Dagbogen $\frac{25}{12}$ 1863. ⁸²⁾ Dagbogen $\frac{9}{1}$ 1864. ⁸³⁾ Dagbogen $\frac{9}{2}$ 1864 og flg. dage; jfr. Vilh. la Cour: Stemninger og standpunkter under krigen 64. 1917, s. 17 f. ⁸⁴⁾ Dagbogen $\frac{25}{2}$ 1864; jfr. Neergaard: Under junigrundloven. II. 1916, s. 1072 f. ⁸⁵⁾ Rigsdagstid., landstinget, 1863—64, sp. 1011 f. (22. marts). ⁸⁶⁾ Det kongelige Bibliotek: Ny kgl. Saml. 2315,4°. ⁸⁷⁾ Brev af $\frac{1}{7}$ 1864. ⁸⁸⁾ Forhold til kongen og kongehuset: Dagbogen f. eks. $\frac{6}{8}$, $\frac{15}{11}$, $\frac{18}{11}$, $\frac{26}{11}$ 1864 (jfr. brev til Dahl $\frac{25}{11}$ 1864), endvidere $\frac{24}{3}$, $\frac{7}{9}$ 1865, $\frac{22}{1}$ 1867. — Tilbagevenden til 1864: f. eks. $\frac{7}{1}$, $\frac{28}{11}$ 1865, $\frac{4}{2}$, $\frac{8}{5}$ 1866. ⁸⁹⁾ Brev til Lehmann $\frac{26}{8}$ 1866 (Dansk Folkeforenings arkiv, Rigsarkivet), endvidere brev samme sted $\frac{5}{9}$ 1866 og dagbog $\frac{22}{4}$ 1865, $\frac{21}{8}$, $\frac{7}{9}$ 1866, $\frac{24}{8}$, $\frac{20}{9}$ 1867. ⁹⁰⁾ Dagbogen $\frac{9}{10}$ 1862, $\frac{4}{10}$ 1863, $\frac{22}{10}$ 1869.

Kjeld Elkjær

OMKRING MØLLER A. S. WEIS OG HANS HUSTRU

Andreas Severin Weis (1815—89), indehaver af Århus mølle fra 1846 til sin død, hører til de mænd, der har sat deres præg på Århus i det 19. århundrede. Ikke så meget i sin egenskab af møller, skønt han fik den gamle vandmølle omdannet til dampmølle, så den kunne fortsætte sin virksomhed indtil året 1903. Heller ikke ved nogen ivrig deltagelse i kommunale anliggender. Til det sidste søgte han at hævde sin og møllens selvstændighed over for Århus by og dens styre, og fra 1872 boede han mest på sin ejendom Aarslev skovgaard. Hans betydning ligger væsentlig på det kulturelle område. Han var medstifter af Musikforeningen og i en årrække medlem af Kunstforeningens bestyrelse¹). Om hans virke for Århus museum vidner en mindetavle på museets trappe midt for hovedindgangen: »Denne Tavle er opsat til Minde om Møllejer A. S. Weis, der rejste Sagen om Museets Tilblivelse, skænkede Grunden, hvorpaa det staar, og utrættelig virkede for dets Opførelse og Kunstsamlingernes Forøgelse«.

Århus mølle var under A. S. Weis et kulturcentrum, hvor dyrkere af musik, digtning og billedkunst altid fandt en gæstfri modtagelse. Æren herfor tilkommer dog ikke mindst hans begavede hustru Bertha Magdalene Weis, født Schønheyder (1828—1902)²).

Om det liv, der dengang rørte sig i møllen, er der fortalt flere steder³). En hidtil utrykt, mere udførlig beretning foreligger i Statsbibliotekets håndskriftsamling⁴). Det er Mette Marie Dalgas, Enrico Dalgas' datter, der i sine erindringer »Om det gamle Aarhus« fortæller følgende:

»Paa Aarhus Musæum findes nu Malerier af de 4 Brødre, Andreas cand. polyt., der fik Møllen, Christjan, der blev Stiftsphysicus for Aarhus og de 2 andre Brødre Carl og Ernst, henholdsvis Departementchef i Kultusministeriet og i Overretten. De havde alle en levende Interesse for Musik og Malerkunst; det gav sig Udslag først i et Musikliv i den gl. Mølle, som vel nok var ene-

staaende. Berømte blev saaledes Quartetten bestaaende af Andreas Weis, Stads-
 musikanten Peter Albrecht, Præsten Stenberg fra Viby og endelig gl. Rosen-
 kilde, dengang Cantor ved Domkirken; alle 4 har de et musikalsk Renommée
 af 1ste Classe og ikke mindre for deres sprudlende Humeur. Som Skuespiller
 paa det kgl. Theater gjorde Rosenkilde Aarhus en udødelig Ære, Stenberg var
 Fader til Sanger og Componist Stenberg, Peter Albrecht figurerer i Steen Bli-
 chers Juleferie som den morsomme Musiker fra Byen, d. er Aarhus. Jeg erin-
 drer endnu det gl. Flügel fra den Tid, det havde (omvendt mod nu) sorte
 Taster forneden, hvide til de halve Toner, det var af Birketræ, det var ubruge-
 ligt og anbragt i en Havestue i Længen mellem Gaard og Have. Men den egent-
 lige Musikstue i Møllen havde noget betagende ved sig. Oppe langs Loftet løber
 en Frise, Alexandertoget, bag ved et Orgel staa Thorvaldsens Hebe og bag
 Flygelet, der staa mellem Vinduet til Møllevejen og Døren til Dagligstuen,
 staa Donatellos syngende Dreng. »Mølleren«, altsaa Andreas, brugte sine Ind-
 tægter til at forskønne sit Hjem med Malerier, han kendte saa at sige alle
 Guldalderens Malere, ligesom alle 4 Brødre vare fine Kendere. Der var altsaa
 et dejligt Maleri af Maler Røed forestillende gl. Sibbern, det hang med Lys
 fra Vest, Vinduet bag Mølleren's Siddeplads vendte til Vesterallée, saa var der
 Sonnes italienske Pige fra Carnevalstiden paa Balconen, i den tilstødende Dag-
 ligstue: la Cours: Strand fra Mols og italienske Landskaber af samme, der var
 Kyhns og Rumps dejlige sraa Landskaber, ligesaa af Mols, Portraitter af
 Christen Købke Const-Hansen, atter Marstrand m. fl. Og Sønnerne gik i Fædre-
 nes Spor; jeg har hørt de Yngre spille navnlig hos Doctor Weis paa hans
 Ejendom Aaby Østergaard. Sønner og Døttre bleve kaldte frem om Aftenen
 Violin Anna Datteren den yngste, Violoncel: Gerhard, Flügel: Clara, ogsaa
 Sang, men mest Quartetter og Trioer. Ogsaa gav Doctorens Sønner Concerter
 med Fru la Cour, Sangerinde, som Deltager. Beethoven, Mozart, Schubert, det
 var den Musik der lød for et ivrigt og lydhørt Sind og Øre. I den gl. Mølle
 hørte da ogsaa alle Kunstnerne hjemme; her spillede de to Sødskende Neruda
 for første Gang i Danmark, den ene, Neruda for at danne vor fineste og ufor-
 glemmelige Quartet, den anden, Vilhelmine for at blive verdensberømt, men
 dog gæstende Aarhus som meget gammel, men ung i sit vidunderlige Spil! Og-
 saa Fru Benzon f. Holm, Capelmusiker H's Søster, har spillet der, ligesom
 K. G. Brøndsteds herlige Hustru, hvis Fa'er Thomsen var Deltager i en Quartet
 med selveste gl. Gade og Hartmann og var med til at grundlægge Conserva-
 toriet i Kbhvn. (NB. I Hjørnerne var der Glasskabe fyldte af udstoppede Fugle
 fra Møllens vidtstrakte Enge. den Andreas lavede ogsaa Violiner. Efter hans
 Død blev hans Bratcher revet bort af det kgl. Kapels Musikere). Andreas Weis
 og hans Broder Carl hentede sig da ogsaa to henrivende Hustruer i Odense,
 Døttre af Højesteretsassessor Schønheyder og Hustru f. Bruun. Den ene, Tante
 Bertha, her i Møllen var blond, den anden mørk, men begge sjældent yndefulde,
 malede begge nydeligt især Aquareller; der findes en Samling i den gl. By fra
 Møllens Omgivelser fra den Tid: Eng, Møllendam, de gamle Broer over den
 maleriske Aa alle af Tante Bertha; hun smykkede hele Huset, op af Musikstuens

omløbende lave Panel voksede vilde Blomster osv.; det skyldtes hende; Puder og Tæpper broderedes med antike Border el. efter voksende Blomster; Idéen dertil var udgaet fra P. C. Skovgaard's Hustru, Georgia, Datter af Professor Joachim Schou og Hustru f. Dalgas, der ogsaa var kunstnerisk anlagt. I det Hele gik der parallelt med Grundtvigs aandelige Vækkelse en kunstnerisk Trang, som maatte udløses, til det sidste bidrog i høj Grad den weissiske Slægt baade her og i Kbhvn. Endnu findes der i utallige ældre Hjem sande Skatte fra den Tid; Konstantin Hansen og den Skovgaard'ske Familie har saa at sige skabt den danske Kunst, tildels gennem den danske Paavirkning fra Professor Højens Foredrag og den grundtvigske Paakaldelse af de gamle Sagaer. Her var det nærmest Qvinderne i den daværende weisiske Slægt, der tog imod, hvad Tiden bragte og jeg husker da de to ædle Søstre Tante Bertha og Tante Angelica; den første her i Aarhus blev os meget kjær, ogsaa som min Mors Kousine i den vidtløftige store Bruunske Slægt. Da Andreas Weis overgav Møllen til sin Søn, Ernst, der var gift med den norskfødte Vilhelmine Rambek, flyttede de ældre Møllerfolk ud til Aarslevgaard; dog hver eneste Dag saaes de med deres Madspand komme kørende ind til Møllen for at kontrollere Mølleriets (det var jo extra fint Hvedemel, der blev prøvet hos Bager Holle) saa var det ikke helt let for den unge Frue i de store Stuer, der altid skulde staa til Rede til Invasionen af de Gamle og i det Hele af den efterhaanden ret store Slægt. Hun vandt dog alle ved sin Finhed og Tact uden at give for meget efter for den ret ensidigt indstillede Familie; men heri støttedes hun ogsaa af sin prægtige og ædle Mand.«

Den gamle dames optegnelser giver med al deres snaksomhed og deres sammenblanding af ældre og nyere foretelser⁶⁾ et levende indtryk af møllen og dens mennesker. Et træk hos møller A. S. Weis, som hun ikke nævner, er hans tilbøjelighed til at spille hustryran. En gammel møllersvend, Enevold Enevoldsen, har fortalt om, hvordan selv de mest forhærdede møllerdrenge rystede i bukserne, når mølleren var på trapperne. Til gengæld lærte de senere at skønne på hans trofaste hjælpsomhed, når de forlod møllen for at søge andre arbejdspladser⁷⁾. En anekdote om møllerens rethaveriskhed og hans venners drillerier er overleveret af Peter Holm⁷⁾. Med årene skal han være blevet mere og mere indesluttet⁸⁾.

Derimod roses fru Bertha Weis fra alle sider for sit milde, hjertevindende væsen. Et af møllens kunstværker, som ikke omtales af frk. Dalgas, er H. W. Bissens buste af husets frue⁹⁾. Originalmodellen findes på Ny Carlsberg Glyptotek, et eksemplar i alabast har tilhørt Århus mølle og er nu i museet¹⁰⁾. Den er dateret 20. 9. 1860 og gengiver i sin strenge, klassiske stil den 32-årige møllerkones åndfulde træk (fig. 1).

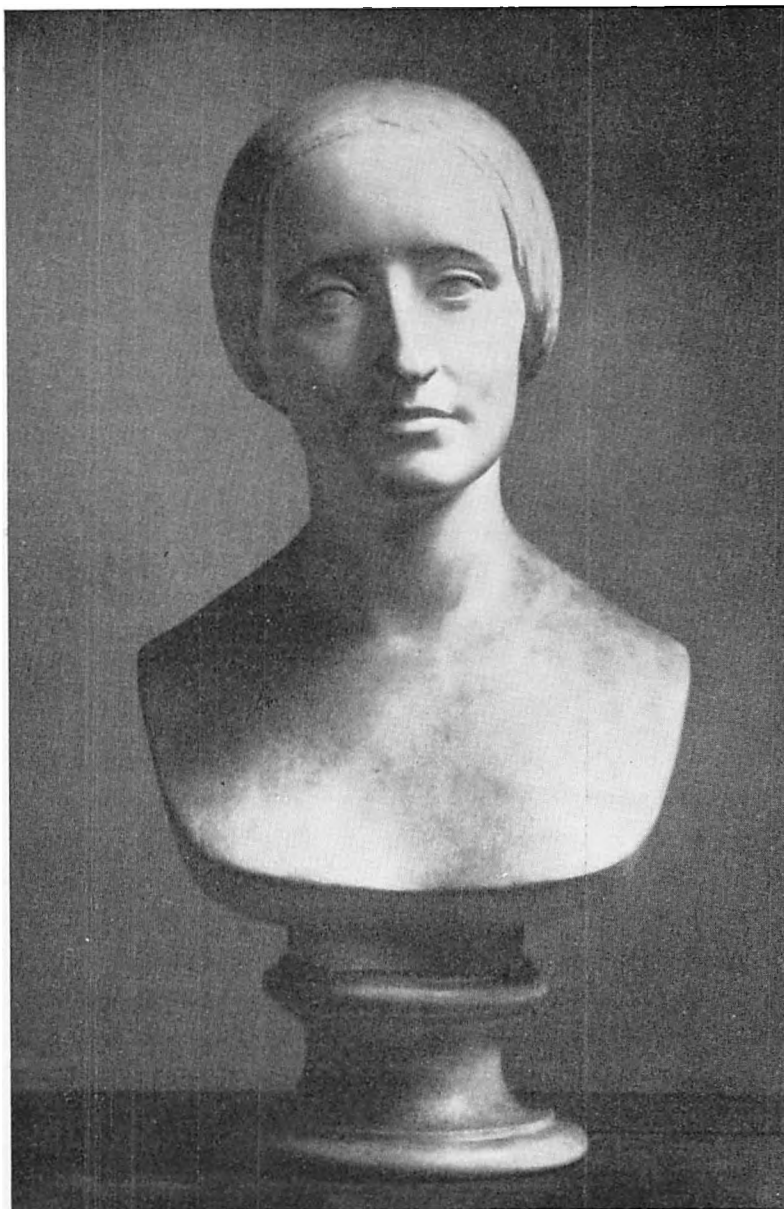

Fig. 1.

H. W. Bissen: Bertha Magdalene Weis, f. Schönheyder. 20. 9. 1860.

Århus museum. Fot. Thomas Pedersen.

Efter disse tørre forretningsbreve er det fornøjeligt at læse følgende lille billet fra fru Bertha til kunstneren, en frisk hilsen fra møllens frugtbare have:

Kjære Professor Bissen!

Aarh. Mølle d. 6te Aug 1866

Vi have iaar en saadan Fylde af Meloner i vor Have, at vi maa bede gode Venner hjælpe os at spise dem; da vi nu desværre ikke have Dem saa nær, at vi kunne hente Dem ind til vort eget Bord, er det falden os ind at forsøge om ikke en Melon uden Skade kunde gjøre Reisen over til Dem. Inderligt vilde det glæde mig om den maatte komme til Dem i god Behold, og faae en Plads paa det Frokostbord, ved hvilket jeg saa mange Gange har følt mig vel.

Vil De bringe Deres Hustru og Anna en venlig Hilsen fra

Deres hengivne

Bertha Weis.

Århus museum ejer endnu et portræt af fru Bertha Weis, malet af N. P. Mols og signeret N. P. M. 90 (fig. 2). Det hænger i et lukket lokale på 2. sal og betegnes i museets katalog¹²⁾ blot som »Dame, der maler landskab på staffeli«. Men at billedet faktisk forestiller Bertha Weis, oplyses i E. F. S. Lund: Danske malede Portræter¹³⁾, hvortil overlærer L. Kleisdorff har leveret Århus-stoffet. Billedet hører altså egentlig hjemme i den Weis'ske portrætsamling på 1. sal. Den gamle dame er afbildet ved sit staffeli med tørklæde over hovedet, briller på næsen og et stort, beskyttende forklæde, ivrigt optaget af sit arbejde. Det fremgår af billedet, at fru Bertha ikke blot malede akvareller, men også forsøgte sig i olie. Mens Den gamle By som nævnt af frk. Dalgas rummer en samling af fru Weis' akvareller med motiver fra møllen og dens omgivelser¹⁴⁾, ejer museet et lille oliemaleri på træ, forestillende et hjørne af Aarslev skovgaard¹⁵⁾.

De 4 portrætter af brødrene Weis, som Mette Marie Dalgas omtaler, hænger nu på 1. sal i museet i det værelse, der rummer den Weis'ske malerisamling. Der er to billeder af Constantin Hansen, forestillende overretsassessor Ernst Marcus Weis (1807—73)¹⁶⁾ og stiftsfysikus Hans Christian Weis (1811—82)¹⁷⁾, og to af Wilhelm Marstrand, forestillende departementchef Carl Mettus Weis (1809—72)¹⁸⁾ og mølleejers A. S. Weis¹⁹⁾.

Det sidstnævnte (fig. 3), der er dateret 1855, viser mølleren som fyrre-årig med »rundtenomskæg«, der afslører en dyb kløft i hagen, med kraftig næse og kødfulde ører, dybtliggende grå øjne med et ejendommeligt, gennem-

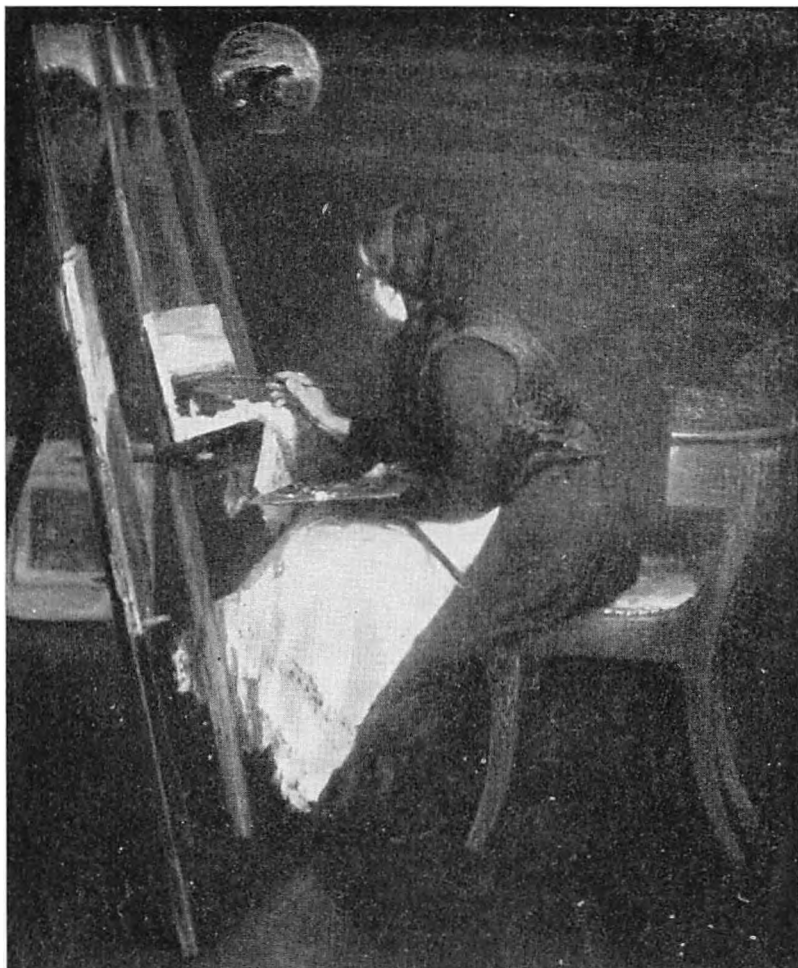

Fig. 2.

N. P. Mols: Bertha Magdalene Weis, f. Schönheyder. 1890.

Århus museum. Fot. Thomas Pedersen.

trængende blik. Håret busker sig over ørerne, men er tyndt på issen over den højt hvælvede pande. Dragten er en noget krøllet frakke, som man genkender fra billeder af datidens proprietærer.

Om billedets tilblivelse fortæller Karl Madsen²⁰), at Marstrand i juni 1855 rejste til Århus for at male det legemsstore portræt af rektor H. H. Blache til Katedralskolen. Under arbejdet boede han i møllen. »Denne Familie, jeg lever i, er noget af det Elskværdigste Du kan tænke Dig,« skriver han i et brev til

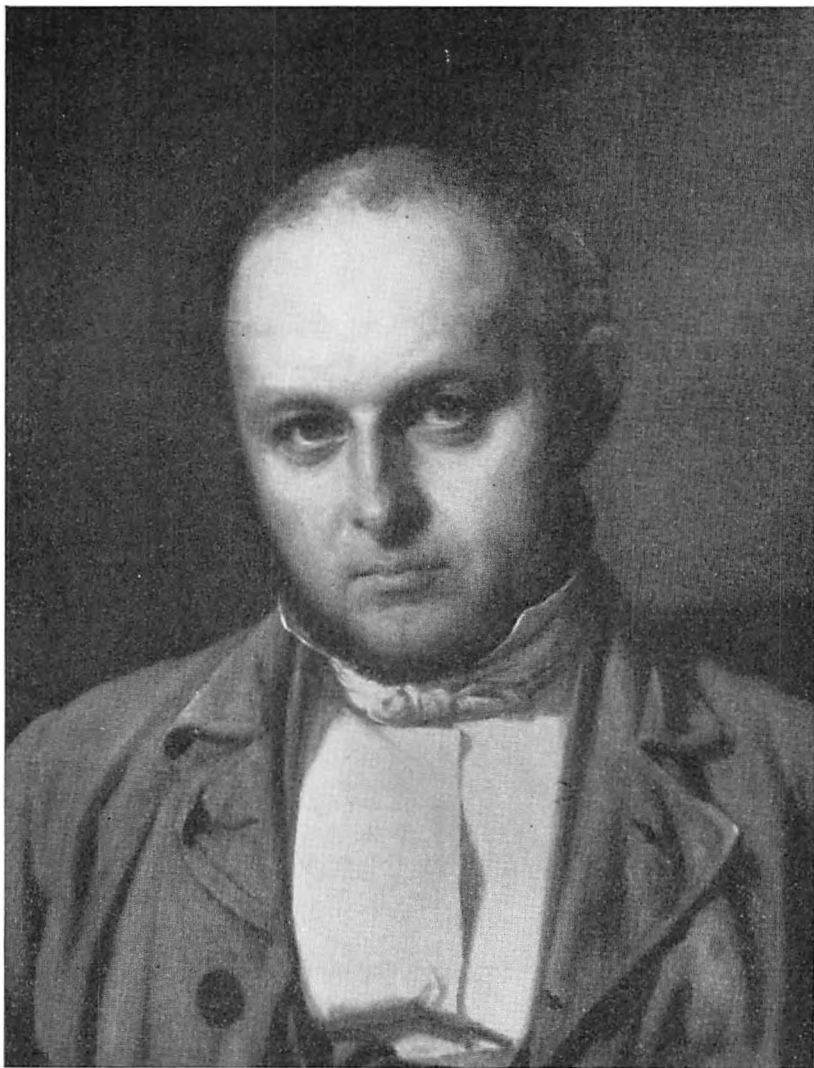

Fig. 3.

W. Marstrand: Møller A. S. Weis. 1855.

Årlus museum, Fot. Thomas Pedersen.

sin hustru. Det er »et ganske fortrinligt Huus med alle Livets materielle Nydelser og dertil muntre og flinke Samtaler og megen god Musik — Trioer af Haydn og Beethoven«. Portrættet af mølleren må betragtes som en kvittering for den gæstfri modtagelse. Bag på rammen er skrevet »Malet med Velvillie af V. Marstrand 1855«, hvilket vel må forstås sådan, at der ikke er betalt

honorar. I Karl Madsens udskrift af Marstrands (ganske vist mangelfulde) indtægtsbøger²¹) findes da heller ikke fra dette år noget beløb opført fra familien Weis.

Jeg har ikke kunnet få oplyst, om Marstrand senere har besøgt Århus mølle. At det ikke har manglet på venlig opfordring, viser et brev til fru Weis fra sommeren 1857, citeret af Karl Madsen²²). »Hvor maa Marselisborg Skove være pragtfulde, ikke at tale om den idylliske Mølle med den deilige Aftenudsigt«. Hvor må det ikke være herligt »at sidde paa Bænken og nyde de lyse Aftener med en Sigar, mens inde fra lyder Musik — og venlige Samtaler om alt det Herlige, vi have fælleds Sands og Glæde af, og de muntre Børns søde Pludren«. Alligevel beder kunstneren om at måtte have alt dette til gode. En særlig lejlighed til at besøge Skagen og det nordligste Jylland »nøder mig til at maatte nægte min Kone og mig iaar den Glæde at modtage Deres og den ædle Møllers venlige Indbydelse«.

I Marstrands indtægtsbøger fra de følgende år findes opført følgende beløb, som må stamme fra Århus mølle:

1860	April 29	Fru Weis	billede	140
1867	April 6	Rest fra Aarhus		100
1868	Aug.	Fru Weis.	Aarhus	100

Særlig den sidste post har interesse. Der hænger nemlig et billede på den Weis'ske familievæg i museet, malet af Marstrand i august 1868 (fig. 4). Det forestiller en midaldrende eller ældre mand med gråsprængt fuldskæg, men i øvrigt med mange træk, der stemmer overens med det 13 år tidligere portræt af mølleren: den kraftige næse, de kødfulde ører, de grå øjne med det gennemtrængende blik, den hvælvede pande, der synes endnu højere, fordi issen nu er skaldet, og håret kun busker sig bag ørerne.

Maleriet er tilsyneladende usigneret, men bag på rammen står skrevet med blyant: »Billedet var signeret i højre Hjørne 10. Aug. 1868. Hjørnet sidder bag paa Blindrammen«²³). Et andet sted bag på rammen er (også med blyant, men ikke med samme hånd) skrevet »Etatsraad Ingerslev«. I overensstemmelse hermed har man forsynet billedet med et navneskilt med betegnelsen »W. Marstrand. Etatsraad Ingerslev«. I museets katalog²⁴) kaldes maleriet »Portræt af Etatsraad Ingerslev« uden nærmere kommentarer.

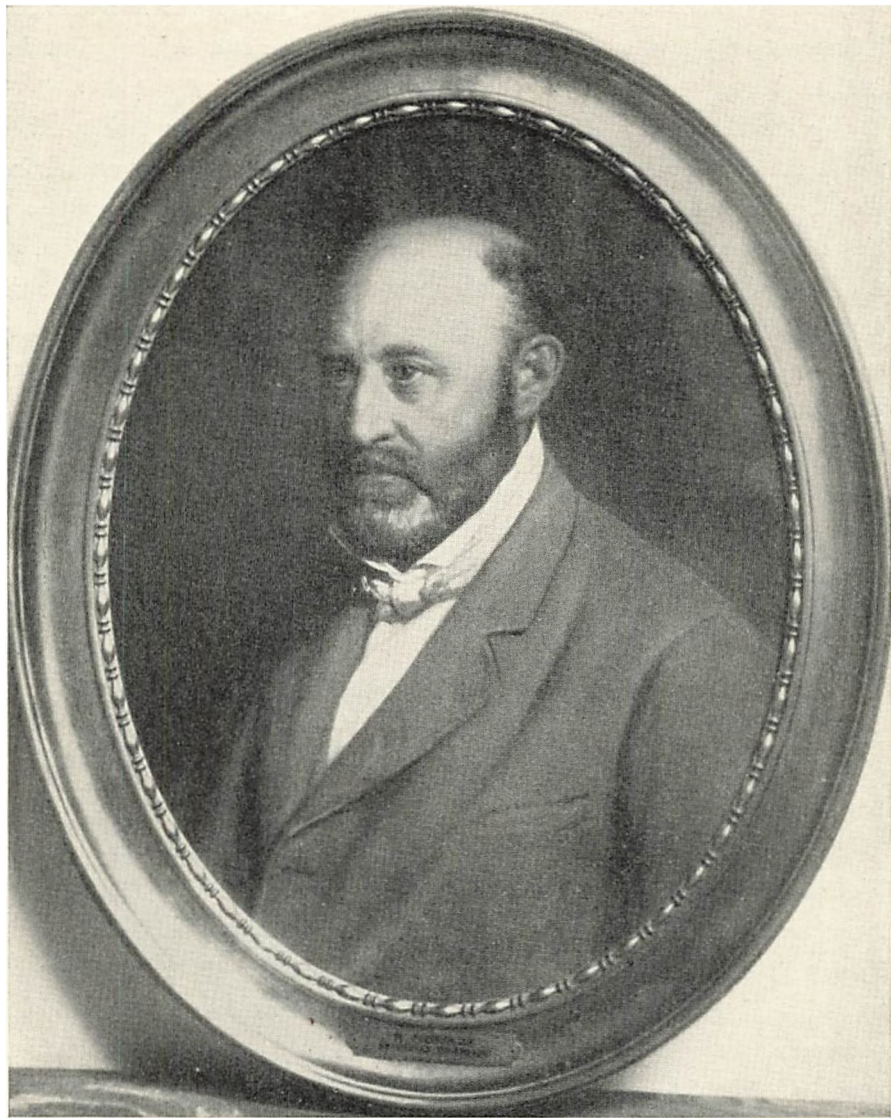

Fig. 4.

W. Marstrand: Møller A. S. Weis. Betegnet som »Etatsraad Ingerslev«.

Århus museum. Fot. Thomas Pedersen.

Hvem var da etatsråd Ingerslev? Gennemgår man de eksisterende stamtavler over familien Ingerslev²⁶), finder man kun to etatsråder: brødrene Frederik Johannes Ingerslev, herredsfoged i Holbæk (1842—1924) og Carl Vil-

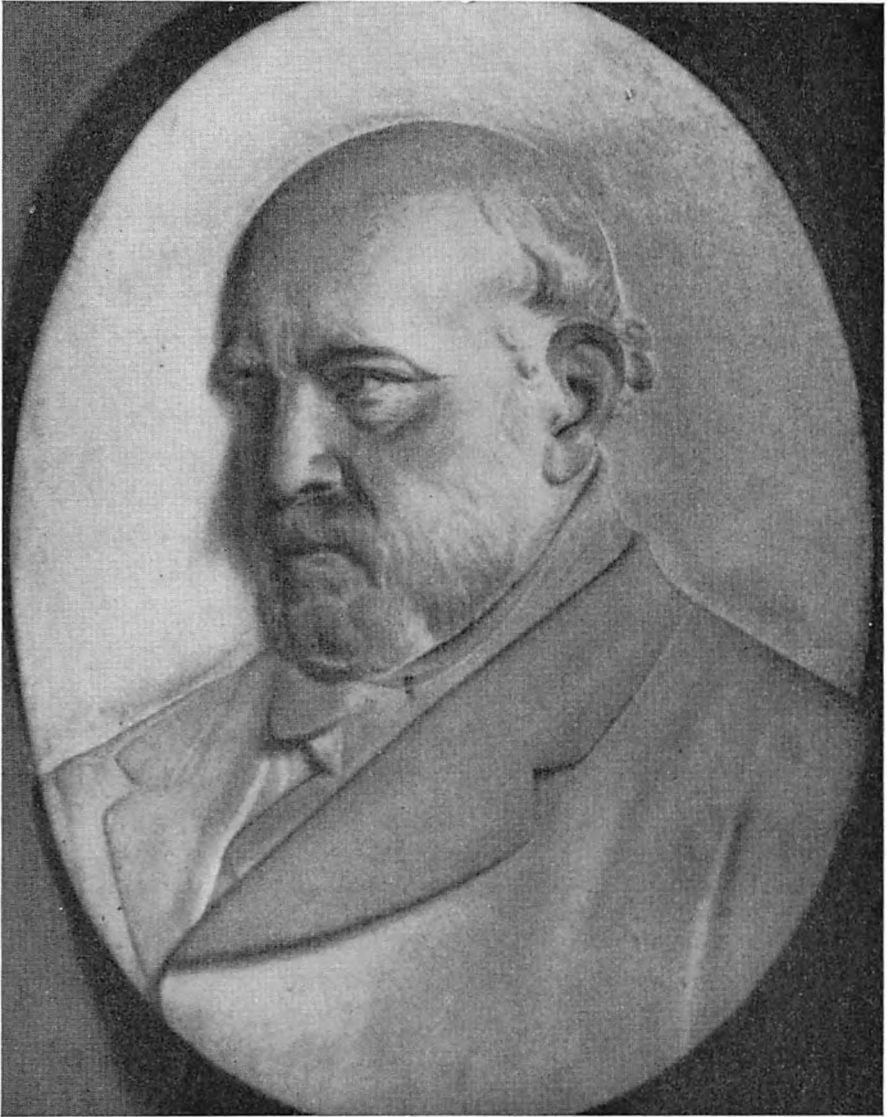

Fig. 5.
Ingeborg Ploekross Irminger: Møller A. S. Weis.
Århus museum. Fot. Thomas Pedersen.

helm Marius Ingerslev, birkedommer på Frederiksberg (1844—99). Kun den første ses at have haft forbindelse med familien Weis, idet han i 1880 blev gift med møller A. S. Weis' datter Marie Magdalene.

Da museet i januar 1952 udlånte billeder til den lokalhistoriske udstilling i rådhusshallen, gjorde man mig opmærksom på, at medlemmer af familien Weis under besøg i museet havde hævdet, at billedet ikke forestillede en Ingerslev, men en Weis. For at komme sagen nærmere har jeg sendt en gengivelse af maleriet til A. S. Weis' sønnedatter fru Eva Weis Bentzon, Hellestrup, og fruene har elskværdigt meddelt mig, at hun ikke er i tvivl om, at billedet forestiller hendes farfar. »Det eneste, der kan tale imod, at Billedet forestiller Møller A. S. Weis, er det Faktum, at Marstrand saa maa have malet 3 Portrætter af ham. Om det er mere usandsynligt, end at en Etatsr. Ingerslev har været hans Dobbeltgænger, ved jeg ikke«.

Om herredfoged Fr. Ingerslev hævder fru Weis Bentzon bestemt, at ham kan det ikke være. »Ham har jeg kendt hele mit liv, og han saa helt anderledes ud.« Et lille billede af Ingerslev i H. F. Grandjean: *De kgl. danske Ridderordener*²⁶) viser da også, trods fuldskægget og skaldepanden, en helt anden type. Et vægtigt indicium mod Ingerslev er endvidere, at han i 1868, da billedet blev malet, var en ung mand på 26 år. Ganske vist så folk dengang ældre ud end nu, men de fleste vil vist være enige om, at den barske herre på maleriet er over de halvhundrede.

Hvordan skal da påskriften »Etatsraad Ingerslev« forklares? Den kan ikke være ældre end 1911, da Ingerslev først i dette år, ved sin afgang som herredsfoged, blev udnævnt til etatsråd. Jeg vil formode, at billedet er overgået i hans eje efter svogeren, mølle ejer Ernst Weis' død i 1912 og atter kommet tilbage til møllen efter Ingerslevs død i 1924. Påskriften skulle således betegne ejeren, ikke den portrætterede. Da hele malerisamlingen så efter fru Wilhelmine Weis' død i 1926 tilfaldt museet, har man forsynet billedet med navneskilt efter oplysningerne på bagsiden, og der har ikke været medlemmer af familien til stede, som kunne rette fejltagelsen.

Maleriet har ikke tidligere været publiceret. I katalogen over Kunstforeningens Marstrand-udstilling på Charlottenborg (1898) er det ikke anført, heller ikke i de utrykte anmeldelser til udstillingen²⁷). Grunden må vel være, at man har fundet, det var nok med eet portræt af samme person. Et tredje portræt, fra A. S. Weis' yngre år, nu tilhørende fru Eva Weis Bentzon, er heller ikke med i katalogen.

På Århus museum findes endnu et billede af møller A. S. Weis, en marmormedaillon (fig. 5), opsat på trappen til venstre for mindetavlen som pen-

Fig. 6.

Møller A. S. Weis. Efter fotografi tilhørende fru Eva Weis Bentzon.

dant til en medaillon over sønnen, mølleer Ernst Weis (1848—1912). Efter oplysning af billedhuggerinden fru Ingeborg Plockross Irminger, der har udført begge medailloner, stammer de fra tiden o. 1914, da begge møllerne var døde, og som forbilleder er brugt fotografier, lånt af fru Wilhelmine Weis under et besøg i møllen. Derimod kender billedhuggerinden ikke Marstrands maleri fra 1868, hvilket synes at tale for den teori, at det i årene 1912—24 ikke har været i møllen.

Sammenholder man nu maleriet med medaillon, finder man træk for træk en næsten fuldkommen overensstemmelse. Kun virker manden på medaillon nogle år ældre. Der er flere rynker, og holdningen er mere sammensunken. Fotografiet, der har ligget til grund, må være fra møllerens sidste år.

Alle disse indicier: familiens vidnesbyrd, den portrætteredes alder, de 100 rdl. fra fru Weis i Marstrands indtægtsbog, den iøjnefaldende lighed med maleriet fra 1855 og navnlig med portrætmedaillon forekommer mig at måtte lede til den slutning, at Marstrands maleri fra 1868 forestiller møller A. S. Weis. Hvis billedet herefter får sit rette navn, vil det først rigtig fortjene den anelige plads, det indtager: midt på den Weis'ske familievæg i det museum, som i første række skylder A. S. Weis sin tilblivelse.

EFTERSKRIFT

Under trykningen af dette arbejde er endnu et bevis kommet mig i hænde: et fotografi af A. S. Weis, tilhørende fru Eva Weis Bentzon (fig. 6). Det er udateret, men kunne godt se ud til at være det egentlige forbillede for portrætmedaillon. Den nøje overensstemmelse med Marstrands maleri er en yderligere bekræftelse på, at dette forestiller A. S. Weis.

NOTER

- ¹⁾ Se nekrologen i Aarh. Stiftst. 29. 4. 1889. ²⁾ Se nekrologen i Aarh. Stiftst. 6. 10. 1902.
³⁾ Se særlig E. Haugsted i: Aarhus gennem Tiderne. 1941. Bd. 3, s. 445—46. ⁴⁾ Nr. 63 c.
⁵⁾ En påvisning heraf i enkeltheder skal ikke forsøges ved denne lejlighed. Der påtænkes en fuldstændig udgave af frk. Dalgas' erindringer i Århus stifts årbøger. ⁶⁾ H. Sejerholt: I den gamle Mølle ved Aarhus Aa. Demokraten 9. 10. 1927. ⁷⁾ Arosia. 1928. S. 6—7. ⁸⁾ Aug. F. Schmidt: Brabrand og Aarslev Sognes Historie. 1939. Bd. 3, s. 48. ⁹⁾ H. Rostrup: Billedhuggeren H. W. Bissen. 1945. Bd. 2, s. 133, nr. 545. ¹⁰⁾ Kat. 1917 nr. 205. ¹¹⁾ Ny kgl. saml. 3341, 4°. ¹²⁾ Nr. 279. ¹³⁾ 1895. Bd. 1, s. 168. ¹⁴⁾ Inv. nr. 864. ¹⁵⁾ Kat. nr. 409. ¹⁶⁾ Kat. nr. 131. ¹⁷⁾ Kat. nr. 132. ¹⁸⁾ Kat. nr. 268. ¹⁹⁾ Kat. nr. 267. ²⁰⁾ Wilhelm Marstrand. 1905. S. 216 flg. ²¹⁾ Ny kgl. saml. 3578, 4°. ²²⁾ Wilhelm Marstrand. 1905. S. 230. ²³⁾ Et sammenslynget W M var Marstrands sædvanlige signatur. ²⁴⁾ Nr. 270. ²⁵⁾ V. Ingerslev: Stamtavle over Familien Ingerslev. 1891. M. A. Ingerslev: Familien Ingerslev. 1916. (Særtryk af T. Baumgarten: Borgerlige Familier. 1910. S. 301—44). T. G. H. Ingerslev: Slægten Ingerslev. 1945. ²⁶⁾ 1903. S. 425. ²⁷⁾ Ny kgl. saml. 3578, 4°.

Andreas Jørgensen

SOCIALDEMOKRATERNE OG DEN KOMMUNALE LØNPOLITIK 1900 TIL VERDENSKRIGENS SLUTNING

Med undtagelse af København er det egentlig først fra slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede, man kan begynde at tale om en kommunal lønpolitik. Det var efter midten af forrige århundrede, at provinsbyerne for alvor begyndte at vokse, samtidig med at de opgaver, der som følge af hele udviklingen blev overgivet det offentlige såvel staten som kommunerne, blev stedse større og flere. Dette medførte, at hele administrationen voksede og blev mere kompliceret. Antallet af kommunalt ansatte embedsmænd og funktionærer forøgedes hurtigt, og i de nye offentlige anlæg og virksomheder måtte beskæftiges flere og flere arbejdere. Som et par eksempler på, hvad den nye tid medførte, kan man blot nævne gasværker, vandforsyning og belysningsvæsen, altsammen problemer, som ikke tidligere havde været kendt, og som næsten lige fra begyndelsen var blevet kommunale anliggender. Og for en havneby, der som Århus var i hurtig udvikling og vækst, kom hertil store havneanlæg, opførelse og udbygning af offentlige bygninger og institutioner samt omfattende brolægningarbejder. Skolevæsen og politi krævede et stadigt større personale, ligesom hospitalsvæsen og fattigforsorg måtte udvides.

Efterhånden som således antallet af kommunalt ansatte hurtigt blev større både absolut og relativt, blev lønspørgsmålet af stadig stigende betydning. Funktionær- og arbejderlønninger udgjorde en afgørende post på budgettet, så at fastsættelse af lønnens højde blev en vigtig og efter fagforeningernes opståen besværlig del af byrådsarbejdet. For den almindelige opfattelse gjaldt det naturligvis om at holde lønnen så lavt som muligt, da skatteprocenten jo steg hurtigt nok endda, og man måtte ydermere også tage hensyn til den indflydelse, den kommunale lønpolitik øvede på lønningerne i de

private erhverv. I sammenhæng med den kommunale politiks betydning for de private erhverv må også ses de principielle spørgsmål, der rejstes med fagforeningernes voksende indflydelse og i forbindelse hermed kommunens stilling over for Arbejdsgiverforeningen.

I Århus får disse spørgsmål en ganske særlig interesse på grund af det skiftende bystyre, det meste af tiden borgerlig-konservativt, men fra 1909—1913 socialdemokratisk, hvorefter de borgerlige igen vandt flertallet for tiden 1913—17 i høj grad netop på grund af socialdemokraternes lønpolitik, og det var først med valget 1917 flertallet blev fast socialdemokratisk.

Lønforhold i Århus omkring århundredskiftet.

Før 1905, da referatet af byrådsforhandlingerne begynder at blive mere fyldigt, er det vanskeligt nøjagtigt at bestemme arbejds lønnen. Det lader sig bedst gøre, når der er tale om embedsmænd og funktionærer, der er fastansatte og lønnes efter kommunens lønregulativ, der, således som det fremgår af forhandlingerne om et nyt regulativ 1908, omfattede ikke mindre end 20 lønklasser¹). For hver klasse var der ganske bestemte regler for lønstigning efter anciennitet, og i princippet kunne en embedsmand kun opnå en højere løn, end hans klasse tillod, når selve embedet efter byrådsbeslutning blev flyttet op i en ny klasse. Dette medførte imidlertid, at det var vanskeligt på selve regulativet at forhøje lønnen i særlige tilfælde, således for ældre og veltjente embedsmænd, uden derved at binde sig for efterfølgeren i embedet. Følgen var, at der kom en mængde af byrådet bevilgede ekstraordinære og personlige tillæg, der i udstrakt grad gjorde lønregulativet ganske betydningsløst, især for de højere klassers vedkommende. For de højere embedsmænd, der er omtalt i budgettet for 1902, er der således ikke en eneste, der ikke har betydelige, personlige tillæg.

Med en lønskala på 20 klasser var der naturligvis ikke ret stor forskel mellem de enkelte klasser, hvorimod springet fra laveste til højeste løn var ganske betydeligt, især på grund af de store tillæg for de højstlønnede. Kæmneren, der ifølge regulativet havde en løn af 2.400 kr., nåede således op på 4.100, og noget lignende gjaldt samtlige medlemmer af de 5—6 første lønningsklasser, hvilke dog ikke udgjorde mere end 12—15 personer. Kontorassistenter lønnedes med 9—1.200 kr., og her var sjældent tale om

noget tillæg. Fastansatte fyrbødere på vandværket fik 1.150 kr. årligt og forskellige tilsynsmænd 800. Politibetjentens løn var 1.200—1.500 kr.²). I alt havde kommunen 1902 ca. 250 embedsmænd og funktionærer, hvoraf dog 74 var politibetjente og 98 lærere, som i øvrigt ikke vil blive berørt her, da bystyret ikke havde større indflydelse på deres løn, hvorfor de heller ikke var opført på lønregulativet. Til disse kommer en del fastansatte arbejdere, hvis løn ikke lader sig bestemme, men som dog nok har været betalt noget bedre end løse arbejdere. Tre arbejdsmænd på slagtehuset opføres således til 22 kr. om ugen, hvilket lå en del over, hvad der ellers betaltes.

For kommunens løse arbejdere er det vanskeligere at få sikre oplysninger før 1905—06, da det blev nødvendigt at få faste aftaler med fagforeningerne. Indtil da var det kommunen, der dikterede lønnen, vel som i de private erhverv stort set i overensstemmelse med de forhold, der til en hver tid herskede på arbejdsmarkedet, dog således at kommunens lønninger øjensynligt gennemgående har ligget noget over, hvad der var gældende hos private, skønt fagforeningerne endnu ikke var stærke nok til at stille krav. Når man henvendte sig til byrådet, var det altid i form af en forespørgsel eller en klage, som man anmodede rådet om at tage stilling til. Det må siges, at byrådet i disse første år stillede sig ret imødekommende over for fagforeningerne. Det er nævnt, at de kommunale lønninger efter tiden var forholdsvis gode, og der var følgelig ikke større uoverensstemmelser med fagforeningerne. Det kan således nævnes, at byrådet i 1902 uden større forhandlinger fastsatte en timeløn på 35 øre for brolæggere og arbejdere beskæftiget af entreprenører i kommunale arbejder³). For at opnå en tilsvarende løn i København havde man på samme tid ført lange forhandlinger, der til sidst truede med strejke, endda lønnen i København i denne tid som regel lå noget over provinsens. Timelønnen i København havde tidligere været 28 øre⁴). 35 øre var dog ikke timelønnen for alle. Håndværkere tjente lidt mere, og andre arbejdsmænd fik 32½ øre i timen, og byrådet måtte nu og da på arbejdernes anmodning gribe ind over for entreprenører, der havde kommunalt arbejde i entreprise, når de ikke ville betale så meget⁵). Når entreprenørerne vægrede sig ved at betale denne timeløn, så var det netop, fordi den lå noget over, hvad der betaltes i private erhverv. I 1902 måtte således f. eks. Dansk arbejdsmandsforbund efter at have opsagt en overenskomst indgå på en ny, hvorefter timelønnen i cementindustrien blev 26—28 øre⁶).

Noget anderledes var forholdet, når der var tale om mere principielle spørgsmål. Byrådet kunne nok gå med til at henstille til de forskellige udvalg, at de så vidt muligt kun skulle bruge indenbys arbejdere⁷), og når en murermester, der normalt kun beskæftigede arbejdere fra Kristeligt dansk fællesforbund, fik overdraget kommunalt arbejde, kunne man gå med til at forpligte ham til kun at bruge indenbys arbejdere⁸). Det var jo af værdi for kommunen at have så mange af byens borgere beskæftiget som muligt. Når derimod fagforeningerne fremsatte ønsker om, at der i kommunale arbejder kun måtte anvendes indenbys arbejdere, svarede rådet, at man i og for sig ikke havde noget imod at udelukke anden indenlandsk arbejdskraft, men det blev gjort gældende, at en sådan bestemmelse jo også ville udelukke udenlandsk arbejdskraft, hvorfor forslaget blev afvist⁹). Begrundelsen for afslaget er tydeligt nok fremsat med den foregående tids konfliktsituationer in mente. Anvendelse af udenlandske arbejdere var jo et af tidens våben til bekæmpelse af strejker. Ligeledes afvistes selvfølgelig anmodninger om nedsættelse af arbejdstiden¹⁰). Det var på denne tid kommunen, der selvstændigt bestemte lønnens højde og fastsatte arbejdsvilkårene. Fagforeningerne var for svage til at gennemtvinge deres ønsker, især over for en så forholdsvis god arbejdsgiver.

Udviklingen 1905—11.

Når der kan sættes et skel ved året 1905, er det fordi byrådet i dette år besluttede at fastsætte bestemte lønningsnormer for kommunens arbejdere. Dette skete dels for at have klare retningslinier, når budgettet skulle lægges, dels for at klargøre stillingen over for fagforeningerne. Hvad der bestemtes i normen, var i øvrigt ikke opsigtsvækkende. Men indskrænkede sig til at sammenfatte, hvad der var blevet bestemt gennem de foregående år. Time-lønnen for kommunale arbejdere fastsattes således til 35 øre og arbejdstiden til 10 timer, dog med visse undtagelser. F. eks. var det ved adskillige uden-dørs arbejder vanskeligt i vintertiden at arbejde mere end 9—9½ time, og denne arbejdstid blev på forskellige områder gældende i månederne november—februar. Med hensyn til lønnen så var denne uforandret, hvad enten arbejdstiden var 9 eller 10 timer. Arbejdernes ønske om under alle omstændigheder at få garanteret en minimumsløn på 21 kr. pr. uge blev således

ikke opfyldt. For håndværkerne blev lønnen under i øvrigt samme betingelser en smule højere, op til 38—40 øre¹¹).

Man havde således umiddelbart før byrådsvalget 1906 for første gang fået en lønningsnorm for de kommunale arbejdere. Valgets udfald syntes imidlertid i forbindelse med fagforeningernes styrke at skulle muliggøre nye ændringer. Ved valget i 1900 havde socialdemokraterne fået valgt seks mandater af de 19 folkevalgte byrådsmedlemmer. Dette havde naturligvis ikke kunnet medføre nogen ændring i den hidtidige politik, men ved valget i 1906 opnåede de imidlertid 10 mandater mod 9 borgerlige. Dette gav den kongevalgte borgmester Ernst Drechsel en overordentlig stor myndighed som mægler mellem de to grupper, og han kunne ofte få afgørende indflydelse på de endelige beslutninger. Da Drechsels sympatier var udpræget borgerlige, kom hans stilling i høj grad til at svække socialdemokraternes indflydelse, og de kunne klage over, at de »måtte lade sig diktere af embedsmandsvældet«¹²).

Den nye ligevægt havde dog trods alt styrket socialdemokraterne meget, og det blev som regel nødvendigt at forhandle sig frem til et resultat, hvilket da også kom til at præge den følgende periode, hvor der blev foretaget betydelige ændringer i såvel de kommunale arbejders lønforhold som af lønregulativet.

Lønregulativet havde været uændret gennem mange år, mens arbejdernes lønninger havde været uafbrudt stigende. Der trængtes derfor til en forhøjelse af satserne og en modernisering for blandt andet at komme af med de mange personlige tillæg.

1907 blev derfor nedsat et udvalg til at forberede et nyt regulativ. Udvalget kom til at bestå af de forskellige udvalgsformænd samt budgetudvalget¹³). Arbejdet var færdigt efter et halvt års forløb, og forslag til lønregulativ for kommunens embedsmænd og funktionærer blev forelagt i byrådsmødet 5. marts 1908. Forslaget indebar en betydelig modernisering¹⁴). Forhøjelserne af de enkelte satser muliggjorde fjernelse af de personlige tillæg, og stigningen indenfor de enkelte lønklasser var ensartet, i alt 3 stigninger, som fandt sted inden for de første 9 år. Hele regulativet kom til at omfatte godt 250 personer, hvoraf kun godt en halv snes var i de fem første klasser, hvor lønnen lå imellem 2.600 og 6.000, og dog tilfaldt der disse grupper 4.500 kr. af en merudgift på i alt 29.000 kr., som det nye regulativ medførte,

når man trak fra, hvad man sparede ved inddragelsen af de personlige tillæg. 1. klasse fik en begyndelsesløn på 4.000 kr. stigende til 6.000 kr. og 5. klasse 2.600 stigende til 3.800. 8. klasse blev en af de største med i alt 25 personer, hvoriblandt maskinmestre og kontorassistenter af 1. klasse med en løn på 1.800 stigende til 2.400. Politibetjente blev anbragt i 14. klasse med

Jakob Jensen (1858—1942).

Jakob Jensen var fra 1894 til 1921 forretningsfører for Arbejdernes produktionsforening. 1894 blev han medlem af ligningskommissionen og blev 1900 indvalgt i byrådet, hvor han som medlem af bl. a. havnekommissionen til stadighed måtte beskæftige sig med lønspørgsmål. Tegning på Demokraten.

1.200—1.800 kr. i løn. En stor del af de funktionærer, der var beskæftiget med arbejdsmandsarbejde, hørte til 15. klasse, hvor lønnen blev fra 1.100 til 1.400 kr. De dårligst lønnede kontorassistenter fik 1.000—1.800 kr. og kvindelige kontormedhjælpere fik 8—1.400 kr.

Forslaget var efter de forskelliges udsagn et kompromis, hvor socialdemokraterne havde søgt begrænset tillæggene til de højstlønnede mest muligt, bl. a. ved at få gennemtvunget et fradrag på $\frac{1}{6}$ af lønnen for embedsbolig. De borgerlige havde ønsket $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{8}$. Derimod havde socialdemokraterne især søgt lønforhøjelse i de lavere og laveste klasser, hvor der end ikke fandtes noget personligt tillæg at »handle« med. Man var dog ikke begejstret for forslaget, og maskinarbejder F. F. Samuelson, der i udvalget havde ført forhandlingerne for socialdemokraterne, anbefalede det ganske kort. De eneste af hans partifæller, der i øvrigt udtalte sig, var redaktør Simonsen, der mente, at forslaget havde mange skævheder nedadtil, og Jakob Jensen, der erklærede,

at »det er gået efter den gamle recept, at de, der har meget, får meget, og de, der intet har, kun får lidt,« og selv om han måtte stemme for forslaget, så ønskede han i grunden helst, det gik i stykker, så de enkelte organisationer kunne sørge for at gennemføre en passende lønforhøjelse.

I øvrigt blev forslaget vedtaget uden større debat. Det eneste, der virkelig vakte diskussion, var politiets stilling og spørgsmål om lønforhøjelser til enkelte embedsmænd, hvilket ofte bragte forhandlingerne ned på et plan af ren personlig protektion, hvor afgørelserne blev truffet ved ret tilfældige kompromisser, der af Jakob Jensen blev betegnet som »en ren farce.«

Om politibetjentene, der som omtalt blev anbragt i 14. klasse med en løn på 1.200—1.800 kr., udspandt der sig en principiel debat, hvorfor politimesteren var tilstede. Betjentenes nye lønstilling betød en gennemgående lønforbedring på 100 kr. pr. mand. Politimesteren, borgmesteren og flertallet af de borgerlige indstillede nu at forkaste forslaget, idet man ønskede en ekstrabevilling på 3.600 kr., hvorved det ville blive muligt at rykke en særlig klasse af betjentene, opdagerne, op i en højere lønklasse. Det ville komme til at dreje sig om i alt 18 personer taget blandt de almindelige betjente efter politimesterens skøn. Netop det, at der blev tale om et »konduiteavancement« efter et personligt skøn forårsagede, at socialdemokraterne afgjort nægtede at anerkende ændringsforslaget, der førte til en bitter debat med de borgerlige og politimesteren. Resultatet blev, at det oprindelige forslag blev vedtaget, efter at socialdemokraterne havde erklæret, at betjentene overhovedet intet tillæg ville få, dersom ændringsforslaget blev opretholdt. Man ville absolut undgå enhver form for springavancement, der tilmed var afhængig af enkeltmands skøn, og da opdagerarbejdet ikke krævede større arbejdsindsats end almindelig polititjeneste, kunne politimesteren nu i alt fald uden nogen »fornærmelse« anvende betjentene efter skøn.

Regulativet blev endelig vedtaget af byrådet på mødet den 12. marts 1908, og ministeriets approbation forelå 24. marts 1909.

For arbejdernes vedkommende viste det sig snart, at de ikke var tilfredse med lønningsnormen af 1905. Allerede på mødet den 20. december 1906 forelå der fra forskellige arbejdergrupper anmodninger om ændringer i normen. Jord- og betonarbejderne forlangte normalarbejdstiden nedsat fra 10 til 9 timer, således at den dog kun blev 8 timer november-februar. Den forkortede arbejdstid skulle modsvares af en lønstigning fra 35 til 42 øre pr.

time. Pladsarbejderne på gas- og elektricitetsværket forlangte fuld dagløn, 3,50 kr., i de fire måneder, hvor arbejdstiden kun var 9 timer. Vandpåfylderne krævede månedslønnen forhøjet fra 90 til 100 kr., og lygtetænderne ugelønnen fra 11 til 15 kr.

Disse krav fik straks på mødet en vis støtte af socialdemokraterne, mens de borgerlige ikke mente, der var grund til allerede nu at ændre normen fra 1905. Redaktør Simonsen foreslog med det samme, at kommunen burde være mønsterarbejdsgiver og i alle tilfælde sikre sine arbejdere 21 kr. om ugen eller 3,50 om dagen, og Jakob Jensen pointerede, at der måtte opnås en 9 timers arbejdsdag med en timeløn på ca. 40 øre. De borgerlige fremholdt, at det ville være uret over for andre arbejdere at betale fuld dagløn for 9 timers arbejde om vinteren. Om den almindelige nedsættelse af arbejdstiden udtalte man, at den i den foreliggende form ikke ville give nogen merindtægt til arbejderne, kun en ekstraudgift for kommunen, så at man ikke kunne se andet, end at kravene, således som de var fremført, kun repræsenterede et »goldt princip«.

Det udvalg, der bestående af udvalgsformændene under borgmesterens forsæde blev nedsat til at behandle andragendet, fremlagde 17. januar 1907 efter forhandlinger med arbejderne et forslag, der gik ud på, at timelønnen skulle være uforandret 35 øre og arbejdstiden den samme som hidtil. Dog skulle der betales 40 øre i timen, når der kun kunne arbejdes 9 timer og 44 øre med 8 timers arbejdsdag. Vandpåfylderne skal stige fra 90 til 100 kr. om måneden i løbet af 6 år.

Borgmesteren oplyste, at forslaget var tiltrådt af samtlige arbejdere med undtagelse af jord- og betonarbejderne, der omfattede 90 mand. Det var med beklagelse, at man havde ændret normen af 1905, men man var nu gået med til at sikre 21 kr. som mindste ugeløn. Det blev påpeget, at Århus herved kom til at stå foran samtlige byer i Jylland. For socialdemokraterne anbefalede F. F. Samuelson forslaget, der dækkede, hvad man for øjeblikket kunne få, selv om han havde foretrukket 9 timers arbejdsdag. Jakob Jensen fremførte, at indførelse af 9 timer betød en langt større forbedring end nogle få øres løntillæg. Det blev i øvrigt understreget, at den foreslåede ændring kun gav kommunen en merudgift på 10.000 kr. Fra borgerlig side fremhævedes, at arbejderne aldrig var kede af overarbejde, hvorfor kravet om nedsat arbejdstid syntes besynderligt, ligesom kommunen ikke burde gå

i spidsen for indførelse af 9 timers arbejdsdagen, så længe hverken industri eller håndværk kunne bære det.

Det blev vedtaget at lade overenskomsten træde i kraft straks og give jord- og betonarbejderne 14 dages frist til at tiltræde overenskomsten.

På et møde 14. marts s. a. meddelte lønudvalget, at man endnu ikke havde nået til nogen overenskomst med jord- og betonarbejderne, som man havde tilbudt at garantere en årsindtægt på 1.000 kr., men som fastholdt de oprindelige krav. Da arbejderne derefter frafaldt kravet om de 9 timer, men fastholdt fordringen om en timeløn på 40 øre, og byrådets flertal ikke kunne gå med hertil, udbrød den første kommunale arbejderstrejke i Århus den 20. april 1907. I byrådet støttedes arbejdernes krav af socialdemokraterne¹⁵).

Først da forretningsfører H. M. Hansen fra Dansk arbejdsmands forbund blev tilkaldt, nåede man 27. april en overenskomst, hvori det bestemtes, at timelønnen for alle kommunens løse arbejdere i fremtiden skulle være 40 øre med uforandret arbejdstid. Overenskomsten skulle gælde et år¹⁶).

Den korte frist for denne overenskomst gjorde det nødvendigt hurtigt at forberede en ny, der kunne træde i kraft i løbet af et år. Efter forhandlinger med fagforeningerne undertegnedes 10. februar 1908 en ny treårig overenskomst, ifølge hvilken timelønnen for løse arbejdere for det første år skulle være 43 øre, hvorefter den skulle være 45. For faste arbejdere skulle den være 38 stigende til 40 øre. Overarbejde betaltes med 33½ til 67 pct. over normal timeløn. Forhandlingerne var hele tiden ført direkte med fagforeningen og afsatte ikke større spor i form af debatter i byrådet, hvor sagen behandlede sammen med det på samme tid gennemførte lønregulativ. Det fremgår, at der blev givet betydelige lønforhøjelser, mens arbejdstiden trods arbejdernes protest forblev den samme. Socialdemokraterne understregede også i byrådet, at denne måtte ændres ved de nye forhandlinger 1911, da der måske også ville sidde et byråd, der havde et andet syn på denne sag¹⁷).

Lønoverenskomsterne 1911.

Socialdemokraternes forhåbninger om at få et mere arbejdsvenligt byråd til forhandlingerne i 1911 kom til at gå i opfyldelse. Ved byrådsvalget

1909 fik partiet 11 mandater og opnåede således absolut majoritet. Dette kom i høj grad til at præge forhandlingerne om og opfattelsen af lønoverenskomsten med kommunens arbejdere og dens håndværkere, begge overenskomster af 4. april 1911¹⁸).

På et byrådsmøde den 22. dec. 1911 meddeltes det, at de kommunale arbejdsmænds fagforening havde opsagt den gældende overenskomst til 1. april, og man vedtog at nedsætte et tremandsudvalg til at forhandle med arbejderne. På mødet 12. jan. 1911 valgtes et femmandsudvalg bestående af 3 socialdemokrater, af hvilke Samuelson blev udvalgets formand, og to borgerlige, Magnus Nielsen og J. Chr. Møller.

Da udvalget forelagde sit arbejde for byrådet 6. april 1911, var det ikke enigt, og der forelå to betænkninger. Socialdemokraternes forslag, der målt med samtidens øjne betegnede en revolution på dette område, var tiltrådt af fagforeningerne og blev vedtaget med det socialdemokratiske flertals stemmer. Mindretallets indstilling, der fremlagdes af fabrikant Møller, havde ingen mulighed for at blive vedtaget.

Flertalsindstillingen gik ud på, at lønnen i det første år efter overenskomstens ikrafttræden skulle være 50 øre pr. time og stige gradvis, så den fra 1. april 1913 ville blive 55 øre, en lønstigning på ca. 25 pct., hvortil kom forskellige tillæg for særlig ubehageligt arbejde. Arbejdstiden skulle fra 9 timer dgl. i det første år sænkes jævnt til 8 timer fra 1. april 1913. Overarbejde betaltes med et tillæg på 50—100 pct., og der blev indført 6 dages ferie, når man havde arbejdet 225 dage i kommunens tjeneste. Det blev bestemt, at der, så snart der var 5 arbejdere på en plads, skulle vælges en tillidsmand, med hvem myndighederne om fornødent kunne forhandle. Under sygdom skulle betales fuld løn i de første 13 uger. Kommunen måtte kun beskæftige organiserede arbejdere. Overenskomsten med håndværkerne indeholdt lignende bestemmelser, blot skulle lønnen bevæge sig fra 58 til 65 øre pr. time. Aftalerne skulle gælde til 1. oktober 1914. Reformen omfattede 400 arbejdere.

Her over for fastholdt mindretallet en arbejdstid på $9\frac{1}{2}$ —9 timer med 43 øre i timen for $9\frac{1}{2}$ times arbejde og i øvrigt 45 øre. Når 8 timers arbejde er nødvendigt, gives 49 øre. Løse arbejdere lønnes med 47—50 øre, alt efter arbejdsdagens længde. Der skal gives ferie efter 250 dage og for overarbejde skal betales $33\frac{1}{2}$ til 67 pct. i tillæg til lønnen. Arbejderne skal

være organiserede, men der tales ikke om tillidsmænd. Det er ledelsen, der fastsætter akkordarbejder, og den skal have ret til efter skøn at antage mindre arbejdsføre til en mindre løn. For håndværkerne er bestemmelserne nøj-

Frederik Ferdinand
Samuelson
(1865—1929).

Maskinarbejder, fra 1897
formand for Smede- og
maskinarbejdernes fagfor-
ening i Århus. Medlem af
byrådet 1900—1918 og af
Folketinget 1906—1918. Ud-
vandrede 1918 til U. S. A.
Fot. Århus belysnings-
væsen.

agtigt enslydende, blot er her indføjet en bestemmelse om, at der skal gives 13 ugers løn ved sygdom.

Det blev beregnet, at merudgiften ifølge mindretallets forslag ville blive 17.000 kr. årligt, mens socialdemokraternes ville medføre knap 52.000 i det første år, hvorimod den med den nedsatte arbejdstid ikke lod sig beregne for de følgende år. Hertil bemærkede Samuelson, at udgiften ville være blevet 170.000 kr., dersom man havde opfyldt arbejdernes krav, så det socialdemokratiske forslag kunne ikke siges at være særlig vidtgående. Man

måtte også tage i betragtning, at det var de dårligst stillede, der fik pengene. Forslaget sikrede blot en ugeløn på 27 kr., og det var ikke for meget.

Overenskomsten gav anledning til en voldsom debat i såvel byrådet som pressen.

I byrådet indledede fabrikant Møller med at påpege, at arbejdstiden i alle andre provinsbyer var 10—9½ time, og at timelønnen svingede fra 40—45 øre. I København betaltes 47 øre. Socialdemokraterne bød 25 pct. mere end i nogen anden provinsby, mindretallet 7 pct., hvilket måtte siges at være tilstrækkeligt. Skatteprocenten ville stige, og de store skatteydere forlade byen, hvorimod der ville komme en stor tilstrømning af arbejdere og deraf følgende arbejdsløshed. Borgmesteren fandt, at flertallet havde glemt, at det repræsenterede kommunen, der i forvejen var ilde stillet under lønforhandlinger, idet den ikke var medlem af Arbejdsgiverforeningen. I dette tilfælde var der ikke tale om en kontrakt mellem to modstående parter; og han kunne ikke forstå, hvorfor socialisterne var blevet stående ved 50.000 kr. Her stod man for første gang over for konsekvenserne af et socialistisk styre, og han måtte forbeholde sig sin stilling, hvilket af socialdemokraterne straks blev udlagt derhen, at han ville gøre brug af kommunallovens paragraf 12, ifølge hvilken den kongevalgte borgmester midlertidigt kunne sætte en beslutning ud af kraft, indtil indenrigsministeriets udtalelse forelå. Dette ville være et ganske ekstraordinært skridt, men også de borgerlige regnede med og håbede på, at det var dette, borgmesteren havde ment¹⁰).

Borgmesterens udtalelser dækkede i det hele taget den borgerlige gruppes synspunkter, der især blev fremført af fabrikant J. Chr. Møller. Alle disse synspunkter blev gentaget, da sagen den 20. april var til anden behandling, hvor der i øvrigt forelå meddelelse fra budgetudvalget om, at man som følge af lønforhøjelserne havde hævet skatteprocenten fra 10,5 til 11. Borgmesteren gentog sine udtalelser og hævdede, at det var vanvittigt at betale 10 øre mere end nogen anden kommune i landet. Det var nu slået fast, at byen helt var prisgivet det socialdemokratiske flertal. Ellers blev der fra borgerlig side fremhævet det uheldige i, at man i denne sag var gået uden om Arbejdsgiverforeningen, da hele forslaget givetvis ville få alvorlige følger for de frie erhverv, følger som disse ikke kunne tåle.

Socialdemokraterne tog ikke særlig ivrig del i debatten. Harald Jensen og Jakob Jensen nøjedes med at harcellere over, at borgmesteren ikke turde

gøre alvor af sin trusel om at anvende paragraf 12. Om diktatpolitikken udtalte Harald Jensen, at socialdemokraterne nu følte sig lige så suveræne som i sin tid højre. Da borgmesteren senere vendte tilbage til emnet, svarede han direkte, at »mindretallet har ingen ret, det har ingen anden ret, end den, det kan tiltvinge sig ved enkelte lejligheder«, en bemærkning, der vakte betydelig opsigt rundt omkring.

I det hele taget var denne overenskomst med sine omfattende ændringer egnet til at tiltrække sig den almindelige interesse, så meget mere som den fremkom midt i en vanskelig situation på arbejdsmarkedet, hvor der netop i disse dage førtes vanskelige forhandlinger for at undgå en storlock-out, som var erklæret af arbejdsgiverforeningen. Dette blev af begge parter inddraget i den påfølgende avisdebat, der i øvrigt ikke adskilte sig ret meget fra diskussionen i byrådet. I Demokraten understreger således det socialdemokratiske byrådsmedlem, redaktør Simonsen, at overenskomsten ganske særlig er på sin plads under den vanskelige overenskomstsituation, og at det er denne kendsgerning, der først og fremmest ophidser den borgerlige presse, af hvilken der bringes en række citater²⁰). Af citaterne fremgår det, at reformen har fremkaldt en livlig diskussion i aviserne, således bl. a. i Jyllands-Posten, der angriber borgmesteren for ikke at have gjort brug af paragraf 12. I. C. Christensen benytter lejligheden til at advare mod den kommunale socialisme i sit tidsskrift Tiden. Kun Jydsk Morgenblad, der ellers ikke var tilhænger af reformen, fastslog, at der ikke var grund til ophidselse. Der var kun tale om gennemførelse af gamle socialdemokratiske krav²¹).

Stiftstidende fører et voldsomt sprog mod reformen. Efter overenskomstens endelige vedtagelse blev således den 21. april offentliggjort en stor artikel under overskriften: »Borgerne betaler, socialisterne bruger pengene. En sindssvag kommunal lønreform vedtaget i aftes«. Som motto for artiklen stod Harald Jensens udtalelser om mindretallets rettigheder. Artiklen, der stort set gentager den almindelige argumentation, munder ud i en opfordring til borgerskabet om at holde sammen til næste valg. De seneste begivenheder kunne uden vanskelighed give stof til en nutidsroman med titlen »Når borgerne flåes«, slutter bladet.

Den 22. april afholder byens industri- og handelsorganisationer et offentlig protestmøde, hvor der vedtages en resolution mod overenskomsten. De handlende, der oprindeligt havde støttet reformen, gjorde man her opmærk-

som på, at arbejdernes øgede fortjeneste blot ville komme til at gå til de socialistiske brugsforeninger, som snart ville blive oprettet. Som Stiftstidende opfordrede man på mødet de forskellige borgerlige grupper til at stå sammen ved det kommende valg, så at man kunne få gennemført en anden politik.

Lønreformerne 1916 og dyrtidslovgivningen.

Samuelson fremførte senere, at den århusianske lønreform af 1911 hurtigt var blevet rettesnor for andre byer, mens J. Chr. Møller hævdede, at den socialistiske lønpolitik netop blev årsagen til, at de borgerlige vandt valget i 1913²²). Ved valget 1913 havde socialdemokraterne nemlig tabt 2 mandater og var således med 9 mand i byrådet igen kommet i mindretal. Her må det nævnes, at den radikale Martin Hansen ofte indtog særstandpunkter blandt de borgerlige, men det var dog for en tid forbi med den socialdemokratiske lønpolitik fra 1911.

Imidlertid havde de store lønforhøjelser skabt mere rolige forhold mellem kommunen og dens arbejdere, og da flertallet i byrådet skiftede, blev der heller ikke gjort noget forsøg på igen at sænke arbejdslønnen. Hverken for arbejderne eller embedsmændene blev der tale om ændringer i lønforholdene før 1916. Lønregulativet skulle have været ændret i begyndelsen af året 1914, men flertallet vedtog af sparehensyn en midlertidig udsættelse²³), og det samme enedes man om på mødet 10. september 1914.

Den 2. december 1915 blev man dog enig om at nedsætte et udvalg til at arbejde med en revision af regulativet. Udvalgets formand blev J. Chr. Møller, og 30. marts 1916 forelagde udvalget en enstemmig indstilling. Møller udtalte, at man først og fremmest havde måttet tage hensyn til, hvilken løn stillingen burde have, dernæst hvad andre byer betalte og endelig de personer, der i øjeblikket var indehaver af stillingerne.

Det nye regulativ medførte lønstigninger for alle klasser. 1. klasse fik en almindelig lønstigning på 500 kr., så lønnen blev 5—7.000, for 2. klasse forhøjedes slutlønnen fra 5.000 til 5.500, idet dog stigningen blev betydelig mindre for de lavere lønklasser. Allerede for 5. klasse blev således slutlønnen kun forhøjet fra 3.800 til 4.000 kr. Det samme blev tilfældet med alle de lavere klasser. I 15. klasse var begyndelseslønnen 900 og slutlønnen 1.300.

15. klasse blev i øvrigt regulativets laveste, idet ændringen indeholdt den modernisering, at klassernes antal ændredes fra 20 til 15. Den mest indgribende forandring var for øvrigt, at betjentene flyttedes fra 14. til 8. klasse,

Jens Christian Møller
(1858—1945).

Trikotagefabrikant. 1909—1934 medlem af byrådet, hvor han en tid lang var de konservatives ordfører i lønspørgsmål. 1918—1928 medlem af Landstinget.

Fot. Århus belysningsvæsen.

så de nu fik en løn på 1.500—2.500 kr. mod tidligere 1.400—1.800. — Forslaget blev endelig vedtaget 13. april 1916 og affødte ingen uoverensstemmelser. For socialdemokraterne takkede Simonsen for det nye regulativ, som vanskelig kunne være bedre af et kompromis at være. Den 26. oktober 1916 forelå ministeriets godkendelse.

Forholdet til arbejderne gav i de første to år ingen vanskeligheder for det nye byråd, men 29. november 1915 modtog man en skrivelse fra Dansk arbejdsmandsforbund om, at dette opsagde overenskomsten af 4. april 1911

til 1. april 1916. Resultatet af forhandlingerne blev af lønudvalget forelagt byrådet den 3. marts 1916. Møller erklærede, at arbejderne forslag ikke havde kunnet godkendes. Dette gjaldt således deres krav om, at tillidsmanden skulle være den sidste, der blev afskediget, at gifte århusianske arbejdere skulle have fortrinsstilling ved ansættelser, og at visse arbejdere ikke skulle kunne afskediges uden at være sikret andet arbejde. Hertil kom, at arbejderne havde forlangt 70 øre i timen, mens udvalget ville give 58. Han mindede om, at f. eks. Ålborg kun betalte 45 øre i timen, Frederiksberg 44 o. s. v.

Udvalgets indstilling, der gik ud på, at man ville give 58 øre med et dyrtidstillæg på 5 øre uden for lønningsnormen, var enstemmigt vedtaget, og fra socialdemokratisk side i byrådet fandt man, at arbejderne manglede god vilje, og man foreslog, at forslaget uden videre skulle sættes i kraft, så man lod arbejderne selv afgøre, om de ville arbejde efter det. Det eneste socialdemokraterne kunne ønske var, at de 5 øre indgik som en del af lønnen, hvilket Møller afviste, da man ikke senere ville stilles over for det faktum, at lønnen var 63 øre.

Mens en del af arbejderne sluttede sig til forslaget, nedlagde efter fornyede forhandlinger 275 arbejdere arbejdet den 13. juni, så at såvel gasværket som belyningsvæsenet måtte standse driften. I sin redegørelse for strejken i byrådet den 15. juni forklarede Møller, at socialdemokraterne havde formået udvalget til at forhøje sit tilbud til 60 øre samt 5 øre i dyrtidstillæg, men længere ville man ikke strække sig. Femørestillæget ville give 120 kr. om året, og for at give en særlig hjælp til børnerige familier havde udvalget foreslået i stedet at give 50 kr. til hver familie og 25 for hvert barn, men herom ville arbejderne ikke høre tale. Forslaget ville give Århus en timeløn, der lå 10 pct. over København, og fra de private erhverv kunne nævnes, at murerarbejdsmændene havde 48 plus 3 øre i timen.

Socialdemokraterne støttede igen Møller, blot rådede de til forsigtighed og forhandling, men det var forgæves de protesterede imod, at der for at bryde strejken og for at skaffe byen gas blev opslået en række faste stillinger ledige på gasværket.

For arbejderne blev strejken et nederlag, og allerede den 16. gik de igen i arbejde, idet de nu anerkendte byrådets forslag. Ophævelsen af strejken blev vedtaget med stor majoritet, og Demokraten, der oprindeligt havde støttet

arbejderne, måtte foretage et hurtigt tilbagetog. Man måtte opfordre arbejderne til ikke at tage sig af de spydigheder, der nu sikkert ville fremkomme i den borgerlige presse²⁴).

Med kommunens håndværkere var tidligere på året, 27. januar, indgået en overenskomst, der med undtagelse af en ringe lønforhøjelse forlængede den gamle for tre år.

Et forhold, ændringen i fremgangsmåden ved voldgift, tiltrak sig især opmærksomheden ved de to overenskomster. Fra borgerlig side havde man ofte fremdraget kommunens vanskelige stilling mellem fagforening og arbejdsgiverforening, og det havde særlig i den seneste tid været voldgiften, man havde været utilfreds med. Man fandt det uheldigt, at denne var sammensat af to repræsentanter for arbejderne og to for byrådet. Med byrådets sammensætning ville den ene af dettes repræsentanter altid være socialdemokrat, så at der ved voldgift ville være tre mod en²⁵). Ved overenskomsterne i 1916 lykkedes det med støtte af forretningsfører I. A. Hansen fra Smede- og Maskinarbejderforbundet at få dette forhold rettet, således at voldgiften for fremtiden skulle sammensættes af to medlemmer fra fællesorganisationen og to fra den lokale arbejdsgiverforening. En eventuel opmand skulle vælges af politimesteren. Af socialdemokraterne protesterede kun Simonsen mod denne ordning, fordi han mente, den betød en umyndiggørelse af byrådet, og Jakob Jensen, fordi det skadede arbejderne. Det var første gang, Arbejdsgiverforeningen kom til at spille en rolle i forholdet mellem kommunen og arbejderne.

Derefter skete der før 1919 ingen ændringer, hverken i lønningsnormen eller lønregulativet. For i nogen grad at afbøde følgerne af de under krigen hurtigt stigende leveomkostninger havde man allerede i 1915 begyndt at give dyrtidstillæg, og det fortsatte man med under resten af krigen. Som udviklingen skred frem, blev tillæggene givet stadigt hurtigere efter hinanden, selv om de ikke kom til at modsvare prisstigningerne og langt fra tilfredsstillende arbejdnernes ønsker. Hjælpen blev givet under mange forskellige former, som tillæg til timelønnen, som engangshjælp til familierne, som børnebespisning o. s. v. Spørgsmålet har ganske kort været berørt i forbindelse med overenskomsterne i 1916, men det vil føre for langt her at komme ind på hele denne dyrtidslovgivning, som i øvrigt til en vis grad falder udenfor selve lønpolitikken.

Vil man give en kort sammenfatning af lønforholdene og lønpolitiken i Århus gennem denne periode, må man fastslå, at byen målt med tidens målestok aldrig var nogen dårlig arbejdsgiver. I selve lønpolitikken var de borgerlige medlemmer af byrådet naturligvis præget af megen forsigtighed og tilbageholdenhed, ofte dikteret af hensynet til private erhvervsinteresser. Socialdemokraterne varetog fra begyndelsen arbejderens interesser. Det var en af deres opgaver, og da de som følge af, at de var kommet i flertal i byrådet, realiserede en række af partiets gamle krav, vakte det opsigt over hele landet. De indførte i Århus, som den første kommune i Danmark, 8 timers arbejdsdag, og lønningsnormen kom til at ligge 20—25 pct. over, hvad der betaltes i nogen anden by, end i de private erhverv. Da et borgerligt flertal igen overtog ledelsen i byrådet, kunne det ikke ændre lønnen, der vanskeligt lod sig reducere. Under krigen opstod nye uoverensstemmelser, der endte med en alvorlig strejke, og socialdemokraterne befandt sig i den situation at måtte støtke det borgerlige flertal mod arbejderne, idet det dog lykkedes dem at tilvejebringe en højere løn, end de borgerlige i grunden havde ønsket. Selv efter at strejken var endt med arbejderens nederlag, stod Århus som landets bedst betalende by og vedblev ifølge normen endnu at være det i flere år. Hvorledes krigen dyrtidstillæg derimod har virket sammenlignet med forholdet i andre byer, lader sig på grund af den forskelligartede administration vanskeligt afgøre.

NOTER

¹⁾ Århus byråds forhandlinger (Aa. b. f.) 1908—09, tillæg C., p. 140. ²⁾ For politibetjentenes vedkommende: Aa. b. f. A. 1907—08, p. 617, møde 5. marts 1908. Ellers er tallene taget fra budgettet for 1902. ³⁾ Aa. b. f. 1902, p. 269, møde 27. novbr. 1902. ⁴⁾ M. C. Lyngsie og Chr. Sørensen: Dansk Arbejdsmands Forbund gennem 25 Aar, Kbh. 1922, p. 52. ⁵⁾ Således Aa. b. f. 1904, p. 354, møde 18. febr. ⁶⁾ M. C. Lyngsie og Chr. Sørensen: Dansk Arbejdsmands Forbund gennem 25 Aar, p. 54. ⁷⁾ Aa. b. f. 1901, p. 245, møde 24. oktbr. ⁸⁾ Aa. b. f. 1902, p. 369, møde 27. novbr. ⁹⁾ Aa. b. f. 1902, p. 191, møde 21. aug. ¹⁰⁾ Således f. eks. 1902, p. 207, møde 11. novbr. ¹¹⁾ Se forskellige forhandlinger herom i Aa. b. f. oktbr.—decbr. 1905. ¹²⁾ Redaktør Simonsen på mødet 12. marts 1908. ¹³⁾ Aa. b. f., møde 5. septbr. 1907. ¹⁴⁾ Se Aa. b. f. 1908—09, tillæg C., p. 140. ¹⁵⁾ Aa. b. f. 1907—08, p. 81, møde 25. april 1907. ¹⁶⁾ Aa. b. f. 1907—08, p. 98, møde 2. maj 1907. ¹⁷⁾ Aa. b. f., møder 5. septbr. 1907, 5. marts 1908 samt lukket møde 20. febr. 1908 i tillæg B., p. 303. ¹⁸⁾ Overenskomsterne er aftrykt i Aa. b. f. 1910—11, tillæg C., p. 107 ff. ¹⁹⁾ Aarhus Stiftstidende 11. april 1911. ²⁰⁾ Demokraten 7., 8. og 13. april 1911. ²¹⁾ Samme 8., 19. og 21. april 1911. ²²⁾ Aa. b. f. 1913—14, p. 401, møde 8. januar 1914. ²³⁾ Samme. ²⁴⁾ Demokraten 16. juni 1916. ²⁵⁾ Se således møde 11. novbr. 1915.

Finn H. Lauridsen

KØBMAND I ÅRHUS ABRAHAM LEWIS

Provinskøbmanden.

»Efter reglen er han tillige kromand, hans dagligstue er kontor, børs, skænkestue på en gang. Brændevinsflasken er mægler, og den jævner alle vanskeligheder, sædvanlig på bondens bekostning. De alt for mange småstæder har udklækket en alt for stor mængde købmænd, der egentlig er kræmmere og høkere. De fleste er løbne ind i standen uden opdragelse, uden kundskaber og uden kapital, uden ringeste handelskonneksjoner, højst med et lybsk handelsvenskab«¹).

Således karakteriserede forfatteren og nationaløkonomen Christian Olufsen i 1819 den danske provinskøbmand, og han suppleredes i 1820 af industrihistorikeren O. J. Rawert, der på meget få undtagelser nær ikke uden for København fandt nogen virkelig købmand. Ikke alene i selve de små byer kunne man konstatere de handlendes lave stode; men det blev åbent sagt i udlandet, at det under verdenshandelens daværende dvaletilstand ville have set endnu værre ud, dersom man ikke havde haft Danmark at tjene på, og når det kunne lade sig gøre, var årsagen den, at man gjorde med provinskøbmændene, hvad man ville²).

Det er rigtigt, at byerne var små. Odense havde i 1801 et befolkningstal på knap 6.000, og Århus kom først som nummer fem i rækken med godt 4.000 efter — foruden Odense — Ålborg, Helsingør og Randers³). Det er også rigtigt, at adskillige købmænd intet havde lært som forberedelse til deres virksomhed som handlende⁴), men selv med disse forhold in mente er det dog ganske klart, at vurderingen som helhed taget er ganske uretfærdig. Provinsen havde nok bidraget meget lidt til handelens storhed i den florissante periode; ikke desto mindre sad der rundt omkring i byerne ikke få mennesker, der havde tilstrækkeligt af initiativ og fantasi til at give sig i kast med den opgave at

skaffe sig livets ophold ved at drive handel — selv efter at krig og krise var kommet over landet — og mange af dem drev det vidt. Sandheden er, at handelen i de vanskelige år i 1820'erne arbejdede sig op til betydeligt større resultater, end det før havde været tilfældet⁵). Når dette kunne lade sig gøre, var det ikke mindst, fordi krigsårenes stagnation havde afbrudt forbindelsen med København, og da handelslivet kom i gang igen, knyttede provinsen sig i stigende grad til Hamborg, som rådede over større vareforråd og større pengemidler. Den øgede forbindelse med den store hansestad bragte dog ikke lutter idyl; den stærke kapitaltilknytning gjorde de danske købmænd uhyre følsomme over for selv nok så små kriser, og tidens altdominerende vekselhandel muliggjorde fallitter fra den ene dag til den anden, så snart et hamborgsk hus kom i vanskeligheder.

Før etableringen.

Blandt de mange arkiver, Erhvervsarkivet i sine samlinger rummer fra denne bevægede periode, skiller det fra Abraham Lewis's købmandsgård i Århus sig ud af to grunde, dels fordi det afspejler en ejendommelig menneskeskæbne, dels fordi det både bekræfter og afkræfter samtidens dom over provinsens handelsmand. Som navnet viser det, var Abraham Lewis jøde, søn af hosekræmmer Moses Levy og hustru Esther Levy (f. Levy), gift anden gang med te- og porcelænshandler Lipman Cantor i København, hvor også Lewis selv i flere år opholdt sig i tjeneste hos Brødrene Fürst⁶). Han havde fire helsøskende, nemlig madam Frederikke Fürst, enke efter købmand Daniel Fürst, København, jomfru Eline Wilhelmine Ludwigs, der skiftevis boede i Århus og København, skomager Joseph Ludwigs, Århus, og købmand Christian Ludwigs i St. Petersborg⁷). Det bemærkes, at Abraham Lewis var den eneste, der, i ganske vist lidt ændret form, bevarede det gamle navn. Til de her nævnte kom desuden en halvbroder, Georg Cantor, der også drev handel i St. Petersborg⁸).

I 1815 blev Lewis ansat som rejsende opkøber i det bekendte århusianske handelshus Philip Hartvig Rée & Co. (dette var i det 18. århundrede oprindeligt startet i Fredericia; men hovedsædet blev i 1810 af grundlæggerens ældste søn Hartvig Philip Rée overflyttet til Århus)⁹). Året i forvejen var gennemført forordningen af 29. marts 1814, som gav jøderne fuld borgerret i lan-

det, og Lewis fik som indbygger i Århus sit liv igennem lov til at føle denne grundlovs virkninger i sorg såvel som i glæde. Han tilhørte den jødiske menighed og betalte sine afgifter til kantor og schächter; men han var på ingen måde knyttet til det jødiske liv i øvrigt. Med baggrund i de vanskeligheder, der netop i disse år på trods af forordningen viste sig for de mosaiske trosbændere, og som i 1819—20 kulminerede i regulære pogromer, var Århus også en god by at komme til. Det fortælles, at der i 1819 kom en agitator fra København, som på et offentligt sted — vel et værtshus — søgte at opmuntre tilstedeværende gæster til at følge det i hovedstaden givne eksempel, idet han fremstillede det som enhver god kristens og dansk borgers pligt at hjælpe til at fordrive jøderne. Han fik dog ikke nogen god modtagelse, og det blev ham betydet, at han hurtigst muligt burde rejse hjem, hvis han ikke ønskede at føres for politiet for at stå ved, hvad han havde udtalt¹⁰). Hensettingen virkede, og det kom ikke i Århus til en udløber af de københavnske optøjer.

For Rée & Co. opkøbte Abraham Lewis hovedsagelig korn, som han i havnebyerne chartrede skibe til at transportere til Århus eller det sted, hvortil det eventuelt var solgt; store ladninger sendtes således til H. Ph. Rée's broder Israel Ph. Rée i Hamborg¹¹). Lewis's hovedforbindelse var agent Ole Bernt Suhr i Nyborg, med hvem han i begyndelsen af 1820-erne førte en omfattende korrespondance¹²). O. B. Suhr, der var den bekendte families sorte får, førte i øvrigt en ret vanskelig tilværelse; han havde i 1817 sammen med sin svigerfader Rasmus Nielsen været fallit. Lewis bevarede siden forbindelsen med ham, men ikke i samme omfang som i Rée-tiden.

I årene op mod 1825 bliver det klart, at han spekulerede på at etablere sig som selvstændig købmand. En række breve viser, at han ved siden af opkøbene for Rée har drevet småhandel for egen regning. På Ry- og Viborg-egnen købte han uld, som han afsatte til Samuel Cohen i Ringkøbing; men endnu var det kun i den lille stil, og han solgte ikke til udlandet. »Jeg foretrækker en liden sikker fordel hjemme, især da jeg endnu ikke kan gøre forretninger i det større«¹³). Noget har han dog haft ud af det, for i et i øvrigt ukendt år bogførte han en indtægt på 5.000 rigsdaler mod udgifter, der androg ca. 3.800¹⁴). 1825 satte han fast bo og indkøbte dels hos Rée, dels i København borde, stole, servanter, senge, gardinstoffer, dækketøj og spyttebakker samt to småsenge, en spand og en strippe. De sidste ting viser,

at hans søster Frederikke Fürst, der var enke og skulle føre hus for ham, sandsynligvis har haft et par børn¹⁵), og endelig at han holdt køer.

Da disse forberedelser var vel overståede, og alt var indrettet (hvor i byen ved vi for de første års vedkommende ikke noget om), søgte han den 16. juni 1825 magistraten om at vinde borgerskab som købmand i Århus; dette blev ham tilstået den 10. oktober samme år¹⁶), men allerede forinden havde han begyndt sin handel — vel forberedt, som han var gennem de 15 års tjeneste hos anerkendte huse i København og Århus og med et på personligt kendskab bygget godt overblik over handelsforholdene i store dele af landet ikke mindst i Jylland og på Fyn.

Købmand og borger i Århus.

Medens Abraham Lewis således ikke i henseende til kundskaber og forberedelse til sin gerning fulgte Chr. Olufsens opfattelse af provinskøbmanden, gjorde han det nok i henseende til kapitalen. Han ejede ingen penge, og han var derfor uhyre forsigtig i sine første dispositioner. Det var øjensynlig hensigten, at søsteren selv skulle søge at fortjene lidt ved pyntsyning, og i den anledning lod Lewis hende indkøbe en del varer i København. Firmaet, L. Simonsen, sendte imidlertid for meget, og han søgte da at sikre sig ret til at tilbagesende, hvad der ikke kunne sælges — blandt andet under henvisning til, at de ikke ville »passe for vor bys luksus«, og han fortsatte, idet man samtidig ser hans syn på det århusianske borgerskab: »Brillante sager kan man her ikke betale, og som ung begynder tør jeg ikke sætte for mange penge deri¹⁷). Hvad Lewis den gang anså for mange penge, får man et indtryk af gennem en korrespondance med købmand Samuel Cohen, Ringkøbing, over for hvem han erklærede — med forskrækkelse — at have modtaget protest på en veksel på 1.000 mark banco udstedt af Cohens broder M. A. Cohen, Ringkøbing, og da han netop stod i begreb med over København at rejse til Hamborg for at knytte forbindelser dernede, kunne han ikke een dag undvære god remisse derfor¹⁸).

Lewis's rejse kun en god måned efter hans etablering vidner om sikkerhed i planlægningen af forretningens fremtid. Han ville skabe sig et stort hus, det lagde han ikke nogen skjul på. »Med bestandig stræben mod noget større er vort inderste væsen og vore ønsker forbundne,« skrev han den 10.

januar 1826 til E. Samter i Hamborg¹⁹). »Vi nærer alle disse ønsker kun i forskellige grader af beskedenhed . . . der er ingen lyksalighed ved at skabe sig et stort hus eller have sit anstændige udkomme uafhængig af fremmed støtte uden at være i stand til at kunne befordre andres fremgang og følge et medlidende hjertes følelser. Højere stiger mine ønsker sandelig heller ikke.« Denne tanke om den loyale, hjælpsomme, selvstændige købmand går igen i mange breve; Lewis har i det hele taget været en stærkt fabulerende natur, og han betragtede ofte sine emner fra alle mulige sider, inden han kunne få sig til at slutte. Af og til ironiserede han lidt derover, som når han den 25. december 1825 til Samter skrev: »Sådan går det som regel, når jeg sætter mig til at skrive«²⁰).

Han var dog ikke nogen stiltfærdig type, men havde et heftigt temperament og til tider endog en saftig udtryksform, hvad blandt andet en række breve til vennen, købmand Rasmus Secher i Horsens vidner om. »Er det sandt? — så er det min sjæl og salighed alt for højt,« skrev han den 24. oktober 1825 om uldpriserne; han havde ventet billige indkøbsmuligheder, da han var »pokkers i vinden for penge«. Den 7. januar 1826 var det galt med skriften i et modtaget brev: »Nå, min far, godt kan man se på Deres brev, at Eders velærværdigheder har sviret — thi jeg kan faen glo sin moder i øjnene ikke læse mere end de tre fjerdeparter deraf.« Den 13. januar var han blid igen og skrev i anledning af en veksel fra Norge: »De må ikke blotte Dem for meget for min skyld, herregud så piner vi os vel igennem.« Snu kunne han også være; den 20. januar har han »taget hudekøberens på sit ømmeste sted, ja på alle mulige kanter«. Men i marts var det helt galt. »Ja, gu er det sket med handelen; men der kommer vel en bedre tid efter denne. Nu er vores kurs jo også ren der deuvelds«, hedder det om en krise, hvorom mere siden, og endelig den 21. november: »Med huderne har De gjort en meget god handel — er det ikke satans, nu står de kun i 3½ sk. kurant og dertil flove«²¹). Eksemlernes antal er legio, og disse er kun milde; han undså sig ikke for undertiden at anvende seksualia i kommentarer til denne eller hin situation.

Den forretning, Lewis startede, var en almindelig blandet købmandshandel, og det lykkedes ham at gennemføre dette, selv om Réé's søgte at binde ham fast til manufakturhandel alene²²). Man kan forstå heraf, at H. Ph. Réé finansierede ham, og det er samtidig klart, at han har været en anerkendt

Abraham Lewis's købmandsgård set fra Mejlgade.

Andersen Ebbesen fot. Den gamle by.

dygtighed, hvis konkurrenceevne man på forhånd ønskede at stække. I virkeligheden betød den skete forandring ikke meget for selve Lewis's livsførelse; han rejste stadig rundt og opkøbte bøndernes varer, og han ekspederede sine egne til andre jydsk købmænd, hovedsagelig i de to nærmeste byer af betydning Horsens og Randers. En ikke ringe del gik dog helt over til Ringkøbing, hvor han med årene gjorde store forretninger med de to brødre M. A. og Samuel Cohen samt I. C. Juulsgaard.

Han handlede naturligvis med alle slags varer; men i regnskaberne optager landbrugsprodukterne så langt den største plads. De var spekulationsobjekter, og det var her, de store fortjenester var at finde. Hurtigt på færde sendte han allerede i juli 1825 en ladning smør direkte til Spanien, og det var gode varer, opkøbte på Århus- og Randersegnen, hvor sådanne var at få. Hvis man ville have held i udlandet, skulle man i alt fald holde sig fra Horsens-, Vejle- og Ålborgsmør, der var slette²⁹). Man skulle næsten synes, at det var lige meget, hvor en så let fordævelig vare var købt, når man ser hen til den behandling, den fik. Den 15. juli 1825 skrev Lewis til Rasmus

Secher: »Af herregårdssmør fortjener det Åkjær Deres opmærksomhed, når De kunne købe det til 22 specier pr. tønne, tror jeg, De skulle tage det for hele sommeren, og da lade det roligt ligge til september måned — thi det er lige så godt som bedste Holstensmør!«

Smørhandelen fortsatte Lewis i alle de år, han drev forretning; men nogen hovedartikel blev denne vare aldrig for ham. Det gjorde derimod langt snarere ulden, som han allerede i sine sidste år hos Rée havde interesseret sig for. Efterhånden som forretningen voksede i omfang, ophørte han med selv at være opkøber og aftog hovedparten fra andre købmænd. Fragten på de jyske veje skete på store vogne, som gennemgående kunne tage $3\frac{1}{2}$ skip-pund uld (560 kg)²⁴). En sådan transport var naturligvis i høj grad afhængig af vejrliget, idet produkterne ved en utilstrækkelig overdækning simpelt hen blev ødelagt. Den 30. november 1825 takkede Lewis agent Buchwaldt i Viborg, fordi han havde været så betænksom ikke at sende en aftalt uld-ladning »i det græselige vejr, vi har haft«. Når dette bedredes, bad han om at få sendt 7 skippund, velforsynet med sejl og huder og karlen pålagt hellere at køre lidt i husly, hvis vejret blev for galt igen²⁵). Det var dog kun sjældent, at varerne led nogen videre skade under transporterne; langt værre for købmanden var det, når de ikke tilfredsstillede ham, eller når hans egne eventuelt ikke blev godt modtagne.

Ulden solgtes i to hovedkvaliteter grov og fin; ved grov forstodes uld af fårets lår og bug samt uren eller slet vasket uld; det forlangtes nemlig, for at varen kunne komme i første klasse, at fårene var blevet vaskede før klipningen²⁶). »Der skal af Rée og Isaacsen (Randers) blive meget kasseret, fordi det er smudsigt. Tag Dem i agt for ikke at købe dette — hører De!« skrev Lewis den 8. november 1826 til Moritz Berg, Randers²⁷). Han vidste af egen erfaring, hvor ærgerligt det var at have besvær med varerne. I december 1825 havde han gennem Secher solgt et parti stammende fra Buchwaldt, Viborg, og P. Larsen Schmidt, Århus, (den sidste havde i øvrigt klippet ulden af Lewis's egne får) til en svensk opkøber, C. H. Seldener fra Göteborg. Da denne kasserede en del, blev Lewis aldeles rasende og erklærede over for Secher, at kassationen var sket, fordi Seldener mente at have købt for meget. »Slige chikaner stemmer kun meget lidt med den ide, jeg gjorde mig om hans redelighed — — — jeg vidste vel, når musen blev mæt, var melet bittert.« I det hele taget ønskede han ikke at handle med

svenskeren, men kun med Secher selv, og denne måtte så for egen regning klare det videre fornødne. Også Seldener fik ren besked: »Ærede af gårs dato modtaget angående den sendte uld. Der er De unægtelig i en stor fejltagelse, thi kan De kassere den, så er det ikke, fordi den er kassabel, men kun fordi De ingen uld vil have nu, og således ville intet være Dem godt nok i hele landet. . . . I øvrigt, højstærede, ved jeg at have handlet med en mand, hvis ord er ham helligt, og der under ingen omstændigheder indlader sig til chikaner, og resten af uldpartiet skal jeg, om det ønskes, aflevere ved lovligt syn som gode købmandsvarer«²⁸). Det er morsomt at se, at Lewis i den samme handel overfor Buchwaldt, da han ikke rigtigt kunne komme overens med denne om prisen for hans part, netop argumenterede med, at forretningen i virkeligheden var sluttet med Seldener, selv om Secher havde måttet lægge navn til, og man forstår måske også bedre hans vrede, når det fremgår, at han efter en misforståelse måtte give Viborgkøbmanden præcis det samme for varerne, som han selv fik fra Horsens, nemlig 2 mark 7½ sk. pr. pund²⁹). Han opnåede således ikke nogen fortjeneste på halvparten af leverancen.

Købmand Lewis's hovedforbindelse i uldhandelen var Samuel Cohen, Ringkøbing, og de to bistod gennem årene hinanden — indtil Cohens fallit først i trediverne — med eksporten, som for den del, der gik til Braunsberg & Co., Amsterdam, ekspederedes enten over Nymindcgaab eller Hjerting³⁰). Noget gik dog også ud fra Århus, og når Lewis sendte sine vogne til Ringkøbing, medførte de som oftest sukker, han som kommissionær havde købt på Rée's sukkerraffinaderi³¹). Alene fra juli 1825 til januar 1826 aftog Cohen 7.000 pund candis, 2.500 pund melis og 2.000 pund sirup³²). Også af sukker rummede vognene gennemgående godt 500 kg, og en transport fra Århus til Ringkøbing kostede fra 5—12 rd. pr. vogn³³).

De ubehagelige erfaringer, han havde haft ved handelen med C. H. Seldener, gav ikke Lewis nogen afgørende aversion mod at drive forretning på Sverige, selv om han i brevene ved denne lejlighed var lige ved at give udtryk for sådanne tanker. Men klart var det i alt fald, at han ikke ville have mere med opkøbere af »svensk kaliber« at gøre, og han begyndte derfor allerede i slutningen af december 1825 at interessere sig for at skaffe sig direkte forbindelse. Han forespurgte hos Sally Trier i København, om V. I. Valentin i Göteborg var »suffisant« for et beløb på 5.—6.000 rd.sedler.

»Jeg beder Dem ikke tage min dristighed ilde op, ligesom jeg tør forsikre Dem om, at jeg ikkun gør den beskedneste brug af Deres forventede meddelelse, således ønsker jeg også ret meget, at min forespørgsel må blive entre nous³⁴). Da Triers svar var tilfredsstillende, trådte Lewis i kontakt med huset — sikkert stadig noget betænkelig. Det fremgår således, at han allerede i midten af december havde søgt at få lov til at sende en ladning uld derover på Cohens regning; men da dette ikke blev til noget, har Cohen nok betakket sig for den chance³⁵).

Lewis tog den, og den var nær kommet ham dyrt at stå. Det er allerede tidligere nævnt, at det var overordentlig vanskelige tider for handelen med bestandige kriser, som hver gang kostede nogle huse deres eksistens. Trods gentagne klager over mangel på likvid kapital, som betingedes af den megen tuskhandel, var han ret godt tilfreds med sit første år³⁶); men samtidig med at dette randt ud, kom efterretningen om, at H. Ph. Rée's svoger og fætter, kgl. dansk kommerceråd, vekselmægler Berendt Isaac Rée, Hamborg, var fallit³⁷). På Lewis gjorde dette straks et stærkt indtryk, ikke mindst fordi han personlig kendte fallenten og hans »herlige familie³⁸«). Det beroligede ham dog, at Århusfirmaet forblev uberørt: »Tingen sætter sig nok med det første, og tilliden vil nok vende tilbage tillige med mønt,« skrev han den 7. januar til Secher. Men »tingen« satte sig ikke; den udviklede sig til krise, og værst gik det ud over England, hvor Lewis blandt andet havde interesser hos Corbeth Borkwis i Leith, som standsede sine betalinger³⁹). Hans reaktion var som sædvanlig voldsom: »Norge må lide og tabe meget ved de engelske bankerotter,« meddelte han den 24. februar Secher, »det fejler ikke, at der kommer mange veksler tilbage. Derfor var det pinedød en stor og såre ønskelig ting, om De øjeblikkelig trak Dem lidt ud af de norske affærer for først at se, hvorledes tingene vil spænde af. De største huse bærer sig således ad nu, og hvad De sælger, bør De kun sælge mod contant, andet fald hellere oplægge, thi veksler er farlige.

Hvem er god nu i denne verden, hverken i London, Hamborg eller København ved man det, når huse som Goldschmidt, der har ejet 6—7 mill. mark banco kan og må gå fallit — kort sagt, det er rent galt med at handle. Man må hellere gå at sove, indtil denne slemme tid har lagt sig noget⁴⁰).

Selv om situationen tydeligt foruroligede Lewis⁴¹), afskibede han dog 58 baller uld til en værdi af 15.029 mark banco til Valentin, men han bad

indtrængende om øjeblikkelig dækning⁴²). Situationen er derefter lidt uklar. Af et brev til Samter af 10. marts fremgår det, at Valentin sandsynligvis har måttet lukke; den 14. skrev Lewis til Secher, at han gudskelov var kommet helskindet fra Göteborg, men den 17. meddelte han samme, at han så sig nødsaget til at rejse derop for at søge at klare sine sager, og i april gav han sig ud på rejsen, som var planlagt at skulle strække sig helt til Stockholm for der at knytte nye kontakter. Han havde imidlertid ret i sin første formodning; det lykkedes at komme fra Valentin uden tab; men da han i begyndelsen af juni kom hjem, fik denne læst og påskrevet i et brev til Samter — han var »en letsindig karl, der satte alt på spil blot for at kunne gøre en forretning«⁴³).

Det fremgår ikke af arkivalierne, om Lewis rejste helt til Stockholm, men nye forbindelser skaffede han sig i alt fald i Göteborg, blandt andet ved anbefalingskrivelser fra sin gamle chef, grosserer M. L. Fürst, København, og i de følgende år gjorde han gode forretninger med R. Henriques, I. A. & C. F. Kielberg, I. M. Lundberg, John Ohngren og andre. For sine egne varer uld og korn hjemførte han jern og træ. Fragten skete altid med lejede skibe; Lewis ejede i modsætning til så mange andre af tidens større handlende ikke selv noget fartøj.

Med hensyn til kornhandelen var det rugen, som havde hans største interesse. Den opkøbtes overalt i Jylland og på Fyn, men af praktiske grunde blev den som regel transporteret til nærmeste afskibningssted for at eksporteres derfra. Aftagerlandet var her først og fremmest Norge, hvor Lewis blandt andet handlede med D. P. Heiberg i Larvik. En rugladning androg som regel 5—600 tønder, hvortil i flere tilfælde kom et kvantum kød eller smør, som nordmændene også aftog. Af norske varer fik Lewis til gengæld jern og — i mindre omfang — træ⁴⁴).

Selv om det var i kornhandelen, at Lewis gjorde sit livs største handel, så var denne dog ikke knyttet til Norge, men til Rusland. Som det allerede er nævnt, havde han både en hel- og en halvbroder siddende i St. Petersburg, og Lewis købte gennem årene såvel i denne by som i Riga rug, hør, potaske og andre varer⁴⁵). Han havde således tidligere i et vist omfang drevet forretning på Rusland, da han i 1834 kom i forbindelse med den russiske generalkonsul i København, P. von Gerschau, som på den kejserlige russiske regerings vegne sluttede kontrakt om leverance af anselige mængder korn-

varer. Det må formodes, at der var tale om en fejlslagen høst, det var i årets sidste halvdel, og at regeringen så har foretaget opkøb overalt i Europa, hvor der var mulighed derfor. Kontakten med Lewis var sikkert formidlet gennem brødrene. Han satte et kæmpearbejde ind på sagen og foretog opkøb i 25 jyske byer fra Flensborg til Frederikshavn. Da han havde sikret sig varerne, fortsatte han til Kiel og Hamburg, ja helt ned til kanalkysten for at skaffe skibe til at fragte dem til Rusland på. Hele leverancen androg 55.098 tønner rug, 2.300 tønner mel, 800 tønner byg og 350 tønner boghvedegryn, og omsætningen var i alt 165.122 mark banco⁴⁶).

Forretningens tredie hovedobjekt foruden uld og korn var huder. Hvordan denne handel foregik, får man et indtryk af gennem en korrespondance af december 1825 med Samuel Cohen. Denne havde tilbudt Lewis et parti på 2.000 huder, som han ville aftage på følgende betingelser: De skulle leveres i Hjerting frit »til søs« inclusive udførselstolden; de skulle være gode og sunde — herunder også tørre, da de så vejede mindre — desuden fri for huller og andre uhumskheder som kød eller lårmøg samt muler og ikke have over et pund i hale- og pandeben; de måtte i det mindste have været saltet i tre uger med stort salt og ikke veje i gennemsnit over 40 pund; ved afleveringen skulle saltet affejes og eventuelle uhumskheder fjernes, de rene huder blev derefter vejede i lispund, omsaltede og sammenpakkede og var så klar til eksporten til England eller Hamborg. For således behandlede førsteklasses heste- eller kohuder betalte Lewis 4³/₄ skilling pr. pund, og han anbefalede ved denne lejlighed Cohen at modtage det gode tilbud, selv om også transporten til Hjerting var vanskelig. Den var dog for vanskelig, fandt Ringkøbingkøbmanden, og han valgte at lade varerne ligge, til Lewis kom på besøg hen ad foråret, da han så håbede at opnå bedre betingelser^{46a}). Hvad der i givet fald kunne påvirke hudepriserne, ser man i et brev af 1. november 1826 til M. Isaacson, Randers, til hvem Lewis udtalte, at den herskende fodermangel sikkert ville tvinge bønderne til at slå »gevaldig meget kvæg ihjel«, hvorefter udbudet ville vokse og priserne falde⁴⁷).

De her meddelte træk af Lewis's handel hovedsagelig i hans forretnings første år må stå som en skildring af hans handel i det hele taget. Der kan ikke levnes plads til en gennemgang af alle de mange varesorter, han købte og solgte, og som spillede en større og mindre rolle: Alun, cikorie, farvestoffer, galanterivarer, kaffe, kul, landbrugsmaskiner, olie, ost, raps, salt,

spiritus, te, tobak, vin og voks, og ej heller til de mange privatpersoner og huse i ind- og udland, med hvem han havde forbindelser. Men til belysning af handelens omfang skal hidsættes nogle tal fra den i hans arkiv eneste bevarede hovedbog, hvorfra dette er muligt, nemlig kontokurantbog 1825—31. Det fremgår heraf, at omsætningen med Lewis's gamle chefer Ph. H. Rée & Co. over årene 1825—30 androg 27.115 rigsdaler⁴⁸), med Rasmus Secher, Horsens, var den i samme tidsrum 79.955 rd⁴⁹), købmændene Peter Sabroe, Århus, 1825—29: 18.851 rd.⁵⁰), I. A. Welleius, Århus, hos hvem Lewis i øvrigt en tid lang boede, 1825—30: 18.340 rd.⁵¹), Z. L. Levi, Horsens, 1825—29: 21.863 rd.⁵²), M. Isaacson, Randers, 1825—28: 10.853 rd.⁵³), Moritz Berg, Randers, 1825—30: 32.004⁵⁴), Lars Andersen, Nakskov, 1827—30: 12.890 rd.⁵⁵) og endelig Samuel Cohen, Ringkøbing, 1825—29: ca. 6.000 mark banco⁵⁶). Der er dog med hensyn til den sidstnævnte det at bemærke, at hovedregnskabet med ham må findes i en tabt gået bog, idet beløbet er forsvindende lille i forhold til den udstrakte forbindelse, de to købmænd havde med hinanden.

Det er tidligere nævnt, at størsteparten af handelen var veksel- eller tuskhandel, hvor købmanden kun sjældent så rede penge. I enkelte tilfælde ses det dog, at Lewis har fået ikke ubetydelige beløb ind. I tiden fra marts til oktober 1826 solgte han til Hammershøj & Scheibye, Århus, varer for 6.024 rd. og i hele 1827 for 13.437 rd. Begge disse beløb fik han i hovedsagen dækket i kontanter⁵⁷). Ellers var regelen den, at han, hvor der ikke var tale om rent bytte, købte eller fik betaling i vekslers. Den mand, der omsatte de fleste vekslers for ham, var E. Samter i Hamborg, og selv om det af ovenstående fremgår, at Lewis's engagementer var af betydelig størrelse, er hans omsætning med Samter rent ud fantastisk. Den andrager fra juni 1826 til juli 1830 ikke mindre end 430.000 mark banco. Den stærke afhængighed, Lewis således kom i til et enkelt hus, skulle få sin betydning for hans senere skæbne.

Det siger sig selv, at en købmand af Abraham Lewis's format ikke kunne forblive upåagtet i sin by, og han var da også underkastet de almindelige borgerlige ombud som stokkemand (vidne ved bytingsforhandlingerne) 1829, assistent ved indkvarteringen 1831, formand for indkvarteringskommissionen 1832 og rodemester (skatteopkræver) 1836⁵⁸). I borgervæbningen gjorde han tjeneste ved østre kompagni — i alt fald på papiret. Selv var han ikke gan-

ske klar over det og forsømte derfor i foråret 1834 roligt de obligatoriske våbenøvelser. Han modtog i den anledning en reprimande, der gjorde ham opmærksom på, at han ikke, som han åbenbart havde hævdet, stod ved artilleriet; samtidig tilbød man ham en underofficerspost ved bemeldte østre kompagni⁹⁹). Det ses, at det komiske skær, der af eftertiden er lagt over de borgerlige korps, ikke er helt uretfærdigt.

Lewis og hans forretning var velagtet i by og landsdel, og han betragtedes som velhavende¹⁰⁰). Den 15. december 1834 ville Th. Fischer, Horsens, gerne have sin uddannelse hos ham, fordi han havde hørt huset omtale som et sted, »hvor der var noget at lære«¹⁰¹); og da I. C. Juulsgaard, Ringkøbing, samme år lå for døden, skrev H. Cohen til Lewis og bad ham lægge et godt ord ind for sig hos Rée's, så han kunne overtage sukkeroplaget i byen. »Jeg smigrer mig med, at Deres rekommandation vil bevirke et godt udfald«¹⁰²). Højdepunktet af den almindelige agtelse nåede Lewis i 1834, da han af den storbritannisk-hannoveranske konsul i Helsingør N. A. Fenwick fik opfordring til at overtage et vicekonsulat for Århus¹⁰³). Han modtog det, men andet end en ærespost blev det nu aldrig. Af et brev fra januar 1836 fremgår det, at han indtil da kun havde ekspederet tre hannoveranske skibe¹⁰⁴). Byens ledelse fik Lewis aldrig med at gøre; men at han også har interesseret sig for de kommunale anliggender, kan blandt andet ses deraf, at han flere gange indsendte forslag til en fordelagtigere udnyttelse af fællesjorderne, som for Århus' vedkommende efter langvarige forhandlinger først udskiftedes 1843¹⁰⁵).

Så lidt som Lewis i sine forretningsbreve tøjlede sit temperament, gjorde han det i sin færden i byen. Han var derfor i almindelighed anset som en original, der ikke mindst i klubben »Polyhymnia« slog gnister. Allerede som ung, han blev medlem 1817, havde han idelige stridigheder med de unge løjtnanter, som han ikke kunne fordrage, og i 1833 gav hans optræden anledning til en hel affære. Han havde til et bal begyndt den indledende spisning sammen med to damer, endnu før det øvrige selskab var samlet, og var derved stødt an mod etiketten. Da en af klubbens mest fremtrædende medlemmer, købmand og borgerkaptajn Carl Bentzen, bebrejdede ham det, kom det til et skænderi, hvorved Lewis i vidners overværelse fornærmede kaptajnen. Sagen blev taget meget alvorligt, og Lewis blev idømt en bøde og pålagt at give en undskyldning, hvad han også gjorde, og striden var dermed bilagt¹⁰⁶).

Gårdinteriør. Bygningerne vender mod Graven.

Den gamle by fot.

Hans position i byen manifesterede sig dog også gennem den rent ydre ting, at han i 1830 af købmand Christen Larsen Schmidts enke købte gården nr. 143 på Mejlgade (opført ca. 1625) for 5.000 rd. sølv og 1.000 rd. sedler⁸⁷). Det var ikke nogen stor købmandsgård Lewis erhvervede sig; der var et 2-etagers 9 fags forhus ud mod Mejlgade og mod Graven en 14 fags ligeledes 2-etagers kontor- og lagerbygning. Hertil kom forskellige halvtage, en tømmerplads og en have. Gården, der i dag er Mejlgade nr. 19 og ejes af farvehandler J. C. Juuls efterfølger, K. Eskesen, ser stadig praktisk talt ud som på Lewis's tid⁸⁸).

Fallit.

Længe blev det ikke forundt konsul Lewis at nyde frugten af det arbejde, som han med så stor ihærdighed havde sat i værk for at skabe sig et solidt hus. Hans stilling var udefra set tilsyneladende god nok; han drev en livlig handel, var altid travlt beskæftiget både hjemme og på hyppige rejser, og han nød sine medborgeres tillid på offentlige poster. Der findes desværre ikke nogen samlet opgørelse af hans status de enkelte år; men for følgende tre findes dog tallene for debitorer og kreditorer (det bemærkes, at den allerede flere gange forekommende mønt: mark banco var en hamborgsk regningsenhed, efter hvilken der aldrig har været udmøntet penge; den anvendtes af de handlende indbyrdes ved omskrivning på de respektive bankkonti, hvorved kontant pengebetaling blev undgået):

Debitorer:	1834	1835	1836
mark banco	37.962	2.620	1.524
rigsdaler	24.628	8.409	9.293
Kreditorer:			
mark banco	155.534	44.662	4.630
rigsdaler	28.455	8.974	5.037

Medens der for de to første år er tale om et endog ret betydeligt underskud, er situationen noget bedre for det sidste, selv om den store rigsdalerdebit samtidig viser, at det har været vanskeligt at få penge hjem, og kapitalen var stadig Lewis's store problem⁸⁹). I januar 1837 så han sig nødsaget

til mod en vekselobligation på 10.000 mark banco at låne ca. 6.500 rd. kontant af tobakfabrikant Thomas Funder, Århus⁷⁰⁾, og i løbet af foråret lånte han af tobakfabrikant A. Grarup 500 mark banco, af købmand Døcker 800, af købmand C. A. Bungen 1.000, af købmand P. Sabroe 1.800 og endelig af købmand Bursche 2.000⁷¹⁾. Det hjalp dog alt sammen kun lidt, og i juli måned samme år kom katastrofen.

Aarhus Stiftstidende skrev den 25. juli i sine handelsefterretninger: »Fra Königsberg meldes under 4. juli: Priserne på alle slags kornvarer er i daling. Den mislige tilstand i de indtrådte pengeforhold, overhåndtagende mistillid og modløshed, opdyngning af store forråd af korn- og kolonialvarer, der synker mere og mere i værdi, samt endelig den gunstige udsigt for høsten, alt forener sig for at indvirke højst skadeligt på alle artikler. Næsten alle, som har store oplag af varer, vil komme til at lide tab . . . Den egentlige grund til alt dette må efter vor formening søges i den amerikanske spekulations ekstravagans. Den har altid været ubændig; men i den sidste tid har den nedbrudt alle skranker, som klogskab, forsigtighed og mådehold plejer at sætte for handelsspekulationer«. Königsberg-kommentatoren havde set rigtigt. Krisen havde som så ofte før og siden sine rødder i Amerika, hvor en årelang strid mellem statsbanken og regeringen var endt med bankprivilegiets ophævelse i 1836. Den tidligere statsbank havde dog som privatdrevet fortsat sin virksomhed, og det var lykkedes den ved stærkt øget seddeludstedelse og lån i Europa at skabe en kunstig højkonjunktur, som gav sig udslag i vilde spekulationer blandt andet med landejendomme. I foråret 1837 så Bank of England sig nødsaget til at forhøje sin diskonto for at forhindre den store udførsel af kapital til Amerika. Da efterretningen herom kom over Atlanterhavet, opstod der panik, som stimuleredes yderligere ved et fald i bomuldspriserne, og der blev hurtigt pengemangel, da bankerne simpelt hen ophørte med at diskontere⁷²⁾.

Krisens virkninger nåede snart Europa, og i Hamborg rantes E. Samter af den, i København vinhandler H. P. Hansen, i Århus købmændene L. C. W. Schmidt, Hoskier, Marcus Galthen Bech, P. Herschind jun., Jens Meulengracht og — Abraham Lewis⁷³⁾. Det var huse af betydning, det således gik ud over. H. P. Hansen havde gennem de nærmest foregående år udviklet sig til i forbindelse med Samter at blive Lewis's vigtigste vekseldiskontør i København. Han var en kendt skikkelse i den københavnske forretningsverden,

hvor hans standsning vakte dyb beklagelse⁷⁴). Den af offentligheden bedst kendte af Århusfolkene var vel Marcus G. Bech, der ved sin indsamling af gamle klude dels til papirfabrikation, dels, efter opkradsning, til eksport som kradsuld havde skaffet mange fattige mennesker muligheder for god fortjeneste. Fallitten blev for ham også kun et kort intermezzo; allerede inden årets udgang var han på fode igen.

Med Lewis var det forbi. Han opgav sit bo den 24. juli. »Også her er i disse dage gjort en meget betydelig fallit,« skrev Stiftstidende den 28. uden at nævne navne, og Horsens Avis meddelte, at den var den største i Århus siden Mussmann og Schwedlers, et firma, der i 1817 var gået ned efter en svindel⁷⁵). Over årene 1837—40 afvikledes nu Lewis's forretning. Der afholdtes seks auktioner, som tilsammen indbragte ca. 18.500 rd. Gården i Mejlgade overtog Lars Christian Schmidt, en søn af den Christian Larsen Schmidts enke, som Lewis havde købt den af; den solgtes til ham ved fjerde auktion den 23. august 1838 for 5.075 rd. sølv, og han overtog samtidig en panteobligation på 4.000 rd., som hans moder havde haft stående som prioritet i den. Denne indfrieede han i 1840⁷⁶). Løvsøre og varer indbragte ca. 11.500 rd. Det fremgår af listerne, at Lewis har haft et ganske fornemt indbo. Der nævnes en mahognisofa stoppet med krølhår, mahognispilleborde, en birketræsekretær, et stort mahognifineret klædeskab, et birketræschatol, en stor skrivepult og desuden linned, sølvtøj, glas og porcelæn⁷⁷).

En særlig rolle i Lewis's fallit spiller forholdet til politiassistent, senere byfoged Jørgen Nielsen⁷⁸). De var kommet i forbindelse med hinanden allerede i Lewis's første år, og af regnskaberne fremgår det, at politiassistenten var en god kunde i forretningen. Omsætningen dem imellem 1825—30 var således 9.511 rd.⁷⁹). I 1835 købte de sammen af proprietær Egholm Hvitvedgaard i Thorsager. Ph. H. Rée & Co. havde prioritet i gården, og Nielsen og Lewis overtog gælden⁸⁰). Den 21. juli 1837, altså tre dage før han meldte sig fallit, lånte Lewis på sin andel i gården 672 rd. af Jørgen Nielsen, hvilket beløb denne fik anerkendt som privilegeret fordring i boet. Selv om det således ikke var lykkedes ham at redde sin ven, er det dog tydeligt, at han i de sager, han fik med at gøre under behandlingen, som for øvrigt foretoges af prokurator C. Ingerslev, bestandig havde Lewis's vel for øje. I 1838 lykkedes det ham at sælge Hvitvedgaard til proprietær Christopher Antony, Sjørupgaard, for 2.600 rd. Den største post i de fordringer på

Lewis, som grundede sig på panteforskrivninger, var gælden til Funder, af hvilken der var 5.466 mark banco tilbage.

Af andre privilegerede fordringer var der gæld til toldvæsenet, ikke betalte skatter og afgifter, folkelønninger og læge- og apotekerudgifter, Lewis havde været svagelig i foråret 1837. Vekselfordringerne og de såkaldte kirografiske fordringers (d. v. s. grundende sig på simpelt gældsbevis uden fortrinsstilling) antal var meget stort. Men det vil her føre for vidt at give en detaljeret redegørelse for de overordentlig indviklede regnskaber og de langvarige forhandlinger, som ikke mindst spørgsmålene om forholdet mellem privilegerede og ikke privilegerede fordringer gav anledning til. Størsteparten af de mange uindløste vekslers var diskonterede af Samter, og en gennemgang af decisionen og repartitionen i boet viser klart, at det var dennes fallit, der væltede Lewis. De udestående fordringer var ikke særlig betydelige; de androg kun ca. 3.600 rd. af boets samlede masse på 23.834 rd. Heraf blev i første omgang at fyldestgøre de privilegerede fordringer plus omkostningerne ved administrationen af boet og auktionerne i alt 13.748 rd. Der var derefter 10.086 rd. tilbage til de øvrige kreditorer, der i et antal af 27 havde krav på 53.528 rd. De fik for hver 100 rd.'s tilgodehavende kun 18 rd. 80°/₁₀ sk.⁸¹). Boets behandling afsluttedes den 17. juni 1840, og den 1. september samme år opsagde Lewis sit borgerskab⁸²). En komet havde afsluttet sin bane; en initiativrig og dristig købmand havde vovet for meget ved at søge at skabe sig sin egen private højkonjunktur baseret på en enkelt mands kredit. Men også tiderne havde været ugunstige, ja havde i virkeligheden slet ikke opmuntret til spekulationer af det omfang, Lewis havde forsøgt, og spekulant må man vist, på trods af hans bestandige pukken på det solide, kalde ham. Han manglede selv med hans store erfaring og hans gode uddannelse in mente det rolige overblik; det viste sig ikke mindst i vinteren og foråret 1837, da han desperat forsøgte at skaffe sig likvid kapital gennem private lån.

Efter fallitten.

Om Abraham Lewis's skæbne efter fallitten ved vi såre lidt; men der er noget, der tyder på, at den ikke har været blid. Den 1. februar 1838 fornærmede købmand Døcker i »Polyhymnia« Lewis, der som sædvanlig blev

rasende og indklagede Døcker, som måtte betale en bøde på 20 rd.⁸³). Denne hævn kom Lewis dyrt at stå, idet modstanderen tog anledning til på grundlag af sit krav i hans bo på 800 rd. at få ham indsat som gældsfanget i den såkaldte »fine arrest« på rådhuset. Af Lewis's ophold i arresten har byfoged Jørgen Niensens søn, kgl. fuldmægtig Rasmus Nielsen, givet en skildring i sin bog »Fra det gamle Århus«. Forfatteren husker ikke, hvor længe Lewis sad inde, men han husker, at det lå hans far meget på sinde at få Døcker til at frigive ham, og da denne var blevet udnævnt til kongelig agent⁸⁴), bragte byfogden ham selv meddelelsen, mens han opholdt sig med nogle gæster i Risskov. Døcker blev henrykt, og det lykkedes Nielsen at få hans tilladelse til at løslade Lewis, hvorefter han selv hentede denne ud til det hastigt improviserede gilde i skoven, hvor de to mænd blev forsonede.

Denne lille fortælling er alt, hvad det er lykkedes at finde om den forudoms købmand. Som hannoveransk konsul figurerer han endnu til 1853 i Hof- og statskalenderen, og vi har måske lov at gætte på, at han er død det år, selv om skifteprotokollen for Århus ikke indeholder nogen opgørelse af hans bo. Vi må da indtil videre lade ham fortone sig i det ukendte som så mange andre af historiens grå hverdagsmennesker.

NOTER

¹) Christian Olufsen: Bidrag til en oversigt over national-industrien i Danmark. 1819. S. 352 ff. ²) O. J. Rawert: Beretning om industriens tilstand i de danske provinser. 1820. S. 66 ff. og 91. ³) V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks statistik. I. 1885. S. 566—69. ⁴) Se således et eksempel i Finn. H. Lauridsen: Fra borgerskabets gennembrud. Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen. 1952. S. 2. ⁵) Marcus Rubin: Frederik VI's tid. 1894. S. 157. ⁶) Kopibog 1825—26: Brev af 10. jan. 1826 til V. J. Valentin, Göteborg. De få meddelelser, det i arkivet har været muligt at finde om A. L.'s slægt, er værdifuldt supplerede med elskværdig bistand af grosserer Michael Hartvig, København. ⁷) Århus byfogedarkiv: Dokumenter til konsul Lewys fallitbo 1837 ff. (senere forkortet: Fallitboets papirer), Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, (LA. N.), skrivelse af 23. marts 1838 fra prokurator Ingerslev, Århus, til skifteretten. Udskrift ved Michael Hartvig af Århus købstads skifteprotokol 1840, fol. 412: Skiftet efter Esther Cantor, der døde i Århus den 29. nov. 1840. Jfr. dødsannonce i Aarhus Stiftstidende 5. dec. 1840. ⁸) Indkomne breve — 1835 —: Brev af 26. sept. fra N. Saubrey, København. Det i note 7 nævnte skifte. ⁹) Kopibog 1821—23: Brev af 9. nov. 1821 til B. A. Goldschmidt & Co. i London. Kopibog 1825—26: Brev af 16. juni 1825 til magistraten i Århus. ¹⁰) Jacob Davidsen: Jødefejden i Danmark. Den litterære jødefejde, begyndt i 1813. Opløbet mod jøderne i København og flere provinsbyer i Danmark 1819—20. Særtryk af »Dags-Telegrafens« feuilleton. 1869. S. 157. ¹¹) Kopibog 1821—23: Passim. ¹²) Om denne, se C. Nyrop: Det sulrskede hus i København 1749—1899. 1899. Passim.

¹³⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 31. maj 1825 til Samuel Cohen, Ringkøbing. ¹⁴⁾ Kopibog 1821—23, som 1824—25 desuden har været anvendt som kassebog. ¹⁵⁾ Som 14 og kopibog 1825—26: Brev af 3. juni 1825 til L. Simonsen, København. ¹⁶⁾ Århus borgerskabsprotokol 1782—1856. Landsarkivet for Nørrejylland. ¹⁷⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 3. juni 1825 til L. Simonsen, København. ¹⁸⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 26. juli 1826 til Samuel Cohen, Ringkøbing. ¹⁹⁾ Kopibog 1825—26. Oversat fra tysk. ²⁰⁾ Kopibog 1825—26. Oversat fra tysk. ²¹⁾ Alle fra kopibog 1825—26. ²²⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 14. juni 1825 til Rasmus Secher i Horsens. ²³⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 11. juli 1825 til O. B. Suhr, Nyborg. ²⁴⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 17. juni 1825 til I. C. Juulsgaard, Ringkøbing. ²⁵⁾ Kopibog 1825—26. Agent Buchwaldts arkiv findes i Erhvervsarkivet. ²⁶⁾ Købmand Samuel Cohen, Ringkøbing, hans arkiv, Erhvervsarkivet: Kopibog 1823—27: Breve af 27. maj og 3. juni 1825 til A. Lewis. Lewis's kopibog 1825—26: Brev af 22. aug. 1825 til Johann Bruun, Asmildkloster. ²⁷⁾ Kopibog 1826—27. ²⁸⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 23. dec. til Rasmus Secher og C. H. Seldener, som opholdt sig hos denne i Horsens. ²⁹⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 4. dec. 1825 til agent Buchwaldt, Viborg. ³⁰⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 22. juli 1825 til Rasmus Secher, Horsens. ³¹⁾ Om dette se Josef Fischer: Hartvig Philip Rée og hans slægt. 1912 og Århus gennem tiderne II. 1940: Jens Clausen: Økonomiske forhold 1750—1843. S. 56. ³²⁾ Samuel Cohens kopibog 1823—27: Breve af 9. juli, 19. aug., 18. okt. og 29. nov. 1825. ³³⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 17. juni 1825 til I. C. Juulsgaard, Ringkøbing. ³⁴⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 30. dec. 1825 til Sally Trier, København. ³⁵⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 16. dec. 1825 til Samuel Cohen, Ringkøbing. ³⁶⁾ Se således: Kopibog 1825—26: Brev af 27. dec. 1825 til E. Samter, Hamborg. ³⁷⁾ Om denne, se: Josef Fischer a. a. ³⁸⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 3. jan. 1826 til Samter. ³⁹⁾ Kopibog 1825—26: Breve af 10. og 14. feb. 1826 til Secher. ⁴⁰⁾ Kopibog 1825—26. ⁴¹⁾ Også med henblik på forbindelsen med Valentin, se således kopibog 1825—26: Breve af 24. feb. 1826 til Samter og I. Levysohn, København. ⁴²⁾ Kopibog 1825—26: Brev af 17. feb. til Valentin. ⁴³⁾ Kopibog 1825—26: 9. juni 1826. ⁴⁴⁾ Kopibog 1825—26: Breve af 20. dec. 1825, 17. jan. og 3. maj 1826 til P. D. Heiberg, Larvik, 16. jan. 1826 til Prætorius & Sønner, København, 17. jan. til kaptajn Johs. Berven, Larvik, og 16. marts 1826 til Berent Cortnum, Randers. Indkomne breve 1833—34: 11. juli 1834 fra I. C. Juulsgaard, Ringkøbing. ⁴⁵⁾ Samuel Cohens kopibog 1827—30: Brev af 22. sep. 1829 til A. Lewis. Lewis's indkomne breve 1833—34: Korrespondance 1834 med Cantor & Co., St. Petersborg. ⁴⁶⁾ Regningskopibog 1829—37 og kopibog 1833—37: Brev af 12. dec. 1834 til P. von Gerschau, København. ^{46a)} Samuel Cohens kopibog 1823—27: Efterskrift til brev af 25. nov., brev af 13. dec. 1825. Lewis's kopibog 1825—26: Breve af 2. dec. 1825 og 17. febr. 1826 til Cohen. ⁴⁷⁾ Kopibog 1826—27. ⁴⁸⁾ Anførte bog: Fol. 1, 103, 159 og 166. ⁴⁹⁾ Anførte bog: Fol. 17, 125, 183, 222 og 86. ⁵⁰⁾ Anførte bog: Fol. 18, 132, 201 og 241. ⁵¹⁾ Anførte bog: Fol. 23, 163 og 234. ⁵²⁾ Anførte bog: Fol. 27, 177 og 217. ⁵³⁾ Anførte bog: Fol. 28 og 146. ⁵⁴⁾ Anførte bog: Fol. 34, 123, 185 og 227. ⁵⁵⁾ Anførte bog: Fol. 59. ⁵⁶⁾ Anførte bog: Fol. 46. ⁵⁷⁾ Anførte bog: Fol. 101 og 124. ⁵⁸⁾ Borgerskabsprotokollen. LA. N. ⁵⁹⁾ Indkomne breve 1833—34: Brev af 12. maj 1834 fra T. Severin. ⁶⁰⁾ Samuel Cohens kopibog 1823—27: Brev af 6. marts 1827: — — — og jeg desuden ved, at De er en meget formuende mand. ⁶¹⁾ Indkomne breve 1833—34. ⁶²⁾ Indkomne breve 1833—34: Brev af 16. sept. 1834. ⁶³⁾ Indkomne breve 1833—34: Brev af 8. juli 1834 fra Nich. & Ch. Fenwick, Helsingør. ⁶⁴⁾ Kopibog 1833—37: Breve af 12. dec. 1834 og 30. jan. 1836 til N. A. Fenwick, Helsingør. ⁶⁵⁾ Fallitboets papirer: Liste fra revisionsforretningen, punkt 9. Århus gennem tiderne. II. 1940: Jens Clausen: Økonomiske forhold 1750—1843. S. 42. ⁶⁶⁾ Torkil Baumgarten: Selskabet Polyhymnia gennem 100 år. 1815—14. jan. — 1915. 1915. S. 51. ⁶⁷⁾ Århus panteregister nr. 1, 1. rode. ca. 1800—1850. LA. N.

⁶⁶⁾ Annonce i Aarh. Stiftst. 21. dec. 1837 og velvillige oplysninger fra stadsingeniørens kontor, Århus rådhus. ⁶⁹⁾ Tallene er fra hovedbogsudskrifter i fallitboets papirer. LA. N. ⁷⁰⁾ Om denne, se Østjydsk hjemstavn. 1939: Jens Clausen: Tobaksfabrikør Th. P. Funder. Vekselobligationen i fallitboets papirer. LA. N. ⁷¹⁾ Vekslerne i fallitboets papirer. LA. N. ⁷²⁾ Wm. Rasmussen: Handelskrisernes historie. Efter M. Wirth's Geschichte der Handelskrisen. 1861. S. 59—60. ⁷³⁾ Skrivelse af 27. okt. 1837 fra Århus toldkammer i fallitboets papirer. LA. N. Om Meulengracht, Herschind og Bech, se Aarh. Stiftst.: 9., 11., 16. og 19. aug. samt 29. sept. 1837. Om Bech's industrielle virksomhed specielt, se Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark, III, 2, 1820—70. 1944. S. 253 ff. ⁷⁴⁾ Aarh. Stiftst. 4. aug. 1837 efter Kjøbenhavnsposten. Det nævnes her, at H. P. H.'s fallit skyldtes et jysk og et hamburgsk hus. ⁷⁵⁾ Citeret i Aarh. Stiftst. 8. aug. 1837. Om Mussmann & Schwedler, se Erhvervshistorisk årbog II. 1950: Andreas Jørgensen: Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid. ⁷⁶⁾ Jfr. påskrift på panteobligationen i fallitboets papirer. LA. N. ⁷⁷⁾ Aarh. Stiftst. 23. sept. 1837. Fallitboets papirer: Skrivelse af 14. nov. 1837 fra skifteretten til auktionsholder Hertz. LA. N. ⁷⁸⁾ Om denne, se Århus gennem tiderne II. 1940. Passim. Jfr. Rasmus Nielsen: Fra det gamle Århus. 1902. Passim. ⁷⁹⁾ Hovedbog 1825—31: Fol. 55 og 212. ⁸⁰⁾ Fallitboets papirer: Brev af 19. oktober 1837 fra Egholm til skifteretten. LA. N. ⁸¹⁾ Fallitboets papirer: Decision og repartition i købmand A. Lewis's fallitbo i Århus. LA. N. ⁸²⁾ Århus borgerskabsprotokol 1782—1856. LA. N. ⁸³⁾ Torkil Baumgarten a. a. S. 52. ⁸⁴⁾ En titel, der tildeltes handlende, dog uden nogen bestemt plads i rangforordningen.

Axel V. Nielsen

OLE RØMERS TRIDUUM I DET 18. ÅRHUNDREDES ASTRONOMI

I et af Danmarks mørke-år, i året 1944, faldt 300-årsdagen for Ole Rømers fødsel, og Århus by mindedes på forskellig måde sit berømte bysbarn. Der blev på foranledning af Ole Rømer-Observatoriets bestyrelse, hvis formand var daværende civildommer S. Unmack Larsen, udgivet en fremstilling af Rømers liv og gerning, og det faldt i min lod at få overdraget dette arbejde. Og — ja, lad en kort bemærkning falde udenfor rammerne, og lad begivenheden, der foranlediger denne afhandling, tjene til undskyldning! — det hører til mine gode minder fra mange år i Århus, hvordan civildommeren med interesse fulgte Rømer-bogens tilblivelse og gang på gang dukkede op på Observatoriet for at se arbejdet skride frem.

Et års intens sysslen med Ole Rømer måtte bibringe et næsten knugende indtryk af at have været en virkelig stormand nær. En videnskabsmand, der brød nye baner; en tekniker, der forenede videnskab og praksis; en organisator, for hvem intet praktisk problem var fremmed; endelig — er de bevarede træk til bedømmelse af mennesket Rømer end få, vil de dog være tilstrækkeligt mange til bag hans strenge, køligt overvejende væsen at skimte menneskekenderen i stort og småt, og turde han gang på gang med overbærende hovedrysten have betragtet sine samtidige, der næsten alle var i mindre format, var han dog den hjælpsomme og forstående lærer og ven for den, hos hvem han havde sporet evner og vilje til at udnytte evnerne.

Lige så stærkt kom indtrykket af tragedien i Rømers liv til at stå; han kom ingenlunde til at sætte spor i forskningen i et rimeligt forhold til, hvad han magtede. Rømer turde selv have været skyld deri; for nu at citere dr. Kirstine Meyer: »Det er da muligt, at han i nogen Grad har manglet den

Ole Rømer.

Maleri (ukendt mester) på Universitets-Observatoriet i København, oprindelig i hans anden hustrus eje og senere skænket til hans elev Peder Horrebow.

Besluttsomhed, som fører fra videnskabeligt Arbejde til videnskabelig Produktion¹). Kongemagtens udstrakte anvendelse af hans tid og kræfter måtte forsinke ham i hans videnskabelige system, omend det vel netop var som anerkendelse for sin beredvillighed, han opnåede økonomisk støtte dertil, og regnskaberne for kongens private kasse viser, at det ingenlunde var ubety-

delige summer²). Så kom den tidlige død; dernæst ulykken i 1728, da størsteparten af Rømers endnu uanvendte og ikke offentliggjorte observationer gik til grunde under den store ildebrand i København.

Blandt det lidet, der blev bevaret fra flammerne, er Rømers opskrivningsbog, hans *Adversaria*, som han selv kalder den; den skulle sidenhen ligge gemt og glemt i mere end et århundrede. Den rummer funderinger over og beregninger vedrørende vidt forskellige emner fra hans videnskabelige forskning og praktiske gøremål alt i tilfældig orden, åbenbart som det er faldet ham i tanken og pennen; de blade, mere end noget andet, lader os så levende mærke forskeren ved arbejdet. I denne forbindelse må nævnes Peder Horrebows beskrivelse især af Rømers instrumentkonstruktioner³), skrevet helt igennem med elevens beundring og dybe hengivenhed for sin lærer og mester. Horrebow giver vigtige bidrag til Rømerforskningen, men langt mere er ved hjælp af *Adversaria* i vort århundrede så at sige genopdaget, hvor langt forud for sin samtid Rømer var, og hvor afgørende videnskabelige impulser han kunne have givet den. Det gik anderledes; så meget i Rømers liv blev skønne spildte kræfter.

Dette indtryk blev mærkeligt forstærket, da jeg for et par år siden under systemen med dansk astronomis historie midt i det 19. århundrede i et brev fra direktøren for observatoriet i Altona i byens danske periode, professor H. C. Schumacher, fandt en ytring om Rømer; og Schumachers ord må tillægges en vis vægt så stærk, hans stilling i den astronomiske verden var, og med det overblik, han som mangeårig udgiver og redaktør af tidens førende astronomiske tidsskrift havde⁴).

Det var i året 1850; professoren i astronomi ved Københavns Universitet C. F. R. Olufsen havde i et universitets-festskrift i forbindelse med en bestemmelse af Københavns længdegrad givet en oversigt over Rømers gerning som astronom. Olufsen sendte sin afhandling til Schumacher, der i et brev af 28. november 1850⁵) takker for tilsendelsen og anmoder om et par eksemplarer til engelske venner og til det engelske astronomiske selskab, idet han tilføjer, måske som motivering for denne anmodning: *Nirgends wird Römer mehr verehrt.*

Man spørger uvilkårligt: Blev Rømers indflydelse i så høj grad begrænset til hans egen tid, og blegnede hans navn så hurtigt, at dette udsagn har været berettiget? Som et bidrag til et svar på dette spørgsmål skal i det

følgende vises, hvorledes en fra ulykken i 1728 bevaret kort observationsrække, Ole Rømers berømte Triduum, i et omfang, der i hvert fald i nutiden synes upåagtet, fandt sin anvendelse i sidste halvdel af det 18. århundrede og ind i det 19. århundrede og kom til at spille sin særlige rolle under de første famlende forsøg på at bestemme fiksstjernerens egenbevægelser og under de første skridt mod den senere stellarastronomi.

Astronomisk forskning i det 17.—18. århundrede i enkelte træk.

Stjernerne på vor himmel, de såkaldte fiksstjerner, blev på Rømers tid inddraget under astronomernes interessesfære. De var hidtil fortrinsvis blevet betragtet som faste mærker på himmelkuglen, i forhold til hvilke det faldt praktisk at stedfæste sol, måne og planeter i deres skiftende stillinger. Det blev lidt efter lidt indlysende, at stjernerne må være sole som vor sol liggende ud gennem et dybt verdensrum; denne nye indstilling skabte nye problemer, ligesom et af tidens store spørgsmål tvang astronomerne til at rette blikket mod de fjerne sole.

Astronomiens alfa og omega havde fra oldtiden været at følge sols og månens ujævne gang og planeternes snørklede løb hen over himmelhælvningen for om muligt at udrede disse bevægelser og opbygge et verdensbillede, af hvilket alle hændelser på stjernehimlen og især bevægelserne kunne siges at være en rimelig og naturlig konsekvens.

I den tidsperiode, der her skal beskæftige os, var det copperskanske verdenssystem i det store og hele slået igennem. Copernicus (1473—1543) havde i sit system som det særligt nye ladet solen indtage en midterstilling og gjort jorden til en planet i bevægelse omkring solen; ellers bevarede han meget af tyngende træk fra oldtidens astronomi. Kepler (1571—1630) moderniserede systemet, gav det dets elegante form og kunne gøre det takket være Tycho Brahes observationer; og Galilei (1564—1642) gjorde det nye system mere håndgribeligt, da han med sin kikkert så fire måner i bevægelse om planeten Jupiter og så at sige fandt et solsystem en miniature. Newton (1643—1727), Rømers samtidige, skabte sidste led i denne udvikling; han viste, hvordan alle bevægelser kan opfattes som en følge af en såkaldt almindelig tiltrækning mellem kloderne to og to, og han fremsatte den formel, hvorefter denne tiltrækningskraft skal virke.

Såvidt var alt såre godt. Astronomer og fysikere kunne undertiden finde det lidt dristigt med den tunge jord i bevægelse rundt og rundt om solen og kunne være lidt tyngede derover, men de mente at se en udvej til at opnå beviset, der skulle bortjage al tvivl.

Man ræsonnerede: Sigtelinien fra jorden mod en stjerne må, efterhånden som jorden når frem i sin bane omkring solen, stadig skifte retning, og det må set fra jorden tage sig ud, som om stjernen i løbet af et år genneløber en lille lukket kurve på himmelkuglen (i specielle tilfælde bevæger sig frem og tilbage ad et kort liniestykke). Det blev en betydningsfuld opgave for den tids astronomer at forsøge gennem observation at påvise denne den såkaldte parallakse-bevægelses eksistens.

Vi ved nu, at måleteknik og behandling af indvundne målinger først ind i det 19. århundrede nåede den udvikling, der må forudsættes for at opnå et positivt resultat. De mange forsøg, der gik forud, måtte alle slå fejl, fordi de størrelser, der skal måles, dengang lå for langt ude i decimalerne.

Rømer selv har villet yde sit bidrag til dette problems løsning, og Horrebow har i sit værk fra 1735 bevaret Rømers egne ord derom, skrevet i han klare knappe sprog. Rømer målte den indbyrdes stilling mellem stjernerne Vega og Sirius og fandt, at den var forskellig sommer og vinter med jorden i forskellige stillinger i banen omkring solen; det kunne se ud til at skyldes parallakse-bevægelsen, og Rømer har måttet vide, hvilken opsigtt dette resultat fra hans hånd ville have vakt i den astronomiske verden, men han lod det ligge hen; hans sunde syn på videnskabelige problemer turde have hindret ham i en overvurdering af egen formåen.

Andre astronomer, blandt dem Horrebow, var mindre forsigtige; men parallakse-målinger var dengang stenen, der var for tung til at løftes. Bestræbelserne derpå kom derimod indirekte til at betyde en vinding; de betød en ansporen til at forøge målesikkerheden, behandlingen af indvundne målinger blev forfinet, og himlens faste stjerner blev mere og mere astronomernes virkefelt. Der går gennem det 18. århundredes astronomi nye linier, der tager sigte mod de fjerne sole, og det var sidst i samme århundrede, englænderen William Herschel som den første gennem sine berømte stjernetællinger i felter ud over himlen loddede dybden i stjernemylderet, så vidt som hans kikkert rakte, og i store træk bestemte mælkevejssystemets form.

Det var en landvinding, efter vor tids begreber opnået lidt langsomt;

men — alt nyt er vanskeligt, den tids hjælpemidler var primitive, og arbejderne i den astronomiske vingård få. Den dristige tanke derimod var ilet forud og havde vist et helt profetisk klarsyn.

Englænderen Thomas Wright udgav i 1750 sin »An Original Theory or new hypothesis of the Universe founded upon the laws of nature and solving by mathematical principles the general phaenomena of the visible creation; and particularly the via lactea. Comprised in Nine Familiar Letters from the Author to his Friend«. Bogens sprog er tungt, og det er dens illustrationer, der bærer den; forfatteren har med sit håndelag for kobberstikning selv eller under sin kyndige vejledning skabt et billede af en egn af mælkevejen set gennem en kikkert, der bevidner, hvad også vides på anden måde, at han ikke alene spekulerede sig til sine resultater, men af selvsyn vidste, hvad han skrev om^o).

Wright har, åbenbart først af alle, klart udtalt, at mælkevejen — *via lactea*, som han kalder den i sin bogs lange titel, og som vi kender som en skybræmme-lignende guirlande over vor himmel, er en optisk illusion. Vor sol er en ener blandt et meget stort antal sole, der udfylder et fladt system af form som et møllehjul; vor sol og med den jorden ligger inde i dette system, og hvor vi — indefra — ser på langs ad møllehjulet, ser vi mod det ene lag sole bag det andet, de fleste sole så langt borte at de ikke kan ses, end ikke i kikkert, men i et antal så stort, at deres samlede lys danner lys-bræmmen over vor himmel.

Wrights bog er nu yderst sjælden; den og han selv turde forlængst være glemte, om ikke et i de år i Hamborg udgivet tidsskrift havde bragt et kort referat. Dette referat læste Kant, og hans »Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels«, der udkom i 1755, indeholder en gennemgang af og bygger på Wrights ideer, hvad Kant åbent vedgår. Kant har sandsynligvis kun kendt Wrights bog fra nævnte referat, i hvilket den nye forklaring på mælkevejen træder tydeligere frem end i Wrights egne ord med i tidens stil stoffet uvedkommende tilføjelser. Wright tænker sig således, at et »forsynets øje« sidder i mælkevejssystemets centrum.

I 1761 fremsatte den tyske fysiker J. H. Lambert i sine »Cosmologische Briefe über die Einrichtung des Weltbaues« sine tanker om den store natur. Alle disse betragtninger — Wrights, Kants og Lamberts — taget under eet er båret af ideer om »skønheden og harmonien i verdensaltet« og om »den

størst mulige fuldkommenhed under de engang givne fysiske betingelser«, ligesom det teologiske islæt er fremtrædende; de er på samme tid forankret i tidens astronomiske viden, hvad naturligvis har været betingelsen for det mere sunde i deres forudanden om astronomiens udvikling. Astronomerne selv har i deres tanker haft lignende fremtidssyner, men det var ikke deres opgave at fremsætte syner og tanker, før de kunne begrunde dem.

Astronomerne såvel som de tre omtalte forfattere indså naturligvis, at hvert eneste himmellegeme må have sin bevægelse gennem verdensrummet; det gælder de sole, der står som stjerner på vor himmel, og det gælder mælkevejsfelternes mægtige bisværme af sole. Det må igen betyde, at enhver stjerne for os at se må få sin bevægelse hen over himmelkuglen — en egenbevægelse, som det tekniske udtryk er.

For at gå det skridt videre, som Wright også synes at have været den første om: Vor sol — i dens følge jorden — må som andre sole have sin bevægelse gennem rummet. En umiddelbar konsekvens deraf udtrykkes bedst ved hjælp af et billede eller en sammenligning, der allerede forekommer i hin tids litteratur og i nutiden er en stadig genganger i populære bøger.

Man går hen ad en skovsti, træerne foran ligesom fjerner sig fra hinanden, idet stien »åbner sig«, medens træerne bagud ligesom rykker tættere sammen. Eller overført på stjernehimlen: Stjernerne må alle ligesom flygte fra det punkt på himmelkuglen, mod hvilket solsystemet bevæger sig, og må nærme sig det diametralt modsat liggende punkt.

Denne effekt må i givet fald træde frem i egenbevægelserne; i praksis indtræder en komplicering, da en stjernes egenbevægelse i størrelse og retning ikke alene »gengiver« solens bevægelse gennem rummet, men også bestemmes ved stjernens egen bevægelse, ligesom stjernens afstand fra solsystemet indgår i den resulterende egenbevægelse.

Det var på forhånd uvist, om egenbevægelserne ville være af en størrelse, så at de kunne måles; en formodning i positiv retning blev fremsat i 1718. Et halvt århundrede senere var lokaliseret enkelte så store egenbevægelser, at deres eksistens var udenfor enhver tvivl, men der skulle gå et århundrede, før dette nye kapitel i astronomien stod på fast grund. Udviklingen denne tidsperiode igennem skal være temaet for et senere afsnit af denne afhandling; det var til denne udvikling, Rømers observationer ydede et særligt bidrag.

De første egenbevægelser var næppe sikrede, før teorier til forklaring af deres oprindelse blomstrede frem. Descartes gamle hvirvelteori gjorde endnu engang nytte ved at tilfredsstille begærlige sjæle, for hvilke et observations-resultat omgående kræver forklaring, lad denne så være en spinkel og tvivlsom teori.

Descartes havde i 1644 offentliggjort sin hvirvelteori, der bl. a. skulle forklare planeternes bevægelser omkring solen. Solen drejer sig om sin akse; det viser solpletternes vandring hen over solskiven. Fra solen, mente Descartes, kunne udgå nogle hvirvler, nærmest solen med lige så hastig omdrejning som denne, men langsommere udefter; disse hvirvler skulle trække planeterne rundt, og denne tankegang stemte fint med, at planeternes bevægelsesretning i banerne omkring solen er den samme som bevægelsesretningen i solens omdrejning, og at planetbevægelserne forløber langsommere, jo større afstanden fra solen er. Disse hvirvler kunne nå langt ud i verdensrummet, og sammenspillet mellem de mange soles hvirvler skulle resultere i solenes bevægelser gennem rummet.

Hvirvelteorien fik en fast position i franske astronomiske kredse, og Rømer synes fra årene i Paris at være velvilligt indstillet overfor den. Newtons hovedværk med det nye syn på bevægelsesfænomener udkom i 1687; da var Rømer i Danmark og havde hænderne fyldt med praktiske hverv, og i Frankrig havde hvirvelteorien et så fast greb, at først sent fik de nye tanker fra hinsides Kanalen den almindelige tilslutning. Det turde være denne situation, der afspejler sig i en ytring hos Holberg om brydningen mellem Descartes og Newtons ideer.

Holberg kom til Paris i 1714, og det er i det latinske brev fra 1743, der nærmest kan kaldes et brudstykke af en selvbiografi, han fortæller om sin særlige interesse for *Physica Cælestis*. »Cartesii og Newtons Principia har jeg altiid staaet tvivlraadig imellem, saa at jeg ikke kand sige, hvilken af dem jeg meest bifalder«, skriver Holberg; det fremgår af det følgende, at han hælder mod Descartes, og det er vel gået ham som andre, at det ser så letfatteligt ud med hvirvlerne, der trækker planeterne rundt, medens Newtons opfattelse med kraften to kloder imellem og som resultat et omløb om det fælles tyngdepunkt mangler det umiddelbart forståelige. Men Holberg ser den store forsker i Newton og har indset, i hvilken retning udviklingen bærer; han slutter: »Man maa berømme denne store Mands Modestie,

thi, omendskiønt han havde saa stor Indsigt der i, tilstaaer han dog, det var skiulte Ting, som ingen kunde begribe. De Mathematici, som ere komne efter ham, haver bygget paa den Grundvold, som han har lagt, og siden den Tiid ere mange af Cartesii Meeninger blevne forkastede«⁷).

Såvidt et hastigt strejftog gennem astronomien på Rømers tid og et århundrede fremefter. Til sidst nogle linier om Rømers holdning overfor det endnu åbne spørgsmål om fiksstjernernes egenbevægelser.

Der er i *Adversaria* en betragtning over stjernehimlens uforanderlighed. En sammenligning med et fra oldtiden bevaret katalog over et tusinde af himlens stjerner viser, at der ingen tydelige forandringer er foregået i de svundne omtrent 2000 år, men Rømer er klar over, at denne himlens stabilitet kun er tilsyneladende, og det er den praktiske mands funderen, der træder frem i følgende ræsonnement.

Ingen tør tvivle på, at et skybillede vedvarende skifter i udseende, siger Rømer, og der kan alligevel gå et minut uden tydelige forandringer, fordi alle bevægelser i skyerne ses på afstand. Nu er stjernerne meget længere borte end skyerne, deres hastigheder også større, og Rømer viser gennem en enkelt overslagsregning, i hvilken ganske vist vilkårligt valgte talstørrelser for såvel afstande som hastigheder må indgå, at stjernehimlen i 2000 år kan se lige så uforanderlig ud som et skybillede i et minut. Rømer har dermed givet udtryk for, at det kun bliver et spørgsmål om tid, hvor længe himlens stjerner indtager de samme indbyrdes stillinger.

Nogle tekniske detaljer.

En stjernes egenbevægelse er den bue (i vinkelmaal), som stjernen flytter sig på himmelkuglen i løbet af et år. Hvor der foreligger en egenbevægelse, må den træde frem i stedsbestemmelserne for stjernen. De tal, der angiver stjernens sted på himmelkuglen, vil ændres, som tiden går.

En stjernes sted på himmelkuglen udtrykkes ved dens såkaldte rektascension (α) og dens deklination (δ); betydningen af disse to bestemmelsesstørrelser, ved hvilke stjernens sted er angivet i forhold til himlens ækvator, fremgår af fig. 1, hvor S er stjernens stilling til et givet øjeblik. En årrække senere står stjernen i S', og buen SS' er egenbevægelsen gennem dette tidsrum. En egenbevægelse opgives ofte i dens to komponenter; den ene ($\mu\alpha$) er projektionen på ækvator, den anden ($\mu\delta$) projektionen på storkirklen fra himmelpolen gennem stjernen vinkelret mod ækvator.

Rømer havde bygget sin meridiancirkel, den første af sin art og bestan-

dig et hovedinstrument i astronomisk forskning, til måling af stjernesteder på himmelkuglen; de rå målinger består dels i tidspunktet, til hvilket en stjerne under den daglige bevægelse himmelkuglen rundt passerer sydtilingen — kulminerer, som det hedder, dels i den vinkelhøjde over synskredsens sydpunkt, som stjernen har opnået i kulminationsøjeblikket. De direkte observerede størrelser er på mange måder råprodukter; de er lokalt prægede, præget af det instrument, med hvilket de er foretaget, og af dets opstilling.

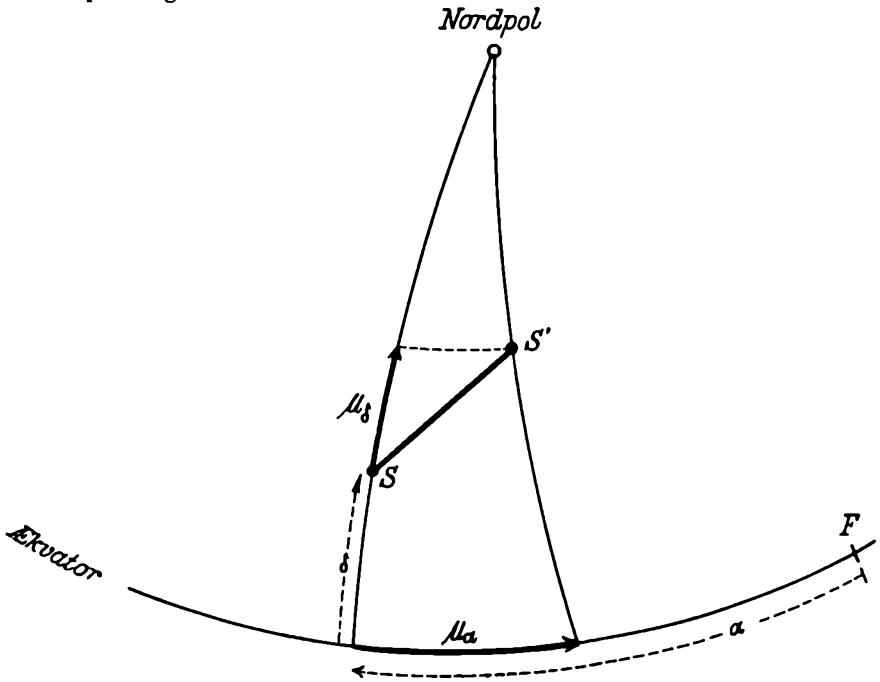

Fig. 1.

Det ses af fig. 1, hvordan α -værdierne regnes ud fra punktet F, det såkaldte forårspunkt; dette punkt af ækvator passerer solen, når den ved forårs jævndøgn stiger fra sydhimlen op på nordhimlen, og der kræves til brug ved omregningen fra observerede tidspunkter til rektascensionsværdier særlige observationer af solen. Omregningen fra vinkelhøjder til deklinationer kræver kendskab til observationsstedets breddegrad, idet deklinationerne måles ud fra ækvator, og bredden indgår i dennes beliggenhed i forhold til synskredsen.

Hertil kommer en række mindre korrektioner: For refraction og aberration, der begge er tilsyneladende stedforandringer; for »uvedkommende træk« i de direkte observerede talstørrelser, som går tilbage til ufuldkomnheder i instrumentet og i dets opstilling — Adversaria har afsløret,

hvordan Rømer havde udviklet den fuldstændige teori derfor⁸⁾); endelig korrektioner for følgen af, at himlens ækvator ikke ligger fast.

Det var først i århundredet efter Rømers død, astronomerne lidt efter lidt begyndte at magte den gennemførte bearbejdning af et indvundet observationsmateriale. Værdien af den stigende observationssikkerhed ville have været illusorisk foruden.

Rømers Triduum — de bevarede tre døgn observationer.

Rømers Triduum er blevet kaldt et videnskabeligt testamente, øjensynligt med rette. Rømers instrumentkonstruktioner var med meridiancirklen, der i 1704 blev stillet op i hans Observatorium Tusculanum i Vridsløsemagle vest for København, nået en sidste og højeste udvikling; de tre døgn observationer synes anlagt som en isoleret observationsrække, hvad alene den store arbejdspræstation indenfor en begrænset tid gør sandsynlig, og der var taget flere afskrifter af observationerne, hvoraf Rømer på sit dødsleje overrakte et eksemplar til Sjællands biskop.

Rømer havde med sit instrument og sit observatorium i Vridsløsemagle realiseret en gammel plan — 30 år gammel, siger han i et brev til den tyske matematiker Leibniz, og meridiancirklen turde have svaret til hans forventninger; han har med Triduum givet samtiden og eftertiden en mulighed for at bedømme, hvor vidt han var nået.

Triduum består af stedsbestemmelser for himmellegemer udført i året 1706 i en klartvejrperiode fra d. 20. oktober kl. 16 til d. 23. oktober kl. 18. Der er gennem 74 timer observeret 250 passager over himlens nord-syd linie, den såkaldte meridian, af næsten et hundrede stjerner og af sol, måne og de dengang kendte planeter. Der har været arbejdet i døgn drift; i dagtimerne er foruden solen planeter og klartlysende stjerner blevet observeret. Endelig er udført specielle observationer til kontrol af instrumentets opstilling og stabilitet og af urenes gang — også deri viser foregangsmanden sig.

Triduum blev offentliggjort af Horrebow i 1735. En undersøgelse af hele observationsmaterialet og en beregning efter mere moderne principper blev i 1845 offentliggjort af J. G. Galle⁹⁾), der som det endelige udbytte giver en liste over rektascensioner og deklinationer gældende for begyndelsen af året 1706 for 88 fiksstjerner.

Det turde have interesse at undersøge den nøjagtighed, hvormed positionerne i Galles fortegnelse er bestemt, og derigennem opnå et indtryk af,

hvor nøjagtigt Rømer kunne observere med sin meridiancirkel. Jeg har der-til anvendt 31 stjerner, der ligger omkring ækvator i et 40 grader bredt bælte, og for hvilke begge bestemmelsesstørrelser er observeret mindst to gange (i gennemsnit 2.7 gange). Moderne fundamentalpositioner for de samme stjerner er regnet tilbage til år 1706; disse positioner vil være af langt større sikkerhed end den, hvormed astronomerne dengang kunne observere. Forskellen mellem de 31 stjerners positioner, som de står i Galles fortegnelse, og deres beregnede positioner må derfor give udtryk for den nøjagtighed, hvormed observationerne i Triduum er udført.

Som mål for nøjagtigheden tjener den såkaldte middelfejl. For Rømers rektascensioner findes 0.23 tidssekund = 3.4 buesekund; for deklinationerne stiger middelfejlen til mellem 4 og 6 buesekunder. Det har formindsket værdien af Rømers observationer, at inddelingen af gradbuen, på hvilken deklinationerne er aflæst, har haft sine ujævnheder, hvad allerede Galle påviste; således er aflæsningen for stjerner liggende mellem 7 og 10 grader nord for ækvator blevet omkr. 24 buesekunder for stor, men Rømer har alligevel opnået en nøjagtighed langt over, hvad andre astronomer i samtiden magtede.

Fig. 2 er en gengivelse af et brudstykke af Triduum fra et manuskript, der findes på Det kgl. Bibliotek i København. Der ses positioner for Polarstjernen, en stjerne i Store Bjørn, planeten Merkur, igen en stjerne i Store Bjørn, Solen, stjernen Arkturus i stjernebilledet Bootes og endelig planeten Venus, alle observeret i dagtimerne d. 21. oktober. Manuskriptet har enkelte rettelser udført af Horrebow og signeret af ham.

Triduum som astronomisk aktiv.

Den engelske astronom Halley henviste i året 1718 til, at tre af himlens klareste stjerner — Aldebaran i stjernebilledet Tyren, Arkturus i Bootes og Sirius i Store Hund — nu stod en halv grad sydligere end opgivet af astronomer i oldtiden; han nævner, at så stærkt lysende stjerner turde være solsystemet forholdsvis nær, og deres bevægelser gennem rummet træde stærkere frem og efter 1800 års forløb være lette at konstatere. Halley overser ikke, at gamle observationer kan være et tvivlsomt materiale at bygge på; hans afhandling er helt igennem den overlegne behandling af sagen.

Den franske astronom J. Cassini (Cassini II i astronom-dynastiet af dette navn) tog i 1738 som den næste dette spørgsmål op. Han fandt for stjernen Arkturus ved at sammenholde en stedsbestemmelse fra 1672 med egne obser-

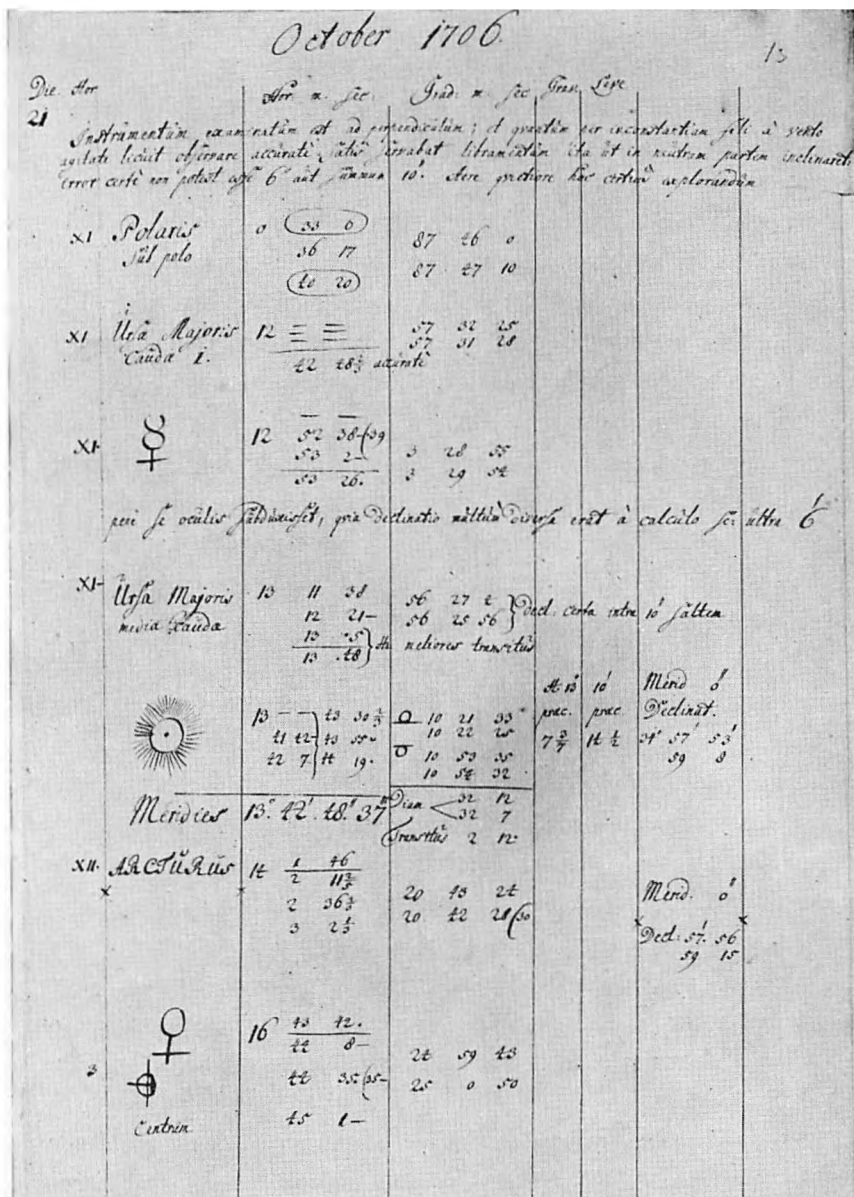

Fig. 2.

vationer en tydelig egenbevægelse. Der vil altid være risiko ved at forbinde isolerede observationer, men den syntes undgået, da en lignende bevægelse ikke blev fundet for nabostjernen η Bootis; var den store egenbevægelse for

Arkturus kun et spil af måleusikkerhed, kunne den samme usikkerhed formodes at ville gøre sig gældende for andre stjerner i egnen.

Der foreligger fra følgende årtier flere mere tilfældige undersøgelser, der bekræfter forekomsten af tydelige egenbevægelser ved enkelte stjerner. Den engelske astronom Hornsby foretog i 1773 en indgående bestemmelse af egenbevægelsen for Arkturus, helt igennem det sobre arbejde på linie med hans lange serier stedsbestemmelser for forskellige himmellegemer, som i nutiden er blevet fundet værd at underkaste en moderne beregning. Hornsby har i sin afhandling en ytring af overraskelse over, at nogle astronomer vedvarende bevarer den gamle indstilling overfor fiksstjernerne, som var de faste punkter på himmelkuglen. Arkturus fandt på den tid ofte anvendelse under måling ved sommer solhverv af solens største nordlige udsving fra himlens ækvator; denne stjerne står nogenlunde i samme afstand fra ækvator, men måtte som følge af den store egenbevægelse være et uheldigt valgt »punkt« at måle ud fra. Det turde være faldet tidens astronomer tungt at opgive fordelen ved faste stjerner.

Det var enkeltbestemmelser af egenbevægelser. Første undersøgelse over et større antal stjerner er dateret år 1760 og foretaget af den tyske astronom Tobias Mayer, og han tog dertil Triduum i brug.

Mayer havde i året 1756 foretaget stedsbestemmelser for et tusinde stjerner, og hans stjernekatolog står med hensyn til nøjagtighed blandt de bedste i tiden. Han foretog en indgående beregning af materialet i Triduum og sammenstillede de resulterende stjernepositioner fra 1706 med positioner fra 1756 fra sit eget katalog; da det fortrinsvis indeholder stjerner i et smalt bælte gennem de såkaldte Dyrekreds-billeder, og Rømers stjerner ligger ud over himlen, måtte han supplere sin liste med stedsbestemmelser fra anden side og fandt de manglende stjerner hos den franske astronom Lacaille i et katalog fra år 1750.

Differenser mellem to stedsangivelser for samme stjerne gældende for 1706 og 1756 (evt. 1750) må skyldes dels måleusikkerhed, dels egenbevægelse. Mayer forudsætter, at hvor der forekommer en differens på mindst 10 eller i hvert fald 15 buesekunder, må stjernen i de forløbne 50 (eller 44) år have vist en egenbevægelse. Mayer kunne ikke kende til ujævnhederne i inddelingen af gradbuen på Rømers instrument, der for nogle stjerner vil gøre en så snævert ansat fejlmargin illusorisk.

Mayer forelagde sin undersøgelse for akademiet i Göttingen d. 12. januar 1760, og der fremkom et referat i »Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen«¹⁰⁾, måske skrevet af Mayer selv. Det hedder deri, at for mindst 15 af de 80 undersøgte stjerner forekommer en egenbevægelse, og at Arkturus er stjernen med den hurtigste bevægelse; og det fremhæves særligt, at blandt de 15 stjerner findes svagere lysende stjerner med egenbevægelser af samme størrelse som fundet for klare stjerner, medens der blandt de undersøgte stjerner kan udpeges stærkt lysende stjerner uden målelige egenbevægelser. Nye perspektiver var ved at åbne sig; det måtte erkendes, at naturen næppe er så enkel, at de klareste stjerner altid er de nærmeste og har de største egenbevægelser, som formodet af Halley snart 50 år tidligere.

Hele sagen var dermed inde i en sund udvikling, hvad Mayers navn som astronom borger for, men han døde i 1762, kun 39 år gammel, og hans undersøgelse blev først offentliggjort i 1775¹¹⁾. Den astronomiske verden turde have set hen dertil med en vis længsel, thi Lalande nævner i sin »Astronomie« fra 1764, et standardværk i tiden, det utilgængelige manuskript i Göttingen med Mayers egenbevægelser — »très-curieuses«, som han betegner dem.

Der foreligger fra denne ventetid nogle få egenbevægelser, bestemt af den engelske astronom Maskelyne, der i året 1765 var blevet direktør for Greenwich observatoriet. Han foretog gennem næsten 50 år stedsbestemmelser for sol, måne og planeter og for 36 klare stjerner fordelt ud over himmelkuglen — de 36 Maskelyne'ske fundamentalstjerner, som de hedder den dag i dag. Han udgav i 1774 sine første stedsbestemmelser for disse stjerner i forbindelse med et større tabelværk¹²⁾, der skulle lette beregning af stjernernes positioner til forskellige tidspunkter under hensyntagen til forskellige korrektioner, deriblandt korrektion for egenbevægelse. Maskelyne giver en liste over syv stjerners egenbevægelser, og han nævner, at de er beregnet bl. a. ved hjælp af Rømers observationer.

Maskelyne giver ingen enkeltheder, også Mayer er temmelig fåmælt om sin anvendelse af Triduum. Triesnecker i Wien, der som den tredje anvendte Triduum, har derimod i sin afhandling fra 1792¹³⁾ udførligt beskrevet sin behandling af Rømers materiale.

Det ville føre dybt i astronomiens labyrinter at skitsere gangen deri. Triesnecker har villet fremskaffe de sikrest mulige stjernepositioner gældende for Rømers tid for så ved sammenligning med de nyeste observatio-

ner at finde endnu pålideligere mål for egenbevægelserne. En opgave af denne art var stadig prekær. Triesnecker — og andre i tiden — har måttet sande dette. De egenbevægelser, om hvis størrelse og eksistens al tvivl måtte forstumme, var få; de fleste lå i grænsen for det målelige. Triesnecker antyder muligheden af, at der forekommer foranderlige egenbevægelser — i virkeligheden et udslag af det altid uløselige problem om, hvor langt ud i decimalerne et måleresultat rummer en realitet.

Den stigende interesse for fiksstjernernes astronomi resulterede i store observationsarbejder med katalogisering af flere og flere af himlens stjerner, ligesom egenbevægelserne gjorde påkrævet, at de samme stjerner blev observeret igen. Et stjerne-katalog var blevet et billede af himlen til et enkelt tidspunkt, rækker af stedsbestemmelser fra en længere årrække for de samme stjerner en »Geschichte des Fixsternhimmels«, som titlen lyder på et samleværk med det 18. og 19. århundredes stjernepositioner.

Italieneren Piazzi var en af de astronomer, der i de dage i stor stil var virksom ved kikkerten; han foretog i årene 1792—1813 næsten 150.000 enkelt-observationer, hans første katalog med omtr. 7000 stjerner udkom i 1803, og han anvendte straks sine nye stjernepositioner til bestemmelse af egenbevægelser og drog — som den fjerde i rækken — nytte af Triduum.

Piazzi har i sin afhandling fra 1806¹⁴⁾ følgende tabel over den sandsynlige usikkerhed i de egenbevægelser, som han har beregnet ved at sammenstille egne stjernepositioner med ældre; han observerede gang på gang de samme stjerner og har også bestemt egenbevægelser alene ud fra egne observationer.

Kombination af ældre og yngre observationer	Omtrentlige årstal	Usikkerhed i egenbevægelser	
		α	δ
Flamsteed — Piazzi	1700—1800	0.35	0.20
Rømer — Piazzi	1700—1800	0.07	0.10
Mayer-Lacaille — Piazzi	1750—1800	0.10	0.15
Maskelyne — Piazzi	1770—1800	0.10	0.10
Piazzi	1792—1803	0.15	0.20

Tallene er givet i
buesekunder

Observationsnøjagtigheden er det 18. århundrede igennem vokset, og det præger tabellens værdier. Alligevel hører de egenbevægelser, der fremgår af kombinationen Rømer—Piazzi, til de sikreste; det er alderen af Rømers

observationer, der giver en stor vægt. En egenbevægelse træder tydeligere frem, som tiden går, og Triduum var nu i alder nær de hundrede år. Egenbevægelser fra kombinationen Flamsteed—Piazzi er derimod de mest usikre; Flamsteeds observationer er ellers fra samme tidsperiode som Rømers, men af langt ringere nøjagtighed.

Et astronomisk pionerarbejde i dets udvikling gennem et århundrede er dermed skitseret. Dets første resultater fandt omgående anvendelse. Herschel fandt ved hjælp af Maskelynes og Mayers egenbevægelser bevægelsen gennem rummet for endnu een stjerne — for vor sol; der var allerede i de første egenbevægelser de karakteristiske træk, svarende til vandringen gennem en skov — jfr. tidligere. Herschels afhandling bærer præg af, at han har fundet det påkrævet at mildne overgangen fra det urgamle dogme om stjernehimmels uforanderlighed til en stjernehimmel med »løse« stjerner; for ham selv — stellarastronomiens skaber — har den nye indstilling næppe voldt vanskeligheder.

Der forekommer i de første årtier af det 19. århundrede i den astronomiske litteratur mistrøstige ord; det var situationen omkring egenbevægelserne, der tyngede, og det turde have stået astronomerne klart, hvor stor betydning sikre egenbevægelser kunne få for studiet af de fjerne sole. I de samme år måtte Arkturus afgive sin rekord som stjernen med den kendte største egenbevægelse (2.3 buesekunder pr. år) til den langt svagere stjerne μ Cassiopejæ (3.8 buesekunder pr. år), og ytringer i breve mellem tidens astronomer tør udlægges, som kom denne opdagelse til i lige grad at betyde en opmuntring og et incitament.

For endelig med få ord at antyde den følgende udvikling: Den tyske astronom Bessel indarbejdede i første halvdel af det 19. århundrede den moderne fundamental-astronomi med en hidtil ukendt præcision og med meridiancirklen i Rømers form som det fundamentale instrument. Bessel foretog i samme periode en indgående beregning af englænderen Bradleys lange observationsrække fra omkr. 1750, og de resulterende stjernepositioner i forbindelse med nøjagtige nye positioner fra det 19. århundrede blev det første solide grundlag for søgen efter egenbevægelser af den normalt forekommende minimale størrelse.

Jeg har i min bog om Ole Rømer skrevet, at Rømers udnævnelse i 1705 til politimester og førsteborgmester i København astronomisk set var en

ulykke; jeg er blevet bestyrket i den opfattelse. Rømer havde på det tidspunkt sin meridiancirkel i funktion, og Adversaria røber den 60-årige mand som den endnu frodige forsker med alle betingelser for en rig videnskabelig sensommer.

Rømer var i de samme år begyndt at samle materiale til en beskrivelse af sine instrumenter og kan have haft i sinde at offentliggøre sine observationer, hvoraf Triduum kun udgjorde en ringe part. En mere omfattende observationsrække havde rummet muligheder for en indgående bearbejdning, og Rømers observationer kunne i det 19. århundrede have spillet en lignende rolle, som blev tilmålt Bradleys observationer i Bessels gengivelse. Rømers observationer ville endda have været 50 år ældre, og det er alderens patina, der giver de gamle stjernepositioner vægt, når formålet er beregning af egenbevægelser.

★

Det er i Rømer-biografier en fast vending, at Tobias Mayer ved hjælp af Triduum bestemte de første sikre egenbevægelser. Det fremgår af det foregående, at Mayers anvendelse af Triduum kun var een blandt fire; og Mayers undersøgelse kan bedre karakteriseres som det enkelte trin i en længere udvikling, der først ind i det 19. århundrede havde tilbagelagt det famlende og usikre begynderstadium.

Litteraturen med de i nutiden upåagtede anvendelser af Triduum findes ikke i danske biblioteker. Direktøren for Universitets-Observatoriet i Wien, professor, dr. J. Hopmann, og direktøren for Universitets-Observatoriet i Bologna, professor dr. G. Horn d'Arturo, har vist den venlighed at udlåne henholdsvis Wiener-Efemeriden fra 1792 med Triesneckers afhandling og et særtryk af Bologna Akademiets publikationer med Piazzis afhandling; P. S. Laurie, Royal Greenwich Observatory, har tilstillet mig et uddrag af indledningen af Maskelynes tabelværk fra 1774.

NOTER

- ¹⁾ Det 16. Skandinaviske Naturforsker møde 1916. Forhandlinger p. 173. Kristiania 1918.
- ²⁾ Rømer-bøgerne fra 1944 indeholder formodninger om årsagen til Rømers hjemrejse i 1681. J. O. Bro-Jørgensen har (Danske Magazin 7. R., 5. 1. København 1949) offentliggjort originalkilder, der bl. a. viser, at Rømer blev kaldt hjem, idet regeringen søgte en »fonteniere« (vandbygningsingeniør). Rømer sikrede sig forud rimelige økonomiske kår og desuden en passende position, der i den danske Paris-ambassadørs øjne tog sig ud som den slags små grillen, som »gemeenlig saadanne speculatoers er plaget med«! ³⁾ Peder Horrebow: *Basis Astronomiae*. København 1735. ⁴⁾ Jfr. min afhandling: H. C. Schumacher and the Observatory at Altona during the War of 1848—50. Meddelelser fra Ole Rømer-Observatoriet i Århus. Nr. 22. Århus 1951. ⁵⁾ Olufsens brevveksling findes på Universitets-Observatoriet i København. ⁶⁾ Jfr. F. A. Paneth: Thomas Wright of Durham and Immanuel Kant. The Observatory. 64. 71. London 1941; se også *Vierteljahrsschrift der Astronomischen Gesellschaft*. 14. 87; 15. 367; Leipzig 1879—80. ⁷⁾ F. J. Billeskov Jansen: Ludvig Holbergs Memoirer. p. 174. København 1943. — Oversættelsen af den latinske originaltekst stammer fra en udgave på dansk fra 1745. ⁸⁾ Jfr. E. Strömgen: Om Ole Rømers Meridianobservationer til Bestemmelse af Fiksstjernerets Rektascensioner samt om Formlen til saadanne Observationers Korrigering for Fejl i Meridianinstrumentets Opstilling. Nordisk Astronomisk Tidsskrift. København. 1936. 17. ⁹⁾ J. G. Galle: *Olai Roemeri Triduum*. Berlin 1845. ¹⁰⁾ *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*. I. 73. Göttingen 1760. — Jfr. J. Bernoulli: *Lettres Astronomiques*. Berlin 1771. ¹¹⁾ Tobias Mayer: *Opera Inedita*. I. 75. Göttingen 1775. ¹²⁾ N. Maskelyne: *Tables for computing the Apparent Places of the Fixt Stars, and reducing the Observations of the Planets*. London 1774. ¹³⁾ F. Triesnecker: *De motibus propriis fixarum. Ephemerides astronomicae*. Wien. 1792. 380. ¹⁴⁾ C. Piazzi: *Saggio sui movimenti proprii delle fisse. Memorie dell' Istituto nazionale italiano, classe fisica-matematica*. Bologna 1806. — Afhandlingen er i uddrag oversat til tysk i *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde*. 27. Gotha 1813.

Niels Åge Nielsen

DIALEKT, JARGON OG VULGÆRSPROG I ÅRHUS

Man kan af og til høre den påstand fremsat af gode århusianske lokalpatrioter, at den variant af rigsmålet, vi taler her i byen, skulle være den smukkeste i Danmark. Det er der dog vist — desværre — ikke mange udenbys fra, der vil give os medhold i. En sprogforsker vil kun ugerne indlade sig på en vurdering af, hvad der er smukt, og hvad der er grimt i vore mange lokale afarter af dansk¹), da han vil savne objektive holdepunkter for sin bedømmelse. Men snarest ville han dog hævde, at sproget her i byen er grimmere og mere afvigende fra rigsmålsnormen, end vi selv er klar over.

En egentlig dialekt finder vi ikke mere her i byen. I nutiden har ren dialekt kun været talt i de sønderjyske og bornholmske byer, mens bymålene allerede for et århundrede siden var så godt som forsvundet i Nørrejylland²). Om vor dialekts lydforhold i ældre tid giver to berømte danske fonetikere, der stammer her fra, en del oplysninger i deres værker: Jacob Madsen Aarhus (1538—86)³) og Jens Pedersen Høysgaard (1698—1773)⁴). — Fra nyere tid har vi kun spredte bemærkninger, som af Marius Kristensen (Danske Studier 1920, 68 f.), der i sin skoletid i Århus omkr. 1880 gjorde den iagttagelse, at »medens vi i jysk havde *w*-lyd i *leve*, *skrive*, *lave*, *gave* og *v*-lyd i *løbe*, *gabe*, *gribe*, *skib*, var det omvendt hos mine århusianske skolekammerater«. — Den redegørelse for dialekten lige vest for byen, som blev givet af Anker Jensen i Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt (Dania V (1898) 213—231), og Køn og tal i Åby-målet ved Århus (Danske Folkemaal III (1929) 22—24) kan måske yde holdepunkter for, hvorledes bymålet oprindeligt har lydt herinde.

Der er navnlig eet særforhold, der har gennemgribende betydning for den almindelige århusianske udtale (selv i det indfødte borgerskabs højere lag), og får denne til at afvige fra rigsmålets norm. Århusiansk har som de omgivende østjyske mål fået »apokope«, d. v. s. tabt den trykssvage selvlyd, når den står i udlyd i tostavellesord: (*at*) *fiske* er blevet til *fisk* og helt faldet sammen med navneordet *en fisk* i udtalen. På samme måde udtales (*at*) *straffe* ligesom (*en*) *straf*, (*at*) *hoppe* ens med (*et*) *hop* osv.⁵. — Også et andet akcentforhold røber hos de brede lag, at vi har med jyder at gøre: overmåde mange har »stød« i ordene *gå'l* gulv, *gul'* guld, *ham'r* hammer, *kør'vel* kørvel, *'laj'li,he'd* lejlighed, bolig, *lørda* lørdag, *muliv's* adv. muligvis, *ny'li* adv. nylig, først (jf. ndf.), *øj'n* øjne; man træffer noget sjældnere udtalen *som'r* sommer, *gam'l* adj. gammel, *skam'l* skammel, *hem'l* himmel, *kæl'eng* kælling. (Det hedder videre *gal'* gal). Omvendt mangler dialekten stød i ord som *vej*, *skov*. Mærkværdigt nok optræder det såkaldte »vestjyske stød« (stød efter kort selvlyd foran gammelt *pp*, *u*, *kk*), der ikke skulle forekomme ret meget østligere end en linje Randers—Silkeborg—Horsens, temmelig udbredt selv hos yngre i det ene ord *oppe* udtalt *ɔ'p* (dog også med lang selvlyd *ɔ'p* eller blot *ɔp*, d. v. s. sammenfald med *op*)⁶.

For selvlydenes vedkommende kan nævnes en tilbøjelighed til åbning af *o* til *å* foran *r*-forbindelse: *for'lårn* adj. forloren, *hårn* et horn, *kårn* et korn, *lår't* en lort, *pår't* en port, *sår't* adj. sort, *hår'di* adj. hurtig osv. Denne udvikling er måske indkommet fra Ning herred og synes at være et yngre fænomen. (Hertha Nicolaisen f. i Århus 1854 sagde *sort*).

For den ikke-indfødte iagttager er det iørefaldende, at *j* overordentlig ofte forekommer for det skrevne *d* i slutningen af ordene, en lydændring, som naturligt nok bedømmes strengt! Men her er byen til en vis grad uskyldig. Den har fulgt den omliggende østjyske dialekt, og fænomenet har sikkert tilhørt det gamle bymål. Sproghistorisk set ligger forholdet således: 1. ældre dansk *th* (= rigsmålets bløde *d*, nedenfor gengivet *ð*) er blevet til *j*: fx. *blaj* blad, *glaj* adj. glad. (Kort nr. 56). — 2. ældre dansk *dd* er blevet til *j*: fx. *øj'* odde (d. v. s. sammenfaldet med ordet *øje*), stednavnet Odder udtales af den brede befolkning *øj'er* (af en 1. gymnasieklasse på 23 udtalte (i 1947) 3 det således, resten *ɔð'er*; den korrekte form må være *ɔðer* uden stød rimende på rigsmålets *skodder*), *kløj'* klod, *køj'* kodde (scrotum),

raj' adj. ræd. (Kort nr. 53). 3. ældre dansk *t* er blevet til *j*: fx. *maj* mad, *køj* kød, *skøj* (cigaret)skud, *grøj* grød, *kluj* klud, *gryj* gryde, *ga'j* gade. (Kort nr. 50).

Et lille særdrag, som vil røbe de fleste århusianere som østjyder, er udtalen af den trykssvage endelse *-et* i navneordenes bestemte form: *hu'set* huset, *van'et* vandet osv., her har *t* holdt sig (ovf. sjællandskens og rigsmålets bløde *d*: *land'ed*, *kor'ned* osv.). — Den brede befolkning har ligeledes *-et* i datid og datids tillægs måde af svagtbøjede udsagnsord som hoppe, plukke, snakke: *høpet*, *plåket*, *snaket*. (Kort nr. 68). — Det stemmer også med østjysk, når det i vide kredse hedder *et kop* og *et skærm*, samt — noget sjældnere — *bakket* («*oppe på bakket*»), *brusket*, *gipset*, *iset*, *kalket*, *limet*, *skrællet*, *sæbet*, *tjæret* osv. — Andre almindeligt udbredte jyske drag er fx. den manglende intetkønsbøjning af tillægsordene: *et nem stykke*, *det stykke er nem* etc. og brugen af *hans* og *hendes* for *sin*.

Det har sine vanskeligheder at nå til en fastsættelse af et egentligt dialektalt ordforråd i byen. Man træffer nok på dialektord i levende brug, men af og til er det blot familieord, som har holdt sig helt fra den gang, da den senere indflyttede bedstemor levede på landet⁷). Følgende ord synes dog at være nogenlunde almindelige blandt den jævne befolkning: *blæw'r* mudder, pløre; *et kyller* flok; *en åleknude* ålekvabbe; *delsom* adj. som let lader sig dele; *dogret* («*dsu'ret*») adj. dum, enfoldig, åndeligt smalsporet; *kæ'le* (af et ældre *kælig*) adj. kælen; *nø'l'e* (af ældre *nådelig*) (om person) ubetydelig, genert, som ikke tør være med til sjov; *owsen*, sjældnere *öwsen* (af *oksen*) adj. gejl; *skanneret* adj. dårlig, slem; *sloweret* adj. dvask, slap; *slugøret* som har store ører; *snorken* adj. indskrumpet, rynket (om æble; sjældnere siges *skrunken*, *snunken*); *svogret* adj. besvogret; *træls*; *baldre* v. slå (fx. kop, rude) i stykker; *hørme* v. stinke (dertil *en hørme* stank); *klumre* bære sig klodset, forkert ad (dertil *et klummer* klodsmajor); *nylig* adv. først («*Jeg kom ny'li hjem kl. 12*», «*Jeg kommer nylig imorgen*»). Se endvidere ndf. — En ældre skelnen mellem brug af forholdsordene *på* og *i* ved gadenavne (som i københavnsk) er vist helt forsvundet nu: »I Aarhus siges saaledes »*paa*« Vestergade, Mejlgade, Skolegade, Studsgade, Fiskergade, men »*i*« Søndergade, Østergade, Fredensgade, der er unge«. (Ed. Erslev: Jylland, Studier og Skildringer til Danmarks Geografi. (1886) 267). Almindeligt bruges derimod *ved* for *hos*: *ved lægen* osv.

Af tekster på Århus-mål findes der vistnok kun en enkelt, et digt af Marinus Børup (samlingen *Drillerier* (1920) 70—71), som her skal anføres:

Nyforlovvet Enkemand.

Mærkelig, det æ'tet — mærkværdig at en *ka*
 bli *ve* aa holde a aa bli *ve* aa holde a!
 Jæ er snar en gammel Svend aa baade sløj aa tung;
 for tyve Aar tilbages va jæ meiet mere ung.
 Jov, jæ er lidt ælre — men godt jo da tefreds;
 for faa en Kon' paa tredve, naar en selv er fyldt de treds:
 Død og Pine!
 No er det den tredde bette Kon', jæ ska ha
 — mærkværdig at en *ka* bli *ve* aa holde a!
 Streng for mig va'tet, da de anre to faldt fra,
 først Hansine,
 saa Sørine.
 Sine hun va køn, hun va skrap, men hun va go!
 Sørine hun had Grunker — men se, om de forslo!
 Jaav — ok, jo!
 Jæ har begravvet to.
 Men la no dem ha Ro!
 Lelle Line,
 lelle, rare Line har given mig sit Ja!
 Mærkværdig at en *ka* bli *ve* aa holde a!
 La der *tusend* Kroner der — jæ siger: *om* der la! —
 og dersomsti saa Line hun la ved Siden a':
 Jæ tog Line!

Forfatteren forklarer i en fodnote: Blødt (d) udtales overalt som (j); Sprogets »Melodi« er nøgternt enstonig, overvejende dalende.

Den vanskelige adskillelse af begreberne *jargon* (mindre kredses særprog), *vulgærprog* og *slang* skal ikke drøftes her⁸). I det følgende gives blot en oversigt over nogle udvalgte betydningsgrupper. Som almindeligt i den slags ordforrådsbeskrivelser medtages ikke blot det (formodentlig) specifikt århusianske, men også det her i byen brugte stof, som kan forefindes andetsteds⁹).

Et udpræget eksempel på jargon har vi i (visse) spejderes betegnelser for forskellige fødevarer: *hakket dynebetræk* havregryn, *røget ski* i

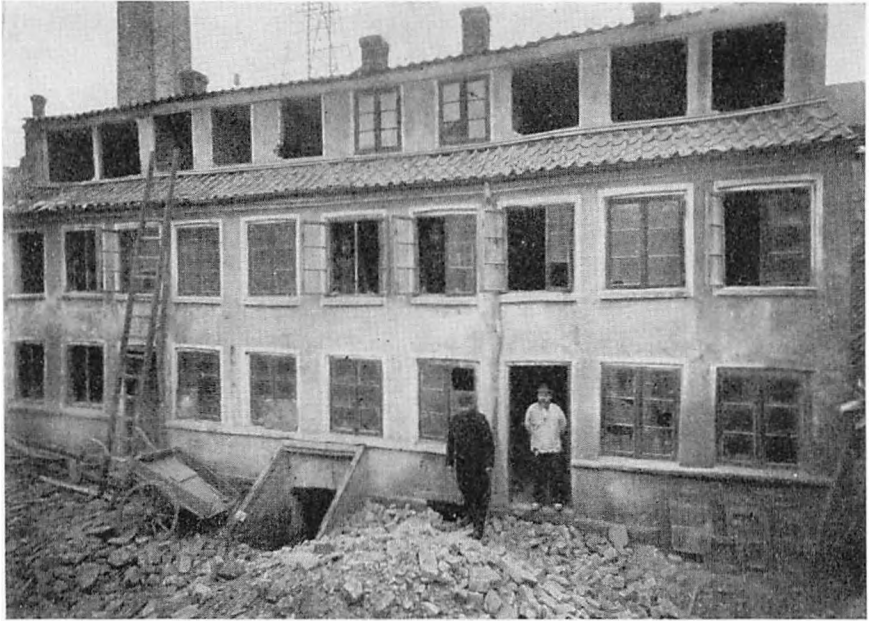
hummelejsovs boller i selleri, *døde hundehvalpe* hvidkålsrouletter, *indianersved* rødgrød, *kandepager* pandekager, *kanonvælling* sagovælling, *stegte knæskaller* bøffer, *kosaft* mælk, *mudrede ligkisterosetter* kartofler og sovs, *lobrikadus* tynd sovs, te el. kaffe, *hakkede postbude* i sommerbukser spegepølse, *slanger* i blodmudder macaroni i tomatsovs, *russiske springmadrasser* pandekager, *knastfrit sprøjtevand* kørvælsuppe, *hjemmestrikket stoleben* havregrød, *yversjap*, *-sjask*, *-slam* mælk. — Vi fortsætter med det samme med andre betegnelser, der har eller har haft noget større udbredelse. *Gams* mad er måske fra dialekt, *guf* er god og *pensionatmad* dårlig mad. De også andetsteds almindeligt brugte kælenavne til frikadeller mangler naturligvis heller ikke i vor by: *deller*, *frikadunser*, sjældnere *håndgranater*. Havregryn med mælk på hedder *tapetklister* eller *grutning*. Meget almindeligt brugt er *klemmer* for mellemmader; kage til at lægge bund med er *bundbrædder*; pølsevognenes flækkede rundstykke med sennep hedder *en kradser*. — Fra krigens tid huskes endnu med rædsel erstatningskaffen under navne som *generatorpløre*, *-tjære*, *løbesod*, *mokka du* (el. *de*) *plø'r*, *negersved*, *tørvestrøelse*; *mosevand* kunne bruges både om »te« og »kaffe«. Exportflødens almindelige navn har i lang tid været *kalk-* eller *kridtvand*. Slangord for at spise er: *gusle*, *stoppe inden for vesten*, *få i skrotten*.

Personbetegnelser. Først nogle betegnelser, der gælder eller gjaldt for begge køn: fra tiden efter første verdenskrig til hen midt i 1930'erne, da vi havde husvildebarakker, mindes man endnu *barakungerne*; ordet lever dog endnu, og ligeledes dets synonym fra den tid: *ryleunger*; *yingel* nedsættende om børn kan også bruges endnu; »*Tarmyingel* brugte vi om en familie, hvis børn alle var tynde, vel sagtens tuberkuløse«. Ordet *babs* (fra svensk, men vel af en flertalsform *babser* af eng. *babies*) anvendtes under krigen både om velklædte unge piger og unge mænd, men var allerede 1945 næsten ude af brug. *Et drys* er en langsommelig person, *en gitar* en, der tager noget tilbage, han har givet væk, *en knokkel* en lang, mager person, *et ribs* en sur person, *vadefugl* kan bruges både om mænd og kvinder: »*Hold dig af mine tæer, din vadefugl!*«

Drenge og unge mennesker har en forbavsende række kollektive betegnelser for piger: *dukkeøj*, *gribbe*, *knolde*, *knottes*, *kvæg* (»*Er der noget kvæg på torvet?*«), *larver*, *møer*, *planker*, *roulade*, *rær*, *rør*, *småpluk*, *spær*, *stænger*, *stød*, *sutter*, *ting i nips*. Betegnelser som *gejl* (»*Vi skal ud å stange*

noget gejl op«, »Nu kommer der gejl«) og *kørvel*¹⁰) (»Tror du, der kommer noget *kørvel*?«), regnes ganske vist for meget skrappe, men de er hyp-pig brugt, og deres egentlige betydning er ukendt for de fleste. *Filaj*'s kæreste hører nu kun til de ældre årganges sprog. Af rosende ord for piger kan nævnes: *cigar* (»en rap *cigar*«), *dejlighed*, *grib* (»Der går en god *grib derovre*«), *gøms*, *knot* (»Der var en masse *vaks knotter til det bal*«), *knude*, *kvind* (»*Sikket stykke kvind*«), *pakke*, *steg*, *striik* (»en *brandvaks striik*«), *sår* (»et *vaks sår*«), *trold* (»en lille *lækker trold*«). Hos den slags piger kan en ung mand, der er ude at *botanisere* eller på *gribbejagt*, introducere sig ved at sige: »*Hallo striik, mit navn det er snor, skal vi ikke binde os sammen?*« eller »— — *mit navn det er sejl-garn, ja, det er noget indviklet*«. — *Bukseskvat* er en kvinde el. pige i slacks. En pige kan iøvrigt være *en harpe*, *en istap*, *en knallert*, *en led sok*, *en dum sokkel* el. *sporvogn*, *et dumt stakit*. En tynd pige er *en strandstork* el. *en mager jagthund*. (Disse to ord kan dog også anvendes fx. om mænd). *En stryger* er en pige, der får en mand til at give ud på sig og derpå løber sin vej. — Tykke kvinder tituleres *flomme*, *flommeso*, *maskine*, *tromle* (»*trommel*«) osv. Skrappe eller letlevende: *bær*, *dulle*, *dåse*, *fisette* (forældet), *giraf*, *havkat*, *heppe*, *hæffel*, *knast*, *knokkel*, (*ligge*)*moppe*, *møg-harpe*, *-so*, *rivejern*, *rumsegris*, *skrubbe*, *spand*, *sæk*. — Kælende betegnelser for *hende, man lever sammen med*, er *hyænen*, *kaptajnen* eller *uhyret*.

Lad os introducere hankønnet med et aviscitat: »Vagner Graver Pedersen er 15 Aar, og han er *Knokkelbud*. Saadan hedder alle Bude, der kører med Cykler, hvis Varelad kan tage 100 Kilo. Vil man nærmere præcisere, hvad han laver, er han *Købmands-Tyr*. I Aarhus er Budene ikke, som adskillige fejlagtigt tror, Svajere, de har anderledes malende, jyske Betegnelser«. (Nold i Aarhus Stiftstidende. 24. 12. 1952, s. 5, sp. 1). Almindelige bude er *asfaltcowboys*, *bytyre*, *knokkeldyr*, *mosseldyr*, *-grise* eller *pukkelaber*. — Andre — mere nedsættende — personbetegnelser er: *alfonseriarbejder* alfons, *bos stor*, *kraftig fyr*, (*billig*) *bums lille sortebørsbaron*, *spritter* eller *alfons*, *bliktud blikkenslager*, *bærmetønde* fordrunken person (1920-erne), *dillerist* d. s., *epelektiker* elektriker, *fuldrigger* stærkt beruset mand, *gelænderabe* postbud, *gribbetyv* officer el. soldat, *hanser* flottenhejmer, *hundeklipper* frisør, *tuberkelsyg høne* bleg og sygelig person, *klatmaler* maler, *labbert* drikkebroder, *læbbert* slapsvans, *maskendasker* marskandiser, *mo-*

Pjaltensborg (se side 239).

rakker en der slider (for) hårdt, fx. for at indynde sig, *moser* d. s., *original* («årgi'næ'l») mærkelig, sær person, *pisling* undermåler, *pukkelokse* slider, *rumsekarl* alfons, *professionel skoledreng* student, *spritter*, *sprutugle* (1920-erne), d. s. s. *bærmelønde*, *stenstabler* murer, *stymper* («stømper») brugt fx. af piger om en mand, der svigter dem, *sut* fordrunken, karakter-svag person, *svamper* drukkenbolt, *tandknikker* tandtekniker, *telefonok*, *trappeartist* postbud. — Rosende ord om gåpåfyr er *gast*, *guttermand*, *knallert*, *knast*, *knyst*. Den, man vil opnå noget hos, er *en ven af folket*. Godmodige skældsord til en *kamme(r)sjuk* er — foruden nogle af de foregående som *knyst* — *polkahøne*, *røvcyklist* fx. til en der ikke holder, hvad han lover, ikke nødvendigvis til en cyklist, *skideprins*, *strømer* («Giv en cigaret, din strømer»), *svumpukkel* fidusmager.

Af rigtige skældsord findes der et stort forråd: *abekadaver*, *atomodder*, (*lede*) *badutspringer*, *bavian*, *blærekarl*, *-røv*, *bollerøv*, *borger*, *bos*, *brilleabe*, *-fanden*, *bølle(frø)*, *børste*, *dengse*, *don Johan*, *dogrehoved*, *-røv*, *drengerøv*, *drog*, *dromedar*, *drops*, *dryppeløg*, *drys*, *drønnert*, *dummernik*, *eksemplar*,

fedtgøple nærig person, *fedtsyl* d. s., *fjog*, *fjumregøg* (»*fjummeregöj'*«), *flab*, *fladbrænder* dum, nærig person (1920-erne), *fladbuk*, *fliremikkel*, *flødeabe* farssøn, *flødedreng* d. s., *fnatugle*, *fregne*, *fryns*, *frynsekarl* (»det brugte vi i mine unge dage (1927—30), når en skulle ud at frynse sig, når han var klædt om, pæn«), *fuql*, *fumlegøg* (»*summelgöj'*«) *fumlet* person, *et fund* underlig fyr, *fyrstårn*, *go*, *gob*, *gøg* (»*göj'*«), *hertug*, *humbugskarl*, *hængemule*, *-røv*, *høved*, *jubelfjog*, *-olding* original, *kadaver*, K. L. (af *kolort*) om en dreng, der var for lille til at lege med (1920-erne)¹¹), *klapodder* (»*klapöj'er*«), *-torsk*, *kloakpisser*, *klod* (»*klöj'*«) klodsmajor, *fjols*, *klokker*, *knub*, *kopatte*, *kraftbolle*, *-idiot*, *-torsk*, *kugle*, *kvabodder*, *kvajhoved*, *-pande*, *kødhoved*, *lusangel* (dial.), *lusepuster* lortet el. svag, men pralende person, *løg*, *moppedreng*, *mordreng*, *død murer*, *møgbælg* (»*mo'bælf'ek*«) (dial.), *-dyr*, *-prins*, *møgklapper* bonde, *møjert*, *nols*, *et nor*, *nummerhoved*, *oggenok*, *oldlevn*, *opløb*, *overklokker*, *-oggenok*, *-original*, *-patentsumpedrøner*, *patentidiot*, *pløk*, *prins* storsnudet, sirligt klædt person, *radarkarl*, *register* (»*Dit lange r.!*«), *mager ræmpel*, *rær*, *røvhul*, *skidehuskarl*, *mager skideslange*, *skvat*, *skvatabe*, *-dyr*, *-nagle*, *-røv* om en *fumlet* person, *skyskraber*, *snoabe* farssøn, *snorke-træ* dum person, *snotabe*, *-bavian*, *-boble* (»*bobbel*«), *-fink*, *-gøj'*, *-hvalp*, *-papegøje*, *spire*, *stakitpisser*, *sømsadist*, *tegning* (»en slimet t.«), *tågehorn*, *vatbabs*, *-ugle* (i 1920-erne om en der var rigeligt påklædt ved vintertid, nu bare skældsord), *vimmergøg* (»*göj'*«), *øg* (fx. *lallende øg*), *ånd* dum person.

Dumhed. Man kan *være lige op til A 5* eller *C III*, *have orn* i *altankassen*, *bier* eller *svip* i *kasketten*, *duer på taget*, *fis* i *bøtten*, *roterende fis* under *hattepulden* eller i *bøtten*, *fjer på hjernen*, *mus på høløftet*, *kortslutning* i *jammereglobussen*, *knas* i *karburatoren*, *kuppelkatarr*, *rotter på taget*, *støv på spekulatoren*, *søm* i *jerngården*, man kan *have spist søm*, *være blød* i *pergamotten*, *bommelom*, *dogret* (dial.), *dørsk* (»*dåsk*«), *dum* i *nakken*, *dum* i *osten*, *dum som snot*, så *dum at* »*man ka ek (et) dø*«, *fjoget*, *helt fra den*, *gal* i *kasketten*, *hudløs*, *skør* i *ballonen*, *åndet*, eller så langsomt opfattende, at *tipren falder* i *enører*. Man kan også *være dumfræk*.

Legemsdele. Hovedet hedder *blikspanden*, *bolden*, *bærret*, *bøtten*, *fryn'sen*, *godø'en*, *gokkenokken*, *hypofosen*, *knolden*, *knoppen*, *kuplen*, *lampen*, *omeletten* (»*gal* i o.«), *skallen*, *skrinet*, *tønden*; hjernen *jerngården*, *kramkisten*; ansigtet *facaden* (»*Jeg stod og gloede hende lige op i facaden*«), *femøren* (»*Hun strålede over hele femøren*«), *fjæset*; næsen er *boblehornet*,

-tuden, cremecylinderen, flødebollen, -hornet, gyn'teret, hornet, jordbærret, snotkassen, snydeskaftet, tuden; man kan være forsynet med *brak* eller *bræktud*, man piller ikke i næsen, men *renser skorstenen*; munden hedder *bøfhangaren, flaben, gabet, gaffelbideren, gællerne* (»Klap de gæller i«); øjnene *brikkerne, gluggerne* (»Jeg er søvnig, jeg kan ikke holde gluggerne å'p mer«), *vinduerne*; håret kaldes *træuld*, hvis man er blevet *plysklippet* (med frisørens *plæneklipper* og *havesaks*) dog *karsehår, græs-* eller *stubmarken*, det kan sidde som *en pak søm i oprør*; en hånd er *en grab, en klo, en lab* eller *en pote* (»Hold poterne væk, mand!«); fingrene er *kløerne, pølserne*, maven *skrotten* skruttet. En mand kan have *stikkelsbærben*, hans fødder hedder *gangvorter*. Pigernes ben er naturligvis enten for tykke: *brølæggerjomfruer, bundgarnspæle* (man kan i grov skæmt spørge en pige, om hendes far er fisker, svarer hun da nej, kan man fortsætte: »Hvor har du så lånt de bundgarnspæle?«), *stolper*, hun har *lårene nede i skoene, lå'risko* eller *vendt det tykke nedad for slids skyld*; for tynde: *kanariefugleben, rabarberben, stængelben, stænger, stængler, tændstikker*, for blege: *aspargesben*, eller deforme: *kommodeben*; måske er deres fødder for store: *plader, vadesødder*, de kan *bruge nummeret efter violinkasser*. Deres bryster betragtes med en blanding af beundring og kritik: *babbeduller, batterier, svær belægning, D. J. M.* (∴ De forenede mejerier!), *græskar, humørknopper, knolde, kystforter, patternusser, tungt skyts*, etc.

Bevægelser. Der findes en række betegnelser for at løbe: *bene, jise, fjumre, fuse, heppe, jumpe, levre, nulre, sippe, slaske, slupre, spæne, steppe*; man kan *trilre af* og *valse rundt*; man cykler ikke, men *hjulrer, julrer, okser, moser, spunser* eller *spurter* af sted, det går med *hæ's, spurt, spus på* eller *spuns under*. Man kan ikke nøjes med at arbejde hårdt, men må *knokle, morakke, mose, mosle, okse, pukle, sjanse på*.

Påklædning. Tøj kaldes almindeligvis *klude* (»Jæ ska li' ind å skiift kluj«). Bukser kan kaldes for (*skorstens*)*rør*; er de for korte *flager man på halvstang*, slacks er *for korte lange* el. *for lange korte bukser*; en stiv regnfrakke er *et skilderhus*. En dame i pels er *gået i hundene*, hendes brystholder hedder *hængekøjen*, hun er i *perronkjole* omstændighedskjole, og har *et frimærke*, en stopning, på den ene strømpe. — Høj hat kaldes lidet opfindsomt for *cylinder* eller *kakkelovnsrør*, pelshue *kraniebuffe* og stråhat *strålag*. — Fodtøjet benævnes nedsættende *flodpramme, fodskejulere*,

konservesdåser, lortspande, møgspande, slæbere, spande, sprøjtespande, sutter eller *violinkasser*. Kammen hedder *luseforskrækkeren* eller *skælplukkeren*. Man har *sit smil* (de forlorne tænder) *i et vandglas om natten*.

Trafik. Bilerne og cyklerne har mange kælenavne. Man kører i *gig*, *HGF* (som bekendt »*Høj gammel Ford*«, samme 1920-ermodel kaldes »*Evig sne på taget*«, sjældnere *HM*, »*Himmelbjerg-Model*«, og hånes med tilråbet: »*Parkering under vognen forbudt!*«), *kar, kasse, vandrende lysthus, mukke-bik, (pis)potte, rok, rumlekasse, sardindåse, skruespytter, skur, smadretønde, spand, symaskine, sømkasse*, o. s. v. Fra krigen mindes *komfur* om generatoren, der hang bag på, og de slidte dæk, der hed *futsko*. — Cyklen benævnes *omsyet barneseng, dyr* (»*Jeg skal li' hjem og hent mit dyr først*«), *gasrør, ged, gig, bøjet jern, jernhest, -seng, julreged, knurrekasse, lig, løbehjul, mukkebik, pegasos, radrenser, rustbunke, skærveknuser, ståldyr, -hest, -uhyre, sømkasse, væltepetter* (en gammel forejelse af velocipede). — Byens sporvogn kaldtes i hvert fald tidligere *falken* efter den nu afdøde direktør; men foretrækker man det, har man jo lov at kalde den ved dens rigtige navn: *mergelbanen*. Fodgængerovergangene hedder som andetsteds *sømkasser*.

Penge. Med velkendt sans for økonomi har byens borgere lagt sig utrolig mængde navne for penge til. En del af nedenstående materiale stammer dog fra 1920-erne og er vel knap i brug mere. *Biller, bob* el. *bobs, brikker, brænde, bummelummer, bøs, diamanter, finanser, flade, fregner, fjeller, frynser, gelder, gnister, gramasyler, granater, grunker, grus, gryn* (vist mest om mønter), *gysser, gyssenasser, hagl, janter, jænter, kapital, klauter, klejner*, (»*Har du noen klejner i kagekassen?*«), *klinker, knapper, knaster, kontanter, krus, krusemønter, lommelus, midler, moneter, money(s)* el. *monier, mønter, nagler, nikkell* el. *nikler, pinde, planker, pløkker, rald, rotter, runde, rysser, salamander, skagler, skejser, skillinger, skingelater, skiver, skruer, skærver, slagger, slanter, spåner, stakater, sten, stumper, styver, syle, systinger, yggenygger* bruges eller brugtes om penge i almindelighed; specielle betegnelser for mønter er fx. *guldert* en- eller tokronestykke, evt. de tidligere 50-ører; *et hul*, især i forbindelsen »*ikke et hul*« med betydning til, at der var kommet huller i småpengene i 1920-erne; *husmandsdaler* om de nu forsvundne 50-ører; *jannik, prik, ryle, rynk, søm* kunne bruges om småmønt (1920-erne); *sild* el. *sildeøjne* er tiører, *torskeøjne* 25-ører, *spir* kroner. Pengesedler kan hedde *sejl*; *en lap* er en femkronesed-

del (sjældnere en tikroneseddel, aldrig en større seddel), man taler også for tydeligheds skyld om *en femlap* og *en tilap*; *en karl* («*ka'l*») er almindeligvis det samme som en tikroneseddel, *tikarl*, man kan dog også høre *femkarl* og *hundredkarl*; *las* er lidt mere ubestemt, *femlas*, *tilas*. I 1920-erne brugtes en *lorbrun* om en hundredekroneseddel. En sådan var rar at have i *moppedrengen* (tegnebogen), når man skulle ud pinselørdag eller nytårs-aften.

S n a k. *Boble* vrøvle («*Nu bobler do*»), *kagle*, *knebre* («*knævre*»), *pjadre*, *pjævre*, *plæpre*, *snadre*, *snævre*; *lir* en sludder for en sladder (Referat fra et retsmøde: »de skulle lave et knæk og så skulle den ene give manden i huset (som var hjemme) en lir; dommeren var uforstående!«). En løsmundet person er en *pladderkok*, *sludderhoved*, *-røv*. Den meget snakende er *vaccineret med en grammojonstift*.

S ø v n. At sove kan hedde *blæse*, *boble* («*Jeg lagde å boblet hele aftenen*»), *snorke*, *snue*. Man vil hjem og *se dyner*, og lidt efter *går man til Sov(e)strup*.

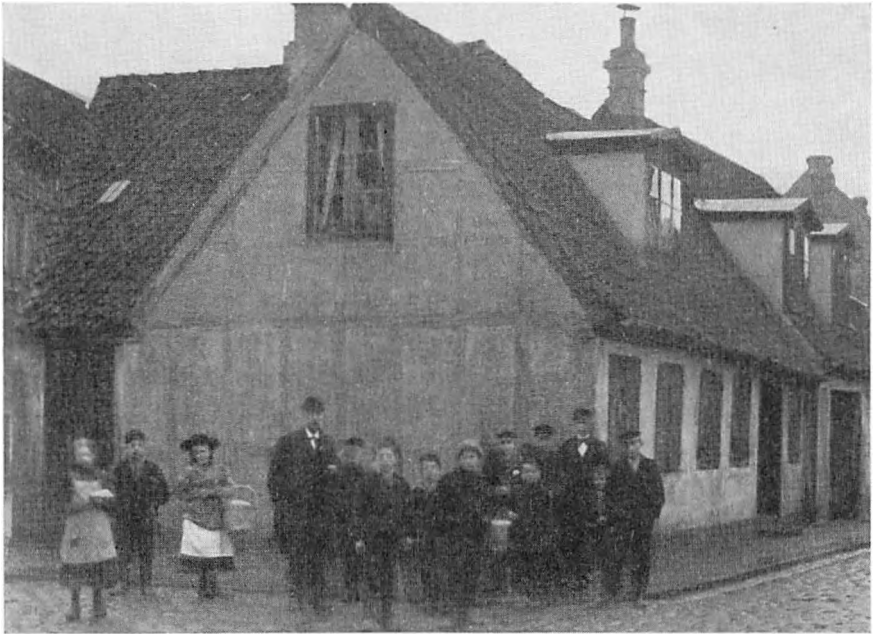
T o b a k. En cigaret kan hedde *et blus* el. *et søm*; de dårlige cigaretter under krigen havde navne som *hipo*, *hipocigaret* («*det var en dårlig dansker*»); navne som *kvalme*, *osepind*, *ligkistesøm* bruges vist mest af cigaretternes modstandere. Under krigen kunne man komme så langt ud, at man måtte låne en pakke cigaretter hos købmanden, og når den slap op tigge *et sug*, *en bö*, *et hiv* eller *en hivert* hos en kammerat. Man kan stadig i disse så dyre tider spørge en cigaretrygende kammerat: »*Må jeg have lov at trække vejret gennem den?*«. Men beholder man den for længe, lyder det: »*Nu skal du snart hold op å jap* (slikke) *på den!*«. En inhalering hed allerede i 1920-erne *en salver*, i 1944 var en meddeler så venlig at oplyse følgende: »Slangen skifter hurtigt, og den arme stakkel, der ikke kan følge med i udviklingen og tager *en kongesalver*, når det beviseligt hedder *en svækker*, *en krads* eller *et hip*, får en venlig henstilling om at henvende sig på et museum«. *Salver* har dog som bekendt holdt sig; det sidste nye er at sige *et hvæs*. Ens egen kære pibe kan kaldes *kogeren*, *snorketræt*; andres derimod er *en snotkoger*; en stor pibe, som man kun uvilligt låner en *stopper* til, tituleres *døgnbrænder*, *generator* eller *lokum*. Allerede før krigen kunne man kalde dårlig tobak for *galgebakkehøj*; krigstidens erstatninger lød navne som *bøgeløv*, *kradsuld*, *lommeuld*, *madrass*, *oversøisk fra*

Fyn; de dårlige cigarer: *stinkadoruser*, *tangpinde*. Cigaretstumper antog navnet *skud*, i den jyske form *skod*, i århusiansk udtale *skøj*. *Skudsamlere*n (med en dårlig vittighed *S.S.-manden*) erhvervede sig nye navne som *rendestensrager*, *-turist*, ja endog *røgdykker* og *snejpejæger* (fra eng. snipeshooter). Nyeste betegnelse for *skod* er *snærp* (»*Lad mig lige få snær'pen!*«).

Spiritus. På dette område har mine ædruelige meddeleres viden åbenbart ikke slået til. Vi kan byde på lidt *pigtråd*, en blanding af *primuslikør* (kogesprit) og kongen af Danmarks dråber, egnet til at fremkalde en *døgnbrandert* eller *døgnbrænder*, og en *skraldemandssjus*, der er det samme som en *flyver*.

Slagsmål. Der er et vist vokabular forbundet også med en *slåskamp*. Modstanderen *ægler* (»*ævler*«) (dial.) *sig ind på en*, og man bliver naturligvis *ond i sulet*, *knaldhård i file'en* og *nødt til at skrue bissen på*. Der veksles spørgsmål, som er beregnet på at ryste modstanderen og stive en selv af: »*Er du ude på skrammer, så sig bare til!*«. (Man kan forstærke skrammer ved at tilføje forstavelen *små-*, så underligt det lyder). Eller »*Er du ude på ansigtsløftning?*« Man kan spørge: »*Ve do gern prø'w å dø?*« eller: »*Ve do gern slå ufrivillige kraftspring?*« »*Ve do gern se loftet fra gulvet?*« »*Ve do gern ha en sovepille, styrke 1, 2 eller 3?*« »*Ve do ha en på kraniet? (snydeskaflet, gummerne, brikkerne, goggeletten?)*«. »*Ve do ha noen lak?*« Henvendt til tilskuerne kan man sige om modstanderen: »*Han er ude på at få asfaltseksem*«. Videre kan man naturligvis også i Århus bede sin modstander *nummere knoglerne*. Der kunne jo være den, som ikke havde hørt det før. Drastiske trusler som »*Do slår kun een gang, og det er nakkem i gulvet*«, eller at fremvise sin næve og udbryde: »*Det er døden!*« er måske heller ikke uden virkning. De påfølgende næveslag kan karakteriseres med ord som *et bob*, *et drøn*, *et haks* eller *hoks*, *et ham'mer*, *et klask*, *et nys*, *en sovepille*, *et spark*, *et sug*, *et sus*, *et sving*, *et tryk*, *et vip*, o. s. v. I påkommende tilfælde må man gribe til at give modstanderen *et los* (spark) eller *spænde ben* (ældre: *spærre ben*).

Tiggeri. For belle har vi udtryk som *bomme*, *gå på bom'men*, *fægte*, *løbe døre op*, og det humoristiske *stemme klokker* eller *dørklokker*. Det hedder: *han er klokkestemmer*, eller *han er ude på rusk*. Under mere private former foregår det, når man *klapper*, *slår* eller *tager den gamle* for penge, eller når man *nasser*, *lever på nas* hos andre.

Storkereden (se side 239).

Uærlighed. Om en svindleragtig eller mistænkelig person kan der siges: *Der er sup* («*fop*»), *kukkeluk*, *svans* eller *svup i ham*. Han er *ude på plat*, *ude på at lave numre*. — Som andre steder lyver man ikke, men *stikker en plade*. — For handlingen at stjæle anvendes en række formildende udtryk: *boss(er)*, *botanisere*, *file*, *gnubbe*, *låne*, *napse*, *negle* el. *få op under neglene*, *neme*, *organisere*; insinuerende kan man spørge: »*Fik du det til fingerpris* eller *til huggepris* («*hugpris*»)«. Også her i byen kan man blive *rullet* eller *onduleret*. Den ældre betegnelse for et indbrud, *et bræk*, er (delvis) afløst af *et knæk*. Under krigen skulle man passe på ikke at købe cyklødæk, der var *varme*, hvilket i dette specielle tilfælde ville sige, at de var *skrællede*. — Advarselsråbet hvis en *strisser*, *panser*, *lyner*, *gade-dreng*, *vindueskigger* eller *snushane* kriminalbetjent viser sig, lyder nu som for 30 år siden: *det lyner* eller *det brænder* og kan således næppe være en hemmelighed mere. Intet under da, at lovens strenge håndhævere i den mellemliggende tid har fået en del misdædere *brummet*, *spjældet* eller *sat fast*, og at disse har måttet *gå til biddet* tilstå.

Forsk. vendinger. Nogle små grupper, der ikke har kunnet finde plads i det foregående, kan nævnes. — Hvis man synes, at man bliver tiltalt i en lidt for hård tone, kan man sige: »*Aa, spark mig lige i ansigtet!*« — Den, der står på ens tær, kan man bede om *at tage omstigning*. Den, der glemmer at lukke dørene, kan man spørge: »*Er du sjødt i et cirkustelt?*« eller: »*Har I sække(lærred) for dørene derhjemme?*« »*Er du sjødt i et hus med svingdøre?*«, grovere »*Der er ikke lort på håndtaget!*« — Man kan være »*så træt som et helt alderdomshjem*«, »*så fuld*« el. »*træt som en gammel almanak*«, »*så våd som en badeanstalt*«, »*så sulten som et helt børnehjem*«, »*så flad som en fregne*« (∴ uden penge), »*så mager som en cykel uden gummi*« og »*så snild som en snedker*«. — Her som andre steder narres den nye læredreng. Skrædderen sender ham i byen efter *en rulle skotskternet sytråd*, *en æske færdigsyede knaphuller* og *sem kilo hulsøm*, snedkeren efter *en træstrækker* eller *en knastkasse*, maleren, mureren og tømreren efter *et amerikansk forkromet* eller *galvaniseret øjemål*, og elektrikerens advarer ham med: »*Rør ikke ved den stump ledning, der ligger der, der er gammelstrøm i den!*« — Nægtelser forstærkes: »*ikke et hammer*«; »*jeg forstod ikke et klap af det hele*«; »*ikke en skid*«; »*ikke et slag mere i dag*« osv.

Tillægsord. Der findes en del nedsættende tillægsord: *jedtet* nærig, *fejg* tarvelig, *fjumret* forvirret, *fumlet* klodset, *fusket*, *led*, *lortet*, *overstuderet*, *proper* (»*dit proper svin*«), men flere rosende: *vaks*, der med en forbløffende hast bredte sig over hele landet i 1938—39, er af jysk oprindelse, betyder egentlig årvågen om hunde, men fik indholdet kæk, rask, kvik; ordet lever endnu, omend det har konkurrenter i *ebbe* (skolejargon), *frisk*, *hård*, *kold*, *silder*, *stejl*, *styg* fx. om unge mænd. Om piger fx. *en laber*, *najs*, *smart* (*pakke*), mens 1920-ernes modeord *fjong*, *kringel*, *kringeling*, *maber*, *pivæng* og *risras* er næsten glemt nu. Samme tids yndlingsord for »sjov« *skæg* opretholder derimod sin position og ligeledes *knippel*, men *spy* og *spøjs* er nu forbeholdt den ældre generation. — Et almindeligt træk for tillægsordene er, at de forstærkes med en forstavelse: *brandgod*, *-silder*, *-skrap*, *-stanghamrendegod*, *-vaks*, *edderfin*, *-god*, *-smart*, *hylegod*, *-grin*, *-skæg*, *hypernajs*, *knaldfin*, *-god*, *-hård*, *knippelgod*, *knokkelfuld*, *-stærk*, *mogfuld* (dial.), *møgfin*, *-frisk*, *-fuld*, *piskold*, *-lunken*, *pissegodt*, *rummelgod*, *-kanonfuld*, *-skæg*, *-tyk*, *skidefin*, *-fuld*, *-god*, *-kold*, *-najs*, *-rap* (om pige), *-silder*, *-skrap*, *-vaks*, *-varm* (»*Hun er skidevarm på dig*«), *smaddergod*, *-styg* (∴ meget *vaks*),

-*varm*, *snoskedum*, *snotdum*, *-forkølet*, *-grim*, *sprøjtefuld*, *stangdrukken*, *-fin*, *-god*, *-vaks*, *superfin*, *-god*, *tudegrim*, osv. *Sludsøvnig* er vist af dialektal oprindelse og tilhører nu kun ældre generation.

Udsagnsord. Nogle enkelte særlige ord eller betydninger kan nævnes: *frynse sig* se ovf. under personbet.; *gælde*: almindelig i børnesprog er *det gæld's ikke!*; *hive* el. *krige sig* få fat i ved et heldigt tilfælde; *kridte* tage på kridt, kredit; *løfte* (under besættelsen) sprænge (bygning) ved sabotage («*Har do noget, do skal ha løftet?*»); *stange op* få fat i («*Vi skal ud og stange nogen penge op*»). Sjældnere end ved tillægsordene finder vi forstærkende dannelser *jeg knowerfryser* (dial.), *det pisregner*.

Udråbsord. Børnenes »hemmelige« advarselsråb til hinanden *as*, *as* (vel af *pas* (på)) kendes i hvert fald fra 1920-erne og er formodentligt ældre endnu. — Man kan iøvrigt høre en mængde lydefterlignende dannelser.

Stednavne. Særlig blomstrer navnedannelsen omkring arresthuset; som andre steder morer man sig især med at give det hotelnavne: tidligere skal det have heddet *Hotel du Sørensen* (se Feilbergs jyske ordbog under tinghus), nu mere ligefremt *Hotel Vesterallé*, *Gardinfri*, *Gütterly* eller *Tremmely*; under et noget langtrukket besøg på stedet vinteren 1943 noterede jeg mig betegnelsen *Grødslottet*, der en dag stod skrevet med kartoffel på en af væggene i gården. — Andre populære navne på bygninger er *Klippen* socialkontoret, *Møborg* Kvindernes hus, *Skraldet* Folkets hus, *Sutteslottet* fødselsanstalten. — Forældede er nu *Ladegården* for fattiggården, *Røgeriet* for krematoriet, og *Presse-* eller *Strygejernet* om en bygning på hjørnet af Åboulevarden og Skolegade, og forsvundne er *Pjalttenborg* i Studsgade og *Storkereden* på hjørnet af Klostergade og Tangen (Klostertorv) (se billederne p. 231 og 237)¹²).

De små *beverdinge* nede ved havnen kaldes *Dokkerne*, *spritternes* tilholdssted under Clemensbro *Palmehaven*. — Nye komplekser med høje huslejer får navne, der hentyder til beboernes nødtvungent spartanske levemåde: *Havregrynskvarteret* eller *Nudistlejren* (om Rytterparken), eller til, at de hurtigt må flytte ud igen: *Gennemgangslejren* (om »trekanten« Dalgas aveny, Hans Brogesgade, Assensgade).

NOTER

¹) Sml. Didrik Arup Seip: Den beste dansk i Christiania og Odense. (Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen 29. januar 1952, 91—93). — Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. II (1947) 315—317. ²) Jf. K. J. Lyngbys Breve om Sønderjylland 1856—1859. Ved Anders Bjerrum. (Danske Studier 1939, 51 ff.). ³) Se Peter Skautrup: Jacob Madsens dansk. (Acta Jutlandica III (1931) 67—98). Heri en del lydformer fra en århusiansk kvinde, Hertha Nicolaisen, født 1854. ⁴) Se Henrik Bertelsen: Jens Pedersen Høysgaard og hans Forfatterskab. (1926). — Johs. Brøndum-Nielsen: Om Høysgaards udtalebetegnelse. (Danske Studier 1918, 127—136). — Marius Kristensen: Stød på lang vokal hos Høysgaard. (Studier tillægnede Axel Kock. (1929) 32—36). — Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. III (1953) 14 f. ⁵) Jf. Ella Jensen: Houlbjergmålet. Bidrag til Beskrivelse af en østjydsdialekt. (1944) 30—31. — Poul Andersen: Prøver på danske Folkemål. (Dansk IV. Under Redaktion af Lektor Erik Oxenvad. (1943) 11—13). ⁶) Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål med forklaringer. (1898—1912) Kort nr. 77. (I det følgende forkortet: Kort). ⁷) En kvindelig meddeler f. 1915 i Århus bruger efter sin mor f. 1885 i Århus ordet *slag* slap, svag fx. om te, kaffe og vendingen *at prise forår* el. *sommer* gå i een i forh. til disse årstider for tynd påklædning. Disse udtryk havde moderen formodentlig lært igen af sin mor f. 1845 i Galten. ⁸) Se Kaj Bom: Slang. Argot-Jargon. (1948) 11—16. Mere om slang. (1950) 191—192. — Niels Haislund: Dansk slang. (Danske Studier 1948, 106—120). — Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. III (1953) 219 ff. ⁹) Den følgende fremstilling bygger (foruden på eget kendskab til byens sprog siden 1923) væsentlig på optegnelser foretaget 1944 f. af arbejdsmand Aksel Petersen (f. 1910), 1944 af assistent Ove Bruun f. 1925, 1945 f. af gørtler Carl Chr. Nielsen (f. 1925), 1946 af de daværende gymnasiaster Poul Bøje, Erik Risberg Hansen, Poul Jensen, Kjeld Kristensen, Henning Nielsen (alle født 1928—30), og — som supplement — udspørgning i 1953 af bl. a. maler John Nielsen (f. 1932), bud Poul Anker Svendsen (f. 1935), kontorist Olaf Jespersen (f. 1905) og stud. mag. Helge Laursen (f. 1931). — I øvrigt modtages supplerende oplysninger med tak af Institut for jysk sprog- og kulturforskning, Aarhus Universitet. ¹⁰) Se Kaj Blom: Slang. (1948) 168. ¹¹) Oplyst af Søren Lund i Spectator 1943—44, sp. 311 f. ¹²) Jf. Aarhus gennem Tiderne. II (1940) 348 f., 449.

Ole Olesen

LEKTOR SVEINBJØRN SVEINBJØRNSSON

ET TIDSBILLEDE OG EN KARAKTERISTIK

Lektor Sv. Sveinbjørnsson var søn af sognepræst Sveinbjørn Hallgrímsson og Margrét Narfadóttir. Han tilhørte en af de gamle islandske slægter, hvis stamtavle føres helt tilbage til landnamstiden, for denne slægts vedkommende til »Kveldulf, hvis fader var hirse i Norge«. Til slægten hører så berømte skikkelser som Helga hin Fagre, Eigil Skallagrímsson og mange andre kendte skikkelser i Islands historie ned gennem tiderne.

Faderen, Sveinbjørn Hallgrímsson, f. 1815, d. 1863, var efter sin faders tidlige død opfostret hos morbroderen, den lærde oldtidsforsker Sveinbjørn Egilsson, en af medstifterne, sammen med Rasmus Rask og flere, af det Islandske litterære Selskab, 1816, og i 1825 af det Kgl. Nordiske Oldskrifts-Selskab. Fra 1846 til 1851 var han rektor ved den nyoprettede lærde skole i Reykjavik.

Sveinbjørn Hallgrímsson blev dimitteret fra Bessastad skole 1834 og blev ordineret 1842, betjente bl. a. Reykjavik domkirkes kald 1845—46 under biskoppens fravær, men frasagde sig gejstlig tjeneste i 1848 og grundede bladet *Þjóðólfur*, var medlem af den islandske nationalforsamling 1851 og udøvede en ikke ringe litterær virksomhed, udgav bl. a. en lille dansk læsebog for begyndere, men modtog atter i 1860 præstekald i Glæsibær, Øfjord provsti, hvor han døde 1863, kun 48 år gammel.

Enken flyttede med børnene til Reykjavik, hvor familien levede af den beskedne pension. Nogen tid efter døde også moderen, og den ældste søster, Sigríður, der var 12 år ældre end han og forblev ugift, var, som lektor K. G. Brøndsted udtrykte det i nogle meget smukke mindeord, »en lille moder« for den nu forældreløse Sveinbjørn Gestur¹).

Sveinbjörn Gestur Sveinbjörnsson, f. i Glæsibær, Øfjord i Island, den 17.
december 1861. d. i Århus den 8. januar 1924 som lektor ved
Århus Katedralskole.

Han blev elev i Reykjavik lærde skole og var en meget flittig og velbegavet elev. I de lange sommerferier tog han tjeneste i en købmandsgård for selv at kunne bidrage til sine studier og også af en særlig interesse: denne købmand var skibsprovianteringshandler og den mest søgte af de franske islandsfiskere, der hver sommer i stort tal kom til øen; de havde egen kirke og egen kirkegård i Reykjavik, jf. Pierre Loti's berømte roman

»Les Pêcheurs d'Islande«. Med dem talte han, øvede sig i det sprog, der blandt skolefagene havde hans særlige interesse, og fra den tid stammer den indstilling, der blev bestemmende for hans studium og livsgerning.

I 1882, 21 år gammel, blev han student fra Reykjavik lærde skole med 1ste karakter og kom som stipendiat til Københavns Universitet, hvor han boede først på Regensen, senere på Walkendorff's Kollegium. I 1883 blev han cand. phil.

Netop i dette år, 1883, afskaffedes den filologisk-historiske embedseksamen, der omfattede fagene latin, græsk, historie, nordisk filologi, men ikke moderne sprog; i disse kunde man fra 1857 tage magisterkonferens. Nu indførtes ved Anordning af 25. okt. 1883 skoleembedseksaminer, der også omfattede levende sprog, med ét hovedfag og to bifag, hvoraf det ene skulde være latin.

Det var helt naturligt, at Sveinbjørn Sveinbjørnsson, med den indstilling, han havde fået i sin skoletid, og den kærlighed, han havde fattet til fransk sprog og kultur, valgte studiet af fransk som hovedfag, engelsk og latin som bifag.

Han var levende optaget af de nye strømninger i de sprogvidenskabelige studier, ganske særligt af fonetiken, og han kom til at stå to mænd, der blev banebrydende for disse studier, nær, Kristoffer Nyrop og Otto Jespersen: hele livet bevarede han forbindelsen med dem, læste korrektur for dem på deres videnskabelige værker, og med Otto Jespersen fik han senere et snævrere samarbejde ved deres fælles optagethed af indførelsen af et fælles internationalt hjælpesprog.

Undervisningen i moderne sprog besørgedes ved de lærde skoler dels af klassiske filologer, der havde særlig kærlighed til et af de moderne sprog, dels af lærere af forskellig uddannelse, cand. theol. eller officerer fx., men savnet af videnskabeligt uddannede lærere i moderne sprog var stort; det var derfor man i 1883 indførte den nye ordning af skoleembedseksamen, og ved skolerne ønskede man fra da af fortrinsvis at besætte embederne med videnskabeligt uddannede sproglærere.

I de første år efter den nye skoleembedseksamens indførelse var der ganske naturligt ikke færdige kandidater nok til disse embeder, og man tilbød ældre stud. mag. er vikariater; Sveinbjørnsson var en kort tid vikar på Herlufholm Skole, og da et embede skulde besættes ved Aarhus Katedralskole

i 1887, blev han, varmt anbefalet fra mest kompetent side, af »Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet ansat som Timelærer ved Skolen fra 19. Aug. 1887 at regne«. »26. Okt., 1889 konstitueredes han som Lærer fra 1. November at regne«, og »4. Juli 1890 behagede det Hans Majestæt Kongen at udnævne konstitueret Lærer Sv. Sveinbjørnsson til Adjunkt fra 19. Aug. at regne«²).

Da Sveinbjørnsson ansattes som timelærer, ønskede han at afslutte sine studier, men han var uden midler, og den stilling, han opnåede ved den faste ansættelse og kgl. udnævnelse, var så betryggende også for fremtidigt avancement i skolens tjeneste, at han ikke kunde tænke på at opgive den. For franskens vedkommende var han forberedt til den endelige eksamen, men vist især i bifaget latin har der nok manglet noget. Det er betegnende, at da K. G. Brøndsted i 1893 blev ansat ved Aarhus Katedralskole, og han med ham sluttede venskab, læste de to venner latin sammen; tanken om at søge orlov for at tage eksamen var stadig levende, men man ønskede neppe fra skolens side nogen afbrydelse i det regelbundne arbejde ved ansættelse af en vikar, og nogen virkelig betydning tillagde man ikke eksamensbeviset for den fagligt meget dygtige fransklærers vedkommende. Jf. følgende bemærkning af overlærer Kleisdorff i et privatbrev til adj. Gram i anledning af en anden lærer, adj. Christensens orlov:

»Christensen faar vistnok Permission fra Sommerferien i 2 Aar for at tage Examen og skal i den Tid være Assistent for Realskoleinspektøren Prof. Müller. Det er af den Slags Humanitet, som jeg ikke forstaar: fra Skolens Standpunkt er det ligegyldigt, om Chr. faar den Examen eller ej; det er kun en Forbedring i hans Aspekter til Overlærer, og i de 2 Aar skal saa Skolen nøjes med en Vikar«³).

Sveinbjørnsson opgav da tanken om at tage embedseksamen, men i overensstemmelse med et dybliggende træk i hans karakter og et af hans yndlingsudtryk *être pas paraître* dygtiggjorde han sig trofast ved grundige studier. Han købte de bedste håndbøger og fulgte med i den videnskabelige litteratur; betegnende for ham er, at han ved disse fortsatte studier fulgte studiekravene til embedseksamen, til disse var opfyldte; jeg har flere af hans bøger og kan gennem hans understregninger, tilføjelser og henvisninger se grundigheden i dette arbejde. Der ligger også en anerkendelse af hans faglige

LEKTOR SVEINBJØRN SVEINBJØRNSSON

Aarhus Katedralskoles lærerpersonale i begyndelsen af 1890erne.

Bagste række fra venstre: Baggesen, Lund, Mylord, Meldal, Hoffmeyer, Krag, Stegmann. Forreste række: Koføed, Christensen, Engell, Sveinbjørnsson, Dahlenburg, Jensen-Tusch.

dygtighed i den tak, Kr. Nyrop og andre har rettet til ham for kyndig hjælp ved korrekturlæsningen i forordene til deres videnskabelige arbejder. Lige til det sidste, da sygdom forhindrede ham deri, vedblev han at følge med i forskningens resultater.

For at dygtiggøre sig i praktisk sprogfærdighed og udvide den kulturelle baggrund for skolegerningen, rejste han meget, fortrinsvis til Frankrig i de første år, senere også til Italien og Spanien, og da han fra 1902 optog undervisning i engelsk, flere gange til England; alt skulde være i orden fra hans side, så han ikke af den grund skulde svigte i gerningen.

Et lille træk, der vist af nogle opfattedes som naivt, men som er så talende til belysning af hans karakters retskaffenhed, er det, at han, da han blev dansk embedsmand og dermed opnåede alle en dansk statsborgers rettigheder, lod forespørge på rette sted, om han ikke burde aftjene sin værnepligt, — som islænding havde han været fritaget derved. Det ønskedes ikke, og dermed var dette samvittighedsspørgsmål løst for ham.

Der var vanskelige forhold ved Aarhus Katedralskole, da Sv. Sveinbjørnsson i 1887 blev ansat ved skolen. Rektor J. Chr. Dahlenborg, der var blevet skolens rektor 14. 4. 1886, var straks kommet i et meget dårligt forhold til størstedelen af lærerne, især til skolens inspektør, overlærer L. Kleisdorff, og det medførte, hvad mange overleverede vidnesbyrd bekræfter, en svækkelse af arbejdet indadtil og skolens anseelse udadtil. I overlærer Kleisdorffs breve til den afgåede adj. A. V. Gram gives der vægtige bidrag til belysning af hele denne periode i Aarhus Katedralskoles liv; den fortjener at blive klarlagt, dog ikke ensidigt gennem overlærer Kleisdorffs meget interessante, men ufordrageligt skarpe bedømmelse af forholdene.

I denne strid tog Sveinbjørnsson ikke del; taktfuldt til begge sider holdt han sig udenfor, og det tjener, forekommer det mig, både ham og begge de stridende parter til ære, at han kunde gøre det og vinde agtelse i begge lejre.

I 1901 afløstes Dahlenborg af den kloge og dygtige E. Jacobæus, der forstod samarbejdets kunst; desværre tvang sygdom ham til at søge afsked allerede i 1905, og i 1906 afløstes han af rektor Jón Vaupell.

Da rektor Dahlenborg døde i 1922, 91 år gammel, skrev Sveinbjørnsson en nekrolog over ham⁴). Den siger i sin afdæmpede form meget og er typisk for Sveinbjørnssons følelser og tankesæt.

»Paa Grund af forskellige indre Forhold var det en vanskelig Post, Rektor Dahlenborg var blevet stillet paa. Skønt han af Naturen var en fredelig Mand, kom han snart til at staa ret isoleret og kæmpe med Magter, som stærkere Aander end han har maattet bukke under for. Det var en Kamp, der skadede Skolen baade udad og indad. Han hørte ikke til de stærke, selvretfærdige Mænd med de uforgribelige Meninger om deres egen Fuldkommenhed. Han var en stille, beskedne Mand, en ærlig og ydmyg Kristen, der ingenlunde var blind for sin egen Skrøbelighed.

I sin Tiltrædelsestale mindedes Rektor Jacobæus sin Forgænger paa en smuk og værdig Maade, og med Taknemmelighed anfører han det Raad, Rektor Dahlenborg gav med Hensyn til hans Embedsførelse. Det lyder saaledes: »Gør Deres Pligt, som Deres Samvittighed tilsiger Dem det, og bryd Dem ikke om andet«.

Den, der skriver disse Linjer, vil med Agtelse og Taknemmelighed bevare Mindet om den afdøde Rektor som en velmenende og retsindig Mand.

Fred være med hans Minde.«

Den 26-årige meget beskedne og — sikkert allerede dengang — fint iagttagende timelærer blev vel modtaget af alle både ved skolen og i de kredse, hans stilling førte ham ind i.

Han blev optaget i klubben »Polyhymnia«, som den gang spillede en meget stor rolle i byens selskabsliv; for ham bød den, foruden gennem den at komme i forbindelse med kredse, der kunde styrke hans position også ved skolen, — det lyder forunderligt i vore dage, men sådan var det! — det store gode, at han der kunde læse udenlandske blade og tidsskrifter og gennem læsekredsen få den nyeste, også franske litteratur. En lang tid ledede han den franske »sektion« af læsekredsen.

Han var medlem af Alliance Française og i de første år vist nærmest sekretær for de skiftende franske konsuler, blandt hvilke konsul Bestles familie, ikke mindst i denne families modgangsår kom til at stå ham og hans søster nær.

Han kom hos Meulengrachts på Ceres, hos Weis's i Møllen og hos mange andre gamle Aarhusfamilier, hvis børn og selv børnebørn, også fordi de havde været hans elever på skolen, stadig kom i hans hjem, så længe han levede.

Han kom i forbindelse med stiftamtmand Dreyer, biskop Johs. Clausen og stiftsprovst Lindhard, der jo var skolens eforer; på den tid betød eforatet meget for skolen, det var fx. biskoppen, der højtideligt indsatte skolens rektorer på ministeriets vegne. Biskop Clausen holdt både ved rektor Dahlenborgs og rektor Jacobæus indsættelse meget interessante taler, der sammen

med de tiltrædende rektors »programtaler« er optrykte i skolens programmer for 1886 og 1902; det er aktstykker af ikke ringe historisk og pædagogisk værdi.

Fra biskop Clausens bibliotek modtog Sveinbjørnsson en betydelig del franske bøger, der vidner højt om biskoppens dannelse, især værker fra klassicismen og ganske særligt fra det XVIII århundredes store tænkere, — fine små udgaver, som nu for nogles vedkommende glæder mig.

At Sveinbjørnsson kom til at stå i så godt et forhold, i særlig grad nært og fortroligt til sine kolleger ved skolen og deres familier, men også til mange uden for denne snævre kreds, skyldes utvivlsomt i ikke ringe grad hans ædelt tænkende, primitivt højkultiverede søsters indflydelse.

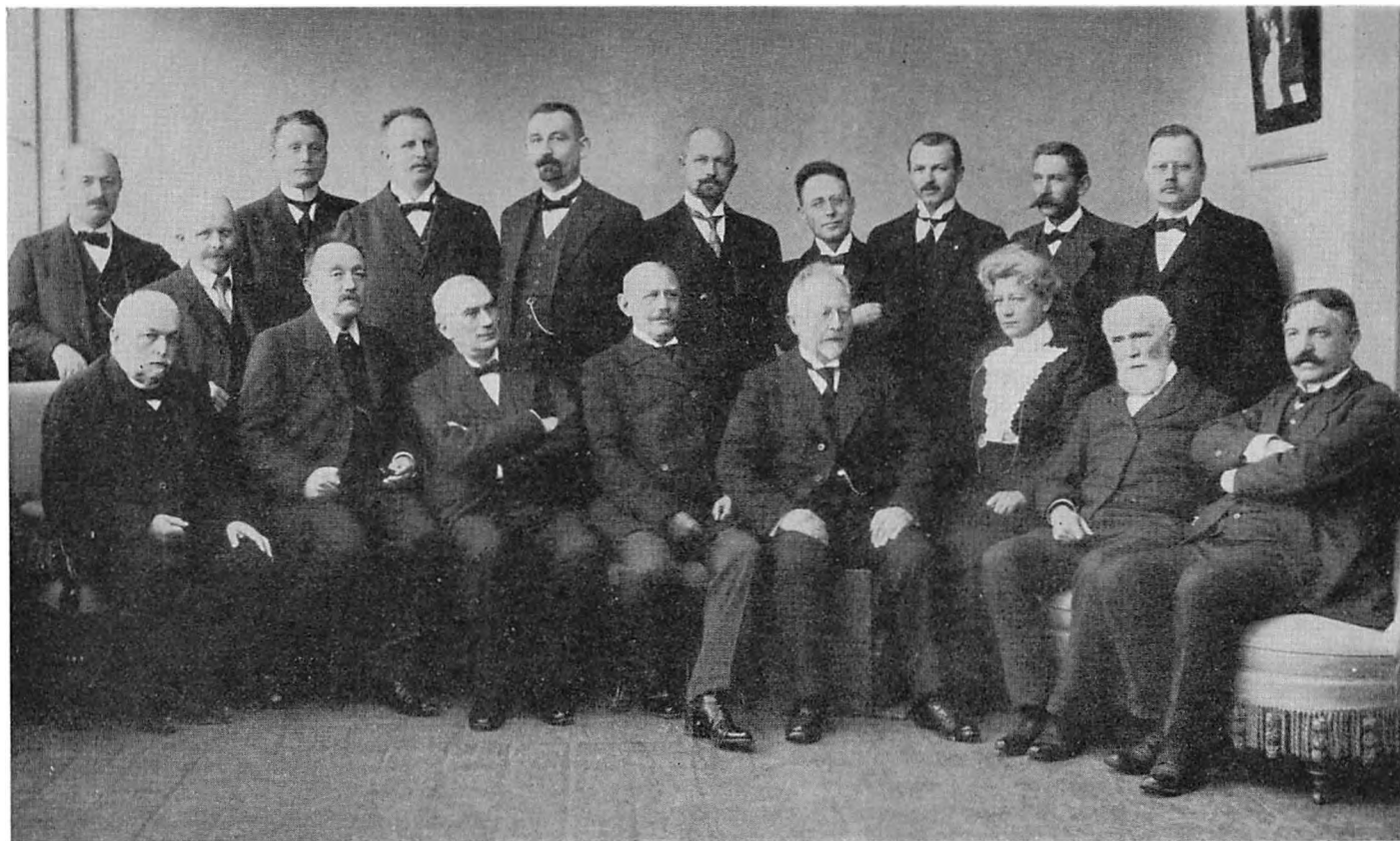
Da broderen fik fast ansættelse og skulde indrette et varigt hjem, — han var ikke forlovet og havde ingen tanke om at gifte sig, forlod søsteren Sigríður, »Sigga«, hun der i hans barndom og tidligste ungdom havde været ham i moders sted, den fædrene ø for at opbygge dette hjem for ham; det var vist ikke oprindeligt tanken, at hun skulde blive hernede, og hvis broderen havde giftet sig, vilde hun utvivlsomt selvudslettende være draget tilbage, men også han forblev ugift, og hun overlevede den meget yngre broder i mange år.

Sammen indrettede de »det smukke lille hjem, fuldt af rolig hygge og ziirlig orden«⁵), som gæstfrit åbnede sig for vennerne, danske og islændinge. Der har jeg truffet foruden mange andre islændinge, fx. Gunnar Gunnarsson, da han ung og fattig kæmpede sig frem.

Den kreds af lærere, der var ved skolen eller blev ansat omtrent samtidig med ham (se billedet p. 245), knyttedes han og hans søster vel særligt til, og venskabet bevarede til det sidste for disses enker og børn, men alle, der blev ansat ved skolen, omfattedes af det samme venskab med en fortrolighed, som en mere spredt tid næppe ret forstår, og det tror jeg i særlig grad skyldes frk. Sveinbjørnssons fine og stærke personlighed.

Frøken Sveinbjørnsson deltog meget i forskelligt velgørehedsarbejde, opofrende og utrættelig påtog hun sig, hvad der til enhver tid var påkrævet, og overalt vandt hun venskab og agtelse. Hun havde en sjælden evne til at trøste og hjælpe, uden sentimentalitet, men ud fra sin store livserfaring, sin dybe menneskekundskab og sit hjertes godhed.

Endnu, da hun efter broderens død, henlevede sine sidste år, blind, i Bethaniahjemmet, bevarede hun denne evne. Hos hende kom vennerne fra gamle

LEKTOR SVEINBJØRN SVEINBJØRNSSON

Aarhus Katedralskoles lærerpersonale i 1914.

Bageste række fra venstre: Heering, M. Møller, V. R. Møller, Ramm, Otto Larsen, Didr. Petersen, Sveinbjørnsson, H. Knudsen, H. F. G. Larsen, O. A. Smith.
Forreste række: Meldal, Brøndsted, Engell, Vaupell, Lorentzen, frk. Engell, Stegmann, Olaf Hansen.

dage eller deres børn og børnebørn; hun fulgte med i deres livsskæbner, og det var hende ikke dem, der ydede mest i samtale og fremdragen af minder. Hun havde en sjælden hukommelse og en uforlignelig fortælleevne, der røbede, at også hun var af Eigils æt.

Fra Sveinbjørnssons faste ansættelse ved skolen til hans død, var hele hans liv viet til skolens tjeneste; hans pligtfølelse var meget stor, og ingen ydre begivenheder forstyrrede arbejdets rolige, trygge gang, heller ikke sygdom; indtil han i 1922 blev ramt af den alvorlige sygdom, mavekræft, der medførte hans altfor tidlige død, havde han aldrig forsømt en time, fremhævede rektor Vaupell i sin mindetale ved morgensangen.

5. april 1906 blev Sveinbjørnsson udnævnt til overlærer og ved indførelsen af lektoratet i 1919 til lektor.

I somrene 1912 og 1913 modtog deres kongelige højheder kronprins Frederik og prins Knud undervisning på Marselisborg slot, og Sveinbjørnsson var en af de lærere, denne gerning blev betroet.

Om Sveinbjørnsson som *lærer* blev der af kolleger og gamle elever talt og skrevet smukke ord ved hans død, for en stor del samlet i Arosia, Jan.-Febr. 1924.

K. G. Brøndsted skriver, at i ham mister Aarhus Katedralskole »en af sine solideste Støtter, en af sine kundskabsrigeste, flittigste og mest energiske Lærere«. . . . »Rektor mister i ham en af sine loyaleste Medarbejdere, Lærerkollegiet et af sine mest karakteristiske Medlemmer. Men Børnene, de mister i ham en af deres bedste Venner!«

Og de samme træk fremhæves af andre i varierede udtryk.

Af gamle elever har jeg undertiden hørt nævne hans sarkasme, der i enkelte tilfælde kunde virke sårende, men ingen har undladt i samme åndedræt at fremhæve andre karaktertræk, som de tænkte på med glæde og ærbødighed.

En enkelt klasse (det var i 1921, da Sveinbjørnsson allerede var mærket af sin sygdom, uden at den var erkendt) reagerede mod en, som kammeraterne syntes, uretfærdig behandling af én i klassen. Sveinbjørnsson tog sig det meget nært, fordi hele hans sind og tanke stræbte mod at øve den største retfærdighed over for alle. — I denne sommer mødte jeg en gammel elev af denne årgang; han vidste, jeg stod Sveinbjørnsson meget nær, og fortalte mig, at han ofte siden med sorg og græmmelse havde tænkt på denne begivenhed, der betød så uendelig lidt i sammenligning med alt, hvad han og hans kamme-

rater havde at sige lektor Sveinbjørnsson tak for, og denne tak havde han aldrig fået sagt.

Af trykte »domme« kender jeg følgende:

Forhenværende rektor ved Johannesskolen, Chr. Christensen, student 1887, skriver^o):

»Fransklæreren, Lektor Sveinbjørnsson, mindes jeg som en dygtig Fonetiker, der kæmpede en haard Kamp med min genstridige Dialekt og paa Grund af en uforsigtig Latterliggørelse af min Udtale vakte en Bitterhed i mig, der heldigvis var sjælden.«

I »Studenterne MCMIII, Personalhistoriske Oplysninger samlede af Anna Sophie Bering-Liisberg, Kbh. 1920,« skriver Anker Kirkeby, som var en af de gamle elever, Sveinbjørnsson stadig bevarede forbindelse med, om Aarhus Katedralskole og dens lærere, hvoraf jeg citerer:

»Men selve Skolegangen var glædesløs og trælsom, ikke Umagen værd at sætte Pen til Papiret for at fortælle om disse forkrøblede Provinslæreres mekaniske Sliden sig igennem det foreskrevne Pensum. Naar jeg alligevel har overvundet min Ulyst til at mindes den gamle graa Kasse, det knasende Sand paa de hvidskurede Gulve, det grønne Halvlys bag Klassernes Skodder, saa er det, fordi jeg her finder en Lejlighed, der ellers aldrig byder sig, til imellem Lærernes kedsommelige Gros at fremhæve et Par Undtagelser, som jeg føler Trang til at takke i deres Grav. Læreren i Dansk, Hr. Krag, og Fransklæreren, Hr. Sveinbjørnsson, ingen af dem meget betydelige Personligheder; ingen af dem fremragende Pædagoger, tværtimod, hvad de lærte os af Syntax og Grammatik var vist ringe. Men i deres forslidte Lærersind var den menneskelige Følelse ikke helt udbrændt, de mødte os med Hjærlighed og Ønsket om at forstaa os, hos de fleste andre havde vi en ubehagelig Fornemmelse af, at de nærmest betragtede Undervisningen som en Plage, at vi var dem til Besvær; hos hine to jævne Mænd følte vi, at de omfattede os med Godhed. Bag deres Undervisning laa en Trang til at dele med os deres egen Viden, hos den ene hans Glæde over den danske Poesi, de klingende Vers, de skønne Billeder, Digternes Drømme, hos den anden hans Beundring for Skønheden i det franske Sprog og Klarheden i dets Opbygning, Rigdommen i dets Aandsliv, for Storheden i Frankrigs Historie, Gloiren over det franske Folk. Vi fik dem aldrig takket, mens de levede, vi drillede, gjorde Nar af dem, gav dem Øgenavne, forstod ondt at ramme dem paa saarbare Steder, men vi mærkede deres Velvilje, og de blev vore Venner. Til Eksamen naaede vi ikke bedre Resultater i deres Fag, men vi gik ud i Livet med en Sans for dansk Digtning og en Forelskelse i fransk Væsen, som de to havde vakt. De har gjort Livet en Smule rigere for os, lad os takke dem i deres Grav.«

Om den ægte følelse, der ligger til grund for udtalelsen om Sveinbjørnsson, tvivler jeg ikke og skal ikke kommentere artiklens øvrige indhold, heller ikke dens melodramatiske stil. Den fremkaldte iøvrigt fleres reaktion af samme årgang; således giver ingeniør, cand. polyt. Allan Borum sine gamle lærere et helt andet vidnesbyrd end det, de globalt får, bortset fra Kragh og Sveinbjørnsson. Om denne sidste skriver han: — Sveinbjørnsson med det store Hjerte, med sin Kærlighed til de ubeskyttede, til Dyr og Børn⁷).

Den bedste og fyldigste skildring af Sveinbjørnssons lærerpersonlighed er givet af prof. dr. phil. Andreas Blinkenberg, i Arosia, februar 1924, hvor lektor Regnar Knudsen, der blandt de »yngre« lærere stod ham særlig nær og selv skrev smukke mindeord, har redigeret et »In Memoriam« med mange bidrag fra kolleger og gamle elever. Med Andreas Blinkenbergs billigelse optrykkes denne skildring her med få udeladelser, der vilde virke som gentagelser.

»Sveinbjørnsson var baade som Lærer og som Personlighed saa særpræget, at han maatte virke stærkt paa sine Elever. Han var saa langt fra al lunken Middelmaadighed, fra det elskværdige Allemandssmil og den daskende Godmodighed, der har saa let ved at vinde alle og saa svært ved at betyde noget virkeligt for nogen. Der var og blev noget racefremmed over ham, eller rettere noget af vor egen Races Fortid; det var ikke for intet, at han førte sin Stamtavle tilbage til de ældste islandske Høvdingeslægter; han kunde bag sit pilne, forsigtige Ungkarleydre være baade barsk og haard, kampglad og hidsig. Han var hverken sleben eller sentimental, han var kantet, og han var klog. Derfor var det ikke alle, han vandt for sig, lige saa lidt som det var alle, han brød sig om at vinde. Naar han hos en elev mødte Dumhed eller blot Ligegyldighed, kunde han slaa, ikke bogstaveligt, det behøvede han ikke, men med en snærtende Replik, et Slag der gjorde ondt og blev siddende længe. De, der lod sig afskrække, var de der ikke forstod ham, de der ikke kunde se, hvad det var for hellige Idealer, man kunde krænke hos ham — for det var aldrig personlig Forfængelighed, end ikke personlig Overbevisning i snævrere Forstand, der blev saaret hos ham og fremkaldte Haardhed; hans Undervisning var ophøjet upersonlig og anerkendte enhver Form for ærlig Stræben. Men de af hans Elever, især de ældre, der ønskede mere end en nødtørftig Kundskabsmeddelelse (og Lærere, der er saa vante til at stille Krav til andre, er tit mærkelig blinde for de Krav, Ungdommen stiller til dem) — de Elever, der i Overgangsaaarenes lidenskabelige Hang til Udfoldelse saa tit ledte forgæves hos deres Lærere efter de Idealer, de drømte om, de kunde hos Sveinbjørnsson foruden rige Kundskaber ogsaa finde den Karakter, det stærke Særpræg, der gav Kundskaberne deres egentlige Værdi i disse Aar. De af dem,

der drømte om Videnskab — dem jeg kendte bedst og er endnu i Dag mine bedste Kammerater, — de fandt hos Sveinbjørnsson et heftigt Krav til logisk Klarhed, der ikke blot kom til Orde i de grammatiske Udredninger, hvor det hver Dag blev holdt højt og var det bestandige Grundlag for Undervisningen, men ogsaa i de Udflugter til alle Tankens Omraader, som Sveinbjørnsson gerne foretog uden karrig Frygt for ikke at naa »Pensum«. Men denne logiske Klarhed var paa en mærkelig Maade parret med mystisk Tendens, en Blanding, der enkelte Gange kunde give sig pudsige Udslag, som da han en Gang under Læsningen af et Stykke om Jeanne d'Arc fandt paa at sætte Helgenernes Kraft og Straaleglorie i Forbindelse med Virkningerne af Radium, men som ogsaa var den egentlige Forklaring paa den Lidenskab, hvormed han forfulgte sine, næsten spidsfindige Tankeudviklinger og krævede dem fastholdt af sine Elever. Det han gav os, især i sin Undervisning i Fransk, var et sikkert og meget omfattende Fond af Kundskaber; det var tillige en indtrængende Forstaaelse af Sprogets Væsen, en skarp og dygtig Analyse, og et Krav til os selv om ikke at løbe med halv Vind. Hvis hans Krav til Eleverne var store, var de endnu større til ham selv. Han var ikke blot Lærer om Formiddagen; ogsaa af sin Fritid ofrede han en stor Del paa sine Elever. Han læste Molière med os i sit Hjem og formaaede at samle hele Klassen om dette Ekstraarbejde. Og de af os, der kom til at staa ham nærmere, opdagede, hvor megen kærlig Omhu, foruden Klogskaben, der gemte sig bag det kølige Ydre, og endnu mere end kærlig Omhu: Opofrelse . . .

Og derfor tænker vi, Sveinbjørnssons Elever, paa ham som et af de sjældne Mennesker, som aldrig kan glemmes.«

I Allan Borums korte »vidnesbyrd« fremhæves et træk, som alle gamle elever vil mindes med glæde: kærligheden til dyrene. Sveinbjørnsson varetog fordelingen af »Dyrevennen«, Foreningen for Dyrenes Beskyttelses blad, og forsømte ingen lejlighed til at mane til nænsomhed mod alt levende.

Om denne kærlighed til alt levende og ydmyge, religiøse ærefrygt for naturens og livets undere vidner et af de få skriftlige indlæg i offentlig debat, han har efterladt sig; det står i Aarh. Stiftst. 18. 4. 1899.

Jeg optrykker det, så periferisk det kan synes at være, fordi det både i indhold og tone er så karakteristisk. Med udgangspunkt i noget, der for andre kan synes småt, kunde han med springende associationer gå fra det mindste til det største og i tonen svinge fra ironi til patos. Hvis de, der har kendt ham, fx. efter »Mennesket« i udtrykket »næppe Storken, men Mennesket« indføjer et lille »som sådan«, vil hele hans særprægede sprogtoner genkaldes i erindringen.

»Krigen mod Storkene.

Ifølge Stiftstidende er Krigen mod Storken allerede i fuld Gang i de jyd- ske Blade. I disse Dage, da Storken vender hjem til sine af Naturen anviste Reder i Danmark, har en Skjernaajæger indstævnet den for Offentlighedens Domstol som »Rovfugl med Privilegium« og nedkalder Bandstraale over dens Hovede.

I Gaarsnumret af Stiftstidende har Dr. Frisch tilføjet Storkefamilien et nyt dræbende Slag. Denne ellers saa elskværdige og humane Mand foreskri- ver nemlig et Udryddelsesmiddel, der i al sin brutale Simpelhed gaar ud paa følgende: at forhindre Storken i at bygge paa Husene, rive den gamle Rede ned, gå op til Storken et Par Gange om Natten med Lygte og fjerne Begyn- delsen til de nye Reder. Dersom Gaardmændene vilde bære sig ad paa denne Maade, skriver Dr. Frisch, »vilde Storken snart fortrække, og jeg for min Part vilde simpelthen tage Mulkten for at aflive Misdæderen — hvis jeg var saa uheldig at blive opdaget!

Han slutter med at erklære, at vi paa Grund af Dumhed, Overtro og irrational Lovgivning staar værgeløse overfor — Storken!«

Nye Tider, nye Sæder; det maa Storken sande. Vel er den Interesse og Kjærlighed, som Menneskenes Børn fra Arilds Tid har næret for Storken, ikke af rationel Art, men jeg gad dog vidst, om Nogen for Alvor ønskede den forældede, af Videnskaben forlængst opgivne Storketheori erstattet af et rationelt Kursus i — nok sagt!

Hvilke ere de ædle Motiver, der begrunde de voldsomme Angreb paa Storken? D'Hrr. forsikrer os, at Storken kun gør Skade, og »at der næppe kan siges et eneste Ord af Vægt til Forsvar for ham«. Skjernaajægeren er vred paa Storken, fordi den skal tage de »Tredækkere foruden dobbelte og Brushøns osv.«, som han selv vil have Privilegium paa at skyde. Han ønsker derfor Storken erklæret fredløs; saa »kunde den jo være et passende Objekt for Søndagsjægere, som i Reglen ellers intet faaer!« Dr. Frisch under ikke en Gang Storkene Livet for Søndagsjægerens Skyld; han vil udrydde dem som »de praktiske Englændere« og stiller samtidig »fortræffeligt Vildt« i Udsigt. Da Motiverne saaledes synes udelukkende at være af praktisk og egen- nyttig Art, maa det være tilladt at nære en beskedent Tvivl om d'Hrr.'s Hen- syntagen til eller Indsigt i Naturens Formaal og Livsmysteriernes Økonomi.

I vor Tid har man et skarpt Blik for det *praktiske* og *rationelle*; men en- hver Sag har ogsaa sin *moralske* Side; den overses hyppigt, ja, det kan være svært at skaffe den Ørenlyd; ikke desmindre vil den ikke ustraffet lades ude af Betragtning. Fra den Side set vil den foreslaaede Fremgangsmaade være at betragte som et Barbari, en Skamplet paa vor Civilisation. Er det således vi skal opfatte Mennesket som Skabningens Herre? Skal han have Privilegium på at valte og skalte med Naturen efter Forgodbefindende, og betragte dens Væsener udelukkende som Nydelses- og Fornøjelsesobjekter? En saadan Be- tragtning vil afføde Raahed, Haardhjærtethed og Grusomhed, og dens skade- lige Følger ville blive meget større og sætte langt dybere Spor end den mate-

rielle Skade, Storken kan gøre. Den aandelige Skade kan hverken maales med et justeret Alenmaal eller vurderes i Kroner og Øre, men den burde kunne opfattes af ethvert rettænkende Menneske. For nogen Tid siden blev der lagt en rationel Plan til Udryddelse af *Rotterne*; en uværdig Kynisme lagdes for Dagen i Behandlingen af det Spørgsmaal. Det varede ikke længe, inden der lød Stemmer for Udryddelsen af *Spurve*. Nu er Turen kommen til *Storkene*. Andre *Interesser* vil snart kræve andre Ofre. Nej, Hr. Dr. Frisch, »vor Fugle- verdens værste og mest privilegerede Røver« er næppe Storken, men Mennesket, og jeg troer, det er i dets velforstaaede Interesse, at det beholder saavel sin »irrationelle« Jagtlov som sin »Overtro«, der har sin Opgave i Livets Økonomi.

Foreningen for Dyrenes Beskyttelse, hvis Maal er saa ædelt og uegennyttigt, vil sikkert med Varme tage sig af Storkene, ligesom man tør vente, at Præster og Lærere, hvis Opgave det ikke er at prædike Egennyttens Evangelium, altid ville tale Skabningens Sag.«

Var de ydre begivenheder i hans liv kun få og uden dramatik, var hans indre liv så meget rigere, i evig bevægelse lige til det sidste.

K. G. Brøndsted skrev om ham^{*)}:

»En ivrig Natur var han, og varm, ung trods sine 62 Aar, ja ungdommelig: brændende for sine Idealer, let blussende op, naar et nyt greb ham. Hans Sind var altid bevæget, fordi det var saa bevægeligt, saa paavirkeligt — men aldrig af noget lavt. Han kunde være meget vekslende i Opfattelser, Maximer og Theorier, men ikke i Handlemaade, thi det stabile i ham var Retfærd og Højsind.«

Denne karakteristik siger noget meget væsentligt. Jeg tror, denne bevægelighed i sindet, denne letvakte begejstring for nye ting forklarer, hvorfor han havde så svært ved at realisere fx. den plan, han allerede i 90erne havde næret om at skrive en islandsk fonetik; derom vidner nogle transcriptionsprøver af islandsk tekst i »Le Maître phonétique« i 1895; de viser en fuldstændig fortrolighed med tidens forskning. Otto Jespersen skriver i forordet til »Icelandic Phonetics«:

»A great many years ago he gave me some instructions in his native language — in fact most of the stray remarks on Icelandic sounds that are found in my *Fonetik*⁹⁾ are due to his teaching. Whenever we met in later years we discussed questions of phonetics, Icelandic, Danish or French, and I saw that his interest in these matters never flagged. He also showed me those parts of his manuscript that he had ready; he worked slowly, but very consciously.«

Dette arbejde hvilede aldrig helt, men det pligttopfyldende skolearbejde, ikke blot i timerne, men i forberedelsen gennem udstrakt læsning, nye tanker og emner, der optog ham, fx. arbejdet med Ido eller undervisning i islandsk for medlemmer af Dansk-Islandsk Samfund, og hans optagethed af mennesker, af kollegers og elevens skæbner, medførte, at arbejdet ikke tog fast form. Og han følte, tror jeg, at det var at svigte en pligt, han i sin ungdom havde pålagt sig; derfor vendte han efter afbrydelser stadig tilbage dertil.

Allerede i skoletiden hændte det, at lektor Sveinbjørnsson tog mig med på sin eftermiddagstur ud i naturen, i de første studieår på længere cykleture, og han indviede mig også i de arbejdsplaner, han havde; det var både den islandske fonetik og udarbejdelsen af en Ido-ordbog. Jeg blev fortrolig med Ido og læste lidt nyislandsk.

I disse år, umiddelbart før den første verdenskrig, var det verdenssprog-tanken, der optog ham mest, den stemte så nøje med hans hele internationale og pacifistiske indstilling. Han underviste flere hold »Idister« og tilrettelagde udarbejdelsen af Ido-ordbogen; han havde allerede gjort et stort arbejde dermed, da krigen kom; så hvilede det, og efter krigen gled Ido-tanken i baggrunden, også fordi dette sprog mistede sin indflydelse i forhold til Esperanto, og fordi Otto Jespersens reform deraf »Novial« ikke fik praktisk betydning.

Verdenskrigens udbrud var et knugende slag for ham; gensidig forståelse og fred mellem folkeslagene havde været også hans ideale stræben; Frankrigs og Europas skæbne tyngede hans sind. — Da søgte han da tilbage, tog arbejdet med den islandske fonetik op for alvor også for at finde ro i sit sind ved et roligt arbejde midt under krigens rædsler.

I tilrettelæggelsen af dette arbejde og drøftelse af alle teoretiske problemer gjorde han mig til sin medarbejder; vi førte en indgående korrespondance; jeg efterprøvede analyserne på islandske studenter, og i ferierne arbejdede vi ofte.

Men arbejdet skred ikke hurtigt frem, dertil optog de store begivenheder i verden ham for meget, og sygdommen og døden indhentede ham inden arbejdets fuldendelse. Dog var visse og meget væsentlige afsnit bragt så vidt, at jeg kunde færdigbehandle dem og — takket være Aarhus Universitet — få dem udgivet i *Acta Jutlandica* 1933: *Icelandic Phonetics* by Sveinbjørn Sveinbjørnsson.

Sveinbjørnsson var en fin iagttager, men præget af stor reservation i sine domme over mange af livets foreteelser, det gælder fx. hans holdning i politik. Han følte sig — i hvert fald gennem lange tider — som »gæst« i Danmark og pålagde sig en gæsts taktfulde tilbageholdenhed i dagligdags politisk standpunkttagen.

Han elskede Danmark og var dybt taknemmelig for den modtagelse, man i alle forhold havde givet ham; og han elskede sit fædrene hjemland, som han kun to gange besøgte, men hvorfra han gæstfrit modtog alle, der søgte ham, og med islændinge i Danmark stod han i nær forbindelse. I Dansk-Islandsk Samfunds arbejde tog han aktivt del og underviste, som nævnt, i nyislandsk på kurser her i byen.

Da *Forbundsloven* gennemførtes i 1918, skrev han i tidsskriftet *Ret* (september 1918) en meget kyndig artikel om forholdet; den vidner om hans dybe trang til at gøre ret og skel til begge sider.

Jeg citerer slutningen af denne artikel, fordi den røber så meget om hans karakter og indstilling.

»— Med Gennemførelsen af dansk-islandsk Forbundslov vil Danmark ikke alene i Ord, men ogsaa i Handling have vist, at det er modent og rede til at slutte sig til Tanken om et *Forbund af Verdens frie Nationer*.

For Islændingene, som for alle andre Folk, har Kampen for Selvstændigheden virket opdragende og udviklende. Med Frihedens og Suverænitets Erhvervelse begynder der nye Kampe, der tildels kræver nye og ikke mindre lødige Egenskaber. Jeg vil haabe, Islændingene maa gaa ligesaa sejrige ud af dem. Frie som de er for saa mange af de europæiske Samfunds sociale Fordomme, som ogsaa for Militarismens Byrder, har de visse Betingelser for paa det sociale og andre Omraader at kunne blive et Foregangsfolk«.

Et »Forbund af Verdens frie Nationer«. Det var folkeforbundstanken, der netop i dette år stod for sin realisation, og som han — ud fra sit dybtgående kendskab til europæisk kultur og sin angst for enhver form for chauvinisme — så hen til med de største forhåbninger.

Også en anden dyb interesse hos ham finder udtryk i denne artikel: håbet om større social retfærdighed og befrielse for militarismens byrder.

Han var gennem studiet af socialfilosofiske skrifter, Herbert Spencer, William James og især Henry George, stærkt optaget af sociale fremskridt; det medførte hans store interesse for *Retsstaten* og hans forbindelse med de

kredse, der grundede denne politiske retning herhjemme, men tanken om aktiv deltagelse i praktisk politik lå ham fjernt.

Sveinbjørnsson elskede mennesker, og hans dybeste trang var at hjælpe i nød og hjælpe til frigørelse, det frie, uafhængige menneske var hans ideal.

Da jeg i mine to første studieår havde tjent mit underhold som hjælpe-lærer ved et skolehjem i Helsingør, (— jeg tog ind til København om morgenen, kom hjem kl. 5 og bistod med lektielæsning til ca. kl. 10 —) og regnede med at fortsætte dermed, til jeg kunde få Kommunitetet og Regensen, sagde han til mig i sommerferien. »Det må Du ikke fortsætte med, det er misbrug af evner og kræfter, Du skal modtage, hvad Du behøver ud over de legater Du har, indtil Du får Regensen«. I halvandet år modtog jeg denne hjælp, og også i Regentiden sendte han undertiden en gave; »det er på grund af dyrtiden« stod der; det var i krigsårene.

Hvor diskret han end var, ved jeg, han i årenes løb har hjulpet andre, danske og islandske studenter. Lektor Regnar Knudsen skriver i sit Mindeord¹⁰⁾: »I »Arosia«'s første Nummer skrev vi, at vi havde modtaget en Pengegave for vort Hovedformaal: Hjælp i de første vanskelige Studenteraar; han vilde være ukendt som Giver, beskeden som han var ogsaa som Videnskabsmand«.

I deres testamenter havde han og hans trofaste søster bestemt, at der af en sum af deres meget beskedne midler, som frk. Sveinbjørnsson i sine sidste leveår værnede om med den dybeste pietetsfølelse for tanken, skulde oprettes et elevlegat ved Aarhus Katedralskole. Til pligtro tjeneste i denne skole havde han viet sit liv; der havde han givet kuld efter kuld ikke blot de grundigste kundskaber, men også indviet os i menneskeåndens store humanistiske tanker, dem *hans* ånd og væsen var gennemsyret af, og indstillet os til selv at gennemtænke dem og indleve os deri, når vi modnedes dertil.

Hvert år modtager to eller tre elever ved skolen en opmuntring og hjælp af *Sveinbjørnssons Mindelegat*.

Sveinbjørnsson var en dybt religiøs natur. I etisk henseende kendte han kun én lære, næstekærlighedens. Ellers var han den evigt søgende, med sin det åbent for tvivlens og troens mysterier og med dyb ærbødighed for ethvert ærligt standpunkt. For den kristne askese og den religiøse mystik havde han den inderligste ærefrygt og en forståelse deraf, som kun åndslægtskab kan give.

Gennem hans læsning, som jeg kender fra hans bøger, har jeg kunnet følge visse strømninger i hans udvikling. I 90-erne og i begyndelsen af dette århundrede optog problemet videnskab og tro ham stærkt; han læste Renan og Taine, men med særlig grundighed Brunetiére, hvis forsvar for troen han følger i alle dennes kampskrifter. Senere synes socialfilosofiske skrifter at have optaget ham mest. Men dette er jo kun antydninger af hans udstrakte læsning og siger intet om hans stillingtagen.

En af de sidste bøger, vi talte om — i julen før han døde, var Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*. Jeg har hans exemplar, købt den 10. 12. 1900 og læst med stor grundighed i de følgende måneder.

»Kan hænde endte al hans Søgen
i Hvile, før han træt gik hjem«.

Det er et citat fra *Olaf Hansens stærke minderune*¹¹⁾:

Nu staar de høje, fjærne Stjerner,
han fødtes under, nytaarstændt,
og forfra Hjemlandsfossen kvæder
de Rimer, han fra Barn har kendt.
Et Liv er et Par korte Timer
paa Evighedens Firmament —
men om den dødes Minde værner,
en ringe Stund, det hugne Prent.

Af Egils Æt, den stride, stærke,
aartusindgamle sprang han ud,
men af hans eget Livstræ spired
ej unge, friske Foraarsskud.
Dog, Tidens Løv han hørte hviske
og fulgte Tankens Stjernesked --
og skrevet i hans Vaabenmærke
stod Næstekærlighedens Bud.

Over hans Vugge hist i Hjemmet
har Hallgrims sikre Salmer lydt,
men med en evig Nordlyuro
har i hans Aare Blodet flydt.
Paa Danmarks Blomster om hans Baare
er Dug fra andre Himle gydt —
og Verdenstankens, sælsomt fremmed,
og Verdenssprogets, sælsomt nyt.

Hans Sjæl gik ej ad slagne Veje,
men langsomt lytted han sig frem;
kan hænde endte al hans Søgen
i Hvile, før han træt gik hjem.
Ej skal han mere gæstfri smile,
men Mindets Døre staar paa Klem —
Fjærnt synger Fossen i sit Leje,
fjærnt smiler Stjernen: »Gem og glem«!

NOTER

- ¹⁾ Arosia, Jan.—Febr. 1924, p. 30. ²⁾ Efterretninger om Aarhus Katedralskole 1888 og 1890. ³⁾ Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2649, 4to. Breve til Adj. A. V. Gram (10. 3. 1889). ⁴⁾ Aarh. Stiftst. 15. 3. 1922. ⁵⁾ Arosia, Jan.—Febr. 1924, p. 30 (Brøndsted). ⁶⁾ Arosia, 1928, p. 61. ⁷⁾ Arosia, 1929, p. 5. ⁸⁾ Arosia, 1928, p. 30. ⁹⁾ Udkom 1897—99. ¹⁰⁾ Arosia, 1928, p. 29. ¹¹⁾ Arosia, 1928, p. 32.

Emanuel Sejr

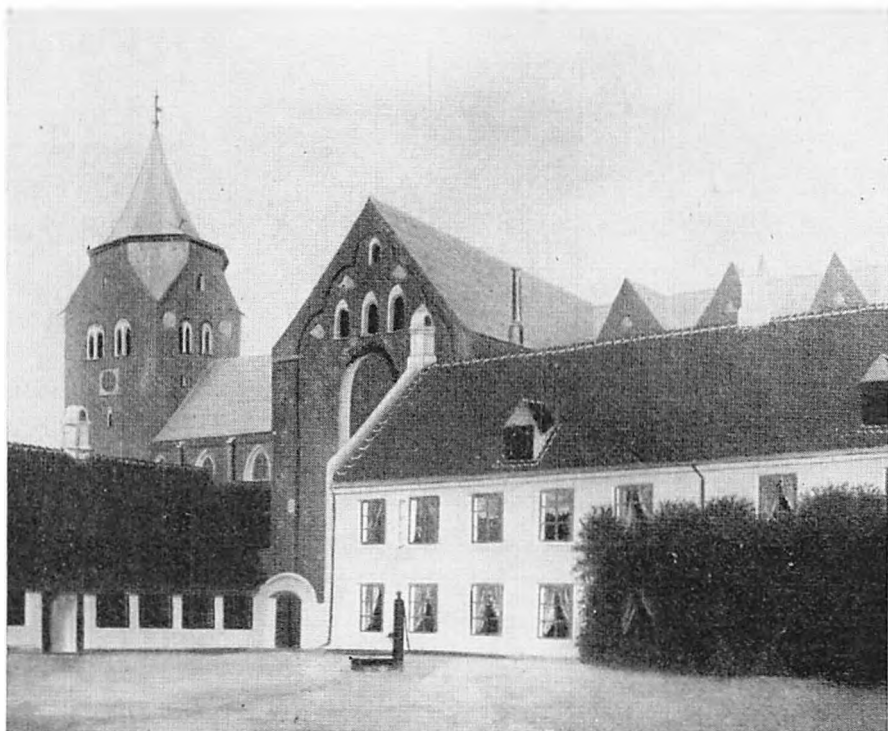
FR. SNEEDORFF-BIRCH

EN DIGTERS TRAGEDIE

Omkring 1830 debuterede to bispesønner fra Århus i litteraturen. De var omtrent lige gamle, født 1805 og 1809, og begge blev modtaget med anerkendelse, den ene tillige med beundring. I løbet af 1830'erne kom begge ind i en personlig krise; den ene, Fr. Paludan-Müller, gik lutret ud af krisen, og som en af Danmarks betydeligste digtere er hans liv og værk ofte behandlet. Den anden, Fr. Sneedorff-Birch, fik derimod et knæk, som han aldrig forvandt, og hans løbebane gik derefter mod mørke og forglemmelse. Men det kan også have sin interesse at følge en »mislykket eksistens«, og hans livsskæbne skal derfor fastholdes her.

Frederik Sneedorff-Birch var født 1805 i Maribo som søn af biskop, dr. theol. Andreas Birch, der samme år overtog bispestolen i Århus. Drengen gennemgik Århus katedralskole, hvorfra han dimitteredes 1823, og de følgende år studerede han i København, først teologi, senere historie og sprog; men en afsluttende eksamen opnåede han ikke. Efter faderens død i 1829 måtte han af økonomiske grunde opgive studierne og konstitueredes som adjunkt ved sin gamle skole, hvor han fik fast ansættelse i 1834. Allerede 1838 blev han dog, som han selv skriver, »entlediget efter Ansøgning med Pension under Navn af Vartpenge«¹). I 1839 døde moderen, og kort efter blev sønnen erklæret umyndig; dermed var han menneskeligt slået ud, og trods en omfattende men også meget spredt og tilfældig litterær virksomhed, formåede han aldrig at gøre sig rigtigt gældende som forfatter. Han blev desuden mere og mere forfalden og efterhånden stærkt reduceret. I 1869 døde han, 64 år gammel.

Søger man bag om de ydre begivenheder for at finde en forklaring på denne udvikling, kan man konstatere en tilsyneladende stadigt opadstigende linie indtil midt i 1830'erne. Sneedorff-Birch voksede op i et åbenbart lykke-

Bispegården i Århus som den lå på det nuværende Bispetorv indtil 1881.

ligt og harmonisk hjem. Faderen var en lærd, lidt verdensfjern teolog med omfattende videnskabelig dannelse. I årene 1779-83 havde han opholdt sig på studierejser i Tyskland og Italien, og 1788 konkurrerede han med den senere biskop Fr. Münster om et teologisk professorat, men uden at opnå det. Studierne fortsatte han dog; han samlede også et stort og godt bibliotek og havde desuden betydelige samlinger af malerier og antikviteter. Hans malerisamling, der talte over 50 malerier foruden forskellige mosaiker, ansås for en af de værdifuldeste udenfor København²).

En praktisk eller administrativt dygtig embedsmand har han næppe været. Hans efterfølger i embedet, biskop Mønster, fandt bisparkivet i en sådan forfatning, at han forlangte det ordnet på Birchs bo's bekostning. Og da Mønster døde, inden dette arbejde var afsluttet, fremsatte biskop J. Paludan-Müller, som efterfulgte ham, det samme krav³). Mange sorger og megen modgang havde biskop Birch også i sine senere år: i 1820 afsløredes hans bro-

der, finansdeputeret Chr. Birch, som storbedrager og idømtes livsvarigt fængsel, og omtrent på samme tid led biskoppen selv et betydeligt økonomisk tab, fordi et udlån af umyndiges midler ikke var blevet behørigt tinglæst, hvorfor stiftsøvrigheden, stiftamtmanden og biskoppen i fællesskab blev gjort ansvarlige for beløbet⁴).

Men Biskop Birchs blide sind og elskelige karakter berømmes fra alle sider. »Alle Stænder elskede ham og kappedes om at lægge det for Dagen ved den Høitidelighed, som fandt Sted ved at bringe hans sidste Levninger til deres Hvilested«⁴).

Biskop Birch var gift med sin broderdatter Charlotte Marie Birch, om hvem det siges, at »Velgjørenhed og hjertelig Deeltagelse i Menneskevel var et Hovedtræk« i hendes karakter⁴). Det stemmer også godt med det billede, som tegnes af hende i et af de avisvers, man dengang undertiden forlystede hinanden med:

Du valgte Dig et stort og herligt Maal:
 En Have har Du dyrket, saaet og plantet,
 Og vædet Alt med Dine Bønners Dug,
 Og hegnet, fredet om Dit skjønne Værk
 Med al den Kjærlighed, som Dig besjeler.
 Dit Værk ei døer, thi Hjertet er Din Have;

Hvad Du, vel tidt med Sorg i eget Bryst,
 Har gjort, for at formilde den i andres,
 Det skrev en Engel ind i Livets Bog.
 Du kan det glemme, men det glemmes aldrig!

Hvergang Din Husbond nævnes, Han, som Graven
 Med Bispestaven dækker, skal man tænke
 Paa Dig, saa uadskilleligt, som naar
 Man tænker sig med Troen Kjærligheden⁵).

Adgangen til faderens store bogsamling har ganske naturligt næret sønnens litterære interesser, og de gav sig da også tidligt udslag. Den senere rektor Erik Gjörup Tauber beretter, at han under et besøg i bispegården, da drengen knap var 12 år gammel, fik forevist en fint indbundet bog med lutter hvide blade; det eneste beskrevne var titelbladet, hvor der stod: »Samlede Digte af Fr. Sneedorff-Birch«⁶), et træk som også fortæller noget karakteristisk om den voksne Sneedorff-Birch: hans fantasi løb let i forvejen og ud-kastede vældige planer, som langt fra altid blev realiseret.

Om barndomstiden og de første ungdomsår er iøvrigt intet overleveret, med mindre man kan fæste lid til Taubers meddelelse om, at biskop Birchs plejebarn, en »Dreng, som en Skipper havde bragt med et Brev fra Kjøbenhavn . . . almindelig antoges for en Sønnesøn af Biskoppen«⁴). Er det rigtigt, må Sneedorff-Birch altså i studietiden i København have været en smule vidtløftig, hvad forresten ikke forekommer usandsynligt.

Tidligt begyndte hans digte at dukke op i de litterære tidsskrifter, og allerede 1827, inden han endnu havde udgivet et selvstændigt værk, omtales han i N. C. Østs Litteraturlæxicon. Han var da 22 år gammel. I 1828 debuterede han med »Phantasmus«, en samling danske sagn, både vers og prosa, trykt i Aarhus Stiftsbogtrykkerie og åbenbart udgivet på forfatterens egen bekostning. Det samme synes at have været tilfældet med de fleste af hans digtsamlinger, når de ikke udgaves i velgørende øjemed, f. eks. til fordel for kolera-epidemiens ofre eller Fredericiaslagets sårede og faldnes efterladte. En større samling digte, som omfattede det meste af hans ungdoms lyrik, udkom dog 1836 på S. Hempels forlag i Odense.

Det er imidlertid ikke hensigten her at gå nærmere ind på Sneedorff-Birchs lyriske produktion. Trods en ofte smidig versifikation hæver den sig sjældent til egentlig originalitet. I et brev til Chr. Molbech skriver han: »Den værste Forbandelse, som kan træffe en Digter, nemlig at Enhver troer at have læst ham før, paa Grund af de forslidte Tanker og Billeder o. s. v. vil, haaber jeg, ikke træffe mig«⁷). Men sandt at sige er det netop det indtryk, man meget ofte får, når man læser Sneedorff-Birchs digte. Der er mere positur end oprindelighed i dem; tanker og billeder er i reglen traditionelle, og det nytter kun lidt, at sproget for så vidt er godt og klart og formen som oftest upåklagelig: interessen fanges alligevel sjældent.

De lyriske digte er dog bedre end hans prosafortællinger, som han selv dømmes hårdt: »Saaledes kan f. Ex. min Fortælling Hans Skaaning«, skriver han til Molbech, »tjene som et frappant Exempel paa en blot materiel Sammenyngning af det raae Stof uden ideal Sandhed eller kunstnerisk Behandling, for ikke at tale om den aldeles mislykkede Gustav Vasa«⁸).

Sneedorff-Birchs litterære produktion falder naturligt i tre grupper: den poetiske, som ovenfor er nævnt — prosaen blev ikke til meget — en sproglig og historisk, væsentlig omfattende skolebøger: »Indledning til den latinske Ordføiningslære« (1833), »Udsigt over den nordiske Mythologi« (1834)

m. fl., og endelig hans samlinger af folkeviser eller måske bedre folkelige viser, ordsprog o. s. v. Og paa dette sidste område kom han til at yde sin betydeligste indsats; ikke på grund af et systematisk indsamlingsarbejde — systematik lå i det hele taget ikke for Sneedorff-Birch — men fordi han under sit omstrejfende liv på landet fik lejlighed til at optegne viser, som endnu levede i folkemunde, og som på denne måde blev reddet fra forglemmelse. Det gælder f. ex. »Det var en Lørdag Aften« og »Skære, skære Havre«, som Sneedorff-Birch opnoterede og for første gang offentliggjorde.

Han havde desuden et musikalsk talent og var i stand til også at opnotere melodierne til viserne, ligesom han selv komponerede melodier til sine egne og andres digte. Dette dobbelte talent: for det lyriske og det musikalske, fik ham ind på den tanke, at hans egentlige felt var den lyrisk-musikalske digtning, altså operaen. »Jeg maa antage,« skriver han til Molbech, »at jeg har begaaet et uhyre Misgreb i min litterære Virksomhed, saafremt jeg intet Kald har til at fremtræde som Operadigter. Selv lidenskabelig Musiker fra min Fornufts første Udviklingsperiode har jeg troet i dette lyrisk-dramatiske Element at finde en for mit Talent passende Virkekreds«⁸⁾. Endnu i sine senere år kredsede han om problemet. I 1859 skriver han: »Mit hele Væsen er et Væv af Lyrik og Musik, i hvilken Lyrikken danner Rendegarnet og Musikken Islættet«⁹⁾. I mere end en menneskealder tumlede han også med en operatekst »Titania«, som han forgæves søgte at få frem på Det kgl. teater. Men herom senere.

Foreløbig syntes alt at gå godt, efter at han var blevet ansat ved Århus katedralskole. Som søn af den afdøde biskop gled Sneedorff-Birch let ind i byens selskabelige liv. Han havde også nærmere tilknytning til enkelte familier, således var han fadder ved birkedommer, hospitalsforstander C. Rasmussens datters dåb og ligeledes ved portrætmaler S. M. Jørgensens søns dåb¹⁰⁾. Hans position i byen må have været temmelig grundfæstet, siden A. F. Elmquist et par måneder i 1830 betroede ham at redigere Aarhus Stiftstidende, mens han selv var bortrejst. I begyndelsen af 1830'erne er Sneedorff-Birch også gentagne gange prædikant ved gudstjenester både i Domkirken, Frue kirke og Hospitalskirken¹¹⁾.

Og samtidig var han i disse år litterært overmåde produktiv. Det ene værk efter det andet så lyset — det drejede sig dog mest om mindre arbejder — og lejlighedspoesier strømmede fra hans pen til fester i »Polyhymnia«,

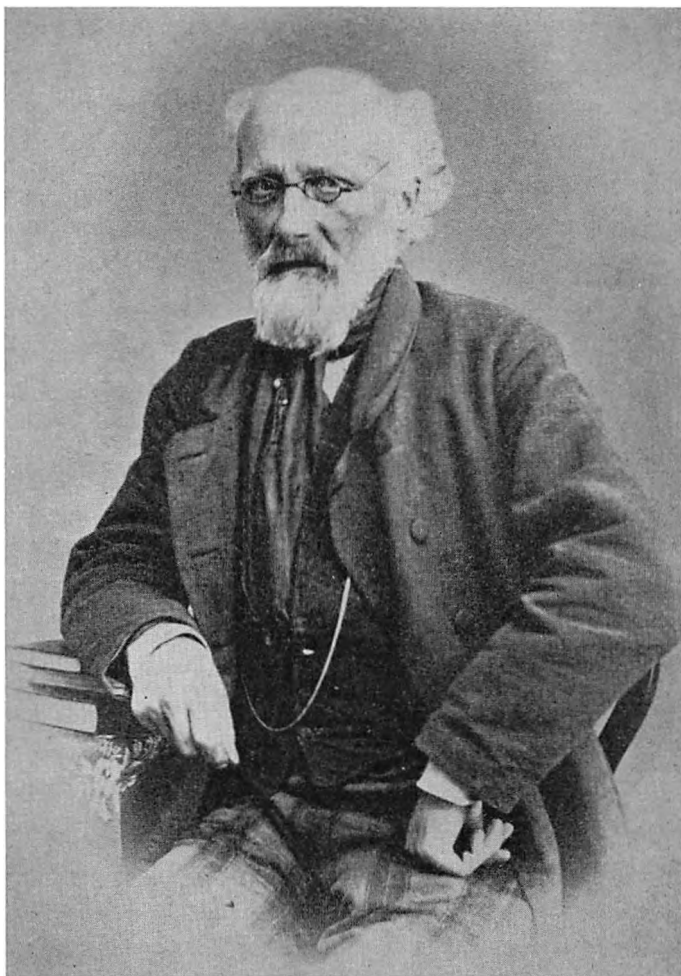
ved kongebesøg i byen o. s. v. Da der i 1834 var en højtidelighed i katedral-skolen i anledning af H. H. Blaches indsættelse som konrektor og Sneedorff-Birchs egen indsættelse som adjunkt, havde han skrevet kantate, som udførtes af eleverne til musik af kantor Johs. Kabell¹²). Også dramatisk udfoldede han sig, således opførte det Müllerske skuespillerselskab i 1836 på Århus teater et lystspil i 1 akt af Sneedorff-Birch betitlet »Den falske Tand«¹³). Det blev aldrig trykt, og at dømme efter de få bevarede brudstykker af dramatiske arbejder fra hans hånd har litteraturen ikke lidt noget tab derved.

Endelig forlovede han sig i 1836 med en datter af pastor J. Steenberg i Viby. »Jeg opgav i Oktober forrige Aar det egoistiske Pebersvendeliv«, fortæller han Molbech, »og forlovede mig med en fra Hjertets og Aandens Side lige elskværdig Pige«¹⁴).

Men samtidig med denne tilsyneladende lykkelige udvikling var hans svag-hed overfor stærke drikke blevet stadig mere fremtrædende. Det fortælles, at han på sit værelse havde stående en thepotte, og moderen troede da, at han drak the. Men der var rigtignok brændevin i thepotten¹⁵). For at hun ikke skulle mærke den grimme brændevinslugt, brugte han bagefter at tage en slurk Eau de Cologne. Men virkningen af drikkeriet kunne han ikke skjule. Det hændte, at han kom påvirket i selskab, og når han så her yderligere fik et par glas, kunne han blive så »cynisk og gemen i sin Tale, at Husmoderen maatte anmode sin Mand om at sørge for, at de kunde blive forskaanede for hans Besøg i Fremtiden«¹⁶).

Formodentlig har drikkeriet også haft indflydelse på hans helbred. I et brev til Molbech fra februar 1836 skriver han, at han lider af vedvarende søvnløshed, »hvis Følger: Svimmelhed og en forunderlig Følelse af Træt-hed i den venstre Side, jeg endnu ikke har forvundet«⁷). I 1837 er tilstan-den åbenbart blevet uholdbar. Sneedorff-Birch har ikke kunnet passe sit arbejde på skolen, og i august søger han om orlov i 5 måneder, idet han håber at genvinde sit helbred »ved Nydelsen af Landluften og den for min svækkede Livskraft fornødne Hvile«¹⁷).

Om han har taget dette skridt frivilligt eller er tvunget dertil kan ikke ses; men noget tyder på, at moderen har stået bag. Der foreligger nemlig to ud-talelser om hans sygdom af stiftsfysikus, dr. Willemoes. I den første, som er dateret 5. august, konstateres det, at Sneedorff-Birch i de sidste tre måneder har været »yderst nervesvag, plaget af Søvnløshed og Phantasier«, og at det

Fr. Sneedorff-Birch som ældre.

Efter fot. i »Den gamle By».

må anses for »aldeles nødvendigt, at han for Tiden fritages« for skolearbejdet; »dette tillader jeg mig herved paa Embedsvegne og som hans Læge, efter hans Moder Enkefru Bispinde Birchs Ønske, med Anbefaling til Skolens Foresatte, at bevidne«.

Den 6. august skriver Sneedorff-Birch sin ansøgning om orlov, og den ledsages af en ny attest fra Willemoes, dateret den 7. august. Indholdet er omtrent det samme som i den første, men bemærkningen om moderen er gået ud. Ansøgningen om orlov anbefales iøvrigt af skolens rektor, prof. J.

Stougaard, og af stiftamtmand Rosenørn, som skriver, at »Supplicantens Tilstand allerede i nogen Tid har været saadan, at han ikke forsvarligen har kunnet opfylde sine Embedsforretninger —« den eneste antydning af det sande forhold. — Ellers omtales drikkeriet overhovedet ikke.

Ansøgningen blev straks bevilget; men da Sneedorff-Birch havde nydt landluften et par måneder, er han nok begyndt at kede sig, og han sender da en skrivelse til Universitets- og Skoledirektionen, hvori han meddeler, at helbredet nu er meget bedre — dog ikke så godt, at han kan genoptage skolearbejdet; derimod mente han nok at have kræfter til at rejse til København for at afslutte arbejdet med en afhandling for magistergraden, og han anmoder derfor om forlænget orlov.

Universitets- og Skoledirektionen er stadig imødekommende og bevilger det ansøgte. Kort tid efter er Sneedorff-Birch i København; men at tiden ikke udelukkende er gået med studier, ses deraf, at han i december tilbød studentforeningens seniorat at bidrage til en forestående aftenunderholdning ved at »foredrage følgende Digt af eget Fabrikat: »Moppe«, et Freskobillede i 6 Manerer, af hvilke den anden Maneer er en fri Bearbejdelse efter Adalbert v. Chamisso«, desligeste »en jydsk Folkevis, uddragen af den jydsk Almues Mund, med Akkompagnement af Pianoforte eller Fortepiano«¹⁹).

I januar 1838 har han endnu ikke fået sin afhandling antaget, og 20. januar søger han derfor om forlænget orlov, denne gang til 1. april. Rektor Stougaard, som får ansøgningen oversendt til udtalelse, har absolut intet imod at forlænge orloven; han har fået en udmærket vikar i cand. theol. J. Røgind, og desuden synes Sneedorff-Birchs helbred jo ikke at have den »fornødne Fasthed«. Det var måske derfor »ønskeligt, om der kunde findes en Ansættelse for ham i Hovedstaden, der kostede mindre daglig Anstrengelse end den, der er uundgaelig for en Skolemand«. Det var den første spagfærdige antydning af, at man gerne ville af med ham i Århus.

Sneedorff-Birch fik ikke noget afslag på sin ansøgning om forlænget orlov, og det udlagde han naturligvis som et tilsagn om, at han foreløbig kunne blive i København. Og han blev. Den 23. februar søger han endda om 100 rdr.s forskud af sin løn, og Universitets- og Skoledirektionen er stadig overbærende og menneskevenlig og bevilger forskudet.

Men så sker der det, at den afhandling Sneedorff-Birch havde indsendt til universitetet bliver forkastet, som det hedder i bedømmelsen: »af Mangel paa

klare Begreber, indre Sammenhæng og videnskabelig Behandling¹⁹⁾, eller som en kritiker privat og mere populært udtrykte det: fordi afhandlingen var »et Produkt af 1000 Æggesnapse⁹⁾).

Dermed var tålmodigheden forbi i direktionen for de lærde skoler. Under 6. marts 1838 skrev den til Sneedorff-Birch, at da hans afhandling var forkastet, og »da saaledes Hovedanledningen til Deres Ophold her i Staden er hævet«, så må man »have Dem paalagt snarest muligt at vende tilbage til Aarhus og der overtage Deres Embedsforretninger«.

Det var et tordenslag for Sneedorff-Birch. Han sundede sig nogle dage og skrev så 12. marts til direktionen — for at få sin løn for marts udbetalt. Dernæst hedder det i skrivelsen, »at det mig tilstødte Uheld med min Afhandlings Forkastelse i den Grad har virket paa mit yderst irritable Nervesystem, at den periodiske Søvnløshed er vendt tilbage med forøget Voldsomhed«. Han ser sig derfor ikke i stand til i øjeblikket at »underkaste mig de Besværligheder, som min Hjemreise vil føre med sig«.

Den 30. marts skriver han igen til direktionen. Det er stadig dårligt med helbredet; søvnløsheden og »den ved samme foranledigede Mathed gjør det aldeles nødvendigt for mig at bruge Styrtebade«, og han vil derfor gerne have sin orlov forlænget til 1. juli. En lægeattest følger med ansøgningen; den siger forresten kun, at »Sneedorff-Birchs Nervesystem er i en saadan Tilstand, at det maa ansees for gavnligt, at han endnu i nogen Tid fritages for sine Functioner« — gavnligt, men altså ikke nødvendigt.

I mellemtiden var der sket det i Århus, at rektor Stougaard var død, og konrektor Blache skulde så tage standpunkt til problemet Sneedorff-Birch. Han gør mange krumspring for at undgå hans tilbagevenden til skolen, skriver om de vanskeligheder, det vil medføre for fagfordelingen, og om de ekstra krav til lærerpersonalet, der må stilles i anledning af vacancen efter rektor Stougaards død. »Da det endeligen er usikkert, om Adj. Birchs Sundhedstilstand, som i meget lang Tid har været mislig og i betydelig Grad har hindret hans Virksomhed som Lærer, vil tillade ham til næste [d: førstkommende] Juli at overtage sine partes, og da jeg tillige, som jeg troer, af paalidelig Kilde har erfaret, at han enten er indgaaet eller i disse Dage indgaaer med en allerunderdanigst Ansøgning om for nogle Aar at afgaae paa Vartpenge,« så anbefaler Blache hjerteligt en sådan ansøgning til direktionens bevågenhed.

Blaches skrivelse er dateret 19. april 1838, men der kom ingen afskeds-

ansøgning fra Sneedorff-Birch hverken i april eller maj. Hvad der er foregået bag kulisserne, kan ingen nu vide, men det pres, man åbenbart har søgt at lægge på ham, må være glippet i første omgang. Da Sneedorff-Birch endelig 1. juni skriver til direktionen, har tonen pludselig fået en helt anden lyd: »Da mit Nervesystem ved Anvendelsen af styrkende Midler (der nævnes ikke hvilke) i den Grad har vundet i Kraft, at jeg nu troer mig i Stand til at besørge mit Embedes Functioner, er det mit Ønske snarest muligt at vende hjem . . .«

Man kan kun gisne om, hvad der ligger bag dette bratte omslag. Det kan være gået op for Sneedorff-Birch, at der virkelig var fare på færde, og han har så i en art desperation villet redde situationen ved igen at begynde på skolen. Man kan også drage forlovelsen ind i overvejelserne; den blev nemlig hævet i maj 1838, som det fremgår af et langt senere brev til M. Steenstrup, hvor Sneedorff-Birch skriver, at han i maj 1838 »maatte lide et Tab, der — for at jeg skal bruge Ewalds betegnende Ord — for stedse gjorde mig uenig med Alt, hvad man kalder timelig Lykke«²⁰). Den legende, som senere blev almindelig: at Sneedorff-Birch blev forfalden, fordi han led skibbrud i kærlighed, er altså ikke rigtig, tværtimod har det været drikkeriet, som fremkaldte bruddet²¹). Men at på den anden side den hævede forlovelse skulde give Sneedorff-Birch nyt livsmod, synes heller ikke rimeligt. Det måtte da være i en hastigt oplussende, desperat trods. Den varede i så fald ikke længe.

Den 7. juni er han endnu ikke rejst fra København, men skriver til direktionen for at få forskud på lønnen, da han ellers ikke kan få sine »Anliggender arrangerede.« Men allerede dagen efter opgiver han det hele og indsender »efter modent Overlæg« sin afskedsansøgning: »Jeg har nemlig Grund til at frygte for, at den periodiske Søvnløshed, som i de to sidste Aar har plaget mig, atter skal vende tilbage ved den forøgede Aandsanstrængelse.«

At der har været kræfter i bevægelse for at fremkalde dette resultat, kan skønnes ikke blot af Blaches ovennævnte skrivelse af 19. april men også af et brev fra biskop Paludan-Müller til sønnen Caspar, dateret 19. juni 1838. Heri meddeles, at Blache nu er blevet rektor, »men om Birch have vi endnu intet hørt. Dog antager jeg, at han ikke mere kommer tilbage til Skolen; hvorledes man saa end faaer sig skilt af med Mennesket«²²).

På dette tidspunkt havde direktionen allerede indstillet ham til afsked, og den 7. juli resolverede kongen: »Vi ville have Adjunct ved Aarhus Cathe-

dralskole Frederik Sneedorff-Birch i Naade entlediget fra bemeldte Embede med 266²/₃ Rbd. Sølv aarlig i Vartpenge af bemeldte Skoles Kasse.«

De 266²/₃ rbd. sølv var ²/₃ af den løn på 400 rbd., som Sneedorff-Birch hidtil havde oppebåret som adjunkt, og han fik dem udbetalt hvert år indtil sin død. Han havde således fået en hensynsfuld behandling — og man havde gjort det kunststykke at afskedige ham uden i noget aktstykke at nævne den egentlige årsag: drikkeriet.

Sneedorff-Birchs trængsler og modgang var dog endnu ikke forbi. I sommeren 1839 døde hans moder, og kort tid efter blev sønnen erklæret umyndig. Også dette skete under de lempeligste og mest hensynsfulde former. Bekendtgørelsen i avisen meddeler, at »pensioneret Adjunct Hr. Fr. Sneedorff-Birch har hos Magistraten andraget om, at en paalidelig Mand maatte vorde ham beskikket til at forestaae og bestyre hans pecuniaire Affairer, idet han paa Grund af sit svækkede Helbred og Ukyndighed i juridiske Cauteler ikke selv tør overtage sig dette, hvortil hans litteraire Beskiæftigelser ei heller give ham den fornødne Tid . . .«²³). Som formynder beskikkedes birkedommer og hospitalsforstander C. Rasmussen.

Sneedorff-Birchs sindstilstand i denne tid kan læses ud af et digt »Hjerets Requiem« fra december 1839²⁴). Som motto er sat et par linier af teksten til Mozarts Requiem og et par vers af Byrons »Childe Harold«; derefter tager Sneedorff-Birch selv fat:

Arme Hjerte, stands din Klage!
 See, der er dog Haab tilbage:
 i det trange, skumle Gjemme
 skal du hver en Kval forglemme,
 naar du favnes af din Moder
 hist, hvor Ormen er din Broder.

»Hvor er Lindring, hvor er Trøst
 for et sønderrevet Bryst? —
 Bange Tvivl mig kold omspænder:
 troer du, Døden Glemsel sender?
 Skal den hede Længsels Glød
 slukkes hist i Gravens Skjød?
 Lued den ei klart hernelen
 med en Glands for Evigheden?
 Skal da hvert et helligt Minde,

Alt, hvad sødt og saligt her
 trylled mig med Himmelskjær
 som et Gjøgletlys forsvinde?«

Hæv dit Blik mod Nattens Bue!
 Han, som tændte Stjernens Lue,
 Ormens og Serafens Fader,
 han paa Alt, hvad end dig møder,
 selv om Taaren Øiet bader,
 og du langsomt dig forbløder,
 vil et Gjenskin sende ned
 af sin Straales Herlighed.

Sneedorff-Birch havde selv komponeret musik til digtet og meddeler i en efterskrift, at partitur for sopran, alt, tenor og bas med akkompagnement af basuner kan leveres mod at betale omkostningerne ved afskrivningen. Og han tilføjer: »Med dette Arbeide slutter Forfatteren sin poetiske og musikalske Løbebane, idet han sønderriver Strængene paa sin Harpe, hvis Sangbund forlængst er knust, saa at Alt, hvad der siden fra hans Haand udgaaer i Trykken, kun er Levninger eller Ruiner fra en tidligere Livsperiode.«

Der var dog ingen mangel på levninger og ruiner, og i 1844 har han ligesom fået dem sat i system: I en selvstændigt trykt subscriptionsindbydelse²⁰), dateret Lenedahl Mølle d. 1. november, proklamerer han udgivelsen af sine nyere lyriske digte i fire bind, hvert på 6—8 ark; det første bind skal have titlen »Ruiner«. Der citeres også brudstykker af et digt, hvori han endnu engang demonstrerer sin hjertekval, »som ene den Forladte fatter, hvis Glæde blev for stedse hjerteskuadt!« Men alligevel har han nu en mere aktiv indstilling overfor problemerne end i 1839:

Skjøndt saa min Lykkes Baad har maattet strande,
 skjøndt Hjertet fattigt som en Betler staaer,
 begeistret for det Gode, Skjønne, Sande
 med samme Varme dog som før det slaauer.
 Farvel! Nu Smertens vilde Storm skal tie:
 ei maa den vilte Hjertets Flamme ud;
 mit Fædreland jeg al min Kraft vil vie,
 og Danmark, Danmark — *det* er nu min Brud.

— — —

Vær stærk min Sjæl, og Sorgen kjæk du tvinge!
 Frem vil jeg træde nu med dristig Hu;

lad Klokken Glæden kun til Graven ringe
 dog Haabet jeg tilbage har endnu.
 Ei skal en feig, umandig Smerte røve
 mig Modet, kue ned som Træl min Aand,
 en Dyst med Skjæbnens Kæmpe vil jeg prøve;
 jeg møder ham med Kraftens Sværd i Haand.

De fire bind digte udkom rigtignok aldrig, og i det hele taget var det kun småting, han efter 1839 fik udgivet i bogform. Til gengæld var hans lejlighedsposier i aviser og tidsskrifter utallige; han anslår dem selv til i årenes løb at være vokset til flere tusinde¹). Det kan være traditionelle naturlyriske digte som »Hilsen til Vaaren«:

Atter vender du tilbage,
 hulde Vaar! til Danmarks Vang,
 Trækfuglskaren see vi drage
 hjem fra Syd med munter Sang!
 løst er Jordens kolde Bælte,
 Alting aander Liv og Lyst,
 Havets Bølger frit sig vælte
 mod den blomsterklædte Kyst. osv.²⁶).

Eller endnu mere traditionelle nytårsdigte som hilsen til det nye år:

Svunden er en Rad af Dage, Aaret har fuldendt sit Løb,
 nyfødt vikler sig dets Broder ud af Tidens dunkle Svøb;
 medens vi erkjendtlig mindes Alt, hvad Gud os naadig gav,
 vi et frejdigt Blik vil kaste fremad over Aarets Grav . . .²⁷).

Eller i den lidt drabelige stil for at hylde Olaf Rye efter Fredericiaslaget:

Hvo stormer frem i Maanens Skjær
 mod Fjendens Ildsvælg, uforfærdet?
 det er den kjække danske Hær;
 den splitter brat i Kampens Hede
 Meenederskarens Øglerede,
 og knust af Løvens Kæmpeklo
 sig Løgnens Slinger maatte snoe . . .²⁸).

Som prøve på hans mere afrundede lejlighedsposi vil det være naturligt her at vælge »folkesangen« Aarhus, der vistnok kom i flere aftryk og her gengives efter en udgave fra 1857:

Hvor de sølvblaa Bølger vælte
 mod den tangbekrandste Kyst,
 hvor i Ly af Bøgens Telte
 liflig toner Fuglens Røst,
 hvor i Solens gyldne Flamme
 fulde Ax paa Marken bramme:
 der vort Øie hilser glad
 dig, vor gamle kjære Stad.

Lad de svundne Tider drage
 hen forbi vort indre Syn,
 da i hine fjerne Dage
 traf dig Skjæbnens vrede Lyn!
 kjækt sig dog forynget reiste
 Muren, som i Sekler kneiste,
 stærk du lig en Fønix steg
 frem af røde Luers Leg.

Naar med fagre Blomsterkjæder
 Flora svæver mod os fro,
 flokkes vi til Somrens Glæde
 hist i Skovens lune Bo;
 Hornets, Fløitens Jubeltoner
 høres under Bøgens Kroner,
 Riflen knalder, Bægrets Klang
 bæver klar til munter Sang.

Hviner over nøgne Stubbe
 barsk den vilde Storm fra Nord,
 lægger Vintrens isgraa Gubbe
 grumt i Lænker Hav og Jord:
 da til festlig Fryd hver Alder,
 Polyhymnia, du kalder,
 tryller os ved Lampens Glands
 sødt med Kunstens rige Krands.

Under Fredens Palmeskygge
 tryg du hviler, elskte By,
 Enighed og Venskab bygge
 Reden i dit milde Ly;
 samme Baand forener Alle,
 samme Røst vi høre kalde
 til en trofast Broderpagt,
 aldrig brudt af Tidens Magt.

Gamle Aarhus, kraftigt stande
 du igjennem Sekler saa!
 stolt Sankt Klemens Taarn sin Pande
 løfte mod det hvalte Blaa!
 Snekken paa sin hvide Vinge
 Handlens gyldne Frugt dig bringe!
 Hæder, Held og Velstands Flor
 krone dig, vor Fædrejord!

Sneedorff-Birch, som var Blichers gode, trofaste og uegennyttige ven, optrådte også som taler ved Himmelbjergfestene, ligesom han naturligvis skrev sange til disse fester og vistnok også skaffede sig en lille indtægt ved at sælge dem der. Han var endvidere folketaler ved politiske møder, og en tale, han holdt i Risskov 1842 i anledning af stænderinstitutionens fødselsdag, blev endda »supprimeret af Censuren«, da den senere aftryktes i »Ny Jyllandspost«¹). Af og til rodede han sig ind i avispolemik, hvad han slet ikke egnede sig til. Hans polemiske stil savner næsten altid realiteter; han nøjes med at stemple modpartens indlæg som »meningsløst Væv« og at fastslå, at han »har fjernet sig fra den sunde Fornufts Centrum og er gaaet ind i Peripherien af uendeligt Nonsens« eller lignende floskler.

I de første år efter umyndiggørelsen havde han planer om at flytte til København, hvad den beskedne pension imidlertid ikke tillod, og 1842 flyttede han endogså bort fra Århus og boede forskellige steder på landet, en årrække i Røved mølle mellem Århus og Randers. I 1844 og 1848 skrev han fra Lenedahl Mølle, og omkring 1860 boede han i Skødstrup ved Århus. Han døde i Halling ved Randers.

Undertiden opholdt han sig på besøg hos sin søster, der var gift med ritmester Norup på Hanstedgaard ved Horsens. En datterdatter af denne søster, Emmy Thornam, erindrede Sneedorff-Birch herfra; han var da gammel, men »en meget smuk Mand med et stort hvidt Skæg og Haar . . . han var meget aparte og distræt, hvorfor også mine Onkler spillede ham mangt et Puds, men han tog det altid meget godmodigt«²).

Carit Etlar besøgte Sneedorff-Birch i de yngre år, mens han boede i Røved mølle (Carit Etlar skriver Spørring mølle), og fortæller, at han her havde to værelser; i dagligstuen stod en sofa (hvor han holdt meget af at ligge), et stort flygel, et bord, en overfyldt bogreol samt en kakkellovn, og på den

stod »to Hjerneskalder, hvori han udkradsede sine Piber med et Storkenæb. Disse to Hovedskalder havde han en Nat, da han gik over Ødum Kirkegaard, taget i Beenhuset; men pludselig kom der en saadan Rædsel over ham, at han i fuldt Løb kom hjem med Dødningehovederne«²⁰).

Til karakteristik af Sneedorff-Birch oplyser Carit Etlar, at »han vandrede ud i det Haab, som han udtrykte sig, at »et eller andet forrykt, desperat eller lynende trekvart galt Eventyr« maatte møde ham«. Forandring skulde der åbenbart til. Af økonomiske grunde var Sneedorff-Birch dog nødt til at leve meget tarveligt, og det gjorde han også til daglig; men når en raptus kom over ham — han synes at have været hvad man kalder kvartalsdranker — brød han op, tog f. eks. et af de malerier, som endnu var tilbage af fade-rens samling, og realiserede det. Derefter slog han sig løs, holdt til på kroer eller dukkede op i byen, hvor han drak, så længe pengene strakte til.

En mildere form for udskjelser var hans turneer rundt hos omegnens proprietærer og præster. Velkommen var han just ikke; men man tog dog i reglen imod ham. »Vi Unge morede os over hans Vittigheder; Humøret kom op i ham, naar han var ude, strax satte han sig til Klaveret og spillede og sang med Bravour Marseillaisen«²¹).

Men dybere og dybere sank han. Han drak med bønderne og skrev vers for dem for betaling, fortæller Rasmus Nielsen¹⁵), og mere og mere reduceret blev hans påklædning; selv om vinteren kunde man se ham med snavset lærredstøj og med en gammel stråhat på hovedet. Engang imellem nåede han på sine vandringer helt til København, hvor han dukkede op i Studenterforeningen. Her lykkedes det ham undertiden at samle »en Kreds af unge Studenter om sig, der lyttede til hans Tale og bildte sig ind, at det var gyldne Ord, der lød fra en gammel Skjalds Mund, skjøndt det i Almindelighed kun var uhøvisk Tale af en gammel Mand, der var gaaet fuldstændig i Hundene«¹⁶).

Når Sneedorff-Birch var ædru, var han i reglen stilfærdig og nærmest melankolsk, men blev han fuld, var han støjende og ubehagelig. Og når der var noget på færde, blev han næsten altid beruset. Ved en af Himmelbjergfesterne var han og Blicher »saa omtrent lige drukne«, hedder det i samtidige erindringer²²). Sneedorff-Birch var desuden en passioneret ven af det svage køn, og Carit Etlar fortæller i sine »Minder«, at han gik rundt med en hel Leporello-liste over de kvinder, han havde haft forbindelse med. Et af hans

større digte »Min«, en »lyrisk Fantasi«, som kunde udsendes særskilt i to oplag, kredser også temmelig håndfast om det erotiske. Han synes altså at have beruset sig på alle måder.

Søger man nu på baggrund af dette livsforløb at fastholde Sneedorff-Birchs åndelige træk, kommer man lidt i forlegenhed. Alt flimrer; de grelleste og mest forskelligartede farver findes på paletten, men de lader sig vanskeligt samle til et billede. Rent bortset fra den ydre tragedie, også drikkeriet synes hans menneskelige skæbne nærmest at have været uafvendelig, en følge af brist i karakteren eller måske snarere af en svaghed i hans åndelige habitus, som hindrede en harmonisk udvikling af hans personlighed.

Han kan have været arveligt belastet. Her tænkes ikke blot på farbrodrens forbrydelse; men rektor Tauber, som kendte familien godt, fortæller, at også biskop Birch i sin ungdoms studieår i Tyskland og Italien havde en svaghed for flasken. Om endvidere forældrenes nære slægtskabsforhold kan have bevirket uheldige følger for sønnen, må andre afgøre. Det kan vel hverken bevises eller modbevises.

Efter alt at dømme har han været lidt af et vidunderbarn, et lyst hoved, en tidligt udviklet intelligens, som med lethed tilegnede sig andres tanker gennem læsning. I faderens store bogsamling opøvede han tidligt denne evne, og op gennem årene øgede han med flid sit ret omfattende litteraturkendskab. Med sine litterære og musikalske evner — han havde også et tegnetalent — har han virket meget lovende i de unge år. Han »kunde« alting. Med sin bevidst plejede sans for formen skrev han også tidligt upåklagelige vers, som vel ikke virkede stærkt ved deres indhold, men ofte efterlod et behageligt indtryk på grund af det letløbende og velklingende sprog.

Men i løbet af 1830erne bliver forskellige misforhold kendelige: hans personlighed modnes ikke; det er, som om han aldrig bliver rigtig voksen. Han formår ikke at omsætte erfaring til livsvisdom. Perspektivet i hans digtning uddybes ikke, væsentligt og uvæsentligt ligger ofte på samme linie, og misforholdet mellem evne og vilje bliver mere og mere tydeligt — undtagen for ham selv.

Resultatet er, at hans digte ofte bliver tom retorik, hans sproglige undersøgelser samlinger af tilfældige iagttagelser og kuriosa, som savner »klare Begreber, indre Sammenhæng og videnskabelig Behandling«; og da han ikke

selv begriber, hvad der er i vejen, ser man i brevene en tragisk flugt fra virkeligheden, en svingen fra selvmedlidenhed til krampagtig fastholden ved ungdommens drømme og forestillinger om eget værd, og efterhånden udkrystalliseres en række faste kliché-anskuelser, som ikke har meget med realiteterne at gøre.

Allerede i 1830 havde H. C. Andersen under et ophold i Århus lagt mærke til en vis selvoptagethed hos Sneedorff-Birch. »Han var meget opmærksom for mig,« skriver Andersen, »men jeg fandt ham *for* poetisk, det er stygt, naar man vil lade Poeten for meget stikke frem«²³). Man synes jo nok, at Andersen selv i reglen lod poeten stikke rigeligt frem; men der var den forskel, at *hans* selvoptagethed var positiv og frugtbar, mens Sneedorff-Birchs stivnede i gølge gentagelser og var uden kontakt med virkeligheden.

Typisk er forholdet til smertensbarnet »Titania«, en operatekst han fik ideen til allerede 1826. I januar 1834 indsendte han den til Det kgl. teater, og i juli samme år skriver han til Chr. Molbech for underhånden at høre resultatet. Af brevvekslingen fremgår det, at »Titania« ikke kunde antages af teatret i sin »nuværende Form«, skønt direktionen anerkendte »en ikke sjelden med Held anvendt Omsorg for Sprog og Diction foruden et, om end ikke modnet lyrisk Talent«²⁴). I det følgende år omarbejdes stykket, og i 1837, kort før han må søge orlov fra skolen, sender Sneedorff-Birch omarbejdelsen til Molbech privat, åbenbart i den tro, at der på denne måde kunde skydes en genvej til antagelse på teatret.

Under opholdet i København 1837—38 fik Sneedorff-Birch Oehlenschläger til at læse stykket, og efter hans »og flere kompetente Dommeres Vidnesbyrd har jeg Grund til at ansee det for min bedste Præstation i den dramatiske Retning«²⁵). Sneedorff-Birch påstår også, at Molbech i 1838 havde givet mundtligt tilsagn om, at »Stykket skulde gaae, saafremt Musikken var antagen«⁶).

Men »Titania« blev ikke antaget; og når Sneedorff-Birch i et brev fra 1843 omtaler, at han er travlt beskæftiget med »Reenskrivningen af et dramatisk Arbeide«²⁶), kan man nok regne med, at det drejer sig om den ulyksalige operatekst.

I 1859 skriver han til Erik Bøgh om nogle mindre, dramatiske arbejder, han ønskede frem på Casino, og han understreger da, at det ikke kunde falde ham ind at sende dem til Det kgl. teater, »siden Heiberg behagede 1852 at

Hele Verdens Skaal.

Allegretto.

Hur-ra, he-le Ver-dens Skaal! So-len le-ve, Da-gens

,Kug-le, som for-ja-ger Mør-sets Ug-le med sit Fla-re

Flam-me-baal! Al-le Him-lens Di-a-man-ter, Maa-ner,

Stjer-ner og Dra-ban-ter, ja Ro-me-ten le-ve med,

naar den la-ber os i Fred.

En af Sneedorff-Birchs kompositioner, taget fra digtsamlingen »Euphrosyne« (1834).

forkaste mit bedste og modneste Arbeide »Titania«, til hvilket jeg selv har skrevet Musikken⁹). Han har således forsøgt sig gang på gang, men med negativt resultat. Alligevel er forkastelsen ham stadig uforståelig.

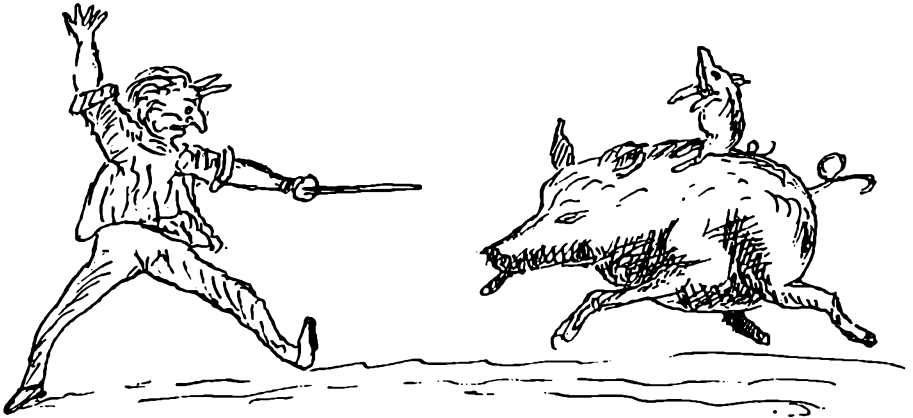
Den utrættelige opgav dog ikke. I 1861 sender han »Titania« til C. A. Reitzels boghandel for at få stykket udgivet der. Han anfører en udtalelse af C. Rosenberg som anbefaling og ønsker et honorar på 40 rdl., d. v. s. 4 rdl. pr. ark — »men dette gjælder naturligvis kun med Hensyn til det første Op-lag« — og han bemærker, at det er hans ønske og håb, at stykket vil blive indlemmet i Det kgl. teaters repertoire, når han får musikken, »som jeg selv skriver«, færdig. (I brevet til Erik Bøgh fra 1859 havde han allerede komponeret den). Endelig nævner han, at en del af musikken vil udkomme i klaverudtog »i Løbet af næste Aar³⁰).

Som man ser: en uhæmmet udfoldelse af ønsketænkning. Sneedorff-Birch synes overhovedet ikke at have kunnet »tage ved lære«. Nederlaget med magister-afhandlingen tog han heller ikke konsekvensen af, tværtimod: i 1838 udgav han et afsnit af den kasserede afhandling: »De verbi generibus commentatio, exemplis linguae sinicae, sanscriticae, prae-criticae, zendicae, persicae, bengalicae, hebraicae, arabicae, copticae, armenicae, cet. illustrata«, og i forordet aftrykte han frimodigt fakultetets knusende dom, men mente ikke selv, at de resultater, han i afhandlingen var kommen til, kunde »være saa umodne, at de ikke fortjente Offentlighed«, da de var »Udbyttet af de sidste ti Aars uafbrudte Studium, i hvilket Tidsrum jeg . . . idelig har underkastet Frugterne af min philologiske Granskning den skarpeste og nøiagtigste Prøvelse«. Han forsikrer også, at »intet Sprogværk af nogen Betydning har undgået min Opmærksomhed«, og endelig meddeler han triumferende, at afhandlingen i sin helhed vil fremkomme i »Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik« — hvad den naturligvis ikke gjorde.

I det hele taget var Sneedorff-Birchs planer ofte præget af ønsketænkning og forudilende fantasi. I 1829, året efter at hans første bog var udkommet, indbød han til subskription på »et Udvalg af sine deels metriske deels prosaiske Arbeider« på ialt tre bind³⁷). Det var dristigt af en digter, som netop havde debuteret, og der kom da heller ikke noget ud af planen så lidt som af den foran omtalte subskriptionsindbydelse i 1844.

I et brev fra 1834 fortæller han Molbech, at han vil skrive »Aarhus Bispers Krønike«; i næste brev har han opgivet det. Ligeledes skriver han til

Molbech, at et nyt oplag af digtsamlingen »Euphrosyne« vil udkomme »næste Aar«, bl. a. med melodier til Paludan-Müllers romancer i »Dandserinden«. Men der kom ikke noget nyt oplag. Til litteraten N. C. Øst opgav han, at han havde en samling på 10.000 ordsprog liggende i manuskript, og da dette 1838 oplystes i Østs »Materialier til et dansk biographisk-literarisk Lexicon«, skriver den ordsprog-interesserede Jacob Chr. Lindberg begejstret til Snee-

»Det store Fallitsviin med den lille Opbudsgriis paa Ryggen, som anfalder Menneskeslægten«.

Pennetegning af Fr. Sneedorff-Birch i brev til M. Steenstrup 1860.

dorff-Birch, at han endelig må udgive disse ordsprog, da »en Samling af Fynd-Sprog, som endog kun udgjorde 3000 virkelig danske Kjerne-Sprog«, vilde være en stor sprog-skat²⁸). Lindberg tilbød sin hjælp til udgivelsen, men der kom intet ud af det hele. Først 1858 fik Sneedorff-Birch udsendt en lille samling på »350 skjæmtsomme Ordsprog«.

Snart samler han materiale til Silkeborgs og Rys historie, snart vil han foretage rejser for at opklare de danske stednavnes etymologi²⁹), og en tid drejer det sig om at samle efterretninger om bundgarnsfiskerierne ved Århus og Samsø, idet han »retter sine Bestræbelser paa at forsyne Aarhus og Omegn med Rødspætter« til billig pris¹). I 1839 skriver han til H. C. Andersen, at »nu skal jeg snart sende mit eget Uglebillede, raderet af mig selv paa Kobber«³⁰); men en sådan radering synes aldrig at være fremkommet, så lidt som det »lithograferede Portræt«, han i sin bibliografi¹) meddeler vil »udkomme i Løbet af næste Aar«.

En prøve på Sneedorff-Birchs tegnetalent har man i digtsamlingen »Euphrosyne« fra 1834; den er forsynet med titelkobber efter forfatterens egen tegning, som iøvrigt ikke imponerer. Han havde mere anlæg for karrikaturtegning og synes også at have leveret bidrag til »Folkets Nisse«²⁰⁾, hvor hans tegninger dog ikke kan påvises, da de ikke er signerede. Af og til tegner han i brevene, f. eks. den her gengivne fremstilling af pengekrisen eller »pengegrisen«: »Det store Fallitsviin med den lille Opbudsgriis paa Ryggen, som anfalder Menneskeslægten« lyder underskriften. Tegningen findes både i brevet til Erik Bøgh⁹⁾ fra 1859 og året efter i brevet til M. Steenstrup²⁰⁾; og da pengekrisen satte ind allerede i 1857, kan man altså skønne, at Sneedorff-Birch har haft denne tegning som fast vittighed i nogle år, skønt han i brevet til Steenstrup fra 1860 benytter sig af vendingen: »det falder mig ind«, at man billedligt kunde fremstille pengekrisen på denne måde.

Således er der adskillige synspunkter og faste vendinger, som stadig går igen i hans breve, særlig fra de senere år. Ønsket om på sin vandring at møde »et eller andet forrykt, desperat eller lynende trekvart galt Eventyr«, som Carit Etlar noterer i sine »Minder«, træffer man ordret i et brev fra Sneedorff-Birch til en åbenbart ungdommelig person »Jomfru Lise eller Elisabeth« fra 1855⁴⁰⁾. I samme brev omtales en smuk bondepige, han mødte i Horsens, og som inspirerede ham til følgende digt:

Dybe Længsel!
 du, som Hjertet mægtigt tryller,
 du, som her i Livets Trængsel
 mig med stille Veemod fylder!
 naaer du Maalet ingensinde?
 skal jeg aldrig, min Veninde!
 favne dig?

Fagre Billed!
 milde Drøm fra Lysets Egne!
 for mit Blik jeg ser dig stillet,
 hvor jeg skuer, allevegne;
 »I en elsket Kvindes Arme
 skal jeg glemme Skjæbnens Harme,
 ak, men naar«?

Lyse Tanke!
 du om Sjælen ømt dig slynger
 lig en frodig Blomsterranke,
 som i Længslens Luftning gynger;
 naar vil Blomsten Frugt mig give,
 eller skal jeg aldrig blive
 lykkelig?

Men akkurat det samme digt (dog i defekt form) findes i Carit Etlars »Minder«, og Sneedorff-Birch har også her lige mødt en smuk bondepige, som har sat hans hjerte i brand. Der er altså tale om en traditionel oplevelse, som udløser en traditionel reaktion.

I brevet fra 1855 tilstår han, at »der af alle synlige, levende Skabninger ikke gives nogen, som min Tanke omspænder med mere brændende Lidenskab end Evas Døtre, hvilken særegne Disposition i Sjælen bedes undskyldt paa Grund af min lyriske Natur, der — for at jeg skal tale lignelsesviis — svømmer lig en Svane paa et Hav af Følelser; eller med andre Ord: jeg er aldeles subjektiv og mangler i poetisk Forstand et betydeligt Kvantum af den fornødne Objektivitet (en tanke, man finder allerede i brevene til Molbech). Saaledes har hele mit Liv bestandig været en uafbrudt Elskovsdrøm, og det er mig næsten ikke muligt at existere, uden at være halvforelsket — jeg siger halvforelsket: thi at blive heelforelsket, dette er mig, efter Tabet af min fordums Forlovede, en total Umulighed. Det er derfor i Grunden daarlig bevendt med min Kjærlighed, og jeg er lignelsesviis nu kun et Instrument, hvis Sangbund er slaaet itu« — det samme billede han anvendte i 1839.

Men brevet til jomfru Lise har også andre Toner, der viser Sneedorff-Birchs elskværdige lune og harmløse vid. Han begynder brevet således: »Da, saasom, efterdi og eftersom jeg forinden min Afrejse havde aflagt det høitidelige Løfte at sende Dig, din Pappa eller Mamma en udførlig Beskrivelse over min berømte Fodreise (begyndt den 18. Jan. om Torsdagen Kl. 10½ 2 Sekunder Formiddag og fuldendt Løverdags den 20de Jan. Kl. 7½ 4 Minutter og 3 Sekunder Eftermiddag): Saa er det ikke andet end min forbandede Pligt og Skyldighed at opfylde dette mit Løfte . . .«

Det meste af brevet er holdt i samme stil. Han opererer stadig med de meget nøjagtige tidsangivelser (en morsomhed som Carit Etlar også har noteret sig), gengiver sit navn i spejlskrift, anbringer hasarderede brandere eller »kældermænd«, som de dengang kaldtes, men indrømmer, at de er så dårlige, at de kun kan gå for »kældersvende«; han skriver med en »galvanisk Kobberpen, som jeg har kjøbt i Horsens hos S. T. Herr Bogbinder Vogelius for een Skilling Rigsmønt«, og forvilder sig bestandig ind i »uvedkommende Vrævlagtigheder«.

Det er den samme godlidende, barnlige Sneedorff-Birch, man også træffer i S. Udsens erindringer. Udsen har som ganske ung stiftet bekendtskab

med den da aldrende Sneedorff-Birch og søgt hans råd — Udsen, der var uden økonomiske midler, ønskede at studere — og »elskværdigt tilbød han at give mig Brev med til Ungdomsvennen Professor N. M. Petersen«, der senere modtog Udsen »ligesaa elskeligt og barnligt som Sneedorff-Birch«⁴¹).

I brevene kan han dog ikke skrive ti linier uden at vende tilbage til sit eget jeg, det eneste emne, som fuldt og helt optager ham. I brevet til jomfru Lise får man bl. a. at vide, at Sneedorff-Birch har skrevet »ikke mindre end fire Ark af min Selvbiografi, hvis første Hæfte af 10 Arks Omfang skal ligge færdig paa min Fødselsdags Geburtsdag den 1ste Marts, hvilket høitidelige Løfte jeg har aflagt, for at kunne sende samme i Begyndelsen af Marts til Kbhvn«. Planen har nok hørt til de mange, som ikke blev realiseret; i hvert fald synes selvbiografien at være gået tabt.

Endvidere omtales i brevet en roman »Et Hjertes Mysterier«, som han har skrevet en ny indledning til; men heller ikke den er bevaret⁴²). Som foran omtalt opfriskes også forlovelseshistorien — skønt man ikke skulde synes, den egnede sig som stof i et brev til en ungdommelig jomfru Lise — og Sneedorff-Birch citerer vers om den tabte elskede:

Himmel var det muligt, muligt kun,
end at favne dig paa Jordens Rund,
svæve med dig, Elskte! tryk og varm
i hiin første fagre Bryllupskarm!

Nei! o Nei! den Dag bli'er aldrig til!
Sluk dig, Haab! som atter tændes vil,
træt jeg vandrer nu paa mørken Jord,
jeg som før igjennem Himle foer.

Kom du Sydvind! kom med Slud og Rusk,
Pib tungsindig gjennem Lyngens Busk!
Gule Spurv, du fløite Dagen lang
over Moserne din Søragesang!

Og han fortsætter: »Det hele Væsen er saaledes, som du seer, reent forkvaklet, og Tilværelsen har faaet et Knæk, som den ikke kan forvinde. Hvis jeg efter Døden (ligesom Adam Homo) skulde have det Uheld at blive fordømt til Helvede, da ønsker jeg blot at faae en Smule Moderation eller Afslag i de Sjælelidelser, hvilke jeg har udstået for min tabte Elskedes Skyld;

men paa den anden Side, hvis jeg skulde have det Held at komme i Himlen, da forlanger jeg der ikke større Salighed, end den jeg her paa Jorden har fornummet i hendes Arme«.

Det er ikke underligt, at samtiden efterhånden fik det indtryk, at den hævede forlovelse var årsag til alle Sneedorff-Birchs ulykker. Han troede det sikkert selv. Men dispositionen for det melodramatiske har ligget dybt i ham også før kærlighedens skibbrud, og Sneedorff-Birch har givet et for ham typisk udtryk for sit sønderrevne sind i et digt skrevet i oktober 1836, den måned i hvilken han blev forlovet:

Mig fattes Intet, og mig fattes Alt —
 jeg er saa karsk som Hinden hist bag Løvet;
 det glimted — vee, det var et Skud som faldt!
 den styrter blodig, gispende i Støvet.

Mig fattes Intet, og mig fattes Alt —
 jeg er saa rig som Fuglen — ei den spørger,
 hvis Axet er, hvorpaa dens Attrae faldt.
 Nu sidder fangen, eensom den og sørger.

Mig fattes Intet, og mig fattes Alt —
 jeg er saa glad som Fisken hist i Vandet;
 paa lumske Løkkemad dens Øie faldt,
 ved Krogen blev den trukken død paa Landet.

Mig fattes Intet, og mig fattes Alt —
 Vildt over Himlen mørke Skyer ile —
 det lynte — nei! en Stjerne hisset faldt —
 min Stjerne var det — lad os gaae til Hvile!

Mig fattes Intet, og mig fattes Alt —
 og har du ei forstaaet min dybe Smerte,
 da i din Lod det ingensinde faldt,
 at løse Gaaden i et Digterhjerter.

Sneedorff-Birch sendte Molbech dette digt og skrev, at han havde en »særege Forkjærlighed« for det. Det er ganske naturligt; han har næppe andetsteds så klart og koncist fastholdt sit eget paradoks, det splittede sind, som fulgte ham livet igennem.

I skønlitteraturen er Sneedorff-Birch flere gange benyttet som model. Allerede i 1850 skal han være den forvirrede Staal i Ingemanns »Den stumme Frøken«⁴³). Der er ikke megen ydre lighed med Sneedorff-Birch, og Ingemann benytter nærmest figuren til at give en karrikatur af den misforståede Grundtvigianisme, som vil genskabe oldnordiske tilstande — Staal sværger drabeligt ved de høje Aser og Aukathor — og den ligeså misforståede folkelighed og frihed, der vil springe udviklingens led over og blot vende bøtten. Staal er altsaa mest en komisk figur; dog understreges det, at han har de bedste hensigter og kæmper ærligt for sine idealer, og til slut går han med som frivillig i treårskrigen og lider helledøden.

Carit Etlar har i novellen »Blichers Hat«⁴⁴) tegnet Sneedorff-Birchs ydre billede og givet en karakteristik af ham: »Henne i Krogen sad en høi Person, i en falmet og tæt tilknappet Frakke, der havde ondt ved at skjule en ikke ganske hvid Krave. Han strakte Benene fra sig og viste derved et Par lange, ubørstede Støvler, som formodentlig af Sparsommeligheds Hensyn vare trukne op over Beenklæderne. Herrens Navn var Frederik Sneedorff-Birch, en dengang for sin Originalitet bekjendt Digter, som Nutiden forlængst har glemt . . . Birchs rynkede og magre Ansigt vidnede om, at han havde lidt meget og prøvet meget. Fra en Ungdom fuld af berettigede Haab og stolte Drømme, var han efterhaanden draget ned i en pinlig Virkelighed. Hans Sind befandt sig aldrig i Ligevægt eller Hvile, enten Tro paa det Umulige eller Forsagelse over de bitre Skuffelser, som fulgte efter, et Bølgebrud, der hævdede sig, sank igjen og lod kun Skum tilbage. »Jeg seer ikke en Knop eller Blomst paa mit Livstræ, uden at der er gaaet Orm i dem«, skrev han til en af sine Venner. Maaske var det den fælles Skjæbne: Ulykker og Fortabelse, der en Tidlang bragte Blicher til at synes saa godt om ham«.

Mens Carit Etlar direkte og realistisk har beskrevet Sneedorff-Birch uden egentlig at gøre ham til en romanfigur, har Paludan-Müller i »Ivar Lykkes Historie« formummet ham som digteren Boldt, der er nedstødt fra digtertronen og nu frister en tilværelse, der nok kunde minde lidt om Sneedorff-Birchs egen. Men bortset herfra og fra Boldts drabelige gebærder og hans forkærlighed for våde varer er der iøvrigt ingen direkte ydre lighed; heller ikke Boldts livsskæbne følger Sneedorff-Birchs — håndgribelig realisme var jo i det hele taget ikke Paludan-Müllers sag — men karakteristiken af den forulykkede digter går dybt.

Paludan-Müller og Sneedorff-Birch må have kendt hinanden ret nøje. I 1830erne, da Sneedorff-Birch var adjunkt ved katedralskolen, har Paludan-Müller truffet ham i ferierne i Århus, og naturligvis har de fælles litterære interesser givet samtalestof nok. Man ved, at de f. eks. har drøftet metriken i Paludan-Müllers »Zuleimas Flugt«, og Sneedorff-Birch har påpeget faren for ensformighed ved lutter enstavelsesrim. I et brev til Molbech omtaler han sagen og mener, at Paludan-Müller »deri blev enig med mig«. Det fremgår også af brevene til Molbech, at Paludan-Müller på Molbechs vegne har forhandlet med Sneedorff-Birch om oversættelser af operatekster til teatret — en af de planer, som aldrig blev til noget, men denne gang tilsyneladende uden Sneedorff-Birchs skyld.

Paludan-Müller har haft dyb og sympatisk forståelse af Sneedorff-Birchs ulykkelige psyke. Det fremgår især af de betragtninger, han lægger digteren Boldt i munden, da han ligger på dødslejet — også Boldt dør heldedøden i treårskrigen. Han taler her om de fem dæmoner eller urene ånder, han har været besat af: naragtighedens, forfængelighedens, hovmodets, vellystens og melankoliens ånd. Og han siger om menneskets kår, således som de måtte tage sig ud for ham: »Først kastes man paa Hovedet ind i denne Verden uden i Forvejen at adspørges, om man har Lyst til en Tilværelse, som over Halvparten af Menneskene betragte som en Ulykke, naar de først ere komne til Skjelsaar og Alder. Man sammensættes fra sit Udspring af to hinanden modsatte Væsens-Elementer, Sjæl og Legeme, der aldrig kunne blive enige og komme til endelig Forsoning, og hvis dybe Fjendskab tilsidst aabenbarer sig i fuldstændig Separation. Man stilles den Opgave, at man, vippet op og ned af Livet og draget til 4 Sider af 4 forskellige Temperamenter, ligefuldt skal bevare Sindets Ligevægt, men saaledes, at man dog ikke ophører at være brændende i Aanden; og endelig kræves der, at man ikke blot skal leve i, men tilhøre to modsatte Verdener, en synlig og en usynlig, og i sit eget Liv bringe denne Dualisme til Enhed: paa eengang være Dyr og Aand, Orm og Engel . . .«⁴⁶).

Sneedorff-Birch vilde have nikket bifaldende, om han havde læst disse linier. Her var hans tragedie skildret dybere og sandere, end han selv formåede at anskue den.

NOTER

¹⁾ *Fr. Sneedorff-Birch*. Et bidrag til den danske Literaturhistorie. Randers 1856. ²⁾ Om biskop Birchs samlinger af bøger, malerier og antikviteter se auktionskatalogen fra 1830; endvidere *Vedel Simonsen*: Efterretning om tvende private Samlinger af nordiske Oldsager (Antiquariske Annaler II, 1815, s. 309—17); *Chr. Molbech*: Ungdomsvandring i mit Fødeland II, 1815, s. 220 ff.; *Helge Søggaard*: Den ældste samling til dansk kulturhistorie i Århus (Købstadmuseet »Den gamle By«. Årbog 1952, s. 17—23). ³⁾ Brev af 3. dec. 1830 fra biskop *J. Paludan-Müller* til sønnen *Caspar P.-M.* Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2954, 4to. ⁴⁾ *E. G. Tauber*: Memoriae Fredericoburgenses, pars 2, s. 264 ff. Det kgl. Bibliotek. *Add.* 235 b, 8vo. ⁵⁾ *Aarh. Stiftst.* 27. 2. 1835. ⁶⁾ *E. G. Tauber*: Memoriae Cimbricae, s. 519 ff. Det kgl. Bibliotek. *Add.* 245, 8vo. ⁷⁾ Brev af 28. febr. 1836 fra *Sneedorff-Birch* til *Chr. Molbech*. Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2336, 4to. ⁸⁾ Brev af 11. juli 1834 fra *Sneedorff-Birch* til *Chr. Molbech*. Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2336, 4to. ⁹⁾ Brev af 28. septbr. 1859 fra *Sneedorff-Birch* til *Erik Bøgh*. Det kgl. Bibliotek. *Nyere Brevsaml. Dansk II.* ¹⁰⁾ *Aarh. Stiftst.* 24. 7. 1834. ¹¹⁾ *Aarh. Stiftst.* 3. 7. 1830; 4. 3. 1831; 19. 4. 1832. ¹²⁾ *Aarh. Stiftst.* 8. 4. 1834. ¹³⁾ *Aarh. Stiftst.* 9. 1. 1836. ¹⁴⁾ Brev af 5. maj 1837 fra *Sneedorff-Birch* til *Chr. Molbech*. Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2336, 4to. Det drejede sig om *Trine Amalie Steenberg*, f. 3. 10. 1819, som senere blev gift med justermester *Bruun* i Kbh. Se: *Amalie Steenberg*: Steenberg. Himmerlandsslægten, 1942, s. 49. ¹⁵⁾ *Rasmus Nielsen*: Aarhus i Fyrrenerne, 1901, s. 136. ¹⁶⁾ *Arthur Abrahams*: Minder fra min Studentertid, 1896, s. 29 f. ¹⁷⁾ Alle aktstykker vedr. *Sneedorff-Birchs* orlov og senere afsked findes i Rigsarkivet: *Univ. og Skoledir.s forestillinger 1864/1838.* ¹⁸⁾ Brev af 6. dec. 1837 fra *Sneedorff-Birch* til *Edv. Collin*. Det kgl. Bibliotek. *Collinske Brevsaml. XXXIII—XXXIV, 11.* ¹⁹⁾ *Fr. Sneedorff-Birch*: De verbi generibus commentatio, 1838, s. III. ²⁰⁾ Brev af 2. septbr. 1860 fra *Sneedorff-Birch* til *M. Steenstrup*. Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2664, 4to. ²¹⁾ Det siges også rent ud i *W. Kornerups* erindringer (Mem. og Breve XLII, s. 128): »Hun hævdede Forbindelsen paa Grund af hans Udskejelser«. ²²⁾ Brev af 19. juni 1838 fra biskop *J. Paludan-Müller* til sønnen *Caspar P.-M.* Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2954, 4to. ²³⁾ *Aarh. Stiftst.* 26. 8. 1839. ²⁴⁾ *Jyllandsposten* 1839, s. 202. ²⁵⁾ Subskriptionsindbydelsen, der fylder 4 sider, findes indheftet i Statens Avissamlings eksemplar af *Aarh. Stiftst.* 1844 efter numeret for 5. dec. Hvor lavt man rent økonomisk vurderede *Sneedorff-Birchs* digte fremgår af en meddelelse i subskriptionsindbydelsen om den skæbne, der overgik den lille samling »Skorpionen«, som udsendes 1839 til fordel for »de Vandlidte paa Jyllands Vestkyst«. Den lille bog udkom hos boghandler *J. W. Bruun* i Århus, og da denne døde i 1842, indgik restoplaget i dødsboet. Der var så mange eksemplarer tilbage, at de med fuld bogladepris kunde have indbragt 75 rdl.; men boet solgte dem for »den uhørte Priis af 4 Sk. T., skriver fire Skilling Tegn (NB. ikke for hvert enkelt Exemplar, men for alle Exemplarer tilsammen)«. ²⁶⁾ *Aarh. Stiftst.* 15. 5. 1850. ²⁷⁾ *Aarh. Stiftst.* 3. 1. 1859. ²⁸⁾ *Aarh. Stiftst.* 30. 7. 1849. ²⁹⁾ *Emmy Thornam*: Min Søster og jeg, 1932, s. 9. ³⁰⁾ *Carit Etlar*: Minder, 1896, s. 112. ³¹⁾ *Gottlieb Andreas Jensen*: Barndoms- og Ungdomserindringer, 1943, s. 107. ³²⁾ Se de under note 21 nævnte erindringer af *W. Kornerup*, s. 128. ³³⁾ *H. C. Andersens* Brevveksling med *Edv. og Henriette Collin*, udg. af *C. Behrend og H. Topsøe-Jensen*, I, 1933, s. 17. ³⁴⁾ Brev af 12. dec. 1835 fra *Sneedorff-Birch* til *Chr. Molbech*. Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2336, 4to. ³⁵⁾ Brev af 2. april 1843 fra *Sneedorff-Birch*. Det kgl. Bibliotek. *Abrahams Autografsaml. 4to. H. 118.* ³⁶⁾ Brev af 19. novbr. 1861 fra *Sneedorff-Birch* til *C. A. Reitzels boghandel*. Det kgl. Bibliotek. *Ny kgl. Saml.* 2937, 4to. ³⁷⁾ *Aarh. Stiftst.* 9. 7. 1829. ³⁸⁾ Brev af 12. jan. 1838 fra *Jac. Chr. Lindberg* til *Sneedorff-Birch*. Det kgl. Bibliotek. *Add.* 922 IV, 4to. ³⁹⁾ Brev af 19. Juni 1839 fra *Sneedorff-Birch* til

H. C. Andersen. Det kgl. Bibliotek. *Collinske Brevsaml. XI*. Breve til H. C. Andersen. ⁴⁰⁾ Brev af 8. febr. 1855 fra Sneedorff-Birch. Det kgl. Bibliotek. *Collinske Brevsaml. V. Alm. Brevsaml. 5*. ⁴¹⁾ *S. Udsen: Personlige Oplevelser*, 1912, s. 14. ⁴²⁾ Det kan næppe være »Før, under og efter en fornøielig Juul. Hverdagsskizze«, som 1857 udsendtes i Kbh. under pseudonymet *Nemo*, og som i Ehrencron-Müllers Pseudonymleksikon er tillagt Sneedorff-Birch, formodentligt fordi et lignende mærke: *Nemo xxxxx* var anvendt af ham, bl. a. i H. P. Holsts »Nytaarsgave fra danske Digtere«. Den ovennævnte fortælling er heller ikke anført i Statsbibliotekets eksemplar af bibliografien¹⁾, som er det, Sneedorff-Birch i 1862 sendte C. F. Wegener, og hvori han selv med håndskrevne tilføjelser havde ført fortegnelsen over værkerne à jour. Man behøver også kun at læse få sider af »hverdagsskizzen« for at blive klar over, at Sneedorff-Birch vanskeligt kan være forfatteren: hovedpersonen er her en kvinde, og man tør nok gå ud fra, at det er Sneedorff-Birch selv, som har været den centrale figur i »Et Hjertes Mysterier«, der ganske givet ikke har været en »hverdagsskizze«. Et dybt melankolsk digt, der citeres i brevet til jomfru Lise og betegnes som taget fra romanen, findes da heller ikke i julehistorien, som næsten helt igennem er en idyl. ⁴³⁾ *B. S. Ingemann: Den stumme Frøken*. 1850. ⁴⁴⁾ *Carit Etlar: Udvalgte Fortællinger*, 1903, s. 156. ⁴⁵⁾ *Fr. Paludan-Müller: Ivar Lykkes Historic*, III, 1873, s. 262 ff.

Peter Skautrup

Å-ETS HISTORIE

I undervisningsministeriets bekendtgørelse af 22. marts 1948 om ændringer i retskrivningen lyder § 2: »I stedet for *Aa* og *aa* skrives henholdsvis *Å* og *å*; denne bestemmelse gælder kun sprogets almindelige ord og nordiske stednavne: *år 1948*, *påanke*, *stå*, *Århus*, *Grenå*, *Umeå*, *Åbo*, *Ålesund*, derimod ikke danske gengivelser af fremmede navne som *Saar*, *Maastricht*. Skrivemåden af personnavne berøres ikke af denne bestemmelse.«

Ved denne reform fik vi altså et nyt tegn for den selvlyd [å·], forkortet lidt mere åben [ɔ], som vi hidtil ikke i den officielle retskrivning havde haft et selvstændigt tegn for, men som vi havde betegnet ved dobbeltskrivning af tegnet for en anden selvlyd, nemlig ved *aa*.

Da tegnet ligesom dets anvendelse i vort bynavn har været stærkt omdebatteret, turde et kort overskue over dets herkomst og de historiske forudsætninger for dets anvendelse måske ikke være helt overflødigt, især hvis man derved kunde udrydde en del af de urigtige påstande eller forestillinger, som fra tid til anden er blevet fremsat.

1. Lydhistoriske forudsætninger.

Det var i de gottonske oldsprog ret almindeligt, at man i skriften skelnede mellem korte og lange selvlyd, om end en konsekvent notation vistnok ikke blev gennemført nogetsteds. Selvlydens længde kunde antydes på flere måder, ved særlige tegn, i reglen over linien, såkaldte diakritiske tegn, eller ved ekstrategn i linien, og da især ved dobbeltskrivning, men også fx. ved tilføjelse af *e*.

Et over linien skrevet accenttegn til angivelse af længde bruges fx. af skriveren Jens Jyde i Sorø, der omkring år 1300 afskrev et af vore ældste lovhåndskrifter, AM 455, 12° (indeholdende de sjælland-

ske landskabslove), og som også har skrevet den ene halvdel af Kong Valdemars Jordebog. Og netop den lille buede accent her over *a*, i fx. *ār*, *ār*, *sār*, *sār*, olgn. opfattede Rask (Hermod. 1825. Nr. 2 og 3; senere i Dansk Retskrivningslære. 1826. 161 ff.) som identisk med den runde lukkede løddel i det svenske *å*. Han tænkte sig (i al fald som en mulighed), at svenskerne havde tegnet herfra, og mente dermed at have fundet bevis for tegnets ælde og nordiske herkomst. Som Molbech (Om den ny-svenske Skrivemaade i dansk Skrift og

æt mæltæ for um at ey kām margh
 ut oc gar han wth lār cha gūæ æd
 tær ech fōe oc līthān lōtæ han thre
 mār for lār. ~~H~~u far man lār af an
 næn thet th twymunt ær oc dul hū

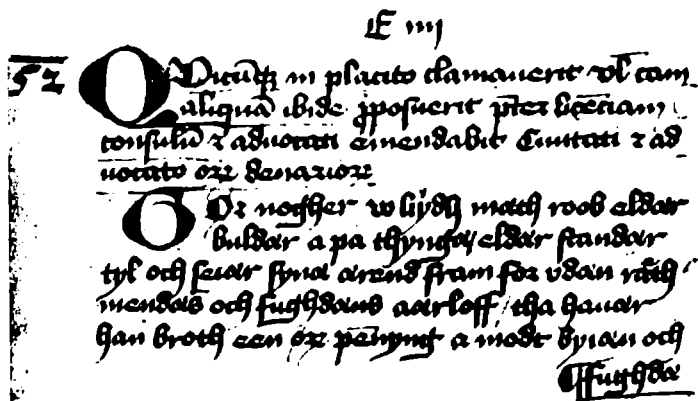
Udsnit af håndskriftet AM 455, 12° fol. 31r.

$\frac{3}{4}$ sl.

Urigtigheden af de for sammes Antagelse givne historiske Grunde. 1825) påviste det, havde Rask her for en gangs skyld taget fejl. Accenten var kun kvantitetsangivende og anvendtes også over andre selvlyd; således af Jens Jyde i de nævnte hss. fx. i *bōt*, *dōm*, *fōr*, *fōr*, *hiūl*, *kōp*, *nār*, *wēt*; *Wambastēn*, *Eksio ōs* ofl. Tilsvarende længeaccent anvendes også i hss. Stockholm C 39 fra ca. 1300 (indeholdende foruden de sjællandske love også Jyske Lov), AM 26, 8° fra 1350—1400 (indeholdende de sjællandske love; fx. *hār*, *hól*, *mål*, *tær*) og GkS 3657 fra ca. 1350 (i præpositionen *å*).

Noget senere og utvivlsomt under påvirkning af middelnedertyske skrivevaner finder vi i sydjyske diplomer og håndskrifter selvlyds-længde angivet ved overskrevet *e* over *a*, *e*, *o*, *u*, *æ* og *ø*, således fx. i Ribehåndskriftet af Jyske Lov fra ca. 1430: *bōth*, *bød*, *gārth*, *gård*, *gēn mål*, *genmæle*, *gōth*, *god*, *knūth*, *Knud*, *mēst*, *mest*, *ōrdt*, *ord*, osv. — På nedertysk skrevne diplomer fra Ribe viser tilsvarende eksempler (fx. $\frac{25}{1}$ 1408: *rād*, *gān*), og i enkelte sydjyske diplomer kan findes lignende ($\frac{25}{6}$ 1417; $\frac{25}{4}$ 1480 fra Kolding: *lwer Pāgh*). — I middelnedertysk anvendtes de diakritiske tegn i langt større udstrækning, men til længdebetegnelse anvendes også her især overskrevet *e*. Herom nærmere ndf.

Hyppigere end ved overskrevet tegn angives selvlydslængde dog ved dobbeltskrivning. Det er vanskeligt at sige, hvornår denne skrivemåde bliver mere almindelig. I det indlånede personnavn *Isak* skrives fra første færd *-aa-*, således i 1100tallet i *Necrologium Lundense* (som ellers ikke kender til kvantitetsbetegnelse) *Ysaac* og ligeså i Absalons gavebrev fra ca. 1170 og hos Saxo. Men ellers synes dobbeltskrivning — så vidt man tør dømme ud fra de sparsomme kilder —

Udsnit af Ribehåndskriftet af Jyske Lov (Ribe stadsret § 52).

$\frac{3}{4}$ st.

først at forekomme i diplomer efter 1250. Fx. $\frac{17}{5}$ 1263 *Breezrijs*, *Breeziis*, $\frac{10}{11}$ 1263 *Willelmi Hwiit*, $\frac{10}{8}$ 1264 *Barth Haas*, $\frac{20}{11}$ 1268 *Synder Gøpshæræth*, $\frac{14}{5}$ 1272 *Øø*, $\frac{10}{11}$ 1280 *Fins bool*, $\frac{20}{7}$ 1283 *Kiil*, $\frac{20}{11}$ 1284 *Kyyl*, *Stetyyn*, $\frac{20}{12}$ 1284 *Flensaaburg*, $\frac{28}{5}$ 1285 *Haddebooth*, *Baldesløf*, *Wakærbøøf*, *Graam*, *Swartæstrøøm*, *Swening Graa*, *Nicolaus luul*, *loon Littæ*, ca. $\frac{24}{8}$ 1286 *Lydikæ Møøøn*, $\frac{6}{3}$ 1289 *Mørsøø*, $\frac{9}{12}$ 1290 *Johanne dicto Paa*, $\frac{20}{5}$ 1292 *Boo*, $\frac{5}{2}$ 1295 *Petrus dictus Bruun*, osv. Og i ord med oprindelig kort vokal, som er blevet forlænget, fx. $\frac{20}{2}$ 1251 *giaald*, *foorbaand*, *straandwææwk*, $\frac{17}{5}$ 1263 *Riind*, $\frac{28}{5}$ 1285 *Croop*, $\frac{20}{12}$ 1284 *leggærwitsaach*, $\frac{10}{3}$ 1297 *duam*, $\frac{13}{1}$ 1305 *Laanglandie*, osv.

Omkring 1300 er dobbeltskrivningen imidlertid ganske almindelig i håndskrifter, vistnok især de jyskprægede, således i Jens Jydes ovennævnte hss., i Flensborg stadsret, Knud Juls Harpestrænghåndskrift (NkS 66, 8°) ofl. Exx. er talløse: AM 455, 12°: *aar*, *raath*, *føør*, *huus*, *heem* osv.; Flensborg stadsret: *aar*, *foor*, *huus*, *spiyyt*, *weet* osv.; Harpestræng: *aar*, *been*, *grøønt*, *huus*, *løøf*, *root* osv.

Denne skrivemåde med dobbeltskrivning af lang vokal, der i systemet især kunde være vejledende for udtalen i lukket stavelse (enstavelsesord på konsonant) og i udlyd og derfor også navnlig anvendes her, blev vel aldrig nogensinde fuldt gennemført af nogen skriver eller i nogen tids ortografi, men den levede videre ved visse selvyd i en lang række enstavelsesord (typen: *been, huus, iis* osv.) til 1800-tallet, da den blev en af de mest omdebatterede problemer, indtil vi ved retskrivningsreformen 1889 helt forlod den (undtagen i de to ord *een* og *viis*). I egennavne fra ældre tid kan vi endnu finde det gamle system bevaret: *Friis, Reenberg, Steenstrup; Aarhus Stiftstidende, Aarhus Privatbank* osv.

Nu blev den lydlige udvikling for de enkelte selvyd imidlertid ikke ens. Medens der ved selvydene *e, i, o, u, y, æ, ø* ikke synes at have været nogen større kvalitativ forskel mellem de korte og lange lyd i ældre tid (de korte kan have haft tendens til en svag åbning, som først senere blev mere mærkbar), har der nok meget tidligt været en tydelig forskel mellem kort og langt *a*, således at det lange *a* var mere lukket og tillige havde tendens til runding (d. v. s. at ved udtalen rundedes læberne svagt; i al fald havde et langt nasaliseret *a* meget tidligt været så meget rundet, at det i udlændinges øre opfattedes som et *o*, jf. Reichenaulistens *Oke* og *Osa* fra 1000—1100tallet for nordisk *Áki* og *Ása*). Og denne rundingstendens, der også virkede i det meste af det middelnedertyske sprogområde, voldte nu, at det oprindeligt lange *a* og et tidligt forlænget kort *a* udviklede sig til en lang *å*-lyd, og som tegn for denne lyd bevarede man det dobbeltskrevne *aa*, således at *ar, al, rad, skal* nu dækkede over en udtale med [a] (der senere hen, ca. 1250 ff. og primært i åben stavelse, kunde forlænges: *gabe, dale, fare* osv.), medens *aar, aal, raad, skaal* dækkede over en udtale med [å]. Hvornår denne runding er blevet gennemført, ved vi ikke med bestemthed. Vi kan strengt taget kun slutte os til udtalen (rundingen) i de tilfælde, hvor lyden skrives *o* (jf. ovf.). Den kan også være gennemført til forskellig tid i forskellige egne og i forskellige lydombegivelser. Hvor andre rundede lyd fandtes, er den vel indtruffet noget tidligere, end hvor sådanne fattedes. I forbindelsen *wa-* kan vi konstatere rundingen kort efter 1200. Den *Warthburgh* (egl. »vagtborg«, sml. svensk *Varberg*), som den unge Valdemar gav sin ægtefælle, Eleonora (Alienor) af Portugal, i morgengave, skrives ²⁵/₁₀₀ 1229 *Wordburg*, en form der viser rundingen af

det foran *rth* forlængede *a*. Det er antagelig den samme borg (der vistnok har ligget midtvejs mellem Fåborg og Svendborg i V. Aby sogn ved stranden tæt vest for Fjælebroen havn), på hvilken Valdemar Sejr opholdt sig den 7. dec., vistnok i året 1203 (1204?), og udstedte privilegier for Lübeck, der er daleret *in castro nostro Orthburg*. Bynavnet *Vordingborg*, der af normen i gammeldansk traditionelt skrives *Warthingæburgh*, skrives en enkelt gang ^{29/4} 1239 *Orthingiburgh* (den normale udvikling, som vi stadig har i stednavnet *Oringe* uden for Vordingborg) og viser altså også runding. Vi tør da nok sætte rundingen i almindelighed til tiden 1200—1250; jf. ^{10/4} 1294 *Thori Hordbo* (af et *Hārthbo*).

Denne norm med skrevet *aa* for [å], kan siges at være nogenlunde gennemført hos Christiern Pedersen. Da han udgiver Karl Magnus krøniken 1534, retter han håndskriftets *a* til *aa* i de tilfælde, hvor tegnet dækker over langt [å], fx. rettes *radh*, *bade*, *sa* og *sta* til *raad*, *baade*, *saa* og *staa* (medens han i adskillige ord, hvor lyden i hans talesprog var kort, skrev *o*, fx. *hond*, *gong*, *long* ofl. for *hånd*, *gang*, *lang*). Og denne skrivemåde blev nu norm i dansk indtil 1948.

2. å-ets opkomst.

Det er klart, at en sådan lydbetegnelse har store ulemper. Når *aa* var tegnet for å-lyden, kunde denne dobbeltskrivning ikke — som ved andre selvlyd — anvendes til at angive en lang lyd, og fremmede, der læste dansk, kunde ikke vide, at *aa* havde sin særlige lydværdi. Derfor læste og læser udlændinge stadig [a] i danske navne med *-aa-*. *Aalborg* og *Aarhus* udtales [aːlborg] og [aːrhus], og derfor blev *Aabenraa* på tysk til *Apenrade*. Og omvendt har danske lægfolk og børn, når de læste fremmede navne med *-aa-*, som regel læst disse galt, fx. *Aaron*, *Baal*, *Haag*, *Maas*, *Saar* osv. Endelig fik man ved brugen af *aa* i adskillige sammensætninger nogle højst ubekvemme skriftformer, fx. *blaaaaret*, *paaaande*, *paanake*, *smaaaabninger*, *smaaaal*, *smaaafhandling* osv. Hørte disse ord end ikke til de almindeligste, ser man dog, at forfatterne har været opmærksom på vanskeligheden og ved hjælp af bindestreg eller anden særmærkning søgt at undgå misforståelser; se de afbildede exx.

Tidligt søger man da udvej for en selvstændig lydbetegnelse, et særligt tegn for å-lyden, og her kunde man vel nu have ventet, at

en løsning først måtte melde sig i middelnedertysk. Dels havde man her i stor udstrækning gjort brug af diakritiske tegn, og dels havde man i det nordlige område i store ordgrupper en lang å-lyd (dialektalt vel nok noget varierende), udviklet af oprindeligt langt *ā* og forlænget *a* og *o*. Men i løbet af 1400tallet bliver det almindeligt at gengive denne lyd ved *a* (Lasch. Mittelniederdeutsche Grammatik. 1914. §§ 88—89), og af de mange hos Højberg Christensen (Studier

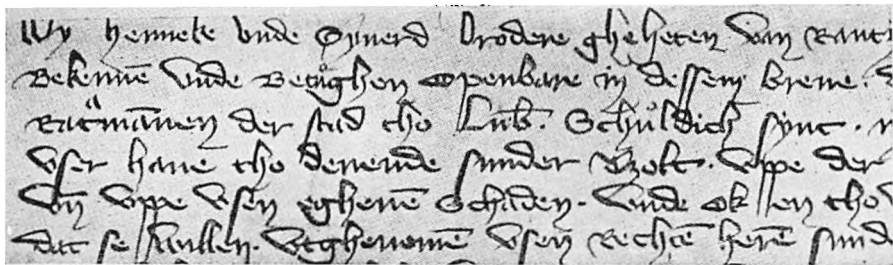
Elaboratio, onis, elaborandi actus, *vimmage / paas*
Arbejdelse. Hæc sine elaboratione reperiri non possunt.
 Elaborator, oris, qui elaborat, *en flittig paa*
beidere.

Udsnit af Poul Jensen Colding: Etymologicum
 latinum. 1622. sp. 613.

Er det *Blaa-actig / Brunlat eller graat /*
da er det ic vift Tegn til / at Milten er fuld aff
den Melancholiske Bedste / betynder oc Svingt

Udsnit af Niels Michelssøn Aalborg: Læge-Boog.
 1640. s. 57.

over Lybæks Kancellisprog fra ca. 1300—1470. 1918) undersøgte skrivere synes kun to ved *a* at have anvendt et andet diakritisk tegn end det sædvanlige overskrevne *e*, nemlig *ā* eller *â*. De to skrivere er hånd nr. 17 (ca. 1367—80; Højberg Christensen. 105) og hånd nr. 27 (Godfrede van der Krempe, 1384—1407). Fra hånd 17 anføres flg. exx. med *ā*: *jār, rātmanne, Quāle* (egennavn), *hāve* (subst. Habe) og adv. *vāst*; og med *â*: *rātmanne*. Fra Krempe anføres kun *â* en gang, nemlig i *råde* (i lukket stavelse *rād*) i diplomets 20/1393. Tegnet *â* skulde altså kun forekomme en gang hos hver skriver. Formen *rātmanne* er fra diplomets 9/1374 (Lübeckisches Urkundenbuch. Abth. 1. Bd. IV nr. 226), men brevudsnittet gengivet i faksimile hos Højberg Christensen (Tavle X nr. 19) viser tydeligt, at skriveren har skrevet *rātmanne* (se afbildn.), d. v. s. at aftrykket i Lüb. Urk. IV. nr. 226 er forkert. Hånd 17 anvender altså *ā*. Tilbage bliver da kun den ene form hos Krempe. Om der også her skulde foreligge en fejl form i aftrykket, kan kun afgøres ved et eftersyn af selve diplomets, men der synes efter det foreliggende — Lasch an-

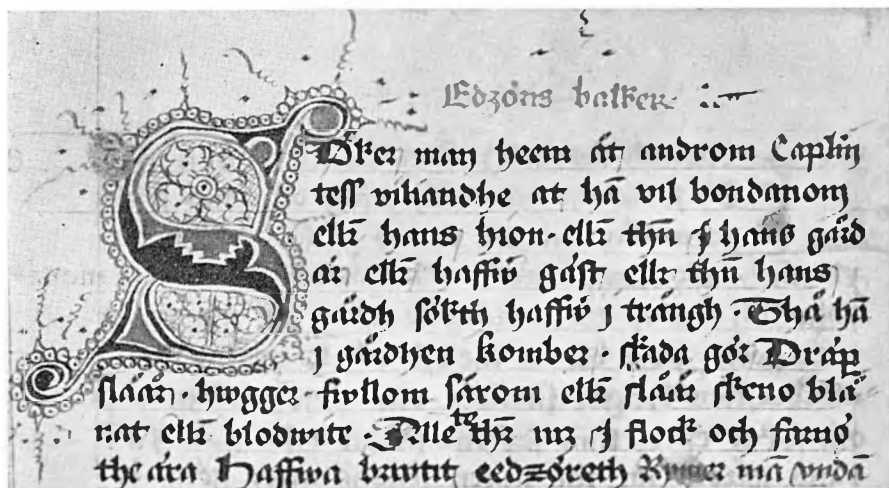
Udsnit af diplomtet $\frac{1}{5}$ 1374 (Højbjerg Christensen: Studier over Lybæks Kancellisprog fra ca. 1300—1470. Tavle X nr. 19).

fører overhovedet ikke tegnet — at være ringe sandsynlighed for, at tegnet å har været brugt i middelnedertysk. Her har man holdt sig til *ā* eller (sjældnere) *ā̄*, og *o* har kun været anvendt som diakritisk tegn over *u* og (sjældnere) *o*: *ū*, *ō*.

I svensk er *å*-tegnet kendt i bogtryk fra året 1526 (se ndf.), men i ældre sproglige fremstillinger, hvor svensk ortografi behandles (fx. hos Noreen og Axel Kock) henvises til flere håndskrifter fra 1400-tallet, hvori *å*-tegnet forekommer. Dog gør man opmærksom på, at ringen — således benævnes det diakritiske tegn på svensk — i nogle af disse håndskrifter tydeligt nok ses at være tilskrevet senere, d. v. s. en senere hånd har rettet det oprindelige *a* til *å*, hvor denne lyd betegnes således i nysvensk (Axel Kock: Svensk ljudhistorie. I. 395; jf. allerede Schlyter: Sveriges gamla lagar. XII. vi). I afsnittet om svensk palæografi i Nordisk Kultur (bd. XXVIII. 1943. 134) har Sam Jansson imidlertid givet udtryk for den anskuelse, at typen *å* er en opfindelse af reformatorerne 1526, og at tegnet *å* i de nævnte håndskrifter skyldes senere hænder (der altså har rettet *a* > *å*), eller at håndskrifterne er yngre end 1526. Hele problemet, der dog er af nogen interesse, savner endnu en grundig undersøgelse fra svensk side, og her skal kun redegøres for de iagttagelser, som en begrænset tid har tilladt.

Bortset fra falsknerierne og enkelte misforståede steder, hvor man har ment at finde *å*-tegnet¹⁾, forekommer *å* i bl. a. flg. håndskrifter.

Håndskriftet Uppsala 5, indeholdende en afskrift af Upplandslagens kirkebalk og Christoffers landslag, er af Schlyter dateret til ca. 1450, men det er dog muligt, at håndskriftet først er fra tiden efter 1474 (Sveriges gamla lagar. IV. x). Skriften er smuk og regel-

Udsnit af håndskriftet Uppsala 5 fol. 105r.

mæssig, men skriveren har ikke vist selve tekstafskrivningen synderlig interesse, der er ofte glemt bogstaver og ord, ja hele sætninger. Gennem hele håndskriftet anvender han imidlertid å (exx. å, thå, bådhe, dråp, må, når, oppenbåra osv., se afbildn.), og det forekommer ret usandsynligt, at en senere hånd (altså fra tiden efter 1526) skulde have gennemrettet teksten — og gjort det så konsekvent som tilfældet er. Det er rigtigt (og det er måske hertil Sam Jansson hentyder), at blækket i ringen flere steder er lysere end selve lineskriften, men heri adskiller ringen sig ikke fra andre overskrevne tegn, forkortelser (nasalstreger), hårstreger osv. Dette beror sikkert kun på, at fjeren har ført mindre blæk her. Et kriterium for oprindelighed forekommer det mig afgjort at være, at å også anvendes i de med rødt skrevne kapiteloverskrifter, hvor der ikke ses nogen farve- nuance. Under kvartslsbestråling (som kriminalassistent A. C. Andersen venligst har bistået med) ses ingen forskel i fluorescens. Ringen kan her og der være tegnet lidt fladtrykt (skødesløst), men synes som regel dog at være skrevet med samme ductus som den øvrige skrift. Heller ikke tør man i brugen af åå (i lukket stavelse) se noget kriterium for uoprindelighed; skrivemåden (fx. i ståål, sååk ofl.; undertiden også i præp. åå; jf. også i Nya test. fx. ååt) forener blot den gamle dobbeltskrivning og den nye kvalitetsangivelse; den gennemførte form åff, af (også i Nya test. 1526) dækker en dialektal

form. Ved et løseligt gennemsyn har jeg kun et sted fundet en afvigelse fra den ellers gennemførte betegnelse, nemlig fol. 105 (se afbildn.), hvor skriveren skriver: . . *sárom* eller *sláár*, og man må vel her tænke sig, at *sárom* er overtaget fra forlægget (hvis ikke accenten over *a* i *sárom* simpelthen er et smalt *o*, hvis sidevægge er faldet sammen).

Håndskriftet Thott 2204, 4°, indeholdende bl. a. Christoffers landslag, er fra slutn. af 1400tallet. Skriveren har anvendt *å*, men kun sporadisk og uden konsekvens. Han skriver vel oftest *aa*, men kan på samme side veksle mellem *swaa* og *swå*, *aa* og *å*, *maange* og *mongæ*, *maalsæghanden* og *målsæghandæn* osv.

Håndskriftet Uppsala B 67, 4°, fra slutn. af 1400tallet, og ligeledes indeholdende Christoffers landslag, skal if. Schlyter også »stundom« have *å*; ved et hastigt gennemsyn har jeg dog ikke fundet tegnet brugt i den oprindelige tekst.

Også i et lægebogshåndskrift fra beg. af 1500tallet (hs. i Stockholm, har tidligere tilhørt generaldirektør M. Huss; Klemming: *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid. 1883—86. 497*) skal *å* være anvendt. — Jf. også Noreen: *Altschwedisches Lesebuch. 1894. 97* (lin. 27: *på*; hs. fra ca. 1500)²⁾

Det foreliggende materiale synes mig da at godtgøre, at *å* er anvendt i Sverige i håndskrifter fra slutningen af 1400tallet. Man kan undre sig over, at tegnet hidtil ikke synes påvist i diplomer (Sam Jansson nævner, at Helmik van Nörden, der var stadsskriver i Stockholm 1487—1511, anvender *a* med punkt over, altså *på*, *så*, *thå*; i udgaven af de stockholmske tänkeböcker er denne typografi ikke iagttaget), men at *å* har været lokalt brugt af afskriverne synes uomtvisteligt. Om håndskrifternes proveniens kan opklares og derved give fingerpeg om stedet, tør jeg ikke sige.

Det afgørende vendepunkt for tegnets optagelse i normen indtræder imidlertid 1526. Man havde 1525 indkaldt den nedertyske bogtrykker Jørgen Richolff, og samme år trykker han i Uppsala en latinsk og en svensk tidebog (Arthur Adell: *Nya testamentet på svenska 1526. 1936. 51*). I »Vor fruwe tydher« anvender han typen *å* for [æ] og *ö* eller *ó* for [ø], men i de det følgende år i Stockholm fuldførte arbejder: »En nyttwgh wnderwijsning« (færdigtrykt 14. febr. 1526) og »Thet Nyia Testamentit« (hvis sidste ark er dateret 15. aug. 1526) indføres typerne *å*, *å* og *ö* for henholdsvis [å], [æ]

og [ø]-lyden. At der her typografisk er tale om noget helt nyt, fremgår også af de slutningsord, han forsyner begge tryk med, idet han giver undskyldning for, om der skulde være fejl specielt i anvendelsen af disse typer. Af »En nyttwgh wnderwijsning«, som han antagelig har begyndt at sætte i Uppsala 1525, findes til første ark to forskellige tryk, der fremviser to forskellige *å*- og *ã*-typer. Den ældre type er også brugt i bogens første ark til ind i ark G, den yngre type

**IRan och wål benda atþ någþre flere försu
melse finnas på oordþom sillaber boostaf
wer eller puncering/doch þwar man seer
þpå tþe oordþ som före och effter gåå / kan
tþå wål besinnas þuru tþ; þoordþe wara/
och sedþan råttas om så behöffwes.**

**Prentat i Stocholm åår effter gud;
þyrð. 11. 8. xxvj. påå fanci
Sigfrid; affron.**

Slutningen af »En nyttwgh wnderwijsning«. 1526. 3/2 st.

er brugt i resten af bogen og skiller sig fra den ældre derved, at ringen i *å* er rundere og mindre. Man har altså været utilfreds med det første forsøg og får så støbt nye typer (Aksel Andersson: Inledning och glossar til Een nyttwgh Wnderwijsning. 1893, p. CI).

Om nu typen *å* er frit opfundet her, eller den skyldes kendskab til den tidligere forekomst i svenske håndskrifter, får indtil videre stå hen. Tager man *å* og *ó* som betegnelse for omlydsvokalerne med i betragtning, synes det dog rimeligst, at forudsætningerne — de typologiske, med diakritiske overskrevne tegn — i det hele skal søges i middelnedertysk typografi.

Det ny testaments betydning og det store oplag, det tryktes i, blev bestemmende for svensk ortografi (også i håndskriftsproget; allerede i håndskriftet af Historia Trojana, oversat 1529 fra latin til svensk, anvendes ofte *å*: *råd oc dådh, wåndha*, selv om *aa* stadig forekommer og løber skriveren i pennen, så han skriver *sönderståå, for-*

gåå osv.), og med Gustav Vasas bibel 1541, som Richolff også blev indkaldt for at trykke, og hvor samme typografi anvendtes, blev tegnene endelig anerkendt som norm.

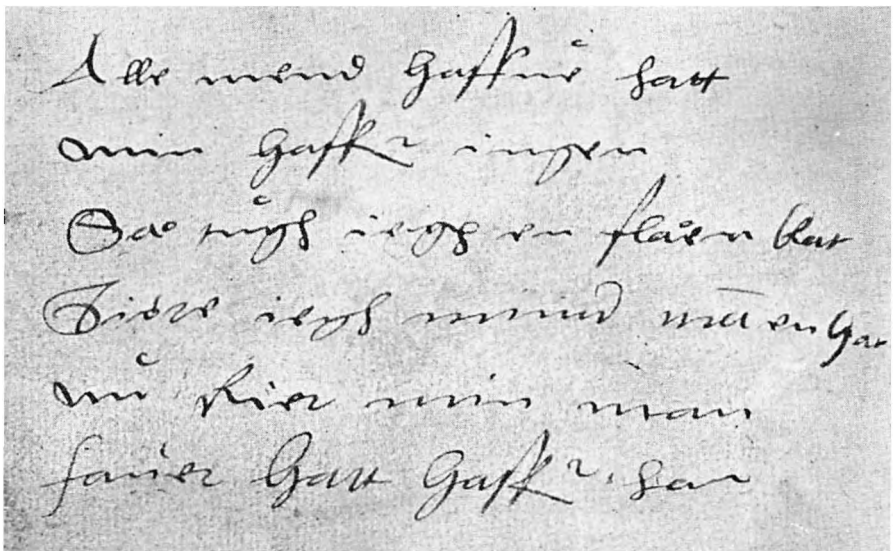
Kan och henda och flere stads finnes förseede waric besunnerligha medh the bokstaffuar å å ö och then ene står för then andia thz medh en ringa ting kan recras.

**I Prentat i Stocholm Åår effter gudz byrd.
Åddygvi. på feintonde dagh Augusti.**

Slutningen af »Thet Nyia Testamentit på Swensko«. 1526.

Skønt unionen med Christiern II's flugt 1523 var endegyldigt forbi, og det politiske modsætningsforhold skærpedes og dermed hindrede et nærmere litterært samkvem, var man selvfølgelig i Danmark ikke helt ukendt med svensk typografi, og enkelte skrivere, de fleste vistnok med tilknytning til de skånske landsdele, forsøger sig da også med anvendelsen af »svensk å«. Følgende exx. kan nævnes.

I Steen Billes folkevisehåndskrift fra tiden 1555—59 har hans kusine Anne Skave indskrevet et par lystige viser, den ene fransk, den anden dansk, og i denne sidste (se afbildn.) anvendes å (Kro-

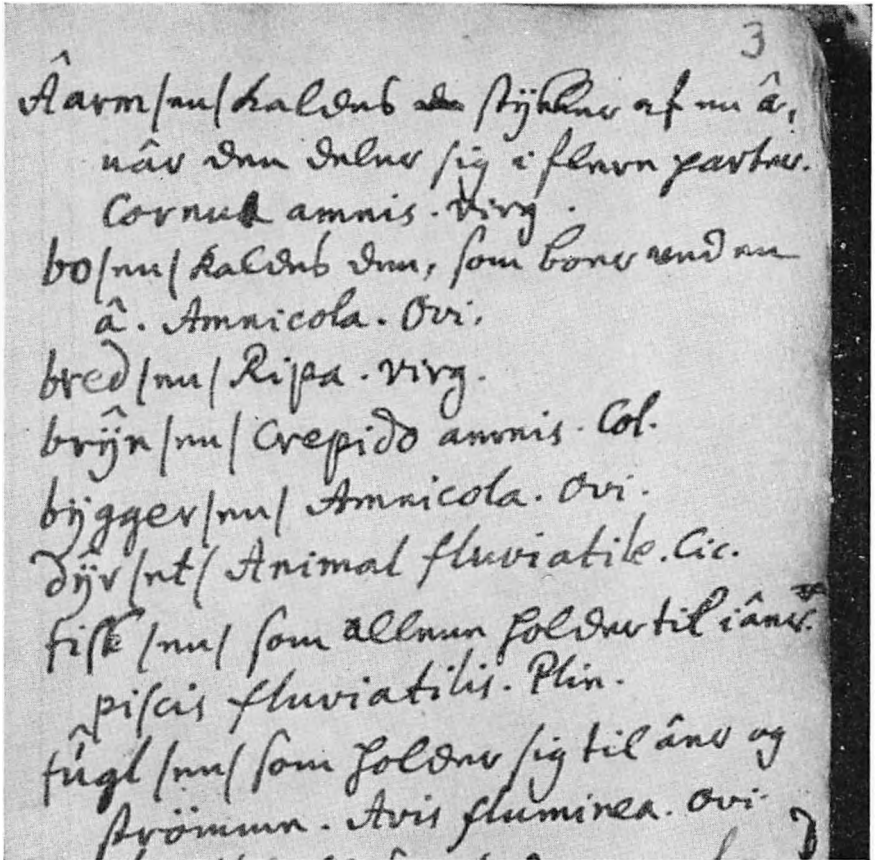
Udsnit af Steen Billes folkevisehåndskrift (Karen Brahes bibliotek). fol. 65v.

Men Kongen god/ af Davids rod
 Guds Søn af Himmerige
 Hår råd os bod/ alt ved sit blod
 Ved kraft og ånd deslige.
 Den Herre from/ wor hans rigdom
 Kand os Everlig gavne
 Tal skriften om/ med dyb vísdom
 Wo den kand dele og savne.
 Men menig mand/ der ei self kand
 Den hellige skrift udtyde/
 De god forstand/ og kundskab grand
 Al sådan skrifter nyde.

Udsnit af Jon Jakobsen Venusins digt (Peder Lauritsøn: Catechismus.
1594. B 4v). 3/2 st.

man i Danske Studier. 1923. 174). — I lovhåndskrifterne GkS 3126 (som Lave Brahe lod skrive 1546 på Vittskövle i Skåne) og i tilføjelser til kapitelregistret i AM 40, 4 (fra ca. 1550), begge indeholdende Skånske Lov, findes *å* også brugt enkelte steder; ligeså i ordet *på* i Oslo 56, 4° (indeholdende Skånske Lov og skrevet 1591—92 af Abraham Rasmussen på Esperöd i Skåne) samt i AM 86, 4° (fra tiden lidt før 1550; indeholdende Magnus Lagebøters landslov; sporadisk *på, så, frå, må, måned, måda* olgn.). I Stockholm C 87, skrevet ca. 1560 af to hænder, anvendes *å* samt *ã* eller *å* for *æ*, og begyndelsen af Knud Gyldenstjerne til Tims rim om den danske adel lyder:

Sämmer och winther, windt och jull
 Oxe och quie kalff och hiull
 Giedt och kiidt kråp och griis
 Hög och dhue falek och friisz.

Udsnit af Matthias Moths ordbog (Gks 774 fol., vol. III).

Det må også være kendskabet til svensk typografi, som ligger bag om Jon Jakobsen Venusins lille forsøg på en retskrivningsreform med tilnærmelse til talesproget, idet han i et hyldstedigt i indledningen til Peder Lauritsøns Catechismus 1594 bruger — foruden de ramistiske bogstaver *j* og *v* i diftonger, kvantitetsbetegnende accenter m. m. — særlige tegn for lyden [å] og for de to ø-lyd. Antagelig har han i manuskriptet brugt *å*, *ø* og *ø*, men da trykkeren, Mads Vingaard, ikke har haft typen *å* i sit officin, anvender han *â*, se afbildn. Exemplerne *frâ*, *sâ*, *râd*, *ând*, *sâdan*, *Der â* skal altså læses *frå*, *så* osv.

Tegnet *å* vandt imidlertid ikke frem i dansk i dette århundrede, og da Moth i slutningen af 1600tallet redigerer sin — aldrig trykte

og aldrig senere helt udnyttede — ordbog, anvender han til gengivelse af [å] typen *å*, d. v. s. den samme cirkumfleks, som han (ligesom tidligere Peder Jensen Roskilde, Bertel Knudsen Aquilonius og Rhode) ellers anvender som længdetegn (undtagen netop ved *a*, hvor han bruger gravisaccent; altså fx. for lang vokal: *bréf, brjñ, vis*, men *flåd, gån* over for *å, å, åben, åben, åre, åre, åte*, otte, osv.; se i afbildn. exx. som *Åarm*, d. v. s. å-arm, *å, å, når, når*). — I et anonymt forslag til en ny retskrivning 1727 (GkS 798 fol.) har forfatteren (Hans Olufsen Nysted?) brugt det græske ω som tegn for *å*-lyden, fx.: »det fremmede har altid vært os meget rart ω g behageligt, ω g mig synes, at vi har deri ligesom bildt os in vi var $\rho\omega$ moden«. Måske har han kendt Jacob Madsen, Aarhus's skrift *De literis* (1586), hvor ideen først nævnes (» ω μέγα . . . kunde optages baade i vort og i andre Sprog. Thi det dobbelte *a* er en lidet korrekt Skrivemaade«. *De literis*. II. (1931). 132).

3. Tegnets brug og indførelse i dansk.

Da grammatikerne begynder at drøfte lydbetegnelsen, kommer naturligt nok problemet om gengivelsen af [å] igen frem. Sprogforskeren Høysgaard (født i Århus 1698) er vistnok den første, som anbefaler at indføre *å* (1743: »aa, som en døbelt figur, er saa ubevæm at trykke accenterne over, at den helst burde skrives *å* paa

De tre følgende Linier:
 Dærligdågs hån os bēstis;
 Dyr og Fuglē, stōr' og smāe,
 Nærer hån; vi liggjā
 er alt rigtigt, undtagen at hån-vi maae gjøres til
 en Spondæus i Stedet for en Trochæus. Men nu
 maatte scanderes:

Udsnit af Jacob Baden: *Forelæsninger over det danske Sprog eller resoneret dansk Grammatik*. 1792. s. 287.

den Svenske maade«, og 1747: »I det Svenske sprøg bliver aa klogeligst og beqvæmeligst skreven *å*, såasom en lyd midt imellem *a* og *o*«, men forslaget synes ikke at være blevet bemærket. Muligvis er Høysgaards bemærkning dog forudsætningen for Abr. Møllers forslag i

Å-ETS HISTORIE

»Forsøg til en dansk Orthographie« (1781), gående ud på at erstatte *aa* med *ao* eller *å* som i svensk.

Også Jacob Baden udtaler i sin grammatik (1785) ønsket om et selvstændigt tegn »som de Svenskes *å*« for lyden, men han vælger imidlertid at skære en ny type, en ligatur, som han anvender i eksempler i prosodien (se afbildn.). Dette forsøg giver Abrahamson (anonymt) anledning til i en artikel i *Minerva* 1789 (IV. 163 ff.) at fremsætte forslag om indførelse af en ligatur (noget lignende Badens), som han giver prøver på i de forskellige skriftarter: Forslaget

Abrahamsons forslag til en ny type (*Minerva*. 1789. IV. 166).

fremkaldte en kort diskussion mellem Tode, Abrahamson og Pram. Tode var imod det foreslåede tegn (Iris. 1791. I. 199 ff.), Abrahamson replicerede (Iris. II. 47 ff.) og Pram søgte at forlige dem og foreslog å (Minerva. Sept. 1791. 336 ff.), men Tode fastholdt sin uvilje mod nye tegn (Iris. 1791. IV. 154 ff., 1792. I. 362 ff.), og nogen videre udbredelse fik ligaturen ikke. Rask anvendte typen i »Vejledning til det Islandske« (1811), og Bredsdorff brugte den i sin lydskrift i »Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning« (1817), dette var vistnok alt.

De mange forslag og ønsker til trods havde endnu ingen betydende skribent eller litterat ved 1800tallets begyndelse dristet sig til at bryde vej for det svenske å. Som en dæmper på eventuelle reformplaner og lån fra svensk kan det politiske modsætningsforhold i begyndelsen af århundredet også have virket. I den lille udsigt over »Det danske Sprogs Retskrivningstheorier« (1805) anbringer Rasmus Nyerup efter titelbladet et dedikationsblad og trykker her: »Svenska Akademien«, men fortsætter så på det følgende blad: »vilde jeg tage mig den Frihed, ydmygst at dedicere dette ringe Arbejde, dersom ikke . . . Bøger, som udkomme fra de danske Presser, vare forbudte i Sverrig«! Gustav IV's forbud 1803 mod indførelse af danske skrifter blev ganske vist ophævet igen 1805, men episoden var symptomatisk og vagtsomheden ikke netop fremmede for sproglige tilnærmelser. Nyerup havde dog i samme skrift foreslået at »antage de Svenskes å, som vi saa højlig trænge til — til Vederlag vil vi laane deres Alphabet vor Figur af æ, som det kan behøve, da der saa let tages fejl af å og å«, og foran i bogen trykkes to alfabeter, først »Det danske gammeldags almindelige Alphabet« (med 29 tegn) og derefter:

De nyeste danske Orthographers Alphabet.

A. b. d. e. f. g. h. i. j. k. l. m. n. o. p.

r. s. t. u. v. y. z. æ. ø. (24 ialt.)

Rasmus Nyerup: Det danske Sprogs Retskrivningstheorier.
1805. Indl. blad 4.

som om dette sidste nu var i almindelig brug, skønt tegnet å, såvidt vides, dog vist kun var anvendt året i forvejen i bornholmeren P. N. Skovgaard's »Beskrivelse over Bornholm« I (1804), og der endda kun som et fonetisk tegn i gengivelse af dialektord.

Det afgørende vendepunkt indtræder først, da Rask, efter at have opgivet den ovenfor omtalte ligatur, begynder at bruge å. Dette sker tidligst i Spansk sproglære 1824. Igen 1826 bruger han det i Retskrivningslæren, og dermed er å oplaget i hans reformprogram. Og nu sluttede tilhængerne op om tegnet. M. D. Kriger kan i bogen »Småting om den nydanske Retskrivning« (1831) opremse henvend 30 bøger, hvori å er benyttet, væsentlig dog arbejder af Rask og hans nære ven N. M. Petersen, men derudover også bøger af Selmer (under pseudonymet P. H. Elm), professor Gamborg, overlærer H. J. Hansen i Ribe, professor Finn Magnusen og Nyerup.

Hermed er å sikret som et af programpunkterne i en retskrivning, der i begyndelsen kaldtes den »nydanske«, senere den Rask- N. M. Petersenske retskrivning, hvis historie ikke skal forfølges her i enkeltheder. Denne retskrivning — hvis hovedkendetegn er: fjernelse af stumme bogstaver, opgivelse af dobbeltskrevne vokaler, små bogstaver i navneordene (dog først efter 1844), svensk å og ö (til adskillelse fra ø) samt antikva, såkaldt latinsk skrift — førtes trofast videre af dens tilhængere (foruden de allerede nævnte fx. Fr. Barfod, P. L. Møller, Vilhelm Birkedal, Rasks halvbroder Hans Kr. Rask, alle bidragydere til »Nordisk Ugeskrift, udgivet af Selskabet for en forbedret Retskrivnings Udbredelse« 1837—38) og fik i de følgende årtier en ikke ringe udbredelse, især i de nu voksende skandinaviske kredse, højskole- og skolekredse og blandt akademikere, fx. Svend Grundtvig (1847), Høgsbro, Bågehø (med å i eget navn), J. Nørregård (ligeså), Trier, Bojsen, Fr. Bajer, Nutzhorn, Karl Povlsen, Morten Pontoppidan, Alfred Povlsen, Povl Hansen, Flor, Termansen, Poul la Cour, Johs. Schrøder, J. T. A. Tang, Peder Hjort, Hans Dahl, J. Kinch, Johs. Kok, C. J. Brandt, Kalkar, Feilberg, Lyngby, Dyrlund, Jessen, Wimmer, Verner, Såby, Secher og mange flere. Videre i tidsskrifter som Den nordiske Folkeskole 1849 ff., Dansk Skoletidende 1861 ff.; Højskole-sangbogen m. fl.

På det nordiske retskrivningsmøde i Stockholm 1869 anbefaledes det at indføre å for aa i Danmark og Norge; § 10 lyder således i Lyngbys beretning om mødet (1870): »Tegnet aa afløses i dansk-

en dyst. at dyste = dystrende; et dysløb, et dystridt.
 en då = et dådyr. en dåhjort, en dåkalv, (et) dåvildt.
 en dåb. en dåbsdag, -pagt, et d-vidne.
 en dåd (uden flt.). dåldfuld, -løs, -rig; en dådkraft, -lid.
 at dåne. en dånen, en dåncelse.
 en dåre. at dåre, dårlig (= tåbelig), en dårlighed (= tåbelighed), en dårskab; en dårekiste (d-gul, -snak).
 dårlig (= slet, ringe; egl. dållg). en dårlighed (= slethed, sygdom).
 en dåse (jfr. gulddåse, spilledåse).
 at døgge. et døggebarn, -lam.

et døn. at dønne. — en dønning.
 en dør. inden døre; en dørfals, -fylding, -hammer, -karm, -sprække, -stolpe, et d-stykke, -trin, -træ, en d-lærskel, -vogter.
 et dørs lag (nedertysk).
 at døbe. en dober; et døbefad, en d-font, et d-navn, en d-seddel.
 at dø. jeg dor, dode, er dod, døende. død, dødt. at dode, dødelig, en dødhed; dødfodt, en dødsø.
 en død. dødsens, til dødo; dødbleg, døddrukken, en dødsøjler, dødstille, dødsyg; en dødedag, -dane; en dødsangest, et dødsbo, en døda-

Udsnit af Svend Grundtvig: Dansk retskrivningsordbog. 1870. s. 14.

norsk af å«. Og da Svend Grundtvig kom hjem fra mødet, udarbejdede han (bistået af Lyngby og J. Bloch) »Dansk retskrivningsordbog« (1870), hvor de på mødet vedtagne regler gennemførtes — altså bl. a. med å (på fjerde sidste plads i alfabetet, mellem y og æ) og ö (foran ø), se afbildn.

På grund af stærk agitation fra modstanderne enedes et nedsat udvalg imidlertid om at indgå på et kompromis, i følge hvilket kun visse reformer skulde gennemføres — og deriblandt ikke å. I den nye retskrivningsordbog »Dansk Haandordbog« (1872), der fik kulturministeriel anbefaling, genindførtes da aa på sin gamle plads (ligesom de store bogstaver i navneord), og under forhandlingerne, som førte til de ministerielle retskrivningsregler af 7/6 1889, lykkedes det ikke at få å godkendt. I den til kommissionens medlemmer rundsendte korrektur af et fortryk til reglerne (antagelig fra foråret 1886) hedder det i de til reglerne føjede bemærkninger, vistnok med kulturminister Scavenius's ord (en tilsvarende passus findes i al fald i et af ham personligt skrevet udkast). Fortrykket gengivet s. 309.

I årene efter 1889 synes å-tegnet ikke at have givet anledning til offentlig diskussion. Det holdt sig i højskolekredse og bredte sig i akademiske kredse (her vel især hos sprogforskerne, gymnasielærerne og andre med fonetisk skoling), men det anvendtes kun af ganske få skønlitterære forfattere (bl. a. Knud Hjortø og Niels Møller) og forblev helt ukendt i dagspressen. De med mellemrum førte retskrivningsdebatter drejede sig næsten kun om de store bogstaver i navneordene. Derimod indførtes å i Norge ved retskrivningsreformen 1917.

Fra foreninger med sprogreformatorisk sigte kom der intet initiativ. Den radikal-fonetiske Dansk retskrivningsforening (stiftet 1918) havde selvfølgelig å på programmet, men foreningens virke ebbede hurtigt ud, og Samfundet »Modersmaalet« (stiftet 1920) havde kun sprogrensning for øje. I Retskrivningsudvalget (nedsat af undervisningsministeriet ^{21/1} 1920) enedes man let om at foreslå indførelse af

At bruge det fremmede tegn å synes der ikke at være tilstrækkelig Grund til; tegnet aa, selv dets oprindelse fra tysk indflydelse forudsat, er i tidens løb blevet et særlig dansk tegn, som det vel kan forsvares at bevare. Skulde man endelig ønske et enkelttegn til at betegne aa-lyden, vilde det vistnok være heldigere i stedet for å, der er et ubekvemmt tegn at skrive, at vælge f. eks. æ (o: a + o trukne sammen til eet tegn), der kan skrives i eet træk med foregaaende og efterfølgende bogstav.

Udsnit af fortryk til retskrivningsregler, vistnok fra foråret 1886.

små bogstaver i navneordene (og indstillinger herom blev afgivet 1921 og 1937), men om indførelse af å kunde man ikke enes. Først med Sven Clausens og den 1941 stiftede Dansk forening for nordisk sprogrøgts agitation for nordisk-sproglig tilnærmelse blev å selvsagt igen et af programpunkterne, og efter undervisningsminister Hartvig Frisch's forslag og med rigsdagens samtykke indførtes så endelig å-tegnet i de nye retskrivningsregler af ^{22/3} 1948 som ovenfor anført.

4. E f t e r r e f o r m e n .

Striden for og imod retskrivningsreformen såvel før som umiddelbart efter dens gennemførelse drejede sig især om de store og små bogstaver i navneordene. Denne diskussion er dog nu stilnet af, og modstanderne synes at have affundet sig med bestemmelsen. Derimod møder å-tegnet stadig nogen modstand og trænger langsommere frem end de små bogstaver. I en kronik på årsdagen for reformen

kunde Hartvig Frisch for pressens vedkommende registrere, at 88 dagblade var blevet ved det gamle, 50 var gået over, men af disse havde kun 14 godtaget det nordiske å (i oplagstal: 88 blade med et oplag på 991.500; 50 blade med et oplag på 785.000, hvoraf 14 med et oplag på 227.500 havde indført å).

Når *aa* således fastholdes i videre kredse, kan der være flere grunde (tekniske, æstetiske osv.), men medvirkende til den tøvende holdning over for å er formentlig usikkerheden — eller modviljen — over for tegnets anvendelse i navnestof og tillige statsministeriets uheldige indgriben i bestemmelsens fortolkning.

I det specielle udvalg, som undervisningsministeriet havde nedsat til udformning af forslaget til de nye retskrivningsregler var der enighed om at give § 2 følgende formulering:

§ 2. I stedet for *aa* skrives å; denne bestemmelse gælder kun sprogets almindelige ord og nordiske stednavne: år 1948, påanke, stå; Århus, Grenå, Umeå, Åbo, Ålesund, derimod ikke danske gengivelser af fremmede navne som Saar, Maastricht. Skrivemåden af personnavne berøres ikke af denne bestemmelse. Å-tegnets plads bliver den sidste i alfabetet.

Herved ophæves bestemmelsen i kirke- og undervisningsministeriets bekendtgørelse af 27. februar 1892 § 10, 1. punktum³).

Forskellen mellem personnavne og stednavne skulde være indlysende. Personnavnet er bærerens personlige ejendom. Han — eller rettere familien (forældrene) — råder over dets form, men den engang valgte form kan ikke ændres i modstrid med kirkebogen. Derimod er et stednavn ikke privatejendom. Herfra må dog undtages ejendomsnavne, som er givet, eventuelt tinglyst af ejeren. Men for de to navnegrupper fik også udviklingen et forskelligt forløb.

For personnavnenes vedkommende rejstes det spørgsmål, om man ved førelse af ministerialbøgerne (kirkebøgerne) var bundet til allerede foreliggende navnestof. Kunde en mand, *Aage Vestergaard* fx., ikke få en datter døbt og indskrevet i kirkebogen med navnet *Åse Vestergård*? Og dernæst: måtte han selv ændre sit navn til *Åge Vestergård*? Efter korrespondance med undervisningsministeriet udsendte

kirkeministeriet til biskopperne et måske ikke helt fyldestgørende svar (^{21/6} 1948), der gik ud på, at bestemmelsens § 2 om, at skrivemåden af personnavne ikke berørtes af denne bestemmelse, kun var at forstå som en retskrivningsforskrift med hensyn til bestående personnavne og ikke tilsigtede at være normgivende med hensyn til navngivning eller berigtigelse af ministerialbøger, samt at man vilde anse det for ønskeligt, at der ved fremtidig navngivning med fornavne, hvori der forekom *AA* (*Å*) eller *aa* (*å*) afæskedes vedkommende forældre eller væрге en udtalelse om, hvorvidt den ældre eller nye skrivemåde for dette bogstav ønskedes benyttet. En senere korrespondance med justitsministeriet resulterede i en ny undervisningsministeriel skrivelse (^{20/1} 1949) gående ud på, at det var tilladt bæreren af et efternavn, der indeholdt *aa*, at ændre dette i overensstemmelse med den nye retskrivning til *å*.

Her sejrede altså den sunde fornuft: at *aa* og *å* er samme »bogstav«, blot med forskellig tegning — ligesom *ø* og *ö*, *a* og *á*, i ældre tid *s* og *ſ*, i skrift *r* og *ŕ*, osv. Det vilde også ellers have været skæbnesvangert for bedømmelsen af kirkebøgernes førelse, da adskillige præster længe forud for reformen i kirkebøgerne havde brugt *å* i navnene, hvad bærerne formentlig i de fleste tilfælde har været uvidende om!

Hvad stednavnene angår fik udviklingen et noget mere uroligt forløb.

Danske stednavnes officielle retskrivning fastsættes af det 1910 af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet nedsatte Stednavneudvalg, men beføjelsen til at autorisere de stednavnelister, som siden 1932 er begyndt at udkomme, er efter forhandlinger mellem statsministeriet og undervisningsministeriet overgået til statsministeriet. Selv om der nu — besynderligt nok — ikke i dette udvalg har kunnet skabes flertal for visse hovedlinier i stednavnenes retskrivning, og man i de senere år end ikke har villet godkende de retningslinier, der opstilledes, da man påbegyndte retskrivningsarbejdet (Danske Stednavne. Retskrivningsliste. Fortryk. 1922), og hvis første paragraf lød:

»Hvor Nutidsord med Sikkerhed genkendes som Stednavne eller Led i Stednavne, staves de i Overensstemmelse med den officielle Ret-skrivning«,

så kunde man dog vanskeligt tænke sig, at udvalget vilde fastholde et andet alfabet end den officielle retskrivnings.

Nu skete der imidlertid dette, at visse byer, hvis navne indeholdt *aa*, »prolesterede« mod ændringen til *å* i deres navn, og dette gav da statsministeriet anledning til — med tilslutning fra undervisningsministeriet, men uden at retskrivningsudvalget var blevet spurgt eller fik nogen meddelelse herom — at udstede en bekendtgørelse af 2/7 1948 om anvendelse i statstjenesten af den nye retskrivning, ifølge hvilken der »indtil videre« gives adgang til at benytte *Aa* og *aa* i stednavne!

Dette aktstykke er ganske mærkværdigt! Statsministeriet kan vel i henhold til de tidligere trufne og ovenfor nævnte bestemmelser diktere og autorisere navneformerne i Stednavneudvalgets retskrivningslister, men statsministeriet har jo aldrig fået overdraget nogen myndighed over private institutioners retskrivning — og således måtte denne bekendtgørelse blive og blev opfattet. Åbenrå kommune og andre bykommuner osv. har selvfølgelig selvbestemmelsesret med hensyn til, om de vil skrive deres bynavn med *aa* eller *å* (Århus byråd vedtog således 9/10 1948 at anvende *å* i bynavnet). I skolen og de under undervisningsministeriet hørende institutioner skal samtlige nordiske stednavne derimod skrives med *å*. Men her optrådte nu statsministeriet som et overministerium og udstedte — vel i god tro i henhold til de ovennævnte aftaler — dispensationer, der blev opfattet som almen gyldige på steder og i institutioner, hvor ingen dispensation behøvedes! Det er klart, at en sådan optræden måtte skabe forvirring. Statstidende, som konsekvent havde indført *å* i stednavne, ændrede fra 1. juni og »indtil videre« igen kurs og gik tilbage til *aa*! Og andre ministerier har vistnok fulgt trop. I al fald kan man nu opleve det mærkelige, at skønt *å* er officielt indført i retskrivningen, så nægter fx. girokontoret at trykke *Århus* på giroblanketter — og trykker *Aarhus*, medens kontoret før reformen 22/3 1948 respekterede private ønsker i de til privatbrug bestilte tryksager — også med hensyn til *å*, fx. i *Århus*!! — Det har ikke just hjulpet på klarheden, at statsministeriet i en cirkulæreskrivelse til samtlige øvrige ministerier om stednavnes retskrivning 20/1 1949 meddeler, at »i de autoriserede fortegnelser vil indtil videre formerne med *Aa* og *aa* blive bibeholdt«!

Endnu et lille problem har voldt stor diskussion: *å*-ets plads i alfabetet. En af reformmodstandernes mange bebrejdelser gik ud på,

at cirkulæret var et hastværksarbejde, og som vidnesbyrd herom blev det fremført, at man ikke engang havde tænkt på at fastlægge å-ets plads i alfabetet. Af den ovenfor (s. 310) citerede § 2 vil det fremgå, at denne bebrejdelse i al fald ikke rammer det nedsatte udvalg. Her var å-ets plads blevet indgående drøftet og fortegnelser gjort over grammatikkers og ordbøgers alfabetisering fra Høysgaard til vor tid. Et lille flertal af de forfattere, som behandlede *aa* (*å*) som et særligt bogstav, havde anbragt tegnet som det tredje sidste, således fx. Baden (i vokalrækken, men i praksis sidst), Werfel, Nyerup, Rask, Høegh-Guldberg, Hans Dahl, Broby, Svend Grundtvig, Kalkar ofl.; den mindre gruppe havde tegnet sidst, fx. Wolle, Feilberg, Mikkelsen, A. J. Andersen, Otto Jespersen ofl.; Høysgaard anbragte det på næstsidste plads mellem *æ* og *ø*. Ud fra et nordisk synspunkt var det vanskeligt at træffe et valg. Sverige har altid haft tegnet på tredjesidste plads. Da Norge indførte tegnet 1917, nævnedes intet om tegnets plads. Det blev overdraget retskrivningskomiteen at udarbejde regler og ordlister for »reformens praktiske gennemførelse«. Her afstod altså ministeriet fra at decidere i faglig-praktiske spørgsmål, og komiteen anbragte uden videre tegnet sidst.

Det kunde vel også siges at være naturligt ikke at bryde en hævdevunden bogstavrækkefølge, men anbringe et nyt tegn sidst. Imidlertid må man i departementet også have gjort sig sine tanker om sagen (således at bebrejdelsen egentlig heller ikke rammer ministeriet), idet man — uvist af hvilke grunde — udelod bestemmelsen i paragraffens endelige udformning. Snart rejste sig nu en livlig diskussion, og fra lærerkredse (Den danske Realskole. 1948 nr. 6, 11 og 15—16) bragtes et helt nyt forslag frem, nemlig at anbringe *å* først i alfabetet. Da dette forslag, der i 1950 påny blev bragt frem af dr. Lis Jacobsen (Politiken. ³/₅ og ¹⁷/₁₀ 1950), havde den fordel, at der kun krævedes ganske få ændringer i den tidligere alfabetisering (ord som *a*, *da*, *fra* skulde flyttes hen efter *å*, *då*, *fråde* osv.), og da problemet dog måtte siges væsentlig at være af betydning i praksis, hvor større og unødige ændringer af tids- og økonomisk bestemte årsager helst bør undgås, og da endelig ministeriet i skrivelse af ¹⁶/₁₀ 1948 havde givet et nyt nedsat udvalg, der skulde forestå en ny udgave af retskrivningsordbogen, bemyndigelse til at afgøre å-ets placering i bogstavrækken, indstillede dette udvalgs flertal i nov. 1950 til ministeriet i forslaget til retskrivningsordbogen, at *å* anbringes forrest i

alfabetet (før *a*). Derefter beroede sagen, hvis lange historie ikke skal skrives her, i ministeriet og andre steder, indtil det i en skrivelse af 19. juli 1952 fra undervisningsministeriet meddeltes udvalget, at man på givne foranledning havde taget spørgsmålet om *å*-ets placering op til særlig afgørelse (hvorimod retskrivningsordbogens indledning fortsat ikke var færdigbehandlet) og havde bestemt, at

Nationaltidende 12. nov. 1952.

det i retskrivningsordbogen skulde anbringes i begyndelsen af alfabetet. Ministeriet synes altså at have fortrudt, at det i 1948 havde givet det nedsatte udvalg bemyndigelse til at afgøre sagen. — Mod denne afgørelse har der rejst sig mange protester, og en adresse med talrige underskrifter indsendtes i november 1952 til undervisningsministeriet med henstilling om, at *å*-et anbringes sidst i alfabetet.

Om meningsudvekslingen skal standse her eller fortsætte, er et ubesvaret spørgsmål. For en sprogmand er det jo altid glædeligt at se, at fagets problemer — også de små — kan vække interesse i vide kredse. Blot kunde man ønske, at deltagere i slige diskussioner vilde søge, i den udstrækning det nu er muligt, at holde lidenskaberne i tømme. Endegyldige og absolutte domme når vi sjælden til. Kancelliråden hos Fritz Jürgensen har virkelig ret: »Hmja, — i denne Sag lader sig jo sige en heel Del — baade pro et contra«.

Å-ETS HISTORIE

NOTER

¹⁾ I diplomet ²⁹/₈ 1346, Svenskt diplomatarium. V. nr. 4108, s. 606 lin. 21, har udgiveren ment at måtte læse: *a mot wâro buþi þæsso*, men hvad der er tilskrevet over *a*-tegnet i *wâro* er dog næppe en *o*-ring; snarere synes det at være et *b* eller *h* med et punkt efter? — Ligeledes kan forekomster i et par finsk-svenske stednavneformer (anført af Saxen i Fennia. 14. (1897—99) nr. 4, s. 2) ganske lades ude af betragtning. Det ene navn *Mustesâr* findes i en brevregistrant fra ca. 1550 (Handlingar till upplysning af Finlands häfder. VII. (1854). 4; hvad originalbrevet fra 1414 har haft, er uvist); det andet navn *Ingâ* findes i en kilde fra 1357 (ikke 1409), men denne kilde findes kun i en sen afskrift fra 1586. ²⁾ Om rettelse af *a* > *â* af senere hænder i hss. fra før 1526 se fx. Schlyter: Sveriges gamla lagar. XII. v, vi, x, med henv.; Kock: Svensk ljudhistoria. I. 395. ³⁾ Bestemmelsen her lød: »Der skrives aa, ikke å.å, en bestemmelse der gentager § 11 1. punktum i reglerne fra ⁷/₆ 1889 og vidner om forudgående drøftelse af tegnet.

Helge Søgaard

BIDRAG TIL URMAGERIETS HISTORIE I ÅRHUS

I nden for det danske urmageris historie indtager Århus en særlig plads, idet den ældste kendte urmager i landet har hørt hjemme i byen. Det er Dithrik Sigmager, der nævnes i borgerskabsbogen i 1491, men kun navnet kendes, og den ganske tilfældige oplysning fortæller ikke stort. Allerede på denne tid havde urene en lang historie bag sig i Danmark, så han kan ikke have været den ældste mester i faget. Det første ur herhjemme blev opsat 1401 i Ribe domkirke, men selv om man ikke kan tildele Dithrik Sigmager nogen fremtrædende stilling i urets historie, er omtalen af ham i byen på denne tid i det mindste et vidnesbyrd om, at Århus på dette område fulgte med efter evne, og der er endnu bevaret et ikke meget senere minde om tidens levende interesse for tidsmålingens kunst i biskop Ove Billes store urskive, der nu er anbragt i domkirkens søndre sideskib over indgangen til den såkaldte landemodesal. I tiden lige før reformationen var kirkeure dog ikke sjældenheder, selv i en så lille by som Holbæk fandtes et ur i dominikanerklostret, der 1536 overgik til borgerne¹), men endnu forblev urene i lange tider dårlige tidsmålere, der måtte kæmpe med timeglasene og solurene om førstepladsen. Den dag i dag sidder et solur på gavlen af domkirkens søndre tværskib, og i »Den gamle By« gemmes et firedobbelt timeglas, hvis beholdere løber ud til forskellig tid. Det har hørt hjemme i domkirken og har utvivlsomt haft sin plads på prædikestolen, men der foreligger ikke nogen direkte overlevering om, at det er blevet sat op for at begrænse den gejstlige veltalenhed, som det berettes om i 1591 i Guderup i Gudme herred på Fyn, da biskop Jakob Madsen som følge af menighedens klager over sognepresten Erik Bang bestemte, at det skulle sættes op²), eller ca. 1765 da biskop Broder Brorson i Aalborg på samme måde måtte sætte

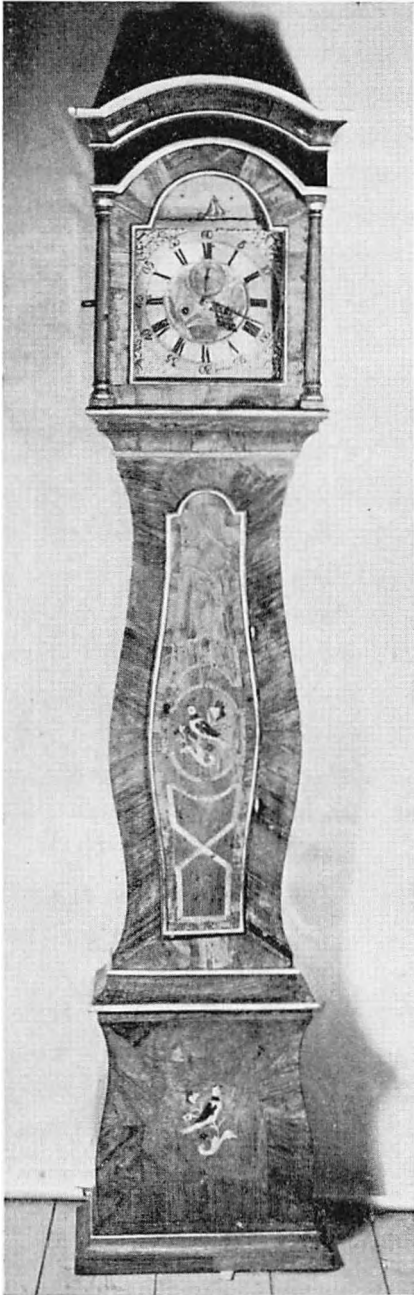
en grænse for talerne af pastor Adler i Ljørslev-Ørding ved Sallingsund på Mors, for blot at nævne et par eksempler³⁾), og adskillige timeglas eller underretninger herom er bevaret fra de danske kirker.

Først fra det 18. århundrede kendes der arbejder fra urmagerne i Århus. Fagets udøvere havde på denne tid kæmpet sig frem til en ikke ringe anseelse og regnedes officielt ikke til håndværkerne i almindelig forstand, hvis man skal følge den graduering, der foreligger i luksusforordningen af 6. oktbr. 1736, efter hvilken urmagerne, der fremstillede lommeure, ikke taltes blandt de håndværkere, hvem det var forbudt at bære silkestoffer. I Århus stod de lige til 1755, da faget i København fik sit eget lav, i smedelavet, hvor de synes at have indtaget en anset plads. Jacob Michael Darmstätter, der var født i Bremen, tog 20. decbr. 1723 borgerskab som urmager i Århus, hvor han var oldermænd for smedelavet 1737—39, Georg Gottfried Priel fra Preussen, der løste borgerskab 2. maj 1746, beklædte den samme værdighed 1751—53, og Andreas R. Weng, der var født i Århus og havde lært hos Priel, fik borgerskab 3. febr. 1755 og var oldermænd 1765—67.

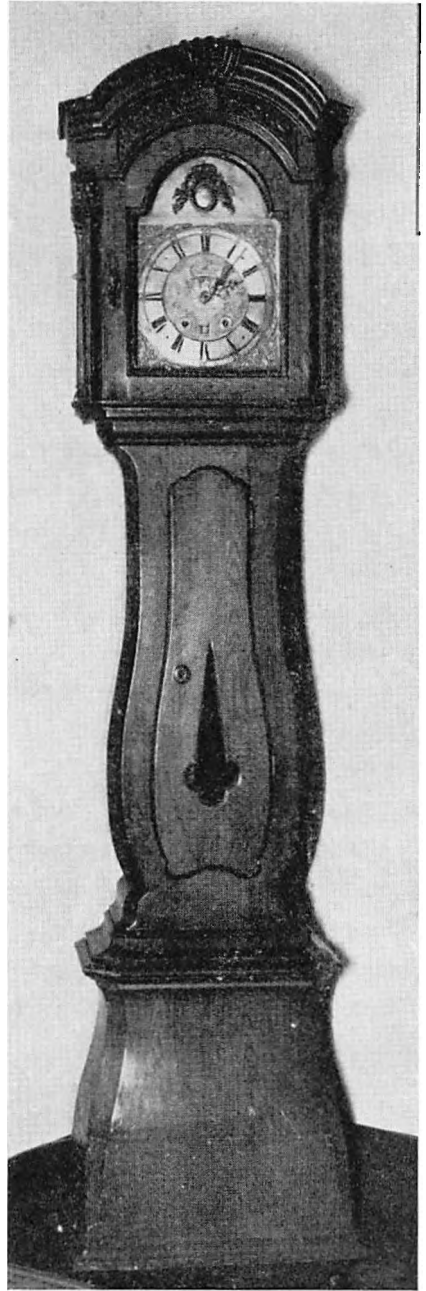
Man kan med nogen grund spørge, hvorledes urmagerne på denne tid fandt føden i Århus, da ure dengang var dyre, og ikke enhver havde råd til at anskaffe dem, og adskillige urmagerne har sikkert foruden deres egentlige fag også måttet øve andre for at kunne klare sig. Det er kendt, at Jyllands mest berømte urmager på denne tid, Jens Villadsen Bundgaard, måtte søge sit brød mange steder på halvøen⁴⁾), og der er ligeledes spor af, at urmagerne i Århus har flakket om, inden de fik fast bolig i byen. Jacob Michael Darmstätter fik allerede 1721 bevilling på at ernære sig af sit fag i København⁵⁾), hvorfra han kom til Århus. Georg Gottfried Priel havde tidligere været bosat i Randers, hvor han tog borgerskab 14. febr. 1733, og i København, og det har næppe været noget lukrativt foretagende at være urmager i Århus for et par hundrede år siden. Også den urmager, fra hvem et større antal arbejder er bevaret, har boet andre steder, før han kom til Århus.

Hans navn var ifølge borgerskabsbogen Johan Jørgensen Caspeller eller vist rettere Johan Georg Caspeller, som han kaldes af enken Mette Kathrine Bock, da hun 13. April 1796 bekendtgjorde hans død i Aarhus Stiftstidende. Han var født i Hamburg, og man møder ham første gang heroppe i Fredericia, hvor han fik borgerskab 1750. Han blev oldermænd i byens smedelav 1756, men nævnes ikke i dettes protokol efter 1765⁶⁾). Han må dog have

BIDRAG TIL URMAGERIETS HISTORIE I ÅRHUS

Standur af J. G. Caspeller i nøddetræs-
fineret kasse.

Standur af J. G. Caspeller, dateret 1778.
Fra Drammelstrup, Ning herred.

boet længere i byen, idet et lille lygteur i Museet på Koldinghus foruden hans og byens navn bærer årstallet 1770. Fredericia Museum gemmer et standur med hans signatur. I Århus tog han borgerskab 17. nov. 1777, og fra hans hånd findes flere standure bevarede. »Den gamle By« ejer nu det standur, der er afbildet i bogen om Århus fra 1905, s. 235, og som dengang tilhørte Dansk Urmuseum; det er i en rødmalet kasse af fyrretræ med forgyldte detaljer. Signaturen lyder: Caspeller i Aarhuus, der ordret genfindes på et andet standur, museet modtog som gave fra urmagerne 1951. I udførelsen er der store ligheder mellem de to ure; begge har som almindeligt for tiden over talkransen en halvrund udvidelse af skiven og foran denne et lille skib, der sættes i en vuggende bevægelse ved pendulets gang. Kassen til det sidste ur er nøddetræsfineret med indlagt arbejde. I privat eje findes et tredje ur med signaturen: Caspeller 1778. Det stammer fra Drammelstrup i Astrup sogn, Ning herred, hvor den nuværende ejer læge J. Snitker har erhvervet det. Også dette ur synes oprindeligt at have haft en bevægelig figur på skiven, men den er nu borte. Den er derimod bevaret på det fjerde ur, der her skal omtales, og som er kendt fra den lige nævnte bog om Århus, hvor det er afbildet straks efter det andet. Figuren har her fugleskikkelse. Dette ur indtager en særstilling, fordi det foruden mesterens og byens navn bærer dateringen 31. marts 1777 og således er udført, før urmageren tog borgerskab. Også kassen til dette ur er nøddetræsfineret.

Laurits Caspeller, der tog borgerskab 4. dec. 1797, er født i Århus og formodentlig en søn af Johan Caspeller. Af hans arbejder kendes et værk til et standur, signeret: L. Caspeller i Aarhuus, som oprindeligt har hørt hjemme i Sjelle i Framlev herred, men nu er i privat eje i Galten.

Af Johannes Wendelboe, der tog borgerskab 10. april 1786, findes et ur i privat eje, signeret med mesterens navn og: Hørning 1783. Han synes efter dette at have arbejdet ude på landet, før han kom til Århus, hvad der ikke har været ualmindeligt. Han skal være født 1743 og død 1805⁷).

Det blev ikke nogen urmager i Århus, der 1801 gav domkirken et nyt ur, men den selvlærte landsbyurmager Jens Christensen i Sahl i Houlbjerg herred⁸), og ud fra de oplysninger, der i øjeblikket foreligger, må man gå ud fra, at ure, der er udført i Århus, har været ret sjældne, da urmagerne allerede på denne tid måtte konkurrere med den store produktion på Bornholm og importerede arbejder. Nicolaus Kuss, som var født i Schwarzwald

og tog borgerskab 5. marts 1798, averterer således i Aarhus Stiftstidende 6. nov. 1799, at man hos ham kunne få de bedste sorter bornholmske stueure med otte-dages værk og alle slags nürnbergere af træ til billig pris. og særlig den sidste type var så simpel, at det var umuligt at kappes med den i pris. Også de bornholmske stueure betød en følelig konkurrence, som varede, lige så længe der blev fremstillet ure på øen i Østersøen. Som et vidnesbyrd om denne indførsel ejer »Den gamle By« et standur, hvis kasse i alle enkeltheder røber, at den er udført af en snedker på Bornholm, mens dekorationen af brogede blomster på rød bund må være udført i Jylland. På Kassen er malet: MOS AID Rude 1848. Ifølge folketællingen 1850 boede der dette år i Rude i Saksild sogn, Hads herred, gårdejer Morten Olsen og hans hustru Ane Jensdatter, og det er dem, som har ladet urkassen dekorere efter tidens og stedets smag, og uret er vel anskaffet gennem en urmager i Århus.

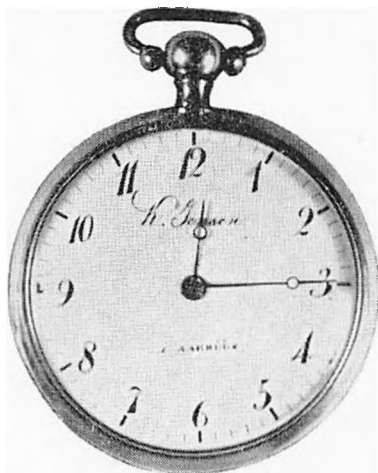
Først efter 1800 kendes der lommeure, der er udført i Århus, men også på dette område måtte de lokale mestre kæmpe mod de udenbys varer, som de ikke kunne undgå at forhandle. Georg Holstebro, der tog borgerskab 17. maj 1819 og døde 1849, averterer f. eks. i Aarhus Stiftstidende 1. maj 1824:

Et betydeligt Sortiment Lommeure er nylig arriveret og til billige Priser at bekomme hos Undertegnede, saasom: tokassede engelske Repeteeruhre, som slaae paa Klokke, franske dito, som slaae paa Fjædre, gamle Repeteeruhre, et Kbhvn.s Cylinderuhr, som trækker sig selv op; alle mulige Sorter engelske og franske Uhre, en udmærket god og smuk Spilledaase, fine Uhrkjæder, Signeter og Nøgler af bedste Sort, Halskjæder, Uhrglas, Uhrværkskjæder og Fjædre m. m.

Georg Holstebro
Urmager i Aarhus.

Trods de uheldige forhold er der alligevel fremstillet adskillige lommeure i Århus, og hvis man skal dømme efter antallet af de bevarede stykker, har Kjeld Jensen været en af de mest produktive. Han tog borgerskab 13. marts 1826, og fra hans hånd ejer »Den gamle By« 3 hele lommeure i sølvkasser og to løse værker. Han har været en dygtig mester. I Aarhus Stiftstidende 3. febr. 1837 averterer han med lommeure af »eget Arbejde, som slaaer af sig selv og repeterer tillige«, og to af museets eksemplarer er af

denne konstruktion. De har cylindergang med ganghjul af stål og en klangfjeder. Ved hver times udløb slår uret det tilsvarende antal slag og ved tryk på en knap kan det angive forløbet af tiden. Den første egenskab ved uret skulle man synes måtte være temmelig ubehagelig for ejeren, der måtte finde sig i at høre uret slå nede i lommen dagen igennem, men trods alt må denne mekanisme have haft noget tiltrækkende ved sig for tidens mennesker, der

Lommeur med slagværk, udført af K. Jensen.

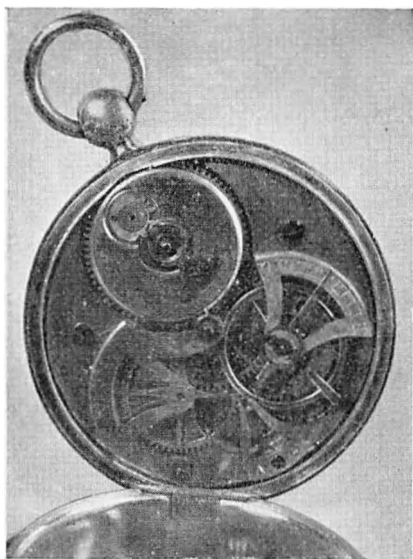
gav uret forhøjet værdi. Også de andre bevarede ure fra Kjeld Jensen er udstyret med cylindergang.

Fra Hans Chr. Stougaard er der bevaret et lommeur med anker gang i kasse af sølv. Han tog borgerskab 16. maj 1831. Kassen er af københavnsk fabrikat, og værket er mærket: No. VIII. Hjemligt arbejde er derimod sølvkassen til et lommeur af Chr. Magnus Wendelboe, der tog borgerskab 16. oktbr. 1843. Uret har duplexgang og er signeret: C. Wendelboe Aarhus (i versalier). Kassen er udført af guldsmed E. Lyster, og hans stempel herpå har hidtil ikke været kendt.

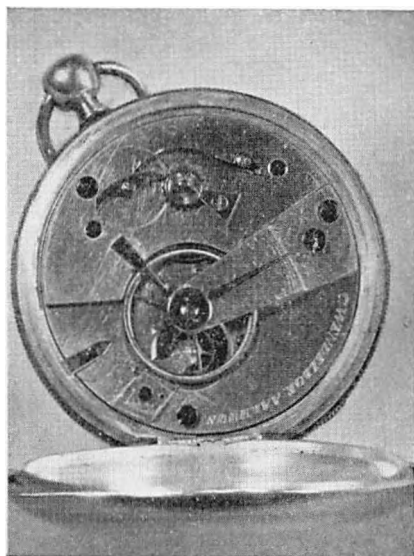
Til to andre lommeure knytter der sig særlige omstændigheder. Det ene er et svendestykke, signeret: L. Hald Aarhus 1850, med cylindergang og Breguet-spiral. Kassen er af en messinglegering. Laurits Hald tog borgerskab 1. juni 1858 og havde forretning på Frederiksgade.

BIDRAG TIL URMAGERIETS HISTORIE I ÅRHUS

Det andet ur er i versalier signeret: Morten Pallesen Rohde Aarhus og har cylindergang. Urmageren tog borgerskab 19. febr. 1838. På sølvkassens bagside er graveret i skriveskrift: »Fra Aarhus Byes Indvaanere til Dragon Ankier af 3di Dragon Regiment for udvist Mod i Krigen 1848.« Bag denne indskrift ligger en lille historie, idet dragenen Peder Hansen

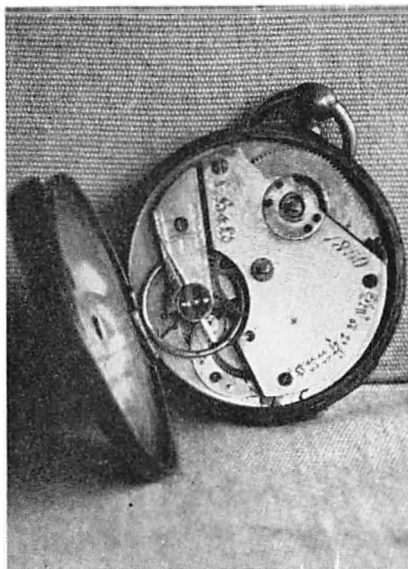
Lomneur, udført
af Hans Chr. Stougaard.

Lomneur, udført af
Chr. Magnus Wendelboe.

Andkjær (1814—1890) under kampene i forsommeren 1848 ved Neder Jerstal 26. juni tog den bayerske dragonkaptajn greve v. Reichenbach til fange. Om denne begivenhed kunne man i Århus bl. a. læse i »Flyveblade« nr. 107 (30. juni 1848), der blev udgivet af M. B. Falkenberg i Rosengade. Episoden synes at have vakt en ikke ringe opsigt. Den blev foreviget i fire skillingsblade fra samtiden⁹⁾, og endnu ved begyndelsen af dette århundrede kom dragenen og hans modstander til at optræde i et maleri af Vilh. Rosenstand. I Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen anføres det, at dragenen ved sin tilbagekomst til garnisonen i Århus af byens borgere modtog et guldur med kæde¹⁰⁾, men det endnu eksisterende ur viser, at denne oplysning må korrigeres. »Den gamle By« har modtaget uret som gave fra fru L. Ankjær-Hansen, enke efter dragenens sønnesøn, og det kan for fuldstændigheds skyld

tilføjes, at der ikke fulgte nogen kæde med uret, da dragonen modtog det. Selv om gavmildheden hos borgerne i Århus derfor må reduceres lidt, bliver uret alligevel et værdifuldt minde om stemningen i det berømte år 1848, og for urets første ejer har det været et klenodie. Sammen med uret modtog museet to af de litografier, hvori kampen skildres.

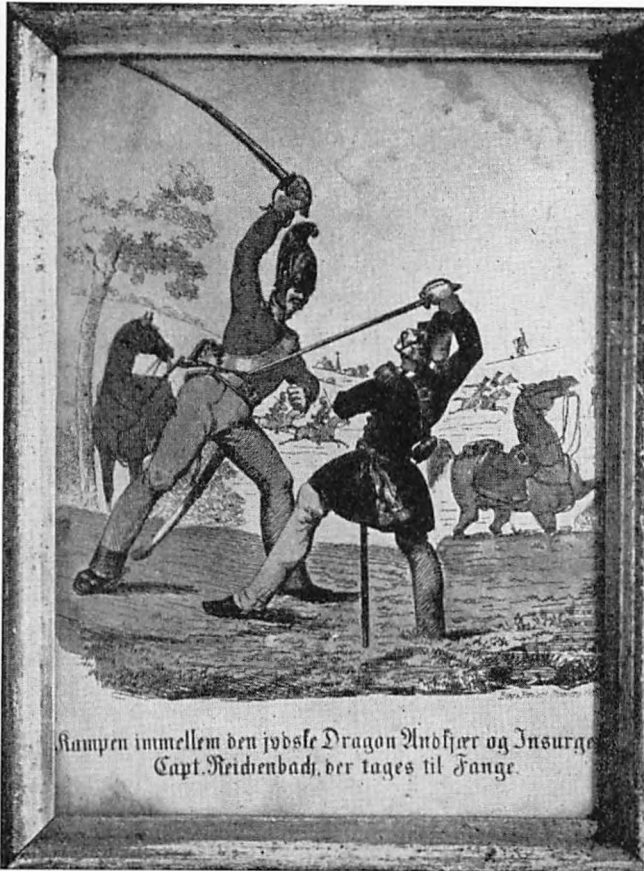

Lommeur, svendestykke af
Laurits Hald 1850.

Da denne lille artikel er det første forsøg på at skildre urmageriet i Århus, har det ikke kunnet undgås, at den i det væsentlige er blevet en omtale af materialet. Det har ikke været muligt at komme ind på enkeltheder, da det ville medføre en drøftelse af fagtekniske problemer, der må anses for at gå ud over den lokalhistoriske interesse, der knytter sig til de ure, der er udført i byen. Det kan derimod fremhæves, at alene de her omtalte ure viser, at der har været et ikke ubetydeligt urmageri trods de vanskeligheder, den danske og fremmede indførsel bragte, og da indsamlingen af ure kun har stået på en kortere årrække, er der grund til at vente, at fremtiden vil bringe flere ure frem. Til en nærmere bedømmelse af den lokale produktion må det fremhæves, at enkelte dele til lommeure vist altid er blevet indført. Det gælder bl. a. emailskiverne, hvis signaturer kan være forvanskede, fordi de

BIDRAG TIL URMAGERIETS HISTORIE I ÅRHUS

er udført af fremmede, og man må derfor udelukkende rette sig efter de graverede indskrifter på værkerne og disses konstruktion og udførelse, når man skal afgøre, om man har at gøre med fabriksprodukter eller hjemligt

Håndkolereret litografi i samtidig ramme, visende kampen mellem Peder Hansen Andkjær og v. Reichenbach.

arbejde. Der har mellem urmagerne og guldsmedene i Århus været et snævert samarbejde ved udførelsen af kasserne, men denne side af sagen er omtalt et andet sted¹⁴).

Næringsloven af 1857 afsluttede en periode i håndværkets historie, og hele den første halvdel af det forrige århundrede var en overgangstid, da nyt og gammelt var blandet. For urmageriet i Århus var denne dobbelth

fremtrædende, dets udøvere var både forhandlere og håndværkere, og det tjener til deres ære, at de så længe vedblev at fremstille ure til salg. Tiden efter Næringslovens ikrafttræden stillede urmagerne over for en hel ny situation. En enkelt forlod håndværket og oprettede en en gros forretning. Det var Jens Chr. Filtenborg. Han var oprindeligt urmager i Nykøbing M., og fra hans arbejdstid i denne by er der omtalt et lille ur fra hans hånd¹²). 3. juli 1855 åbnede han sin forretning på Tangen i Århus.

Ved ethvert lokalhistorisk arbejde frembyder der sig det problem, om byen viser træk, der er særegne for stedet, eller om de kun er et udsnit af forhold, der er almindelige i Danmark eller muligvis hele Europa. For det her omtalte emne kan sagen ikke afgøres med sikkerhed. Fra perioden 1713—1820 kendes i øjeblikket 21 urmagere i Århus, af hvilke 4 var født i byen, 1 i København, 4 i andre danske købstæder, 4 i landsognene og 7 i Tyskland, mens fødestedet er ukendt for 1, men disse tal må benyttes med forbehold, da det ikke er givet, at fødested og uddannelsessted falder sammen. Det vides tilfældigt, at J. M. Darmstätter blev udlært i Schwerin 1721, og han er vel derfor taget til Danmark for at blive selvstændig. Når ikke mindre end en trediedel af de i tidsrummet virkende urmagere stammede fra Tyskland, tør man dog formodentlig regne med, at faget i Århus ikke har haft noget lokalt præg, men har holdt sig på højde med den almindelige standard på fastlandet. Ikke blot de i Tyskland fødte har ført deres hjemlands tradition videre, men også deres elever; som allerede omtalt var Andreas R. Weng læredreng hos Priel, og om den i København fødte Peder Christensen Truse, der tog borgerskab 8. aug. 1746, vides det, at han var udlært hos Claus Henriksen Fyrbach, der vist 1731 blev mester i København¹³). Hovedstadens urmageri var på denne tid nok så meget under tysk som under fransk indflydelse, og hvis L. Caspeller har været J. G. Caspellers søn, er han vel uddannet hos faderen i dennes tyske tradition, så påvirkningen fra Tyskland har været større, end de ovenanførte tal viser det. Man begår næppe nogen stor fejl ved at gå ud fra, at det 18. århundredes urmageri i Århus ikke var lokalt orienteret, men snarere en afglans af Tysklands. Desværre er de bevarede ure fra denne periode dog så få, at de ikke kan underbygge sandsynligheden af dette skøn. En engelsk påvirkning, som spores andre steder på halvøen f. eks. i Aabenraa, hvor urmagerslægten Green fra Liverpool dominerede¹⁴), lader sig i hvert fald ikke fastslå.

Til belysning af forbindelsen mellem guldsmedens og urmagerens fag kan det anføres, at guldsmeden Hans Jensen Lollik i 1730'erne havde urmageren Jens Christensen Alsted på sit værksted, hvad der var ganske ulovligt. Han tog senere borgerskab 16. juni 1738 og blev derved selvstændig. Det er uopklaret, om der har været nogen forbindelse mellem urmagerne i Århus og deres fagfæller ude på landet. Det var forbudt urmagerne at bo ude på landet, og urmagerne her hørte i reglen heller ikke til faget i egentlig forstand, men var smede, der selv havde lært sig kunsten. Fra omkring slutningen af det 18. århundrede kendes talrige tarvelige vægure, kun med timeviser, hvis forbillede umiskendeligt har været købstædernes ure, men de var af en simplere konstruktion.

For lommeurenes vedkommende synes påvirkningen snarest at være kommet fra Schweiz eller Frankrig. Englands urmageri bevarede længere end disse landes gamle træk i konstruktionen, f. eks. en snekke til at formidle fjederens træk og på repetitionsure klokke i stedet for den nyere klangfjeder, og i disse enkeltheder fulgte urmagerne i Århus fastlandets mode. Det kan dog kun opfattes som indicier, ikke som beviser, og spørgsmålet må indtil videre stå åbent.

Til belysning af læreforholdene skal sluttelig gengives en lærekontrakt fra smedelavets protokol fol. 23—24 (retskrivningen moderniseret). Læretiden er her fastsat lidt længere end sædvanligt, idet den i lavsartiklerne af 1682, 1752 og 1755 alle steder var bestemt til 6 år.

»Udi den hellige Trefoldigheds navn har vi underskrevne med hverandre indgået efterskrevne lærekontrakt, nemlig jeg Jacob Michael Darmstätter, brandcaptajn og urmager her i Århus, kendes hermed vitterlig, at jeg haver antaget Karl Frederik [Vranum], barnefødt her i Århus, at lære ham den lovlige stor-urmager profession og det udi 7 år, nemlig nu fra 1742, d. 25. juni, udi hvilken tid jeg, Jacob Darmstätter, belover at forsyne bemeldte Karl Frederik med forsvarlig nødtørftig øl og mad i samme hans læreår, så vel undervise ham i forsvarlig lærdom, som jeg vil være ansvarlig, og imidlertid han står i lære hos mig, har som forlover og kautionister påtaget og forpligter sig herved, nemlig Jacob Nielsen og Torben Poulsen, begge borgere her i Århus, at en for alle og alle for en forskaffer og vedligeholder ermeldte Karl Frederik udi hans læreår med forsvarlig klæder, uldent og linnet, hvad navn det have kan og alt, hvis han kan behøve, i lige måde betaler for ham kgl. skatter, om året 1 mark 8 skilling, så længe han står udi hans lære.

BIDRAG TIL URMAGERIETS HISTORIE I ÅRHUS

Derimod belover jeg Karl Frederik at være min læreherre og hans kjæreste samt hvem med rette på deres vegne over mig haver at befale, tro, hørig og lydig — ja idelig passe på mine anbefalte forretninger og hverken nat eller dag udeblive af min læreherres Hus eller deraf udvige uden hans eller kjærestens vilje og samtykke, så at jeg udi alt skal opføre mig i lydighed, troskab og flittighed, som en udi lære forbunden tjener vel egner og anstår, eller og lide derfor efter Hans kgl. Majestæts allernådigste lov og forordninger.

Og at således denne imellem os sluttede kontrakt skal ubøjjelig holdes og efterkommes, haver vi til bekræftelse med vor egen hænder underskrevet og vore signet hostrykt.

Århus, 25. juni 1742.

NOTER

De omtalte ure findes i »Den gamle By«, når ikke andet er nævnt. Århus borgerskabsbog og smedelavets protokol er ikke udtrykkeligt anført som kilde.

¹⁾ Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie, Holbæk 1936—37, 125. ²⁾ Jakob Madsens Visitatsbog, Odense 1853, 192. ³⁾ F. Elle Jensen i Hist. Aarbog for Thisted Amt 1948, 177. ⁴⁾ P. Jensen: En urmager fra baroktiden. Hist. Aarbog for Thisted Amt 1952, 310—318. ⁵⁾ Kbh.s Dipl. VIII, 520. ⁶⁾ Fredericia Dagblad 21. dec. 1951, 1—2. ⁷⁾ Dansk Urmagertidende 1925, 121. ⁸⁾ C. V. Hertel: Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke, Haderslev 1809, I, II, 56. ⁹⁾ Jørgen Paulsen: Billeder fra Trearskrigen, Kbh. 1952, 224. v. Reichenbach kom til Århus med de tyske tropper 1849. (M. V.: De tyske Rigstropper i Aarhus I, 1849, 34). ¹⁰⁾ Tøjhusmuseets Bog om Trearskrigen, Kbh. 1949, II, 724. ¹¹⁾ Helge Sjøgaard i Smaaudier tilegnet Chr. Axel Jensen, Kbh. 1943, 128. ¹²⁾ Dansk Urmagertidende 1925, 33. ¹³⁾ Bering Liisberg: Urmagere og Ure i Danmark, Kbh. 1908, 176. ¹⁴⁾ H. Hejselbjerg Paulsen: Det gamle slesvigske Urmageri og dets udøvere. Sønderjydske Månedsskrift 1951, 145—56. En engelsk Urmagerslægt, der havnede i Aabenraa, u. å.

H. M. Thamdrup

JYDSK NATUR GENNEM SIDSTE HALVSEKEL

Lad os et øjeblik i tankerne foretage en hastig ekskursion til forskellige, jyske egne og forestille os, at vi ikke blot kan se naturen, som den præsenterer sig i dag, men også i glimt kan se forholdene, som en ekskursionsdeltager ville have set dem for et halvsekel siden.

På baggrund af historiens og naturens alen kan 50 år synes at være så kort et tidsrum, at man måske ikke umiddelbart vil vente, det kan spænde over mere væsentlige ændringer i den jyske natur. Mere iøjnefaldende vil ændringerne i den menneskelige tilværelse forekomme, og som en kort indledning, der kan tjene til at give et vist perspektiv, kan det have sin interesse at fremdrage enkelte træk fra den daglige tilværelse her i Århus omkring århundredskiftet.

Vi starter på vor tænkte ekskursion en tidlig søndag morgen i 1903. — Tiden må tages i agt. Er man lidt sent på det, nytter det ikke noget at ringe efter *en bil*. For det første fandtes i 1903 kun 150 biler i hele Nørrejylland — og det tør siges, de havde meget lidt lighed med nutidens taxaer — og for det andet er det tvivlsomt, om man selv er blandt de knap 1.700 telefonabonnenter, som dengang fandtes i Århus. — Heller ikke det demokratiske befordringsmiddel, sporvognen, kunne hjælpe en. Den kom først i 1904, efter at man et par år forinden — i 1901 — havde fået Århus første el-værk i gang.

Selv om Århus på adskillige punkter i 1903 havde fået sit nuværende udseende, må det siges, at visse centrale gadepartier i 1903 afveg kendeligt fra nutidens. Ved et kig fra Lilletorv hen ad Guldsmedgade ville øjet dengang møde ganske lave huse, hvor nu ejendommen med »Bocken« ligger, og på hjørnet af Lilletorv og Immervad stod endnu »Den gamle By«s borgmestergård på sin oprindelige plads. Århusborgeren i 1903, der passerede Bispetorvet, ville uden tvivl have kastet et blik fuldt af stolthed på det da nyopførte

For 50 år siden lå endnu »Den gamle By«s borgmestergård på hjørnet af Lilletorv og Inmervad.

teater og det endnu knap færdige posthus i Kannikegade. — Vi fortsætter til banegården, og det er sikkert ikke nødvendigt at nævne, at Århus hovedbanegård i 1903 ikke havde stor lighed med sin nuværende efterfølger. Med sine livsfarligt smalle perroner var den ikke særligt velegnet til en mere intensiv persontrafik. Banerne var imidlertid det eneste, effektive transportmiddel, der stod til rådighed for større ekskursioner i 1903. Turistbiler var ganske ukendte. Hvad banenettet angik, var det i 1903 ikke udbygget i sit nuværende omfang: strækninger som Silkeborg—Rødkærsbro, Silkeborg—Bryrup, Funder—Brande—Bramminge, Viborg—Herning og Herning—Holstebro var f. eks. endnu ikke i drift.

De ovenfor berørte, spredte træk markerer ganske vist nogle iøjnefaldende forskydninger, der har gjort sig gældende, hvad menneskelige foreteelser angår i det nævnte tidsrum. Det må imidlertid fremhæves, at mennesket på en lang række andre og mere betydningsfulde felter har omskabt sin tilværelse og sine omgivelser. Til disse omgivelser må i høj grad også den jyske natur regnes. I det følgende skal først omtales denne af mennesket fremkaldte ændring

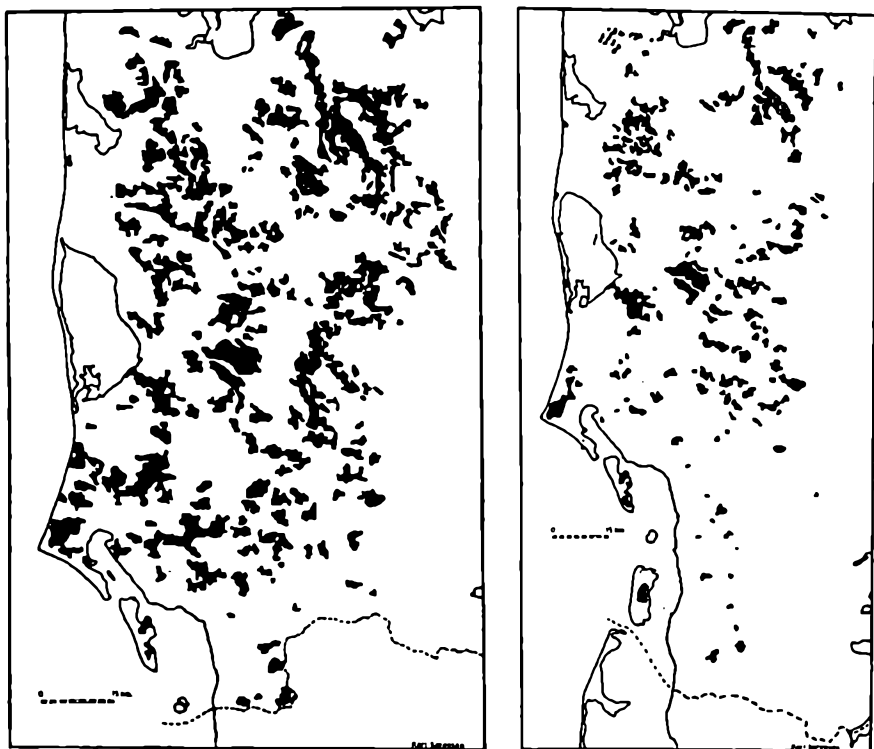
af landskaber og naturforhold og dernæst gås ind på de forskydninger, som naturen selv har været hovedarrangør af.

I et kulturland som Danmark kan menneskets indflydelse på landskaber, plante- og dyreliv spores på utallige måder. Ikke mindst gennem de i de sidste 50 år stedse talrigere, tekniske hjælpemidler og en intensivere livsførelse gør sådanne indgreb sig gældende: *opdyrkning, beplantning, bebyggelse, vej-anlæg, tørlægning, afvanding, dræning o. s. v.*

Denne *omformende* bevægelse, der kraftigt fortsætter den allerede i forrige århundrede virksomt indledede epoke, har i dette århundrede skabt et modstykke — naturfredningsbevægelsen — der søger at *bevare* ikke alene enkelte arter, men også karakteristiske naturområder. Denne bevægelse kan betragtes som et af det 20. århundredes hidtil væsentligste bidrag til at bevare facetterne i den danske natur.

Lad os søge at samle nogle af de spor, menneskeligt virke har sat sig i jydsk natur i det sidste halvsekel. — Det kan være fristende at lade vor 1903-ekskursion gå til den jyske hede. I 1903 har man f. eks. på Karupfladen endnu kunnet nyde de udstrakte hedefladers ro og uforstyrrethed (— i hvert fald ville man ikke som nu have tordnende jefly over hovedet dagen lang. — I 1903 havde, som alle vil erindre, endnu intet fly hævet sig fra jorden. —) Omsætter man *hedenaturens udstrakthed* i tal finder man omkring 1901 ca. 4.000 km² hede i Jylland, i dag er der knap 2.000 km² tilbage. Denne udvikling er en følge af, at Midt- og Vestjylland i de sidste 50 år ikke mindst gennem Hedeselskabets vækkende og vejledende indsats har været de dele af Danmark, der viser den største forøgelse af menneskelig aktivitet. *Jernbanenettets forøgelse og befolkningsforskydningerne* vidner herom. *Landbrugsarealernes* udvidelse i disse egne er procentvis de største i Danmark (9,2 procent i Vestjyll.), og skovområdernes forøgelse har f. eks. bragt Vestjylland frem fra en skovprocent på 4,9 i 1901 til en procent af 10,0 i 1951. Danmark som helhed har godt 10. procent skov i dag. I flere midt- og vestjyske egne er der mere end noget andet sted i Danmark etableret et sådant netværk af levende hegn, at store og små plantager er intimt forbundne. Siden 1880 er anvendt ca. 800 mill. planter til dette formål og dermed opbygget *20—30.000 km levende hegn.*

Hvad forsvandt der nu med disse heder, deres kær og magre enge, og hvad kom der i stedet? Der forsvandt i hvert fald 200.000 ha levesteder for hedens karakterformer blandt planter og dyr, specialister som alene er tilpasset til at

Hedecarealernes tilbagegang i Vestjylland fra ca. 1910 til ca. 1940
(efter Sørensen 1943).

klare sig i hedenaturen. Iøjnefaldende er det, at *hjejlen* nu kun tæller få par hist og her i afsides hedeområder, og at *urjuglenes* flokke kun med nød og næppe kan sætte liv i skogrepladserne på de bedst besatte revirer. — *Tinksmeden* og *Horsegøgen* er fortrængt ved kærenes og de side enges forsvinden. Også karakterformer blandt hedens lavere dyr har år for år tabt terræn.

Efterlod hedens intensive udnyttelse til agre, enge og plantager da et tomrum, så den fattige hedenatur efterfulgtes af det, der var endnu fattigere? Næppe! — Der er ingen tvivl om, at de vestjydske områder i dag f. eks. rummer mere vildt end i hedens stormagtsdage. Jagt i heden gav ikke meget på tasken. Nutildags får vestjydske jægere i tidligere hedeområder i gennemsnit 20 stk vildt pr. år eller det samme som gælder i middelværdi for hele Danmark. Det er imidlertid *andet vildt*, tilpasset til *andre levesteder* end de tidligere former. Agrenes fauna lige fra hare og agerhøns til det mindste kryb

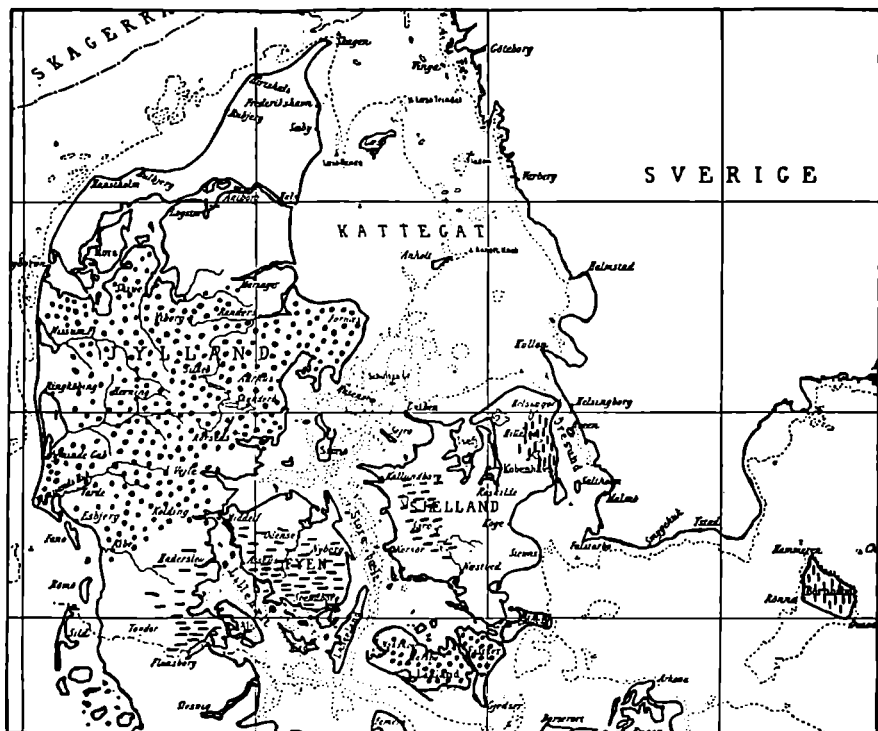
knyttet til markernes afgrøde eller ukrudt har ved hedeopdyrkningen fået chancer for arealudvidelser. Det samme gælder selvfølgelig for skovfaunaen, og især for denne har Jyllands omskabelse fra hedeland i Midt- og Vestjylland til agerland med tæt beliggende, større og mindre plantager forbundet ved levende hegn betydet en *fuldstændig omvæltning* netop i den årrække, vi her betragter.

De midt- og vestjydske plantager rummer i hovedsagen en kopi af den østjydske nåleskovsflora og fauna. Efterhånden som flere skovgenerationer har afløst hinanden, er skovtypen blevet righoldigere og rummer f. eks. flere steder interessante planter som Linnæa. Det er dog især faunaforskydningen, der her skal gøres til genstand for omtale.

Omkring århundredskiftet stod skovfaunaen, ifølge de af Poul Hansen indsamlede meddelelser, parat til at rykke ud fra stillinger, der nåede frem på en linje over Feldborg plantage ned vest for Viborg, videre over Silkeborg, Palsgaard og Randbøl skovdistrikter. Sydpå lå skovene ved Gram med forposterne. Et af de første fremstød af *råvildt* synes at være foregået fra Gram til Klelund plantage, hvor det såes i 1885. Herfra er det fortsat til de omliggende plantager og videre vestpå til områderne omkring Varde, ud mod Blåvand og op mod Ringkøbing Fjord, hvor ynglende råvildt iagttoges omkring 1900—1910.

På lignende måde synes råvildtet at være trængt frem fra de øvrige, ovenfor nævnte skovdistrikter i øst, således at selv de nordvestligste egne i Ringkøbing amt (f. eks. Klosterhedens skovdistrikt) havde faste råvildtstammer omkring ca. 1910. Siden da har råvildtet yderligere stabiliseret og udvidet sine besiddelser i disse vestlige egne.

Også det jyske *kronvildt* har forstået at finde sig til rette i de nye plantager i vest. Så snart træerne var store nok til at yde dækning var betingelserne til stede. Kronvildtet menes hovedsagelig at være kommet fra de gamle centre i Rold Skov, Djursland og Frijsenborg. — I 1905 iagttoges en rudel i plantageområdet Hoverdal—Stråsø. Omkring 1905—10 fik kronvildtet også fodfæste i klitplantagerne vest for Varde og senere i de store plantager omkring Blåbjerg længere mod nord. Det vil her føre for vidt at gå i detaljer i dette interessante kapitel om vort hjortevildts erobring af tidligere hjortetomme områder i Midt- og Vestjylland. Udviklingen op til de seneste år synes fortsat at være gået i retning af, at efterhånden enhver større plantage, der byder mulighed derfor, får sin bestand af råvildt og kronvildt. Den midt- og vestjydske

Med prikket signatur er i Jylland angivet det område, der er blevet befolket med røde egern, som man mener stammer ned fra svenske dyr udsat på Djursland omkring århundredskiftet. De vandrette streger angiver en oprindelig bestand af sorte egern (efter Spärck 1935).

kronvildtstamme: anslåes nu til ca. 500 dyr eller ca $\frac{1}{3}$ af alt fritstående kronvildt i Danmark.

Også andre pattedyr har erobret plantagerne mod vest. Forholdsvis sent har egernet indfundet sig, men dette synes at hænge sammen med, at de røde egern, der befolker plantagerne i Jylland, efter alt at dømme hidrører fra svenske dyr, der udsattes på Djursland omkring århundredskiftet og først ca. 1918 var så almindelige her, at de med større fart bredte sig vestpå. — Det synes som om både *husmår* og *skovmår* er fulgt med egernet ud til de tidligere hedeegnes plantager.

Som naturligt er, har også fugleverdenens repræsentanter i skovenes dyreliv hurtigt meldt sig i de midt- og vestjydske plantager. Enkelte arter synes i virkeligheden først at have fået fodfæste som danske ynglefugle på det tids-

punkt, da plantagerne bød de fornødne livsbetingelser. Dette gælder således en udpræget nåleskovsfugl som *topmejsen*.

Allerede ganske unge plantager tiltrækker fuglene, der da især repræsenteres ved småfugle som *gærdesanger*, *tornirisk*, *gulspurv*, *løvsanger*, *munk* og *rødhals*. Lidt større plantager med passende lysninger vil kunne huse *natravn*. Bliver plantagerne så gamle, at de udvikler rigtig skovkarakter, vil de fleste af de nævnte sangere tage af, og andre arter indtage den dominerende stilling: *bogfinke*, *grønsisken*, *skovpiber*, *juglekonge*, *sortmejse*, *topmejse* og dertil *skovskade*, *ringdue*, forskellige *spætter*, *lille korsnæb*, *spurvehøg* og *duehøg*, *musvåge* og *tårnjalk*.

Endog en oprindelig østlig art som *hejren* rykker frem i vestjyske plantager. Af interesse er det også, at *skovsnuppen* er påvist som ynglefugl i flere og flere plantager i vest. Endnu et betydeligt antal fuglearter, hvis tilværelse er knyttet til skoven, kunne nævnes. Det anførte må imidlertid være tilstrækkeligt til at fastslå hovedlinjerne i den udvikling, der er sket. Bedst kan den næsten karakteriseres ved, at en kyndig, vestjysk jæger, der i 1900 nedlagde en *skovskade* og en *stor flagspætte*, aldrig før havde set disse dyr, der var ganske ukendte på egnen. I dag hører de med til den faste fuglebestand.

Ikke blot det højere dyreliv har fundet livsbetingelser i de tidligere hedeområdets plantagedistrikter. Med nåleskoven er også fulgt en særlig insektfauna knyttet til dette plantesamfund. Herved er adskillige af nåleskovens fjender flyttet med ligesom nissen. *Fyrrespinder*, *fyrrevikler*, *fyrrelhvepse* og adskillige *snudebiller* og *barkbillearter* hører til disse. Også de store, røde *skovmyrer* indfinder sig med deres kæmpetuer, men først når plantagerne har opnået virkelig skovkarakter.

Det må selvfølgelig siges, at nåleskovene og dermed nåleskovsfaunaen også i andre egne af Danmark har taget et betydeligt opsving, efterhånden som en stor del af den danske skovdrift baseres på produktion af nåletræ. *Intetsteds har nåleskoven og de levende hegn som samlet fænomen dog været med til at ændre et landskabs karakter som i Midt- og Vestjylland*, og den kolossale forandring, dette har medført også for dyrelivet i disse egne, må derfor med fuld ret betegnes som *et karaktertræk for Jylland*.

Opdyrkning og menneskelig udnyttelse har også i de sidste 50 år opslugt det meste af de storslåede, jyske højmoser, Store og Lille Vildmose, hvis særprægede natur nu er indskrænket til et privat reservat ved Tofte Skov, der

samtidig fungerer som dyrehave. Ikke mindst under sidste krig har i det hele taget de jyske moseområder været udsat for en intensiv udnyttelse, der for mange år fremefter vil have forrykket den naturlige ligevægt på disse steder. En retablering af de udnyttede moser er dog i gang mange steder, ligesom man også søger at skabe fristeder for vildtet i de ret betydelige områder, der har været udnyttet ved brunkulsgravning.

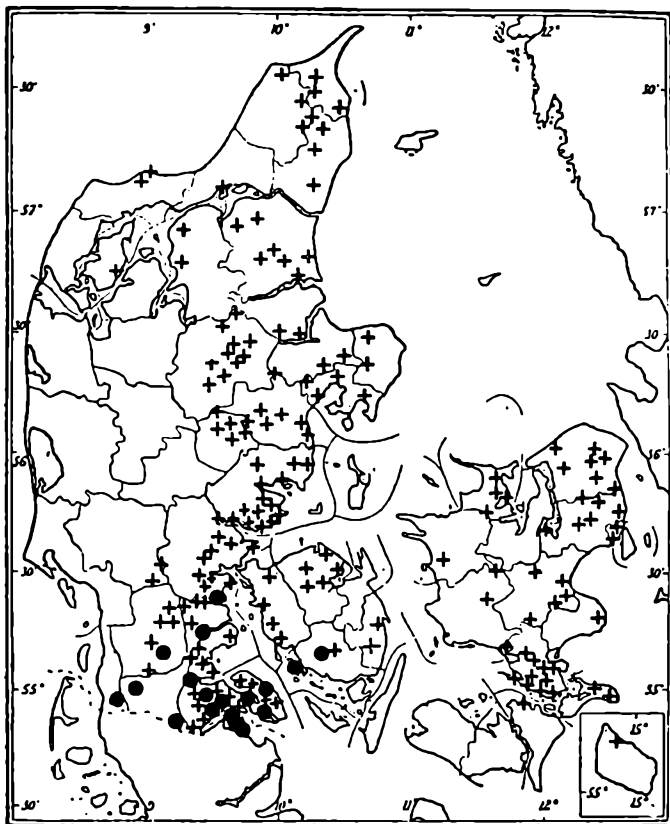
Det kan ikke udelukkes, at den stærke nedgang i bestanden af ynglende, især af den danske gråand, står i forbindelse med de således forringede ynglemuligheder, der yderligere er blevet begrænset ved de talrige drænings- og afvandingsforanstaltninger, som har slettet talrige småsøer og kær af landkortet. Heller ikke større søer er gået ram forbi. Det storslåede fuglefristed, Fiil Sø, er jo f. eks. nu forvandlet til — ganske vist særdeles produktiv — agerjord.

I det hele taget er der i løbet af de sidste 50 år vokset store problemer frem i forbindelse med vore ferske vande. Af væsentlig betydning er den forurening, som den voksende bebyggelse og tiltagende industri belaster såvel vore rindende vande som vore søer med. Selvom Jylland endnu er knap så påvirket som Østdanmark, kan det mangfoldige steder påvises, at den naturlige flora og fauna i ferskvand har lidt så stærk skade, at kun en ganske kategorisk gennemførelse af de allerede indledede påbud om rensningsanlæg, kan vende den truende udvikling. Siden istiden kan man sige, at Danmark har gennemløbet tre stadier. Til at begynde med var de ferske vande magre (oligotrofe), derefter blev en hel del af dem ved udvaskning af plantenæringsstoffer fra land og ved tilgroning mere eller mindre fede (eutrofe). Dette tog fart ved agerdyrkningens udvikling, og nu i de sidste 25—50 år er vi på vej ind i forureningsfasen eller den polytrofe tilstand. En anden faktor, der har grebet ind i adskillige ferskvandsformers liv, er de indgribende vandstandsreguleringer, der har fundet sted ved mange af de større jyske åer og ikke mindst i forbindelse med anlæg af kraftværker som Tange- og Karlsgårdeværkerne, der for lang tid har ændret f. eks. lakse- og ørredbestandenes vilkår i Gudenå og Vardå.

Det vil føre for vidt her at gå nærmere ind på flere af de ændringer, mennesket har fremkaldt på flora og fauna ved at omforme levestedernes — biotopernes — karakter. Endnu en række eksempler kunne nævnes. — På visse punkter har mennesket også grebet direkte ind i positiv eller negativ retning med hensyn til bestemte arter. — Den jyske fauna har jo f. eks. — noget

JYDSK NATUR GENNEM SIDSTE HALVSEKEL

senere end øernes — fået tilført en art som fasanen, hvis tilstedeværelse netop omkring 1900 gør sig gældende i visse østjydske godsers jagtjournaler. Siden er så at sige hele Jylland blevet fyldt med fasaner, mindst dog i Syd- og Vest-

Ravnens udbredelse i Danmark. + angiver tidligere ynglepladser.
• ynglepladser i 1948 (efter Jespersen 1950).

jylland. Intensivt fasanopdræt var og er til dels stadig forbundet med en intensiv »rovvildt«-bekæmpelse, der f. eks. siden århundredskiftet har slettet glenen som dansk ynglefugl og væsentlig reduceret en hel række rovfuglearter i antal. Ikke mindst anvendelsen af fosforgift mod krager har sammen med æggerøvere bidraget til, at en gammel, dansk karakterfugl som *ravn*, er trængt tilbage, så kun meget få par i Sønderjylland nu alene repræsenterer denne art som jydsk og i det hele taget som dansk ynglefugl.

Hedehøghannen aflægger besøg hos ungerne i reden ved plantagens udkant.
(Weis 1923).

Sammenfattes hovedtrækkene i den foran givne oversigt over de af mennesket fremkaldte ændringer i jydsk natur siden århundredskiftet, må det siges, at ingen anden dansk landsdel er blevet saa stærkt omformet i denne periode

som Jylland. Disse indgreb har f. eks. i betydelig grad udjævnet den forskel, der endnu omkring århundredskiftet skarpt adskilte Midt- og Vestjylland fra Østjylland. Man kan sige, at Jylland på denne måde har mistet markante træk i sit udseende, men vi må på den anden side glæde os over, at der ved siden af den frugtbargørelse, som er sket, endnu er levnet plads for så store rester af den mere oprindelige natur, at vi stadig kan hente indtryk deraf.

Disse oaser med mere oprindelig natur i den danske kultursteppe er også yderst værdifulde set fra et andet synspunkt. De er som før nævnt ikke blot bevarende med hensyn til den allerede eksisterende flora og fauna, men vil i mange tilfælde fungere som fristeder, der danner de økologiske forudsætninger for, at visse af de nye arter, der rykker ind i landet, overhovedet kan finde livsbetingelser. Ikke mindst af denne grund er der anledning til gennem et net af reservater at søge så mange sider som muligt af den danske natur bevaret.

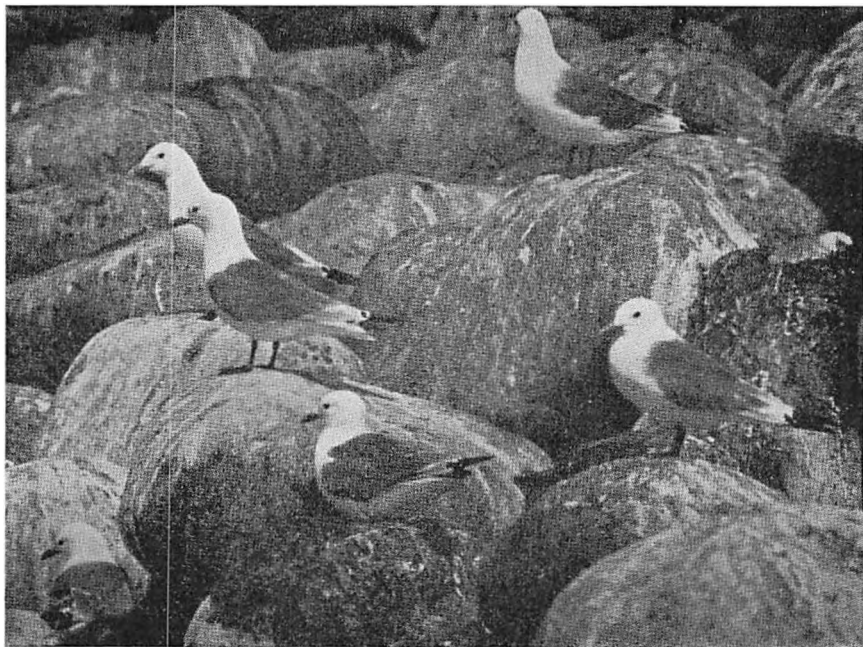
★

Ser vi på nyindvandrere i jydsk fauna må de sidste 50 år siges at rumme et særdeles interessant kapitel i Danmarks naturhistorie.

I løbet af de seneste år er det blevet mere og mere klart, at en hel række af de ændringer, man har kunnet iagttage vedrørende den danske fauna før, og i særlig grad efter, århundredskiftet kan sættes i forbindelse med en klimaforandring, der kort kan karakteriseres ved, at vore vintre er blevet mildere (januar 2,3° siden 1800), medens vore somre er blevet lidt mere regnfulde. Vi har fået et mere udpræget kystklima, hvis årlige middeltemperatur ligger 1° højere end for 100 år siden. Samtidig med denne udvikling er påvist, at f. eks. kontinentalområder i Østeuropa og Vestasien har fået et endnu tørrere klima, der bl. a. har medført udtørring af sumpe og småsøer.

I samklang med disse forhold har man kunnet iagttage, at en hel række vestlige og sydlige dyreformer i stigende tal er trængt frem til Danmark, indenfor hvis område visse allerede eksisterende arter som *klyde*, *stor kobbersneppe* m. fl. er taget til og har bredt sig videre til f. eks. Sverige. Allerede i forrige århundrede var denne udvikling i gang.

Betragter vi hedelandets fugleverden er det velkendt, at *hedehøgen* omkring århundredskiftet slog sig ned i Jylland, hvor især overgangen mellem hede og ung plantage gav den gode ynglepladser. Hedehøgen er nu almindelig udbredt i Vest- og Midtjylland. Senere (omkring 1930) indfandt *regnsproven* sig som

Rider på ynglepladsen på Hirsholmene. De store moræneblokke må gøre det ud for fuglefjeld. (Møhl-Hansen 1947).

ynglefugl på jyske heder, og hertil kan føjes *stor tornskade*, der også har meldt sig på jyske hedeterræner. Endelig sætter de *ynglende traner* i et vendsselsk hedeområde foreløbig kronen på værket, hvad tilvæksten til vor hede-fauna angår.

Til selve nåletræsplantagerne er også knyttet nyindvandrere, blandt hvilke *topmejsen* er nævnt med en fremrykning, der begynder ca. 1890. *Sortmejsen* gør den selskab under fremrykningen. For begge disse arter og især for *topmejsen* må plantagernes tilstedeværelse siges at have været en forudsætning for fuglenes optræden. *Turtelduen* er også en sydlig indvandrer, der nu er naaet frem til midtjyske plantager.

De vældige *vestjyske rørskove*, der bl. a. findes som resultater af mislykkede tørlægningsforsøg i forrige århundrede, huser en særpræget fugle-fauna, blandt hvilke *rørhøg*, *rørdrum* og *dværgmaage* m. fl. er fremstående repræsentanter. Disse områder har fra ca. 1928 fået endnu en interessant syd-vestlig type føjet til, nemlig *skehejren*, der i de senere år har ruget forskellige steder indtil Vejlerne mod nord.

Kattegatsøerne har også vist sig at tiltrække arter nye for landet. Så sent som 1940 slog den udprægede atlantiske måge, *riden eller den tretåede måge* sig ned på reservatet på Hirsholmene, hvor denne fuglefjeldenes typiske repræsentant nu har en betydelig koloni baseret på øernes volde af store moræneblokke.

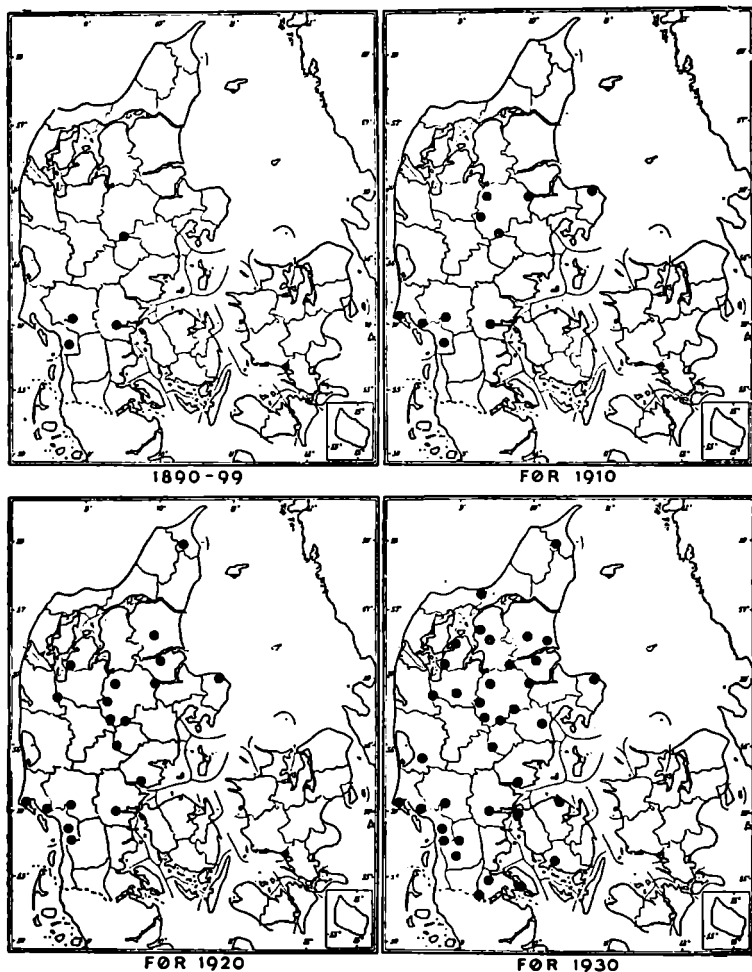
Medens flere af de her nævnte fugle, hvis optræden kan knyttes til de nævnte klimaændringer, i de fleste tilfælde har slået sig ned i Jylland uden i den forstand at have erobret landet stykke for stykke med en jævn front, kan en sådan fremrykning siges at gælde en række andre fuglearter.

Mellem 1850 og 1860 overskred således *pirolen* grænsen og bredte sig som ynglefugl op gennem Jylland. Noget senere (ca. 1870) skete en invasion direkte sydfra til Lolland, og herfra synes fuglen at have bredt sig til yngleområderne på øerne. I Jylland er *pirolen* nu talrigst som ynglefugl på Als og tilstødende områder, men den træffes spredt helt op nord for Århus. — *Topmejsen* fulgte som nævnt efter ca. 1890. — *Gransangeren* er måske rykket over grænsen før *topmejsen* (ca. 1850). Til gengæld har den først et stykke tid ind i vort århundrede gjort alvor af erobringen af Jylland, hvor den nu findes i hvert fald op til Ålborg. Også til øerne har den bredt sig. — *Bjergvipstjerten* overskred grænsen omkring 1920 og optræder stadig kun som en jydsk fugl med en begrænset udbredelse i det sydøstlige Jylland. — Der er grund til at antage, at den *lille dompap* allerede har ynglet nord for grænsen fra 1926, efter at den i 1925 var påvist ved Flensborg. 1932 foreligger det første sikre, danske redefund fra Sønderjylland, og i løbet af et tiår derefter blev arten påvist som ynglende fra grænsen til Skagen og tillige på Fyn.

Også i de seneste år er den dansk-tyske grænse blevet overskredet af fuglearter, der er rykket op gennem Slesvig og nu får dansk borgerret, på jydsk grund: *Sortstrubet bynkefugl*, *korttået træløber*, *rødtoppet fuglekonge*, *sydlig nattergal*. Disse arters ynglen på dansk område er endnu ikke ganske stabiliseret og omfatter i hvert fald kun de allersydligste dele af Jylland, selv om strejfer af enkelte arter er iagttaget også andetsteds. — At der endnu kan ventes flere arter sydfra nævnes blot for fuldstændigheds skyld. *Den lille fyrremejse* har således bredt sig så vidt nordpå gennem Holsten og Slesvig, at den nu befinder sig tæt syd for grænsen.

Den fremrykning af en hel række sydlige og vestlige fuglearter, der ovenfor er beskrevet, kan tjene som udmærkede eksempler på en virkning af den

klimændring, der er foregået i de sidste hundrede år eller mere, og som i særlig grad har gjort sig gældende i de senere årtier. Medens betingelserne

Topmejsens fremtrængen i Jylland har fulgt plantagernes udvikling. I 1953 er endnu flere ynglelokaliteter kendt, og fuglen er ved at rykke over på øerne. (Jespersen 1944).

således synes bedret for sydlige og vestlige arter, er det rimeligt at antage, at det fugtige, blæsende kystklima, vore somre nu er præget af, bærer et væsentligt ansvar for, at et par østeuropæiske arter som den *hvide og sorte stork*, der er knyttet til et varmere og mere tørt klima, viser tilbagegang. Som eksempel vedrørende krybdyrene kan anføres, at *glatsnogen*, hvis sidste, dan-

ske findested var hederne ved Flyndersø i Jylland, nu må antages at være forsvundet. Glatsnogen er en tørke- og varmeelskende form, og det er nærliggende at sætte dens forsvinden i forbindelse med den omtalte klimaændring.

Det vil her føre for vidt at gå nøjere ind på jyske padder og fisk og den laverestående landfauna i Jylland. Nogle eksempler på jyske dyr indenfor disse grupper kan dog nævnes. — Et overordentlig interessant fund blev gjort i 1949, da der påvist en helt ny salamanderart, *bjergsalamanderen*, i egnen ved Aabenraa. Bjergsalamanderen, der oprindeligt var en bjergform fra Mellemuropa, har bredt sig til det franske, hollandske, belgiske og tyske lavland og må antages at være trængt frem fra de holstenske lokaliteter til Danmark. Om den længe har været her i landet og først nu er blevet kendt, vides ikke. Fundet minder lidt om fundet af den store løvgræshoppe, *Locusta cantans*, der omkring 1935 fandtes ved Vejle og ligeledes er en sydlig form.

Det vil allerede af det anførte være fremgået, at hverken den danske fauna i almindelighed eller den jyske i særdeleshed er uforanderlige begreber. Tværtimod synes der hele tiden at foregå forandringer. Snart er det arter, der forsvinder, snart er det arter, der dukker op og breder sig. Indvandrere, der startede deres danske tilværelse som jyske dyr, er i mange tilfælde gået videre til øerne, medens man i færre tilfælde har set en bevægelse den modsatte vej. *Fiskehejre*, *vilde knopsvaner* og de danske *grågæs*, der indtil de sidste årtier har haft deres hovedudbredelse på øerne, synes imidlertid nu at trænge frem på jyske ynglepladser. Disse arter er af østlig oprindelse, og deres fremtrængen mod vest, der kan synes at være i modstrid med klimaændringen, tolkes således, at disse til ferskvand knyttede former presses vestpå, efterhånden som udtørring i deres østlige hovedområde berøver dem visse af deres naturlige opholdssteder.

I det foregående er udelukkende benyttet eksempler fra landfaunaen til belysning af de naturbestemte faunaforskydninger. Tilsvarende forhold kan imidlertid siges at gøre sig gældende for havets dyreverden. Det er iøjnefaldende, at en hel række sydlige og atlantiske havdyr i de senere årtier er optrådt langt hyppigere i nærheden af de danske kyster end tidligere, og for flere arters vedkommende tør man også sige, at de for første gang i historisk tid har fundet vej til vore farvande. Jylland har i kraft af sin beliggenhed haft særlig gode betingelser for, at en hel del af disse fund er gjort langs halvøens kyster eller i hvert fald er ilandbragt der.

I 1951 blev en læderskildpadde fanget i Nordsøen. Denne sjældne gæst fra varmere have vakte betydelig opmærksomhed og blev ved en forevisning på Naturhistorisk Museum i Århus beset af 22.000 mennesker i løbet af en week-end.

Den betydelige hermetikindustri, der for tiden opretholdes på basis af et omfattende erhvervsfiskeri efter *tunfisk* — særlig med Skagen som udgangspunkt — står således i nøje forbindelse med, at tunfisken, der tidligere var en yderst sjælden, sydfra kommende gæst i danske farvande, nu ankommer hertil i store antal på sine årlige vandringer. Også andre arter med endnu mere sydlig udbredelse har gjort sig bemærkede i de senere år. Af mere prominente dyr indenfor denne kategori kan nævnes *læderskildpadde* og ægte *delfin*. Af den første er iagttaget et eksemplar ved Sjælland (det strandede senere i Sverige) og senere indbragtes til Hirtshals et andet individ, fisket i Nordsøen af en dansk fiskekutter. Begge disse sydlige arter er aldrig med sikkerhed påvist i vore farvande før. Også arter af mere atlantisk karakter — uden udpræget sydlig tendens — har i de senere år stedse hyppigere meldt sig i havene omkring Danmark. Omkring 1940—42 optrådte således adskillige eksemplarer af den store og ejendommelige *klumpfisk* herhjemme. Et enkelt eksemplar strandede endog helt inde i Kalø Vig. — En af kæmperne blandt hajerne — *brugden* — er også blevet hyppigere gæst fra Atlanten. Et af

de første eksemplarer af denne invasion indgik til Naturhistorisk Museum. Betydelig opsigt har det også vakt, at den største af alle tandhvalerne — *Kaskelotten* — nu tre gange siden 1940 er strandet eller indbragt til Jylland. Den første løb på grund ved Hirtshals i 1941, og skelettet af denne 17 m lange hval blev ført til Naturhistorisk Museum i Århus. Anden gang indbragtes en kaskelot fra farvandet nord for Skagen. Ved den sidste kaskelotinvasion i 1949 løb 5 individer på grund i farvandene ved Fanø. Denne optræden inden for en kort årrække må betegnes som påfaldende, når man betænker, at der ellers kun fra historisk tid kendes to fund af kaskelot i Danmark, nemlig et fra Thisted tolddistrikt i 1767 og et fra Hjarnø i Horsens Fjord 1770.

Alene disse få eksempler fra havets dyreverden giver indtryk af de forskydninger, der har fundet sted i de senere årtier. Som antydet har forskydninger af denne art ikke blot interesse for zoologerne, men har i en lang række tilfælde også direkte betydning for erhverv som fiskeriet.

★

Når det drejer sig om at følge ændringer af den danske natur, således som det foran er skildret, har det uvurderlig betydning, at de vundne iagttagelser og det materiale, der fremkommer ved fundene, kan samles og opbevares på en sådan måde, at det bedst muligt kan tjene til belysning af fænomenerne. Det er da værd at pege på, at Århus også på dette felt har gjort en indsats, der i stedse stigende grad skulle kunne yde bidrag til belysning af danske naturforhold. Med Naturhistorisk Museum i Århus har der siden 1920 eksisteret en institution, som i særlig grad har søgt at samle materiale til belysning af den jydsk halvø's naturhistorie. Gennem sine samlinger spænder museet over et tidsrum, der rækker betydeligt længere tilbage end til året for institutionens oprettelse. Ikke mindst gennem sine fugle- og sommerfuglesamlinger, der ligesom de øvrige samlinger stadig suppleres, ligger museet inde med materiale, der kan udnyttes ved behandlingen af de problemer, der her er bragt på bane. — Som jydsk central for de landsomfattende, danske, zootopografiske undersøgelser, søger Naturhistorisk Museum yderligere at bidrage til studiet af dansk fauna og dens udbredelsesforhold.

Hensigten med nærværende artikel har da også været at påvise nødvendigheden af at opretholde institutioner som Naturhistorisk Museum i Århus, som

bl. a. må have til opgave at holde fingeren på pulsen med hensyn til spørgsmål, der angår den jyske dyreverden, og indsamle og bevare dokumentarisk materiale i denne forbindelse.

Når ændringer i Århus' udseende i det sidste halvsekel blev brugt i indledningen for at give dette tidsrum et vist perspektiv med hensyn til forskydninger i den menneskelige tilværelse, skulle artiklens øvrige indhold forhåbentlig have givet et tydeligt indtryk af, at heller ikke naturen selv ligger uforanderlig hen. Jyllands natur er i mange henseender en anden nu end for halvtreds år siden. Som nævnt er ikke alene menneskene skyld heri, men også naturens egne kræfter har givet sig udslag, der tydeligt viser os, at man aldrig bliver færdig med studiet af Jyllands afvekslende, evigtunge natur.

.

Erling Winkel

MUSIKPIONEREN ARTHUR ALLIN

Som bekendt er det ikke så ligetil at skabe et blomstrende musikliv i provinsen. Kulturlivet har gennem tiderne haft tendens til at samle sig i storbyerne. Det vil for Danmarks vedkommende sige København. I hovedstaden er rodfæstet de institutioner, som er nødvendige for musikkens trivsel; og der er sandelig mange indretninger, der behøves før man kan sige, at musikken virkelig trives og lever i en by eller egn, skønt naturligvis ikke alle grene og former behøver at være lige overbevisende. I vor tidsalder er radio og grammofon jo blevet effektive midler til at modvirke den overdrevene centralisering. Men disse hjælpekilder gør det ikke alene. De må indgå som led i helheden, i det øvrige musikalske arbejde. Iøvrigt venter disse opfindelser stadig på effektivere udnyttelse og større forståelse, før de på den helt rigtige måde kan stimulere det musikalske oplysningsarbejde.

Ingen dansk provinsby er idag nået længere end Århus, omend forholdene endnu er langt fra fuldkomne. Århus har Nordens største folkemusikskole og et anerkendt konservatorium. Byorkestrets udvikling er lovende. Og landets nationalscene på Kongens nytorv i København ser — eller bør i hvert fald se — med sort samvittighed på den jyske operas forestillinger. Der dyrkes musikvidenskab på byens universitet. Der er god gang i amatørmusikken. Kort og godt, der findes idag et godt grundlag at bygge på til udvikling af et respektabelt musikliv.

Når man i dag kan pege på visse resultater, skyldes det ikke mindst, at tidligere generationer præsterede fint initiativ og en del idealisme. Blandt de mange, der i tidens løb har virket til gavn for musikdyrkelsen i Århus, indtager Arthur Allin så ubetinget en særstilling, ikke blot i kraft af sit positive arbejde, men også på grund af sin ejendommelige personlighed.

Arthur Allin tilhørte en udpræget musikerfamilje. Faderen hørte til den faste stamme i Lumbyes orkester, og ligesom denne var han begyndt som militærmusiker. Det fortælles, at Lumbye i sin tid skulde lære Allins far at

blæse klaphorn, men straks indstillede undervisningen, da eleven var dygtigere end sin læremester. Af brødrene kan nævnes Otto Allin, der ligesom Arthur begyndte som trommeslager, dog mere glørværdigt, og til hvem Lumbye komponerede Otto Allins tromme polka.

Arthur Ivan Allin blev født 3die December 1847 i Grønnegade i København. Da han i en høj alder skriver livserindringer spiller musikken ikke ubetinget hovedrollen i hans barndom. Han husker mere forskellige ting fra det gamle København. Musikken har mere stået som en ganske selvfølgelig ting; det var så langt fra bemærkelsesværdigt, at han allerede i en tidlig alder fik udviklet sine musikalske evner, som naturligt var i de udprægede musikerfamiljer. I seksårsalderen var han i gang med at spille klaver og slå på tromme, det sidste ikke blot som andre drenge, men på virkelig musikervis.

Det blev også som trommeslager, Arthur Allin fik sin debut som orkestermusiker. Det var i Tivoli i Lumbyes orkester, hvor han lejlighedsvis slog den lille tromme. Det skete jo undertiden, at han trods nidkærhed gjorde en bommert. Når så skamrødmene steg ham til hovedet og tårerne strømmede, hændte det, at gamle Lumbye tog ham i hånden, førte ham ud i korridoren og trøstede ham på det varmeste.

Allins musikeruddannelse var meget alsidig. Han lærte at spille klaver hos en af faderens kolleger, paukisten Adolph Hartmann, som Lumbye sammen med broderen, cellisten Gustav Hartmann, havde hentet herop til sit orkester fra Tyskland. Senere kom han til at spille hos ingen ringere end Anton Rée, hvem han giver følgende karakteristik:

»Denne sirlige Mandsling, der var saa klejn at man næppe skulde tiltro ham at han kunne spænde over en Oktav, havde ved Jernflid og gode musikalske Evner udviklet sig til en ypperlig Pianist og Lærer. . . . Ree var, billedlig talt, vokset sammen med sit Flygel, og hans Spil var som han selv, propert og pillent som et Æg (Han barberede sig endog selv, og tilraadede mig at gøre det samme). Han spillede ofte i Musikforeningen og valgte da gerne Klassikernes Værker, særlig Beethoven og Mozart til Opgave; flere af dem havde han selv sat Kadencer til og Beethovens C-moll Koncert var hans Øjsten. Anton Ree var en faamælt og stille Personlighed, og jeg kan derfor ikke meddele noget særligt interessant, end ikke en Anekdote om ham. Jeg mindes kun at hans Undervisningsmetode overfor mig, gik ud paa, at gøre mig til en dygtig Lærer, og det var jo meget respektabelt. Et lille Karaktertræk, der tilstrækkeligt kendetegner hans konservative Standpunkt i musikalske Spørgsmaal, skal jeg dog notere. Vor senere saa fortjenstfuldt og her-

MUSIKPIONEREN ARTHUR ALLIN

lige Sangkomponist Lange-Müller, havde netop faaet sin Alhambra Suite opført ved en Koncert, hvor Ree var tilstede. Da jeg næste Gang mødte ham, spurgte jeg ham hvad han syntes om Suiten, svarede han, idet han trak paa Skuldrene, »ja hvad skal man sige om det nymodens Tøj? der var ikke en Skala i hele Historien« - - Det var Læreren der talte«.

Domorganist Arthur Allin.

Træsnit fra »Søndags-Posten« 1890, nr. 1385.

Han fik også undervisning i violinspil. Hans lærer heri var Lumbyes koncertmester, Carl Petersen, der skildres som en uforlignelig violinspiller, men som desværre døde ret tidligt af Tuberkulose, hvorefter Allin midlertidig lagde violinspillet på hylden.

Så meget mere dyrkede han valdhornet. Hans første lærer var igen en af Lumbyes folk, Fritz Braunstein, medlem af en udpræget musikerfamilje

fra Holsten. Senere blev Allin elev af kapelmusikus Wilh. Carl Bernh. Schneider, der hørte til sit instruments ypperste dyrkere.

Sine teoretiske kundskaber fik Allin hos musikeren Peter Rasmussen, der fra 1883 var organist ved Garnisons kirke. Allin fortæller, at han engang spillede en klaversonate af Rasmussen for Niels W. Gade; og efter hans formening fik Gade derigennem et så fordelagtigt indtryk af Rasmussen, at det resulterede i en smuk anbefaling fra Gade, da Rasmussen søgte embedet ved Garnisons kirke.

Det får nu være, hvad det vil. I hvert fald gled den unge Allin lidt efter lidt ind i det københavnske musikliv. Han spillede i orkestrene som vikar, ofte med mere stabilt engagement. Det var mest valdhornet og paukerne, han betjente. En tid vikarierede han i Det kgl. kapel; fra 16-års alderen var han medlem af Livjægerkorpsets orkester; også i Musikforeningen medvirkede han under Gades ledelse. Men hovedvirksomheden faldt i Lumbyes orkester i Tivoli om sommeren og i Kasino om vinteren. Ind imellem spillede han til bal og gav undervisning, ligesom han dyrkede kammermusik, blandt andet sammen med en række af byens musikamatører. I mellemtiden havde han genoptaget violinspillet, denne gang som elev af Valdemar Tofte, og tillige forsøgte han sig en del på bratschen.

Midt i det hele fik Allin pludselig sin debut som orkesterdirigent. Den fandt ejendommeligt nok sted i Århus. Teaterdirektør August Rasmussen optrådte i byen med sit selskab for nogle måneder, da kapelmester Georgenius Madsen ved juletid 1868 opsagde sin kontrakt for at søge organistembede i Svendborg. August Rasmussen rådførte sig med A. Fr. Lincke, der anbefalede Allin. 3die Januar 1869 svang han første gang taktstokken i en oprettestforestilling, vistnok Offenbachs »Baron Ødeland«. Allin fortæller selv følgende om begivenhederne, som iøvrigt efter hans formening fandt sted i sæsonen 1869—70:

». . jeg tør nok sige at jeg var i min fejreste Vaar; en Art Flagstang, med et Par lange Arme som Vimpler og et Dukkehoved til Knap. En ren Spirrevip, som enhver nogenlunde velproportioneret Mand maatte kunne bukke begge Ender sammen paa. Og jeg var nu af den ubønhørlige Skæbne udset til at stilles i Spidsen for en Hær af Solister, Altister, Tenorister og Bassister, Korrister og Statister, og føre dem frem til Sejr. Det lykkedes ogsaa, men det kostede Kamp. Der garnisonerede 2 Vaabenarter i Aarhus,

1 Regiment Fodfolk og 1 Rytteriregiment. Disse 2 Vaabenarters Musikkor bejlede til Publikums Gunst om Herredømmet om den private Musik, medens Militæret tog sig af den offentlige. (Den Gang kendte man ikke til kommunale Koncerter). Man kan ikke nægte at Dragonerne stod sig i Kampen, skønt de var færrest. Nok er det at Dragonerne havde erobret Teatermusikken. Det var altsaa dem jeg fik at samvirke med. Overtrompeteren, ved Navn Greffel, en myndig og sikkert ogsaa dygtig Mand, men han havde fattet Nag imod mig, fordi han skulle lade sig dirigere af en 22-aarig Ungersvend, hvorfor han satte sig paa den høje Hest og chikanerede mig ved enhver Lejlighed. Til sidst gik det for vidt. En Aften spillede han, i et Syngestykke, en fejl Slutningssang, saa det hele gik i Skudderudder. Dette blev Direktøren for stærkt, og i Samraad med mig afskedigede han Greffel og hans Orkester. Da Direktøren spurgte mig hvad vi nu skulde gøre, svarede jeg ham, at dersom han vilde stille et Klaver ned i Orkestret, skulde jeg besørgere hele Mollenvitten. Da Byens Musikere hørte dette, mødte Fodfolkets Overhornblæser op med Tilbud om at levere Musik til Teatret, hvilket blev modtaget. Overhornblæserens Navn var Kollard, det var en meget fredelig Mand, hvorfor ogsaa Resten af Saisonen forløb i Fred og Ro.

Fra Århus gik tourneen videre rundt i Jylland, i hvert fald til Randers, Fredericia og Kolding.

I disse år var Allin på et par rejser til Sverrig. Første gang var han med som paukist i et lille orkester, som dirigeredes af kapelmester Valdemar Neumann. Tourneen begyndte i forsommeren i Upsala, efter Allins opgivelse 1869, og sluttede med, at enkelte af orkestrets medlemmer tog et mindre engagement i Norrköping. Allerede på denne rejse imponeredes Allin af de svenske mandskor og militærorkestre.

Men den mest begivenhedsrige Sverrigs-tourne var jo nok, da han var med på den sidste udenlandsrejse, som Lumbye foretog sammen med sit orkester. Allin påstår, at den fandt sted 1871, ikke som ellers angivet 1869. Men i hvert fald er hans beskrivelse heraf særdeles interessant. Desværre tillader pladsen os ikke at gå i detaljer. Vi begynder i Malmö, følger turen op over Lund, Kristiansstad, Jönköping, Örebro til Stockholm, hvor koncerterne fandt sted på Gillet, derfra videre bl. a. over Vesterås og Eskildstuna til Göteborg, herfra tilbage til Malmö.

Det var naturligvis en stor sorg for Allin som for alle andre musikfolk, da Lumbye 1872 måtte trække sig tilbage som orkesterleder. Men tiden gik endda for Allin, hos Balduin Dahl i Tivoli, ved morskabsteatrene på Vester-

bro og på Frederiksberg. Under C. C. Møller spillede han i den glørværdige, men kortvarige periode i forlystelsesetablissemnet Alhambra.

Men selv om han var kommet ganske godt med, længtes han vel stadig efter fastere grund under fødderne. Når man først er gift og hjemfaren trænger man til roligere tilværelse, og Allin var 1873 blevet gift med Bertha Josephine Lund, hvis far var bogtrykker og udgav Søndagsposten. Dette var måske grunden til, at Allin opgav den friere musikertilværelse. 1876 flyttede han til Rønne for at blive organist.

De følgende år kommer vi til at gå meget let hen over. 1881 ombyttede han embedet i Rønne med et tilsvarende i Næstved. 1889 afløste han Robert Allen som organist og kantor ved Århus domkirke, og hermed indledtes en særdeles initiativrig periode i hans liv.

Efter sin forgænger overtog Allin ganske naturligt også hvervet som dirigent i sangforeningen »Brage«. Også andre steder blev der brug for hans lederevner og store praktiske musikererfaring og kyndighed. 16de April, knapt nok 2 måneder efter hans ansættelse, dirigerede han første gang i »Brage« på 25års-dagen for dens stiftelse; ved samme lejlighed fremførte han sin koncertouverture i Gdur. Det blev indledningen til en lang række koncerter, med eller uden orkester, oftest krydret med solistoptræden. 1ste December fulgte en Heise-aften. Der fulgte en glørværdig tid, der kom til at omfatte fremførelser af en lang række af de større »klassiske« korbærker.

I Musikforeningen engageredes Allin som dirigent til en række orkesterkoncerter. Som dirigent var han et overordentlig værdifuldt aktiv for byens musikliv. Han dirigerede lejlighedsvis ved de abonnementskoncerter, som militærets dygtige musikdirektør Julius Bergmann arrangerede. Samme Bergmann forestod dengang også musikken i Vennelyst-parken. Da der 1897 blev indviet en ny musikpavillon her, tegnet af Thorvald Jørgensen, komponerede Allin en festpoloniase. Den følgende sommer gennemførte Allin 11 symfonikoncerter, en om ugen, som i højeste grad vakte publikums interesse.

Naturligvis afholdt han også kirkekoncerter i domkirken. Den første fandt sted i september 1889; her optrådte Allin både som orgelspiller, dirigent og violinist. Iøvrigt fremkom der gennem årene en del klager over den måde, han i embeds medfør spillede til gudstjenesten. Således kan man i Stiftstidende 23de december 1890 læse følgende:

»Hr. Redaktør! De har fornylig rost Domorganist Allin saa meget for hans Fortjenester som Dirigent . . . og jeg skal erkjende, at Rosen var berettiget; men saa vil De heller ikke nægte mig Plads, naar jeg vil føre Klage over hans Orgelspil i Domkirken til Salmesangen. Det er drævende og kjedsommeligt. Jeg ønsker ikke Dandsemusik i Kirken, men jeg troer, det vilde gavne Menighedssangen adskilligt, hvis Hr. Allin dels vilde benytte de nyere Melodier til Salmerne og dels vilde anvende et noget livligere Tempo. Kunde han maaske samtidig bevæges til en lidt rigere Registrering end hidtil, vilde han vinde alle Kirkegængeres Hjerter«.

Hvorvidt klagerne var berettigede, behøver vi næppe at kommentere. I hvert fald kender enhver idag, hvorledes domkirkens rum er håbløst i akustisk henseende. Iøvrigt var Allin en fortræffelig orgelspiller og gav også talrige koncerter i denne egenskab.

Også på anden måde viste han initiativ til at fremme musiklivet. Han prøvede — desværre uden større held — at give kammermusiksoireer. Med sig selv som bratschist prøvede han at danne en strygekvartet sammen med organist Hansen fra Randers, musiker Schmidt og musikdirektør Bergmann.

Som musiklærer udfoldede han snart en nyttig virksomhed. Han lod afholde elevkoncerter. Han grundlagde Aarhus organistskole, hvorfra flere veluddannede musikere tog eksamen med københavnske autoriteter som censorer.

Straks ved ankomsten til Århus havde han overtaget hvervet som overdirigent for de centraliserede jyske sangforeninger. Han gjorde en betydningsfuld indsats, både som dirigent og som formand, i Aarhus musikerforening, der 1896 gjorde ham til æresmedlem. Samme hæderstitel opnåede han 1903 ved Aarhus sangforenings 60-års jubilæum. Da der 1893 i Randers stiftedes Jydsk musiker- og orkesterforening, valgtes Allin til overdirigent med akklamation.

Ære og hyldest blev ham også til del ved jubilæer, ved hans sølvbryllup og ved afskeden fra Århus 1915. Som komponist var der også brug for ham. Der var snart ikke den lejlighed, hvor Allin ikke mødte frem med en festkantate, et korværk, en festmarch eller anden frembringelse; men herom senere.

Lad os standse et øjeblik for at se nærmere på Allins indstilling til de musikalske problemer. I sine erindringer skriver han selv derom:

»Enhver Tid har i sig selv tre vedhængende Momenter, Nutid, Fortid, og Fremtid, der ligesom berører hverandre. Jeg vil først berøre Nutidens Forhold til Fortidens. Ved at betragte Klassikerne og Romantikerne ser vi at disse opnaaede stor Virkning med smaa Midler, medens Nutids- og Fremtidskomponister (Impressionister og Futurister) kun opnaar forholdsvis ringe Virkning ved store Midler«.

Han ringeagter programmusikken og frakender navnlig musikken evnen til at udtrykke ironi. Et andet sted skriver han:

»Jeg har lidt af alle de musikalske Galskaber, der tænkes kan. Jeg har været Bach- og Händelgal, jeg har været Haydn-, Mozart- og Beethovengal, jeg har været Weber- og Schumannsgal og fremfor alt Schubertgal. Offenbach var mig derimod ikke klassisk nok, skønt han nu er Klassiker i sin Genre. Det er nemlig ikke Genren det kommer an paa, thi den ene kan være ligesaagod som den anden, det kommer kun an paa hvorledes Sujettet udnyttes, og her er det at Tonerne viser sin Fattigdom i Forhold til Sproget. . . Det er bedst ikke at være altfor fordringsfuld overfor Musikkens Ydeevne, da Indbildningskraften er den Faktor der skal sætte Fantasien i Svingninger«.

Da Allin 1912 overtager redaktionen af Medlemsblad for Dansk organist- og kantorforening, får vi rig lejlighed til at kende hans anskuelser. Han var nær tilknyttet kredsen om professor J. H. Nebelong og støttede dennes bestræbelser for at forbedre organisternes sociale kår. Ganske interessant er hans indstilling til salmebogsproblemet og Laubs virksomhed. Hans synspunkter kommer frem i en række artikler om rytme, om melodi og om harmoni, som stykvis bringes i medlemsbladet. Et par citater vil belyse hans indstilling.

»Da der engang var en Præst, der bebrejdede mig, at jeg omharmoniserede Koralerne, svarede jeg, at det havde alle vore Koralbearbejdere gjort. Weyse var begyndt med Zinck, Berggreen tog Weyse under Behandling, Bielefeldt igen de andre, og Birkedal-Barfod igen alle de andre. Det kom ikke an paa, om nogen omharmoniserede vore Koraler, naar blot man gjorde det bedre, end det var i Forvejen, og ikke daarligere; men det overfladiske Øre vilde snart opdage, at for hver Bearbejdelse efter Weyse, Barnekow ikke udelukket, blev Bearbejdelsen ringere og jo længere jo galere.«

Man ser, at han — faktisk ligesom Laub — finder udviklingen i det 19de århundredes danske koralbøger dekadent. At han har kendskab til kirke-

tonearterne viser følgende udtalelse om Gades og Berggreens harmonisering af den gamle salme »Af dybsens nød«:

»Ingen af dem [Gade og Berggreen] har derimod forsøgt at harmonisere den frygisk, hvad der dog maaske kunde have ligget nær, for saa vidt som den frygiske Toneart er den af de gamle Kirketonearter, der er sluppet ind gennem Porten, der skiller den nye Kirkemusik fra den gamle«.

Allin har tydeligt nok læst Laubs skrifter og fulgt hans arbejde, men han mener ikke, at man derigennem vil kunne bedre smagen. Da Laub har udsendt Dansk kirkesang, citerer Allin Laubs forord og godkender de historiske betragtninger. Men længere kan han ikke følge ham. Han anser det for umuligt at »føre vor Kirkesang tilbage til Oldkirkens gamle, evigunge Kirkesang, indleve os i den, øse af dens Skatte, og fyldte af dens Aand bygge videre.«

Følgende citat, der ikke med sikkerhed vides at være skrevet af Allin, men som medlemsbladet bringer i anledning af bladets kraftige angreb på Birkedal-Barfods Menighedens melodier, dækker i hvert fald Allins meninger fuldtud:

»Hvorfor den ansvarshavende Udgiver [Birkedal-Barfod] har benyttet Laubs Bearbejdelser, hvor der findes andre, vor Tid nærmere liggende, forstaar vi ikke. Med al Respekt for denne udmærkede Samlers historisk interessante Arbejde, saa vil det dog altid være en Umulighed at tvinge en fremskreden Tid tilbage i en svunden Tids Former, om disse saa var nok saa smukke. Tiden lader sig ikke tvinge ud af sin Bane, den gaar kun en Vej, og det er fremad. Om en af os, fordi vi fandt det smukt, vilde vise os paa Strøget i Christian IV. Dragt med Kravestøvler, Kalvekrøs, Fjer i Hatten og maaske en lille Pisk paa, vilde vi næppe opnaa andet end en frygtelig Halvløj, indtil Politiets Indskriden meget snart vilde sætte en Stopper for hele Herligheden«.

Udviklingen har just ikke på alle punkter givet Allin og hans meningsfæller ret. Undertiden er Allin dog mere liberal i sine anskuelser, således i følgende udtalelse:

»Det er ret betegnende for vort harmoniske Behov, at der til dagligt Brug — om jeg saa maa sige — kun bruges forholdsvis faa af dette, ret righoldige Apparat [der sigtes til harmonilærens mere komplicerede klange]. Bliver man derimod overrasket af frapante Samklange — og dette sker jo ret hyppig i moderne Musik — saa findes disse ikke i den gamle endnu anvendte Har-

monilære, men venter paa at blive indrullerede, med andre Ord, de kræver en ny. Saa længe indtil den kommer befinder vi os i en Brydningens Tid, med Muligheder, enten for en Udvikling, eller en kredsløbagtig Tilbagevenden«.

I det hele taget er Allin slagfærdig i replikskiftet; måske ikke altid lige kritisk over for sine udtalelser og skriverier. Han går ikke af vejen for en spøg, og bladet krydres ofte med små vers og anekdoter. Engang former han en lille fortælling som en musikteoretisk opgave, der notabene var uløselig. Nogle af kollegerne går virkelig i gyngen og fremkommer med besvarelser, som Allin efter nogen tids forløb kommenterer på følgende måde:

»Min Artikel »Theori« var naturligvis kun Causeri, men bag dens lette Form laa der naturligvis den Alvor, at vor Theori er staaet stille, medens Musikken er gaaet frem. Der er derfor et Misforhold mellem Teori og Praxis, der kun kan udjævnes ved at den første faar et Stød fremad, thi Stilstand er Tilbagegang. Men hvorfra skal dette Stød komme?«

I nogle anmeldelser af nyere ting gør han faktisk grin med det hele. Da N. O. Raasted beklager sig over medlemsbladets manglende forståelse af Max Reger ved dennes død, svarer Allin overlegent med ordene: »Lad Hr. Raasted kun beholde Max Reger, naar vi maa beholde Sebastian Bach«.

Der kan være noget forfriskende uhøjtideligt ved hans skriverier, og dog har Allin på bunden for alvor følt sig som skabende kunstner. Men han følte også en vis bitterhed over at have tilbragt så lang en tid af sit liv i provinsen. Det, at han i sine bedste arbejdsår levede ret fjernt fra tidens strømninger, kommer til udtryk i disse linier, som kom frem kort forinden han sommeren 1919 måtte give afkald på redaktørværdigheden:

»Saa er der den moderne Musik. Den har, siden jeg for cirka fire Aar siden bosatte mig her i Hovedstaden, fyldt mig med allehaande Tanker og Følelser, der har overvældet mig, saa jeg fast er blevet stum«.

Stadig omtaler han sit »40 års eksil«. Måske dette er grunden til, at Allin som komponist er nok så traditionsbunden. I et provinsmusikliv er der i første række behov for at skabe kendskab til de klassiske mesterværker og musik-kulturens hovedstrømninger; eksperimenterne må komme i anden række og vente til musiklivet har nået et mere fremskredent, mere modent stadium i udviklingen.

Der er ingen tvivl om, at Arthur Allin som komponist fuldtud beherskede sine midler. Han havde så afgjort kunstnerblod i årenerne; hans sans for stemninger og indlevelsesevne var særdeles fin, ligesom han også lejlighedsvis forsøger sig som digter og versemager. I hvert fald er det rent musikermæssige greb på tingene og hans kendskab til det klanglige altid i orden. Men i mange af hans værker spores en del, der synes at være blevet skabt nok så rutinemæssigt, som det vel kan være fristende, når det drejer sig om lejlighedsarbejder. Måske det også har givet ham en smule skævhed i tilværelsen, at han ligesom var født og opvokset »i orkesteret« og siden måtte ernære sig pænt og adstadigt som kirkemusiker. Nå, man må jo nu engang bedømme resultatet som det foreligger, ikke som det muligvis kunde have set ud. I hvert fald rummer Allins musik mange særdeles værdifulde ting.

Nogen fuldstændig oversigt over hans produktion er det ikke meningen at give med denne artikel. En del er samlet på Det kgl. bibliotek; der ligger sikkert endnu meget rundt omkring. Kun en lille del blev trykt og udgivet.

Udspringet ligesom ligger i dansene og marcherne. Sin første komposition, en lille vals, der senere sammen med en polka, en mazurka og en galop blev til »Juleballet, 4 smaa Danse«, og oven i købet blev instrumenteret, blev komponeret til en legekammerats konfirmation. Af valse findes der en komponeret til Lumbyes mindefest, en hedder Tivoliminder, en Vennelyst-koncertvals. Af marcherne kan nævnes Marche triumphale, march til gardens liniebatallion, Afsted til Vennelyst, Sangerfest-march, Marche allemande og Marche caracteristique nr. 1 og 2. Iøvrigt findes Mazurka de concert for violin og orkester, sørgemarch komponeret i Næstved til minister Halls bisættelse på Herlufsholm August 1888, galop-finale i Esdur, Josefinemazurka og talrige polonaiser. En hel del af de nævnte værker er komponeret for harmoniorkester.

Men Allin lod det ikke blive ved de lettere sager. Af en lang række koncertouverturer kan nævnes Foraarstoner fra 1861, en i Ddur dateret Rønne 1878, en med titlen Overture fantastique. Af andre værker kan nævnes en pantomimisk suite inspireret af Tivoli, en scherzo i Hmoll og Serenade & scherzo i Fmoll for valdhorn med orkester. Hans første symfoni blev fuldført og opført i Næstved; den anden er dateret Aarhus, Oktober 1906. I mange retninger er hans orkestermusik beslægtet med en mester som Johan Svendsen.

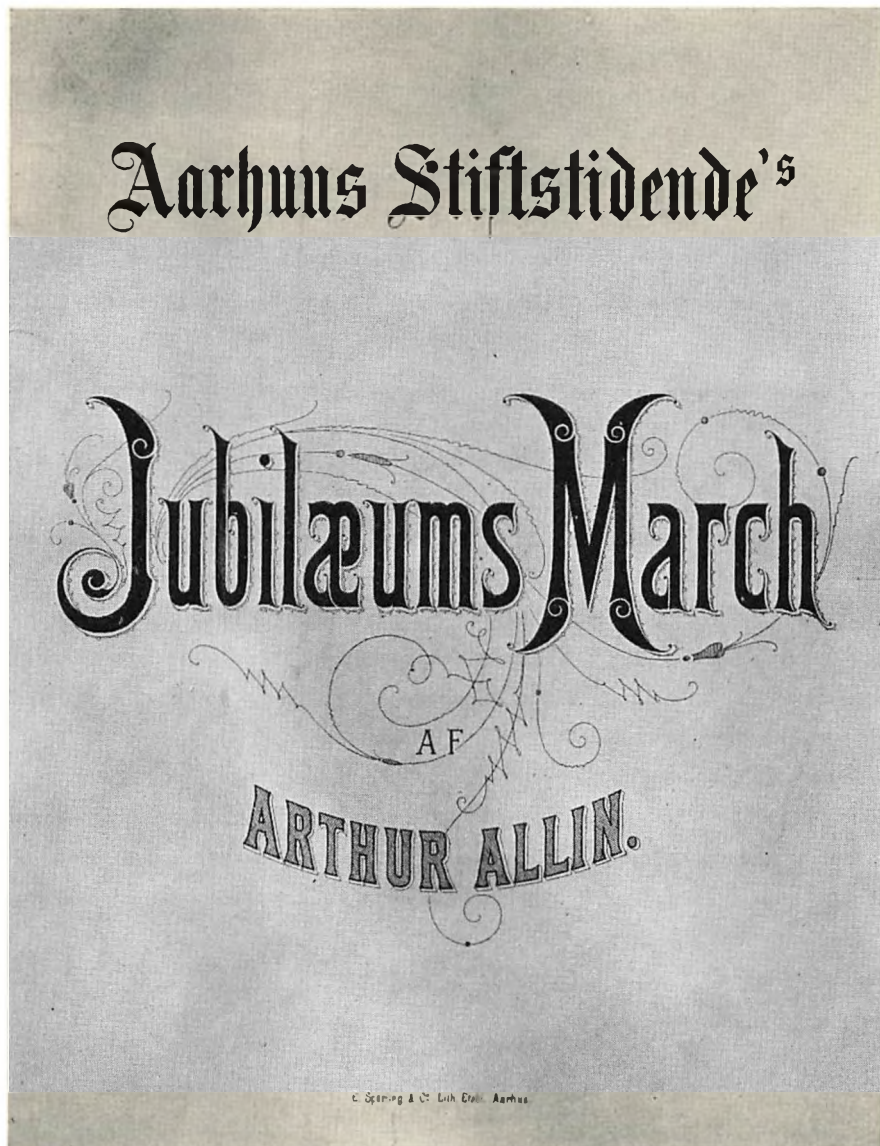
For teatret komponerede han forskellige ting. Ganske særpræget er musikken til Sofokles »Antigone«. Endvidere kan nævnes musikken til Johan Prægels folkekomedie »Kapergasten« fra 1897, til Gerhardt Hauptmanns drømmespil »Hannele« fra 1894 samt til sangspillet »Under Laas og Lukke« fra 1909. Hans humoristiske sans resulterede i operaparodien »Banchieren i Sevilla« i italiensk stil. Det bør nævnes, at Allin i sin tid meldte sig som ansøger til kapelmesterembedet ved Århus teater og indgav — ligeledes for-gæves — et forslag om regelmæssige operaforestillinger. — (Se nærmere herom Gustav Albecks afhandling »Af den jydsk Opera's Forhistorie«, s. 23 ff.).

Af hans kammermusik rummer to strygekvartetter noget af det fornemste i hans produktion.

Til fester af enhver art, jubilæer, sangerfester og musikfester flettede Allin sine tonekranse. Han skrev kantate til Chr. IX's regeringsjubilæum, til journalistmødet i Århus, til Landsudstillingens slutning 1909, Statsbibliotekets åbning 1902, til Randers håndværkerforenings 50 års jubilæum, til logen St. Clemens 25 års jubilæum, til Aarhus sangforenings jubilæer og flere andre begivenheder. Af andre større vokale værker kan nævnes »Konen med Æggene« til H. C. Andersens digt. Til de store sangerstævner komponerede han »Absalon« 1894 til tekst af Ingemann, »Thyra Danebod« til tekst af Jean Findling samt »Jerichos indtagelse«. Han satte flere af Davids salmer i musik, de fleste med orgel, nogle tillige med messingblæsere, heraf den 24de salme for to enstemmige kor, to oldnordiske lurer samt orgel. Endvidere komponerede han en række kirkekantater, blandt andet til jul og påske.

Af de mindre ting må nævnes en lang række koralforspil, der oprindelig bestemtes til at skulle ledsages af messingblæsere, men som af praktiske grunde er udgivet for orgel alene. Af hans orgelværker kan nævnes en række karakterstykker, som han komponerede 1899 til Nebelong, og som var inspireret af en gammel døbefont, hvis relieffigurer personificerede taknemmeligheden, fromheden og andre dyder. Af klavermusikken kan nævnes studier og skitser.

I hans romancer og sange kan nok spores et vist slægtskab med Lange-Müller. Han komponerede en række slaviske folkeviser. Af sangkredsene kan nævnes *Wanderung in Gebirge*, *Hafisa* og *Erotik*. En ganske fin stemning er der over hans *Litani* og flere af hans »deutsche Lieder«. Iøvrigt komponerede han en del åndelige sange og enkelte salmer.

Omslaget til Aarhus Stiftstidendes jubilæumsmarch, komponeret af Allin til bladets 100 ars jubilæum i 1894.

Der knyttede sig i sin tid forventninger til Allins talent som skabende kunstner. 1899 modtog han det Ancherske legat, som han året efter benyttede til en rejse til Tyskland og Schweiz. Han gav koncerter i tyske byer,

blandt andet som orgelspiller i Berlin. 1903 var han atter ude på en rejse, hvor han igen optrådte i Berlin.

Som antydet tog han 1915 afsked med sin gerning i Århus for at nyde sit otium i sin fødeby København, hvor han iøvrigt fortsatte med at under-vise i orgelspil og teori. Allerede 1914 havde han mistet sin hustru. 31te januar 1926 døde han efter et langt liv i musikens tjeneste. Mange muntre minder knytter der sig til hans person. Der er ingen tvivl om, at hans gerning var til stor gavn for musiklivet i provinsen, ikke blot hvor han havde sin embedsgerning. Ved sangerstævnerne rundt omkring brillerede han som dirigent, og selv til de fjerneste afkroge af landet drog han ud på tourne som orgelspiller, gerne i fællesskab med sangere eller andre solister.

Såvel hans jubilæer som hans afsked fra Århus blev højtideligholdt med koncerter. Han forsøgte også et par gange at holde særlige kompositions-koncerter. Efter hjemkomsten fra rejsen på det Anckerske legat fulgte august 1900 en koncert på Galgebakken med stort kor og orkester. I København planlagde han foråret 1915 3 kompositions-koncerter. Såvidt vides blev kun den første afholdt. Her medvirkede foruden Allin selv så fornemme kunstnere som Anders Brems, Peter Cornelius, Ellen Beck og Carl Schnedler-Meyer. Der fremførtes romancer og klaverstykker.

Det kan ikke nægtes, at hans kompositioner kun sjældent høres i vore dage; ikke fordi deres værdi er ringe, men vel fordi anden musik i samme stilart nu engang kom frem i rampelyset. Så meget mere må det understreges, at hans initiativ inden for det praktiske musikliv netop satte ind på en række områder, der i nutiden er blomstret op og befinder sig i en særdeles lovende udvikling.

LITTERATUR

Arthur Allin: *Sprede Træk af en gammel Musikers Livserindringer*. Det kgl. Bibliotek, *Ny kgl. samling 3744, 4to*. — G. Lyng: *Danske Komponister i det 20. Aarhundredes Begyndelse*. — Emanuel Sejr: *Musikliv (Århus gennem Tiderne, 3)*. — *Medlemsblad for Dansk Organist- og Kantorforening*. — Svend Roland: *Domorganist Arthur Allin til Minde (Aarh. Stiftst. 3. 12. 1947)*. — Emanuel Sejrs håndskrevne uddrag af *Aarh. Stiftst.*

Jævnfør endv.: Gustav Albeck: *Af den jyske Operas Forhistorie*, s. 23 i dette festskrift.

INDHOLD

	Side
Lektor, dr. phil. Gustav Albeck, Aarhus Universitet: <i>Af den jydskes Operas Forhistorie</i>	23
Museumsinspektør Harald Andersen, Forhistorisk museum: <i>Højene på Vorbjerg banke</i>	53
Bibliotekar Åge Bonde, Århus kommunes biblioteker: <i>Sønderjyder i Århus gennem 250 år</i>	75
Lektor Jens Clausen, Aarhus Katedralskole: <i>Et bytingsvidne</i>	101
Arkivar Vagn Dybdahl, Erhvervsarkivet: <i>M. P. Bruun — politikeren bag gadenavnet</i>	117
Bibliotekar Kjeld Elkjær, Århus kommunes biblioteker: <i>Omkring møller A. S. Weis og hans hustru</i>	149
Arkivassistent Andreas Jørgensen, Erhvervsarkivet: <i>Socialdemokratiet og den kommunale lønpolitik 1900 til verdenskrigens slutning</i>	165
Arkivar Finn H. Lauridsen, Erhvervsarkivet: <i>Købmand i Århus Abraham Lewis</i>	183
Observator Axel V. Nielsen, Ole Rømer observatoriet: <i>Ole Rømers Triduum i det 18. århundredes astronomi</i>	205
Bibliotekar Niels Åge Nielsen, Statsbiblioteket: <i>Dialekt, jargon og vulgærprog i Århus</i>	225
Lektor Ole Olesen, Aarhus Katedralskole: <i>Lektor Sveinbjørn Sveinbjørnsson</i>	241
Overbibliotekar Emanuel Sejr, Statsbiblioteket: <i>Fr. Sneedorff-Birch. En digters tragedie</i>	261
Professor, dr. phil. Peter Skautrup, Aarhus Universitet: <i>Å-ets historie</i>	291
Museumsdirektør, dr. phil. Helge Søgaard, Den gamle By: <i>Bidrag til urmageriets historie i Århus</i>	317
Museumsdirektør, dr. phil. H. M. Thamdrup, Naturhistorisk Museum: <i>Jydsk natur gennem sidste halvsekel</i>	329
Bibliotekar Erling Winkel, Statsbiblioteket: <i>Musikpioneren Arthur Allin</i>	347

